

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192156

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 922
D84 A

Accession No. M 2646

Author अकतेकर, मा. दा.

Title ज्ञानदेव चरितात्मक निबन्ध १९४०

This book should be returned on or before the date last marked below.

श्री ज्ञानदेव

चरित्रात्मक निबंध

लेखक :

माधव दामोदर अळतेकर

किंमत २॥॥ रुपये

प्रकाशक:-

प्रो. माधव दामोदर अळतेकर
व्हिले पाले, मुंबई २४

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

मुद्रक:-

जयराम दिपाजी देसाई,
राष्ट्रवैभव प्रेस, गिरगांव, मुंबई नं.

प्रस्तावना

माझ्या ग्रंथप्रकाशनयोजनेतील हा तिसरा ग्रंथ आज पूर्ण करून वाचकांच्या हातांत देताना मला आनंद वाटतो. महायुद्धामुळे सर्व मुद्रणसामग्रीची महागाई झाली असल्यामुळे अंगीकृत केलेले कार्य पार पडेल का नाही असे भय वाटत होते. पण उशीराने का होईना संकल्प केल्याप्रमाणे आज हा निबंध बाहेर पडत आहे.

हा ग्रंथ लिहिताना ज्या निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या लिखाणांचे मला साहाय्य झाले त्या सर्वांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणाऱ्या मी ही संधि घेतो. ज्ञानदेवांच्या ग्रंथांचा माझ्या बुद्धीप्रमाणे अभ्यास करून चिकित्सक दृष्टीने हा निबंध मी लिहावयास घेतला. मी व्हिले पाले येथे १९२९ साली रहावयास आल्यावर कित्येक मित्रमंडळींबरोबर ज्ञानेश्वरी वाचण्याचा क्रम सुरू झाला व तो अद्यापही चालू आहे. वाचून विवरण करण्याचे काम मजकडे असते; त्यामुळे या ग्रंथाच्या अभ्यासांत मला अतिशय साहाय्य झाले, तेव्हा आज हा ग्रंथ प्रसिद्ध करतांना या मित्रमंडळीचा नामनिर्देश न करतां आभार मानणे मला आवश्यक वाटते.

या पुस्तकाची मुद्रिते वाचण्याच्या कामांत माझे मित्र रा. रा. सदाशिव रावजी खांदेवाले यांचे फार साहाय्य झाले. अद्यापि बऱ्याच ठिकाणी मुद्रणदोष राहिलेले आहेत हे मी जाणून आहे; त्या दोषांचा सर्वस्वी धनी मी आहे व वाचकांनी त्याबद्दल दयाद्र अंतःकरणाने क्षमा करावी. पण याहीपेक्षा अधिक मुद्रणदोष झाले नाहीत याबद्दल रा. खांदेवाले यांचे साहाय्यच कारणीभूत आहे.

पुस्तकाच्या छपाईचे काम राष्ट्रवैभव छापखान्याच्या मंडळींनी फार तत्परतेने केले, व पुस्तक उत्तम प्रकारे छापून त्वरित बाहेर निघावे म्हणून शक्य ते प्रयत्न केले; त्याबद्दल त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

माझी भूमिका विद्यार्थ्यांची आहे. माझ्या लिहिण्यांत कांहीं माहितीच्या चुका झाल्या असतील तर त्या दुरुस्त करण्यास मी केव्हाही तयार आहे. ज्ञानदेवाचा अभ्यास करण्याची वाचकांना या ग्रंथाच्या वाचनाने बुद्धि झाली तर माझे श्रम सफल झाले असे मला वाटेल.

व्हिले पाले (मुंबई २४) }
कार्तिक शुद्ध १, शके १८६२ }

माधव दामोदर अळतेकर

प्रो. माधव दामोदर अळतेकर यांचे प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ

- *अपराध कोणाचा ? (सामाजिक कादंबरी)
*ललिता (सामाजिक कादंबरी)
*शांताराम (सामाजिक कादंबरी)
मुक्तबंध (सामाजिक कादंबरी)
गोपाळ गणेश आगरकर (चरित्रात्मक निबंध)
*अंतरंग (सामाजिक कादंबरी)
नवें मानसशास्त्र आणि नवी नीति.
कालिदासाची सृष्टि
पानें व फुलें, भाग १ व २

*हीं पुस्तके स्वतंत्र ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध व्हाव-
याची आहेत.

सूचना—प्रो. अळतेकरांच्या ग्रंथप्रकाशनयोजनेची
माहिती त्यांना “ व्हिलें पालें, मुंबई नं. २४ ”
या पत्त्यावर पत्र लिहिलें असतां आनंदानें
देण्यांत येईल.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला—विषयप्रवेश.

पृष्ठ १-१४

१. ज्ञानदेवाचें माहात्म्य आणि त्यांच्या चरित्राच्या अवलोकनाची योग्य दिशा २. ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्र ३. महाराष्ट्रधर्म ४. ज्ञानदेवाचा ग्रंथरचनेचा हेतु

भाग दुसरा—प्रारंभ

पृष्ठ १५-३४

१. ज्ञानदेवचरित्राचें गूढ २. मातापितराची सुरवातीची हकीकत ३. विठ्ठलपंतांची तीर्थयात्रा ४. विठ्ठलपंतांचें सन्यासग्रहण ५. त्यांचें संसारात पुनरागमन ६. चारी भावंडांचे जन्म

भाग तिसरा—चार मुलें विरुद्ध जग

पृष्ठ ३५-५८

१. विठ्ठलपंतावर बहिष्कार २. विठ्ठलपंत व त्यांची पत्नी देहांत प्रायश्चित्त घेतात ३. निवृत्तिनाथांना गुरूची भेट ४. निवृत्तिज्ञानदेवाचे शुद्धिपत्राबद्दल प्रयत्न ५. पैठणच्या ब्रह्मवृंदांचा निर्णय ६. पैठण येथें केलेले चमत्कार

भाग चौथा—ग्रंथरचना

पृष्ठ ५९-७९

१. ग्रंथरचनेसंबंधी काहीं प्रश्न २. ज्ञानेश्वरीची रचना ३. ज्ञानेश्वरी लिहिण्याची पद्धत ४. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ का लिहिला ?

भाग पांचवा—तीर्थयात्रा.

पृष्ठ ८०-१०१

१. तीर्थयात्रेचा विचार २. नामदेवाचें तीर्थयात्रेला जाणें कसें ठरलें ? ३. तीर्थयात्रेंत ज्ञानदेव नामदेव यांचे संवाद ४. तीर्थयात्रा कशी केली ? ५. तीर्थयात्रेचीं काहीं वर्णने.

भाग सहावा—परिवार

पृष्ठ १०२-१२१

१. ज्ञानदेवाचीं भावंडें २. चांगदेव ३. नामदेव ४. जनाबाई व इतर मंडळी ५. ज्ञानदेवानें उत्पन्न केलेलें नवचैतन्य.

भाग सातवा—समाधि**पृष्ठ १२२-१४०**

१. समाधीचा निश्चय २. समाधीच्या प्रसंगाचें वर्णन
३. ज्ञानदेवाच्या भावडांच्या समाधि ४. समाधीबद्दल
नामदेवाचे अभंग आहेत त्यांची चिकित्सा.

भाग आठवा—विवाद आणि शंका**पृष्ठ १४१-१६३**

१. भारद्वाजांनीं उपस्थित केलेला वाद २. त्या वादासंबंधीं
निरनिराळीं मतें ३. ज्ञानदेवांची भूमिका ४. ज्ञानदेवांनी
केलेले खरे चमत्कार ५. ज्ञानदेवांचें कार्य.

भाग आठवा—योगमार्ग-पंथराज**पृष्ठ १६४-१९८**

१. योगमार्गाचा अधिकार. २. आसनविधि. ३. कुंडलि-
नीचें वर्णन. ४. योग्याचीं लक्षणें. ५. योगमार्गाची चर्चा.

भाग नववा—अमृतानुभव**पृष्ठ १९९-२२६**

१. ग्रंथाचें महत्त्व २. ग्रंथाचें थोडक्यात अवलोकन
३. पहिल्या प्रकरणाची विशेष चर्चा ४. सद्गुरूचें वर्णन
५. ग्रंथाचें विशेष अवलोकन.

भाग दहावा—ज्ञानदेवांची काव्यसंपदा**पृष्ठ २२७-२७०**

१. ज्ञानदेवांचें महाकवित्व २. शृंगार (भक्ति) रस
३. वीर रस ४. करुण, हास्य, भयानक, रौद्र आणि
बीभत्स रस ५. शात आणि अद्भुत रस ६. उपमा व दृष्टांत
७. रूपक ८. ज्ञानदेवांचीं वचनरत्ने.

भाग अकरावा—ज्ञानदेवांची विचारसंपदा**पृष्ठ २७१-३१५**

१. गीतेंतील मुख्य प्रश्न २. कर्म आणि स्वधर्म
३. इंद्रियदमन ४. ज्ञानानें मुक्ति ५. कर्मयोगाचें विवरण
६. ज्ञानेश्वरीचा उत्तरार्ध ७. ज्ञानेश्वरीचा संदेश.

भाग बारावा—समारोप**पृष्ठ ३१६-३२०**

१. ज्ञानदेवांचें कार्य २. ज्ञानदेवी ग्रंथांचें अगाधत्व
३. ज्ञानदेवाचा संदेश.

प्रो. माधव दामोदर अळतेकर यांचे प्रसिद्ध होणारे ग्रंथ

प्रकाशनाची योजना

आगाऊ ग्राहकांस विशेष सवलत.

यासंबंधी पूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीपत्रकातील पृष्ठसंख्या आणि किंमती यांच्यांत, कागदाची व छपाईच्या इतर वस्तूंची किंमत अतिशय वाढलेली असल्यामुळे, कांहीं फेरफार करावा लागलेला आहे. पण या प्रकाशनयोजनेचे पांच रुपये भरून आगाऊ ग्राहक होणाऱ्यांच्या बाबतीत वाढलेल्या किंमतीचा बोजा त्यांच्यावर पडू नये असे ठरविले आहे. म्हणजे पुढील सर्व पुस्तकें त्यांना वीस रुपयांतच मिळतील. मात्र टपालखर्च प्रत्येक पुस्तकाचा निराळा द्यावा लागेल.

पुढील ग्रंथ क्रमाक्रमाने प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत. क्रमात फेरबदल झाल्यास त्याची सूचना आगाऊ देण्यांत येईल.

१ कालिदासाची सृष्टि—कालिदासाच्या काव्यनाटकांचे अपूर्व विवेचन. ग्रंथकर्त्याने अगदी नवीन दृष्टीने कालिदासीय वाङ्मयाचे आलोचन या विस्तृत निबंधांत केलेले आहे. सुंदर कापडी बांधणी. किंमत रुपये २।

२ पाने व फुलें—भाग पहिला. (निबंध) किं. रु. १॥

भाग दुसरा (लघुकथा व कविता) किं. रु. १॥

३ श्रीज्ञानदेव—चरित्रात्मक निबंध. ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या ग्रंथांचे व ज्ञानदेवी वाङ्मयाचे निरनिराळ्या बाजूंनी आधुनिक दृष्टीने विवरण. ज्ञानदेव-चरित्राचे चिकित्सक पद्धतीने विवेचन. सुंदर कापडी बांधणी. किं. रु. २॥

आगाऊ ग्राहकांना ही प्रसिद्ध झालेली आठ रुपये किंमतीची पुस्तकें अवघ्या पांच रुपयांत मिळतात. टपालखर्च निराळा.

४ हिंदी अर्थशास्त्र—या विषयावर अद्यावत् सांगोपांग माहितीने भरलेला आणि अगदी आधुनिक पद्धतीने लिहिलेला ग्रंथ. किं. रु. ३॥

५ मराठी वाङ्मयाचा संक्षिप्त इतिहास. किं. रु. ३॥

६ अपराध कोणाचा ?—ग्रंथकर्त्याची पहिली कादंबरी. पूर्वी उद्यान मासिकांत क्रमशः प्रसिद्ध झालेली होती. हिचा विषय सामाजिक असून आकर्षक आहे. किं. रु. १॥

७ मराठी साहित्यशास्त्र. किं. रु. ३॥

८ ललिता—ही सामाजिक कादंबरी नवयुग मासिकांत क्रमशः प्रसिद्ध झालेली होती. कि. रु. २

९ विपर्यास—सामाजिक विषयावरील अगदीं आजच्या काळची नवीन पद्धतीने लिहिलेली कादंबरी. किंमत रु. २

१० कौंट मांटे क्रिस्टो—या अद्भुतरम्य फ्रेच कादंबरीचे सुरस भाषांतर दोन भाग. कि. प्रत्येकी रु. ४

या सर्व पुस्तकांची किंमत बत्तीस रुपये होते. हीं सर्व पुस्तके धेण्याचें अभिवचन देऊन प्रारंभी निदान पांच रुपये पाठविणारांस तीं बीस रुपयांस मिळतील. टपालखर्च मात्र निराळा द्यावा लागेल. पहिली तीन पुस्तके ग्राहकांच्या हातांत पडल्यावर आणखी निदान पांच रुपये मागण्यांत येतील.

या वर्गणीदारांना प्रो. अळतेकरांची मुक्तबंध (कादंबरी) व नवें मानसशास्त्र आणि नवी नीति हीं पुस्तके पाऊणपट किंमतीस मिळतील. टपालखर्च निराळा द्यावा लागेल.

योजनेसंबंधीं सर्व पत्रव्यवहार पुढील पत्त्यावर करावा.

प्रो. माधव दामोदर अळतेकर

विहले पालें (मुंबई २४)

श्री ज्ञानदेव

चरित्रात्मक निबंध

भाग पहिला

विषयप्रवेश

जिहीं आत्मबोधाचिया आवडी ।
केली स्वर्गसंसाराची कुरोंडी ।
तेवांचूनी येंथींची गोडी ।
नेणती आणीक ॥ ज्ञानेश्वरी ६-२८

महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांतून, जेथें जेथें मराठी भाषा बोलतात त्या त्या ठिकाणीं “ निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई एकनाथ नामदेव तुकाराम ” हा जयजयकार वरचेवर ऐकूं येतो. यांतीक पहिलीं चार नांवें तेराव्या शतकांत महाराष्ट्राला ललामभूत झालेल्या चार भावंडांचीं; त्यांत वडील भाऊ निवृत्तिनाथ; हा बाकीच्या तिघांना गुरुस्थानीं होता तेव्हां त्याचें नांव प्रथम येतें यांत नवल नाहीं. याच्या पाठचा ज्ञानदेव; मराठी वाङ्मयाच्या सृष्टींत अत्युच्च शिखरांनीं, अत्यंत उन्नत विचारांनीं, काव्यकल्पनांनीं, प्रतिभाशाली वचनांनीं, प्रभावशाली उपदेशांनीं ज्याचे ज्ञानेश्वरो आणि अमृतानुभव हे ग्रंथ आज साडेसहाशें वर्षे नगाधिराज हिमालयाची बरोबरी करतात; ज्यानें

माझा मराठाची बोल कौतुकें । परीं अमृतातेंही पैजा जिंकें ।

ऐसीं अक्षरे रसिकें । मेळवीन ॥ ज्ञानेश्वरी, ६-१४

अशी कौतुकानें प्रतिज्ञा करून ती शेवटास नेली आणि काळीदास व जगन्नाथ पंडित अन्नासारख्या संस्कृत कवीश्वरांच्या यशाची जोड मराठीला

आणून दिली; ज्याने केवळ कवित्व आणि भाषाशैली यांतच अपूर्व यश मिळविले असे नाही तर अत्यंत दुर्गम अशा वस्तूचे विवेचन यथार्थपणे करून ज्याने आपल्या आश्चर्यकारक वाणीच्या सामर्थ्याने

तेणेकारणे मी बोलेन । बोली अरुपाचे रूप दावीन ।

अतींद्रिय परी भोगवीन । इंद्रियांकरवीं ॥ ज्ञानेश्वरी ६-३६

हाही चमत्कार करून दाखविला तो आपल्या वडील भावाचा, निवृत्तीचा शिष्य. आमच्या मराठी वाङ्मयाला या थोर कवीने, या श्रेष्ठ तत्त्वज्ञाने, या वैराग्यशील महात्म्याने जगांतील उत्तमोत्तम वाङ्मयांच्या जोडीला आणून बसविले. त्याचेच कार्य पुढे नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांनी चालविले. त्या ज्ञानदेवाच्या चरित्राचा व कार्याचा परिचय करून घेण्यासाठी या निबंधाचा खटाटोप आरंभिला आहे. ज्ञानदेवांचे चरित्र आणि त्यांची ग्रंथरचना यांतील स्वारस्य उत्तम प्रकारे प्रतीत होण्याला जी मनोवृत्ति पाहिजे तिचे वर्णन या भागाच्या सुरवातीला जे अवतरण दिले आहे त्यांत फार थोडक्यांत पण परिपूर्णतेने केलेले आहे. ज्यांनी स्वर्ग आणि संसार यांची कुशळी केली, यांना सर्वस्वी टाकून दिले आणि आत्मबोधाची, आत्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यासाठी सर्वस्व खरचिले त्यांनाच, निदान त्यांच्या मनःस्थितीशी साम्य पावण्याइतके कल्पनाभाग्य ज्यांजवळ आहे त्यांनाच, या विषयाची गोडी समजेल. ज्ञानदेवांचे चरित्र हे एका असामान्य पुरुषाचे चरित्र आहे. त्यांतील सर्व चमत्कार वर्ज करूनसुद्धा ते चरित्र असामान्य पुरुषाचे आहे. “अनामिका सार्थवती बभूव” हा न्याय जसा कालीदासाला लागू पडतो तसाच तो ज्ञानदेवालाही लागू पडतो. कवि आणि तत्त्वज्ञ, संत आणि शिक्षक या चारी नात्यांनी ज्ञानदेवांचे स्थान फार थोर आहे; आणि भाविकांना चकित करून सोडणाऱ्या चमत्कारांपेक्षाही फार आश्चर्यकारक चमत्कार त्यांच्या चरित्रांत आणि ग्रंथांत आहेत.

वारकरी मंडळींत तर ज्ञानेश्वरीला “आई” म्हणतात आणि पंढरीच्या वाळवटांत आषाढी कार्तिकी एकादशीच्या वेळीं चंद्रभागेच्या पुरापेक्षांही भक्तीच्या भावनेला पूर येतो त्यावेळीं ज्या प्रेमाने विठ्ठलाचा नामोच्चार होतो त्याच प्रेमाने ज्ञानदेवाचा नामोच्चार होतो. पण एका विशिष्ट पंथांतच ज्ञानदेव आणि त्यांचे ग्रंथ यांबद्दल प्रेम आहे असे मात्र नाही. ज्ञानेश्वरांची “एक तरी ओवी”

ज्याने अनुभविली आहे अशा प्रत्येकाला, मग तो वारकरीच असेल असे नाही, ज्ञानदेव ही महान् विभूति आहे हे पटलेले आहे. आधुनिक पंडितांत अग्रेसर असा महादेव गोविंद रानड्यासारखा विद्वन्मुकुटमणि ज्ञानेश्वरीला जीव कीं प्राण समजत असे. ज्ञानदेवांना प्रणाम करणाऱ्यांत अंधभक्तीनें प्रेरित झालेले लोक असतील, पण ज्ञानदेवाच्या भक्तमंडळांत डोळसांचा, ज्ञानदेवकालीन भाषेत सांगावयाचें म्हणजे “देखण्यांचा” भरणाही फार मोठा आहे. ज्याप्रमाणें शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्र आणि मराठे यांना राजकारणांत मान्य स्थानीं आणून बसविलें त्याप्रमाणें त्यांच्यापूर्वीं साडेतीनशें चारशें वर्षे ज्ञानदेवांनीं मराठी भाषेला उत्तम वाङ्मयाच्या सभेंत उत्तम स्थान मिळवून दिले. मराठी परंपरा म्हणून जी कांहीं आहे तिचा पाया ज्ञानदेवांनीं घातला. ज्या अभिमानानें इंग्रज शेक्सपीयरचा महिमा गातात त्याच अभिमानानें मराठ्यांनीं ज्ञानदेवांची थोरवी वर्णन करावी हे योग्य आहे. पण ज्ञानदेव नुसतें उत्कृष्ट कवि नव्हते; ते तत्त्वदर्शी होते. आणि त्याहूनही अधिक म्हणजे समदर्शी, स्थितप्रज्ञ, योगी आणि ज्ञानी होते. कवित्व हा त्यांच्या अलोट दैवी संपत्तीचा एक भाग होता; किंबहुना श्रापल्या कवित्वाच्या बळानें त्यांनीं तत्त्व आणि ज्ञान, विवेक आणि वैराग्य, दया आणि आनंद हीं सर्व लोकांना सुलभपणें शिकविलीं.

ज्ञानदेवासारख्या थोर पुरुषाचें चरित्र भक्तीनें, प्रेमानें, आस्थेनें अवलोकन केलें पाहिजे यांत शंका नाही; पण तसें करतांना अंधश्रद्धेनें आपण भारून गेलें पाहिजे असें समजण्याचें मुळींच कारण नाही. ज्याप्रमाणें भगवद्गीतेंत त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरींत आणि ज्ञानदेवांच्या सर्व चरित्रांत सर्वत्र विवेकाचें, सदसद्विचारपूर्वक तत्त्वनिर्णयाचे साम्राज्य आहे. श्रीकृष्णांनीं अठरा अध्यायी गीतेचे निरूपण करून, अर्जुनाच्या सर्व शंकांचें समाधान करून, त्याला ज्ञान शिकविलें, कर्तव्याचा बोध दिला. श्रीकृष्णासारखा तत्त्वज्ञ आणि अर्जुनाचा हितकर्ता मित्र पण त्यानें सुद्धां “मी सांगतो म्हणून ऐक” असा जुलुम केला नाही तर “यथेच्छसि तथा कुरु” म्हणून अर्जुनास सांगितलें आणि ज्ञान हें विवेकानेंच, विवेकयुक्त वैराग्यानें, निष्काम कर्माचरणानें प्राप्त होतें म्हणून खात्री पटविली. त्या भगवद्गीतेंत व तिच्यावर आधारलेल्या ज्ञानेश्वरींत अंधश्रद्धेचें प्राबल्य किंबहुना अस्तित्वही असण्याचा संभव नाही हें कोणाही

विचारी माणसास पटण्यासारखे आहे. चिकित्साबुद्धीच्या पूर्ण अवलोकनानंतरही ज्ञानदेवाचे कार्य असामान्य व अत्यंत कल्याणकारक ठरते. आज सहाशे सातशे वर्षांत महाराष्ट्रांत चाललेला ज्ञानदेवाचा जयजयकार न्याय्य आहे यांत शंका नाही व ज्ञानदेवाच्या ग्रंथांची ज्या ज्या परकीयांना ओळख झालेली आहे तेही आनंदाने त्याचा तसाच जयजयकार करतात हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. ज्ञानदेवाचे ग्रंथ हे मराठी वाङ्मयाचेच काय पण विश्ववाङ्मयाचे अमोल असे धन आहे आणि आमचा महाराष्ट्र एका प्रकारच्या अर्थसंपदेत दरिद्री असला तरी या अत्युच्च अर्थसंपदेत, शब्दार्थसंपदेत, त्याने कोणापुढेही मान खाली घालण्याची आवश्यकता नाही असे भाग्य ज्यांनी निर्माण केले त्यांत ज्ञानदेव सिंहासनाधीश्वर आहेत.

२ ज्ञानदेवांच्या काळीं मुसलमानांचा शिरकाव दक्षिणेत झालेला नव्हता. वेरूळला त्या काळीं हिंदू राजा राज्य करीत होता. म्हणजे ज्ञानेश्वरीची रचना स्वराज्यांत झालेली होती. महाराष्ट्रावर पुढे लौकरच कोसळणारे परकीय अंमलाचे व भ्रमछळाचे संकट तेव्हां कोणाच्या होण्यांतही नव्हते. त्यावेळीं सध्यांप्रमाणे प्रवासाच्या सोई नव्हत्या; तीर्थयात्रेखेरीज दुसऱ्या निमित्ताने आपले लोक बाहेर सहसा जात नसत; व तीर्थयात्रेला गेलेल्या लोकांतील बरेचसे परत येत नसत. शिवाय उत्तर हिंदुस्थानांत त्यावेळीं नुकताच कोठे कोठे सुरू झालेला यवनी अंमल राजधानीच्या किंवा तशासारख्या मोठ्या शहरांत जसा जाणवे तसा खेड्यापाड्यांतून जाणवत नव्हता. या आणि अशा अनेक कारणांमुळे तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत मुसलमानी अंमलाचा वाससुद्धां कोणाला आला नसल्यास त्यांत नवल नाही. सध्यां मोंगकाईत दौलताबाद किल्ला आहे. हा औरंगाबादेहून वेरूळला जातांना वाटेत लागतो. याच ठिकाणाला पूर्वी देवगिरी म्हणत व येथे जाधव किंवा यादव या घराण्यांतील राजे राज्य करीत. या राज्याचा मूळ पुरुष भिल्लम याने शके ११०९ पासून १११४ पर्यंत देवगिरीला राज्यवैभव भोगिले. भिल्लमपासून पांचवा पुरुष रामदेवराव याने शके ११९३ ते १२३१ पर्यंत म्हणजे इसवी सन १२७१ पासून ते १३०९ पर्यंत म्हणजे सुमारे ३८ वर्षे देवगिरीला राज्य केले. रामदेवरावाचा आज्ञा सिंघण याचीही कारकीर्द ३७ वर्षांची झाली होती. या रामदेवरावाच्या राज्यांत ज्ञानदेव जन्माला आले

व त्याच्याच राजवटीत त्यांनीं ग्रंथरचना केली आणि समाधि घेतली. काळगणनेनें मुकुंदराजांचा समजतात तो काळ देवगिरीचा पहिला राजा भिल्लम याच्या सुमारास येतो. म्हणजे यादव किंवा जाधव राजांच्या कारकीर्दीत मराठी वाङ्मयानें फार पुढें पाऊळ टाकलें. ज्ञानेश्वरीमध्ये रामदेवरावाचा मोठा गौरवपर उल्लेख आहे.

तेथ यदुवंशबिलासु । जो सकळकळानिवासु ।

न्यायाते पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ॥ १८-१८०५

ज्ञानदेवासारख्या निस्पृह ज्ञानी पुरुषानें या राजाचा असा गौरवपर उल्लेख करावा यावरून रामदेवराव हा चांगला राजा होऊन गेला हें उघड होतें. तो सकळकळानिवास होता आणि न्यायानें वागणारा होता. त्याच्या राज्यांत याप्रमाणें न्यायामुळें समाधान व विद्याकळांचें कौतुक होतें यामुळें ज्ञानदेवा-सारख्या तत्त्वज्ञाला ज्ञानेश्वरीसारखें “देशीकार लेणें” निर्माण करतां आलें. विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव यांसारखे ग्रंथ ज्यांच्या राज्यांत निर्माण झाले त्या यादव किंवा जाधव घराण्याचें, देवगिरीच्या राजांचें, महाराष्ट्रानें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण ठेवलें पाहिजे यांत शंका नाही. दुर्दैवानें रामदेवरायाच्या-नंतर थोड्याच वर्षांनीं महाराष्ट्र स्वराज्यसुखाळा निदान तत्त्वतः मुकला. तत्त्वतः म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं उत्तर हिंदुस्थानावर यवनांचा अंमळ जसा बसला तसा महाराष्ट्रावर कधींच बसला नाही. शिवाजीचे वडील शाहाजीराजे हे जवळ जवळ महाराष्ट्राचे राजेच होते; फक्त ते विजापुरानें नेमलेले राजे होते. परकी सत्तेची प्रत्यक्ष तीव्र आंच महाराष्ट्राला तशी फारशी कधीं लागली नाही असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. ज्ञानेश्वरीचा म्हणजे ज्ञानदेवाचा काळ हा महाराष्ट्राच्या स्वराज्याच्या काळ होता. स्वराज्याच्या वातावरणांत महाराष्ट्रांत ज्ञानदेवांचे अपूर्व ग्रंथ निर्माण झाले व मराठी वाङ्मयाचा पाया उत्कृष्टपणें बसला.

रामदेवरावाच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्र-स्वराज्य पूर्ण तेजानें तळपत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. विद्यांना आणि कलांना त्यावेळीं मोठा भर आलेला होता. रामदेवरावाचा बाप व चुलता या दोघांच्या कारकीर्दीतही वाङ्मयाला फार चळती होती. महानुभावी वाङ्मयाचा ज्ञानदेवाच्यापूर्वी कांहीं वर्षे उदय

झाला होता. अशा प्रकारे जाधव घराण्याच्या या उत्तरार्धात महाराष्ट्रांत वाङ्मयाचे पाऊल पुढे सरकलें. हेमाद्रि हा प्रख्यात राजकार्यकुशल पुरुष याच राजवटींत झाला. हेमाद्रि म्हणजे हेमाडपंत; याचे नांव अद्यापि महाराष्ट्रांत गाजत आहे. हेमाद्रि हा उत्तम विद्वान् ही होता. तेव्हां हा काळच उत्तम वाङ्मयाच्या निर्मितीला अनुकूल होता असें दिसतें. लोक सुखी होते. रामदेवरावाच्या सत्तेचा वचक सर्वत्र होता. ही त्या काळची प्रसन्नता ज्ञानेश्वरीच्या वर्णनप्रकारांतही दृग्गोचर होते. अर्थात् त्या प्रसन्नतेचें मुख्य कारण स्वतः ज्ञान-देवाची प्रसन्न मनोवृत्ति हेंच होय. तथापि तो काळही तशा मनोवृत्तीला अनुकूल होता असें म्हटलें तर चुकणार नाही. आपल्या देशांत स्वराज्य असणें, आपल्या राजसत्तेचा सर्वत्र वचक असणें, जगाच्या संसारांत आपल्या लोकांना मान्यता असणें या गोष्टीही मनाच्या प्रसन्नतेला साहाय्यकारक होतात. या वेळची समाजस्थिति साधारणपणानें इंग्रजशाहीचा हिंदुस्थानांत उदय होण्यापूर्वी जशी होती तशीच होती. या समाजस्थितींत महाराष्ट्रांत इंग्रज येण्यापर्यंत फारसे फेरफार झाले असावेत असे दिसत नाही. जातिभेदाचा अंमल सर्वत्र होता. स्त्रिया व शूद्र यांचा विद्येशीं फारसा संबंध नव्हता. क्षत्रिय राजे म्हणून आणि ब्राह्मण विद्येचे अधिकारी म्हणून त्यांचें समाजांत प्राबल्य विशेष होते. हा सर्व प्रकार ज्ञानदेवाच्या काळापूर्वी कित्येक शतके चालू होता व पुढें मुसलमानी सत्तेचे आघात महाराष्ट्रावर झाले तरी ती सत्ता कधीही बद्धमूल न झाल्याकारणानें तिचे परिणाम उत्तर हिंदुस्थानांत जसे झाले तसे आपल्या प्रांतांत बहुतेक झाले नाहींत. ब्राम्हणाब्राम्हणांत जे तीव्र भेद पेशवाईच्या काळीं उपस्थित झालेले दिसतात ते मात्र यावेळीं दिसत नाहींत. अमुक शाखेचा ब्राम्हण श्रेष्ठ व अमुक शाखेचा कनिष्ठ ही दृष्टि त्या वेळच्या व त्यानंतरच्या तीन शतकांत झालेल्या वाङ्मयांत दिसत नाहीं. या काळच्या मराठी वाङ्मयाला गोदावरीतीरावरचें वाङ्मय असेंही म्हणतां येईल. किंबहुना मराठी वाङ्मयाची सुरवात व पहिली वाढ गोदातीरी झाली असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होण्याचा संभव नाहीं. या वेळेला हिंदुस्थानभर कृष्णभक्ति प्रामुख्याने पसरत चालली होती. महानुभाव हा पंथ मुख्यत्वेकरून कृष्णभक्तीचा पंथ आहे. पंढरपूरचा विठ्ठल म्हणजेही विष्णूचा अवतार म्हणजे कृष्णाचा अवतार. तेव्हां याप्रमाणें वैष्णव धर्माचें-वैष्णव पंथाचें प्राबल्य यावेळीं सर्वत्र पसरत होतें व महाराष्ट्र अर्थात्

त्यापासून अलिप्त नव्हता. भक्तिमार्ग हा या पंथाचा विशेष होता. पंढरपूरच्या वैष्णवांनी, वारकऱ्यांनी, ज्ञानदेवांना आपले परात्पर गुरु म्हणून मान्य केलें व ज्ञानेश्वरीला ते “आई” समजतात. पण ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव या अमृततुल्य ग्रंथांचे कर्ते ज्ञानदेव हे खरेखुरे अद्वैतपंथी होते. विष्णु आणि शिव हा भेद ज्ञानदेवाच्या वृत्तीत नव्हता. ते स्वतः उत्कृष्ट योगमार्गी होते हें ज्ञानेश्वरी अध्याय सहावरून स्पष्ट होतेंच. त्याचप्रमाणें श्रीकृष्णाचें विषयानुरोधानें ज्ञानेश्वरीत प्रेमळ वर्णन करणारे ज्ञानदेव अमृतानुभवांत शंकराचे माहात्म्य सांगतात कसल्याही भेदापासून ज्ञानदेव अलिप्त होते. त्याचा सुपरिणाम महाराष्ट्र वाङ्मयावर व लोकांच्या वृत्तीवर झाला. त्याचें विवेचन यथास्थळ होईल. सध्यां लक्ष्यांत ठेवावयाचें तें इतकेंच कीं जाधवांच्या राजवटींत कृष्णभक्तीचें म्हणजे भक्तीचें माहात्म्य विशेष वाढून योगमार्ग मार्ग पडला होता. पण स्वतः ज्ञानदेव हे योगमार्गाचे अनुयायी होते. भक्तिमार्ग आणि योगमार्ग यांचें तुलनात्मक वर्णन करतांना ज्ञानदेवांनी योगमार्गाला कमीपणा केव्हांही दिलेला नाही. तो मार्ग विकट आहे याचा उल्लेख गीतेंत आहे व भावार्थदीपिकेच्या कर्त्याने त्या कठिणपणाची कल्पना आपल्या वाचकांना आणून दिलेली आहे. परंतु भक्तिमार्ग म्हणजे कांहीं तांत्रिक किंवा बाह्य देखाव्याचा मार्ग आहे ही गोष्ट ज्ञानदेवांना पूर्णपणें अमान्य असून “न कळतां पद अग्निवरी पडे” तरी अग्नि दाह करतो या न्यायानें चुकून देवाचें नांव तोंडांत आलें तरी मोक्ष मिळतो या कल्पनेला त्यांची बिलकुल संमति नाही हें मरणकाळीं देवाचें स्मरण व्हावें याची चर्चा करतांना त्यांनीं स्पष्ट केलें आहे. अंधभक्तीला ज्ञानदेव मुर्खीच मान्यता देत नाहीत व हा त्यांचा मार्ग पुढें एकनाथ, तुकाराम इत्यादिकांनींच काय पण रामजोशी, अनंतफंदी यांनींही बिनचूक चोखळलेला आहे हें मराठी वाङ्मयाच्या प्रेमळ वाचकांना विशेष स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता नाही.

परी वाचा मनें देहें । जैसा व्यापारु होये ।

तो मी करितु आहे । ऐसें न म्हणे ॥ १२-१७

आणि जेणे जेणे वेळे । घडती कर्मे सकळें ।

तयांचां तियें फळें । त्यजित जायें ॥ १२-२८

हैं भक्तियोगाचें रहस्य आहे व तेराव्या अध्यायांत ज्ञानी पुरुषांचीं लक्षणे सांगतांना ढोंगीपणावर जे तडाखे ज्ञानदेवांनीं उडविलेले आहेत त्यावरून बाह्य देखावा आणि अज्ञान यांना ते थारा देत नाहीत हे स्पष्ट होतें. हीच गोष्ट अठराव्या शतकाच्या शेवटीं लावणीकार रामजोशांनीं

हीं काय गळ्यांत घालुनी तुळशीडीं लांकडे ।

हीं काय भवाला दूर करितील माकडे ।

या स्पष्ट शब्दांनीं गांवगन्ना लोकांना आपल्या शाहिरी वाणीनें जाहीर केली.

३ ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्रांत महाराष्ट्राच्या व मराठ्यांच्या परंपरेचा, विशिष्टतेचा पाया घट्टपणे बसला व महाराष्ट्रीयीयांच्या स्वभावांत जें उत्तम म्हणून आहे त्याची घटना याच काळांत झाली; आणि तोच काळ, स्वराज्याचा व स्वातंत्र्याचा, स्वाभिमानाचा आणि आनंदाचा असा असल्यामुळे या रचनेला फार अनुकूल होता. या काळांतील ज्ञानदेव हे शेवटचे म्हणण्यास हरकत नाही; तथापि त्यांचेच नांव या काळाला देणें उचित दिसतें. मुकुंदराज हे ज्ञानदेवाच्या पूर्वी सुमारे शंभर वर्षे झाले असें समजतात. त्यांच्या विवेकासिंधु या ग्रंथांत गुरुशिष्यलक्षणांचीं प्रथमच फोड केलेली आहे. त्यांवरून ढोंगाबद्दल विस्कार आणि सज्ञान भक्तीबद्दल कौतुक, अंधश्रद्धेचा त्याग आणि उत्तम आचरणाबद्दल आदर ही मराठ्यांच्या तत्त्वज्ञानाचीं मूलतत्त्वे ठरून गेलेलीं होती असें स्पष्ट होतें. कृष्णभक्तीला कित्येक प्रांतांत कित्येक कृष्णभक्तांनीं जे शोचनीय स्वरूप दिलें आणि तत्त्वज्ञानाचीं मूलतत्त्वे न समजल्यामुळे म्हणा किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळे म्हणा अज्ञ व भोळ्या लोकांना ज्या भल्लभलत्या गोष्टी शिकविल्या व करावयास लावल्या त्यांचा संपर्कही मुकुंदराज ज्ञानदेवापासून तो एकनाथ तुकारामपर्यंत महाराष्ट्राच्या वाङ्मयांत दिसत नाही ही गोष्ट जितकी विस्मयाची तितकीच अभिमानाची आहे. फार तर काय, शृंगार रसांत ज्यांची कविता अहोरात्र जुंबली त्या “जोशीबुवां”ना देखील हीं मूलतत्त्वे पूर्ण अवगत होती व त्या रसाचा आविष्कार करण्यासाठीं डफावर हात मारतांनासुद्धां त्या हाताचा तडाखा ढोंगी लोकांच्या थोबाडांना चांगलाच जाणवत असे ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. असें होतें म्हणूनच मोरोपंतासारखा सच्छील भक्त व कवि आणि रामजोशी यांची उत्कृष्ट मैत्री जमून जोशीबुवांनीं तमाशा सोडला व कीर्तनाला सुरवात केली.

ही जी महाराष्ट्राची परंपरा तिलाच महादेव गोविंद रानडे यांनी भागवत धर्म असे नांव व पुढे विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी महाराष्ट्र धर्म असे नांव दिलेले आढळते. या दोन शब्दांच्या अर्थात दोघांच्याही मते भिन्नता आहे. राजवाडे हे महाराष्ट्र धर्माचे प्रतिपादक व अध्वर्यु फक्त रामदासांना समजतात तर रानडे सर्व संतकवींच्या परंपरेला भागवतधर्म हे नांव देतात. संतकवींतून रामदासांना वेगळे काढण्यांत व त्यांचा सवतासुभा निर्माण करून ज्ञानदेवा-दिकांना पंगु म्हणण्यांत राजवाड्यांचा व तत्सम विचार असणाऱ्यांचा मोठाच प्रमाद झालेला आहे याबद्दल या ग्रंथाच्या विवेचनांत यथास्थळ स्पष्टीकरण होईल; पण रामदासांची विचारपरंपरा म्हणजे जिला महाराष्ट्रधर्म हें नवें नांव देण्याची कित्येकांची इच्छा आहे ही प्राचीन कवींचीच चालत आलेली विचारपरंपरा होती, व ज्या कित्येक गोष्टी रामदासी ग्रंथांत तिच्याहून निराळ्या आहेत अशी समजूत करून घेण्याची कित्येकांची फार प्रबळ इच्छा आहे त्या गोष्टी दुरयम स्वरूपाच्या व एकदोन ठिकाणीं चिंतनीय आहेत म्हणजे त्रिकालाबाधित सत्य दर्शविणाऱ्या नसून प्रासंगिक व विशिष्ट अपवादभूत परिस्थितींत कसे वागावे यासंबंधीं स्थूल नियम सांगणाऱ्या आहेत हें विसरून चालणार नाही; त्यामुळे मूळ परंपरेला बाधा येत नाही. महाराष्ट्राच्या विशिष्ट परंपरेला मुकुंदराज-ज्ञानदेव यांच्या कालापासून व वाङ्मयापासून सुरवात झाली व त्या परंपरेला महाराष्ट्र धर्म हें नांव देणे अधिक सयुक्तिक होईल; मात्र हा शब्द राजवाडेप्रभृति मंडळीच्या संकुचित अर्थाने योजावयाचा नाही येवढे लक्षांत ठेवले म्हणजे झाले. हिंदुस्थानच्या इतर भागांत भागवत धर्माचा अर्थ सगुणोपासक भक्तिपंथ असा आहे व तो अर्थ संपूर्णपणे आमच्या आद्य संत कवींनी मान्य केलेला नाही म्हणूनही भागवत धर्म या शब्दापेक्षा महाराष्ट्र धर्म हा शब्दच अधिक ग्राह्य मानावा असे वाटते.

या महाराष्ट्र धर्माचा पाया मुकुंदराज-ज्ञानदेवांनी घातला. महानुभावोयांची परंपरा महाराष्ट्रधर्माचा विचार न करता इतरत्र लोकप्रिय झालेल्या भागवत-धर्मावर उभारलेली होती ही गोष्ट या ठिकाणीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. मानभावी पंथ महाराष्ट्रांत एकंदरीत अप्रिय कां झाला याची बरीच कारणे आहे, पांगारकर इत्यादि ग्रंथकारांनी दिलेली आहेत व ती सर्व विचारार्ह आहेत. पण

ज्या विशिष्ट आणि महत्वाच्या बाबतीत महाराष्ट्र धर्म तत्कालीन भागवत धर्माहून भिन्न आहे त्या बाबतीत, म्हणजे भक्तिमार्गाचें पर्यवसान शृंगारांत, अद्वैताचा त्याग करून श्रीकृष्णाला एकमेव परमेश्वर मानण्यांत आणि भक्तांनीं वाटेल तसे वागण्यांत पुष्कळ ठिकाणीं झालेलें होतें (त्या पर्यवसानाचे स्वरूप अद्यापि हिंदुस्थानांत कोठेकोठें दिसतें, व जेथें बुवाशाहीचा गंध येतो त्या त्या ठिकाणीं महाराष्ट्रांतही दिसतें) त्या बाबतीत महानुभावी किंवा मानभावी पंथ हा महाराष्ट्र धर्माच्या जवळ नसून “ भागवत धर्मा ” च्या जवळ होता ही गोष्ट विशेषकरून त्यासंबंधीं अनादर व अप्रियता उत्पन्न होण्याला कारणीभूत झाली असावें असें स्पष्ट दिसतें. मुकुंदराज काय किंवा ज्ञानदेव काय किंवा त्यांच्यामागून आलेले मराठी कवि काय (यांतून वामनपंडित हे एकच महत्वाचा अपवाद म्हणून वगळावयाचें) हें कृष्ण आणि राम, विष्णु आणि शंकर या नांवासाठीं भांडणारे नव्हते. देवांच्या बाबतींतही ते समदर्शी होते आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा तो साहजिक परिणाम होता. त्या समदर्शित्वाचा भलताच अर्थ करून त्यांना सगुणोपासक बनविण्याचा कित्येकांनीं अट्टाहास केला आहे तो व्यर्थ आहे. मुकुंदराज ज्ञानदेवांनीं सर्व देवदेवतांना—साकार सगुण विष्णुकृष्ण-प्रभृति देवदेवतांना—मायाकार्यांत मोजले आहे, आणि अठराव्या शतकाच्या शेवटचे लावणीकार रामजोशी यांनींही “ द्वैताला अनुसरूं नको ” असा स्पष्ट इशारा सामान्य जनतेलाही दिलेला प्रसिद्ध आहे.

४ ज्ञानदेवांनीं आपला ग्रंथ मराठीत लिहून आबालवृद्धांची आणि स्त्री-शूद्रादिकांची अत्यंत उत्कृष्ट व श्रेष्ठ अशा ज्ञानाशीं गांठ घालून दिली. त्यासंबंधीं कांहीं उल्लेख सुरवातीसच माहीत असणें योग्य होईल. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायांतील एक ओवी अगदीं प्रारंभीच्या परिच्छेदांत दिलेली आहे. लोकांना, सामान्य लोकांना अगदीं सोपें होईल अशा तऱ्हेनें ज्ञानाचें विवेचन करावें, ज्ञान सर्वांना सुलभ व्हावें, ज्ञानाचा “ हक्क ” सर्वांना आहे, हें ज्ञानदेवांचें स्पष्ट मत होतें आणि त्यांनीं आपली ग्रंथरचना त्या मताला अगदीं अनुसरून केली. तिसऱ्या अध्यायाच्या सुरवातीच्या कांहीं ओव्या पहा:—

तरी झकवितु आहांमी माते । की तत्त्वचि कथिलें ध्वनितें ।

हें अवगमितां निरुतें । जाणवेना ॥ १६ ॥

म्हणूनि आइके देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा ।
 मज विवेकु सांगावा । मन्हाठा जी ॥ १७ ॥
 मी अत्यंत जड असे । परी ऐसाही निकें परियेसे ।
 श्रीकृष्णा बोलावे तुवां ऐसे । एकनिष्ठ ॥ १८ ॥
 देखें रोगातें जिणावे । औषध तरी देयावे ।
 परी तें अतिरुच्य व्हावे । मधुर जैसे ॥ १९ ॥
 तैसें सकलार्थभरित । तत्त्व सांगावे उचित ।
 परी बोधे माझे चित्त । जयापरी ॥ २० ॥

अशा प्रकारें “ मन्हाठा ” विवेक अत्यंत “ जड ” अशा माणसालाही कलेल अशा प्रकारें सांगण्याचा ज्ञानदेवांचा संकल्प होता आणि जरी त्यांनी आपल्या ग्रंथाला “ भावार्थदीपिका ” हे विनयशील नांव दिलें आहे तरी तो विवेक “ सकलार्थभरित ” असून “ एकनिष्ठ, ” निश्चित तत्त्व सांगणारा असावा असा त्यांचा कटाक्ष होता हें सहज लक्ष्यांत येतें. एकनिष्ठ असा सकलार्थ सांगणें ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. तर्काची कसरत करून सामान्य लोकांना चकित करतां येतें पण शहाणे करतां येत नाहीं हें तत्त्व ज्ञानदेव पूर्णपणें जाणून होते.

आपला विषय विवेकाचा, वैराग्याचा, कर्तव्यज्ञानाचा, म्हणून शांत रसाचा असूनही त्याचें वर्णन आपण असें कांहीं काव्यमय करूं आणि तेंही मराठींत कीं रसिक वाचकांना आनंदाचें भरतें यावें असा ज्ञानदेवांचा प्रयत्न होता व तो सिद्धीस नेण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या जवळ होतें.

जयाचिया वरवेपणी । कीजे आठां रसाची वोवाळणी ।
 जो सज्जनाचिये आपणी । विसांवा जगी ॥ ४-२१२
 तो शांतचि अभिनवेळ । ते परियसा मन्हाटे बोल ।
 जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥ ४-२१३

शांत रसासारखा सामान्य जनरुचीला न पटणारा रस वर्णन करतांना शृंगारादिक इतर रस फिके वाटावेत असें सुंदर वर्णन मराठींत करावयाचें— आणि तें मराठी म्हणून कोणी नाक मुरडण्याचें कारण नाही, कां तर संस्कृताच्या बरोबरीनें हें मराठी “ अर्थभरित ” आहे येवढेंच नव्हे तर “ समुद्राहूनी

सखोळ ” आहे-असा ज्ञानदेवांचा संकल्प होता. मराठीला ज्ञानदेवांनी सरस्वतीच्या सिंहासनावर नेऊन बसविलो. आपल्या मातृभाषेचा अभिमान स्यांना किती वाटत होता याचा साक्ष पुढील ओव्या देतात:—

जियें कोवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे ।
 वेधें परिमळाचे बीक मोडे । जयाचेनी ॥ ६-१५
 नवल बोलतोये रेखेची वाहणी । देखतां डोळ्यांही पुरो लागे धणी ।
 ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥ ६-१८
 जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धांवें बाहिरें ।
 बोलु भुजांही आविष्करे । आलिंगावया ॥ ६-१९

अर्थात येवढ्या सुंदर भाषेचा उपयोग करून-आणि आमची मराठी भाषा शब्दरचनेत येवढे सौंदर्य प्रकट करू शकते हो गोष्ट सहज सिद्ध करून-केवळ रचनासौंदर्यावरच वाचकाला झुलवावयाचें हा कांहीं त्यांचा प्रधान हेतु नव्हता; तर

तेणे कारणें मी बोलें । बोली अरूपाचे रूप दावीन ।
 अतोद्विय परी भोगवीन । इंद्रियांकरवी ॥ ६-२६

ही ज्ञानदेवांची आपल्या ग्रंथलेखनासंबंधी प्रतिज्ञा होती. मराठीत ग्रंथरचना उत्तम करतां येते हें ज्ञानदेव वरचेवर वरचेवर प्रसन्नतेने सांगतात:—

तिथे अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मन्हाठी ।
 जैसी कानाचे आधीं दृष्टि । उपेगा जाय ॥ ७-२०६
 बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा ।
 अक्षरांचिया भांवा । इंद्रियें जिती ॥ ७-२०७
 पहा पां मालतीचे कळे । प्राणासि कीर वाटले परिमळें ।
 परि विरचिला बरवा काई डोले । मुखिये नव्हती ? ॥ ७-२०८
 तैसें दोशियेचिया हवावा । इंद्रियें करिती राणिवा ।
 मग प्रमेयाचिया गांवा । लेसां जाडजे ॥ ७-२०९

देशीयेच्या-मराठीच्या सौंदर्याने इंद्रियें राज्य करण्यासारखी बळकट होतात आणि मग अगदीं सरळ (केसां) प्रमेयाचें गांव गांठतात असें त्यांचें म्हणणें आहे. प्रमेय हें मुख्य पण तिकडे मन आकृष्ट होण्यास मराठीसारखी गोड

भाषा, सुंदर भाषा, रसाळ भाषा फार उपयोगी पडते. अशा प्रकारे “मन्हाठा विवेक” ज्ञानदेवांनी सांगितलेला आहे व तो सर्वांसाठी आहे; सर्वांना आकृष्ट करणारा आहे; मराठीच्या भांगीं हे आकर्षणसामर्थ्य आहे.

देशियेचेनि नागरपणे । शांतु गृगारालें जिणे ।

तरी ओवीया होती लेणे । साहित्यासी ॥ १०-४२

मूळ ग्रंथीचिया संस्कृता । वरी मन्हाठी नीट पढतां ।

अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवें ॥ १०-४३

जैसे अंगाचेनी सुंदरपणे । लेणिया अंगचि होय लेणे ।

तेथ अलंकारिलें कवणकवणें । हे निर्वचेना ॥ १०-४४

तैशी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं ।

शोभती आयणी । चोखट आडका ॥ १०-४५

अशा प्रकारे मराठी संस्कृताबरोबर उत्तम शोभते हे ज्ञानदेवांचे उद्गार केवळ शाब्दिक नसून त्यांच्या ग्रंथरचनेने त्यांची यथार्थता सिद्ध झालेली आहे. तेराव्या शतकांत मराठीला हे उन्नत स्थान प्राप्त करून देण्याचे पुण्य ज्ञानदेवांनी संपादिले आणि त्यासंबंधी विसाव्या शतकाच्या मध्यकाळातही शाशंक असणारे पंडित आणि पंडितमन्य केव्हां केव्हां कोठे कोठे दिसावेत हे आश्चर्य नव्हे काय ? शिवाय गीतेच्या भाष्याने ज्ञानदेवांनी मराठीत ग्रंथरचना कां केली याचे कारणही स्पष्ट आहे:—

वेदु संपन्न होय ठायी । परि कृपणु ऐसा आन नाही ।

जे कानीं लागता तिही । वर्णाच्याची ॥ १८-१४५७

येरां भवव्यथा ठेलीया । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणिनां ।

अनवसरु मांडूनियां । राहिला आहे ॥ १८-१४५८

तरी मज पाहतां तें मागील उणें । फेडावया गीतापणें ।

वेदु वेठला भलतेणें । सेव्य होवावया ॥ १८-१४५९

तैसे शब्दे जें न लभे । ते घट्टनिपा अनुष्ठुभें ।

स्त्री शूद्रादिप्रतिभे । सामाविलें ॥ १८-१६९९

आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासाचीं पदे पाहत पाहतां ।

आणिला श्रवणपथा । मन्हाठिया ॥ १८-१७०८

या कारणे मियां । श्रीगीतार्थ मन्हाठिया ।

केला लोकां यया । दिठीचा विषो ॥ १८-१७३५

आणि हा गोतेचा. “एकनिष्ठ” अर्थ मराठीत आणणे हा सहाशें वर्षांपूर्वी ज्ञानदेवांनी मोठाच चमत्कार केला यांत शंका नाही. त्यांच्या सर्व उपदेशांचे रहस्य आणि सार या ज्ञानेश्वरी ग्रंथांत आहे. अशा ग्रंथाचा कर्ता, तत्त्वज्ञ आणि महाकवि, ज्ञानदेव याच्या चरित्राचा व ग्रंथांचा परिचय करून घ्यावा व तो ज्ञानदेवाच्या पद्धतीने म्हणजे एकनिष्ठ विवेक जीत आहे त्या पद्धतीने करून घ्यावा असे येथे योजिले आहे. तसें करतांना अंधश्रद्धेचें प्रयोजन नाही; कारण “मन्हाठी विवेक” सांगणाऱ्या थोर विभूतीचें चरित्रही विवेकाच्या डोळ्यांनी पाहिले पाहिजे हें विशेष स्पष्ट करणे नलगे.

भाग दुसरा

प्रारंभ

अथवा ज्ञानाग्निहोत्री । जे परब्रह्म श्रोत्री
महासुखश्रेत्री । आदिवत ॥ जनेश्वरी ॥ ६-४४२ ॥
जे सिद्धांताचिया सिंहासनीं ! राज्य करिती त्रिभुवनीं ।
जे कूजती कोकिल वनीं । संतोषाच्या ॥ ४५० ॥
जे विवेकद्रुमाचे मुळीं । वैसले आहाति निव्यफळीं ।
तया योगियांच्या कुळीं । जन्म पावे ॥ ४५१ ॥
मोटकी देहाकृति उमटे । आणि निजज्ञानाची पाहांट फुटे ।
सूर्यापुढें प्रकटे । प्रकाशु जैसा ॥ ४५२ ॥
तैशी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां ।
बाळपर्णीच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥ ४५३ ॥
तियें सिद्ध प्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुभे ।
मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें । निघती मुखें ॥ ४५४ ॥
ऐसें जें जन्म । जयालागीं देव सकाम ।
स्वर्गीं ठेले जपहोम । करिती सदा ॥ ४५५ ॥
अमरीं भाट होइजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे ।
ऐसे जन्म पार्था गा जें । तें तो पावे ॥ ४५६ ॥

भगवद्गीतेच्या बेचाळीस आणि त्रेचाळीस (अध्याय ६) श्लोकांवर भाष्य म्हणून केलेल्या वरील ओव्या वाचतांना ज्ञानदेवाच्या लोकप्रसिद्ध चरित्राचें स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाही. त्या चरित्रांत वादग्रस्त भाग आहेत आणि ते केवळ अलौकिक चमत्कारांसंबंधीच नाहीत. ज्ञानदेव या नांवाचा एकच पुरुष महाराष्ट्रांत होऊन गेला कां दोन अथवा अधिक होऊन गेले, ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव यांचा कर्ता ज्ञानदेव आणि “ बापरखमादेवीवरू ” म्हणून अभंग लिहिणारा ज्ञानदेव हे एक कां दोन, अशा शंका प्रतिशंका निघून त्याचा थोडाबहुत ऊहापोह चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी होऊन गेला व त्यांत मोठमोठ्या

वादविवादपटु पंडितांनीं भाग घेतला. त्या वादविवादाचा परामर्श या ग्रंथांत घ्यावयाचा प्रयत्न पुढील एका भागांत करावयाचा आहे. पण सध्यां जें ज्ञानदेव-चरित्र लोकांत प्रसिद्ध आहे तिकडे आपणांस पहावयाचें आहे. जो वाद उपस्थित झाला होता त्यांतील मुद्दा तें चरित्र खोटें आहे हा नसून दोघातिघांच्या चरित्रांची भेसळ होऊन तें चरित्र शुद्ध स्वरूपांत उपलब्ध आहे कीं काय हा होता; व त्याचा निर्णय सर्व पुराव्याचा विचार करून केव्हांतरी लागणें इष्ट आहे. झालेल्या वादांत शंका समाधानापेक्षां कठोर शब्दांचें प्रदर्शन विशेष झालें त्यामुळे तत्त्वबोध फारसा हातीं लागला नाही. पण हे वाद जसें अंधश्रद्धेनें तुटत नाहीत तसे बिनपुराव्याच्या विधानांनीं मिटत नाहीत, येवढें म्हणून आपण आपल्या विषयाकडे वळण्यास हरकत नाही.

वरती दिलेल्या ओंव्यांतील वर्णनाचा बराचसा महत्त्वाचा भाग खुद्द ज्ञानदेवांच्या चरित्राला इतका लागू पडतो कीं पुनर्जन्म मानणारे ज्ञानदेवांना योगभ्रष्ट महात्मा म्हणण्याला कचरणार नाही. अल्पायुषांत प्रचंड कार्य उत्तम प्रकारें सिद्धीस नेणाऱ्यांचें चरित्र वाचलें म्हणजे त्याचा संदर्भ पुनर्जन्माच्या तत्त्वावरून लावण्याची इच्छा होते व अशी उदाहरणे एकत्र करून त्या तत्त्वाची सत्यता सिद्ध करण्याचे प्रयत्न अलिकडच्या काळांत प्रसिद्ध थिर्भॉसफोस्ट मि. जिनराजदास वगैरे लेखकांनीं केलेले आहेत. पण पुनर्जन्माच्या तत्त्वाचे मनुष्याच्या व्यवहारावर होणारे सर्व परिणाम लक्षांत घेतले म्हणजे त्या तत्त्वाचा चांगुलपणा चिंतनीय ठरतो व त्याला पूर्णपणें सिद्ध करण्याला पटणारा पुरावा मिळत नाही तोपर्यंत त्या चिंतनीयतेतच श्रद्धा ठेवणें भाग पडतें हेंही विसरून चाळणार नाही. ज्ञानदेवांचे पूर्वजन्म काय होतें याचें संशोधन कोणी केलेलें नाही हें एक आहे त्या परिस्थितीत सुखच मानलें पाहिजे. एक तर त्यांच्या याच जन्मांतल्या चरित्राविषयीच वाद उपस्थित झालेले आहेत तेव्हां या जन्मांतील वादाचा निर्णय लागणें जेथें कठीण तेथें पूर्वजन्मांचा वाद न केलेलाच बरा. तेव्हां जी माहिती सामान्यपणें सर्वत्र रूढ आहे तिच्याच आधारेनें आपण प्रारंभ करणें बरें.

२ तसें करतांना ज्ञानदेवाच्या कौकिक चरित्रांतील अलौकिकपणा जसा डोळ्यांसमोर उभा राहतो त्याचप्रमाणें त्यांच्या मातापितरांच्या चरित्रांतील

वैशिष्ट्याकडेही आपलें लक्ष्य वेधतें. हा “ज्ञानियांचा राजा” ज्यांच्या पोटी आला त्या आईबापांची कथा खरोखर आश्चर्यकारक आहे. ज्ञानदेवाचा पिता विठ्ठलपंत हा खरोखर जिज्ञासु, मुमुक्षु, आणि संसारग्यापांत पडून नये अशा वृत्तीचा मनुष्य होता. लहानपणापासून प्रवासाची, तीर्थयात्रेची आवड आणि “देवाचा शोध” लावण्याची जबरदस्त आकांक्षा हे गुण त्याच्यांत प्रमुखपणानें दिसून येतात. सातशें वर्षांपूर्वीच्या हिंदुस्थानांत प्रवासाची आवड हा गुण असामान्य होता यांत शंका नाही व आसेतुहिमाचक्र भ्रमण करून “देवाचा शोध” लावण्याची आकांक्षा नारिकांकडूनही प्रशंसा प्राप्त करून घेण्यासारखी होती असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. विठ्ठलपंत कुलकर्णी हे सध्या निजामाच्या राज्यांत असणाऱ्या पैठणाजवळच्या आपेगांव नांवाच्या खेड्यांत रहात असत. त्यांचे वडील गोविंदपंत हे युजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. आपेगांव पैठणाजवळ आहे आणि गोदावरीच्या तीरावर आहे. महाराष्ट्र भाषेच्या धैमवाची सुरवात गोदावरीच्या तीरावर झाली ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. पैठणाची प्रसिद्धी पुढें तीनशें वर्षांनीं एकनाथांमुळे विशेष झाली. मन्हाठी भाषेच्या दृष्टीने गोदावरीचें माहात्म्य मोठें आहे ही गोष्ट ज्ञानदेव एकनाथापासून तो व्यंबकेश्वरीं जन्माला आलेले आधुनिक कविवर्य कैलासवासी चंद्रशेखर यांच्या काळापर्यंत नजर फेकली म्हणजे डोळ्यांत भरतें व “गोदागौरव” पढतें. पुढें गोदावरीपासून कृष्णेच्या तीरापर्यंत मराठी वाङ्मयाचा व्याप वाढला व उत्तर हिंदुस्थानांत जमिनीच्या पिकाउपणाबद्दल गंगायमुनांचा दुभाव जसा प्रख्यात झाला त्याप्रमाणें गोदाकृष्णांच्या दुभावांत मराठी सारस्वताचे मळे पिकले व ज्ञानफलांची समृद्धि झाली, ही वाङ्मयाच्या भूगोलांतील गोष्ट महाराष्ट्रीयानीं अभिमान बाळगण्यासारखी आहे यांत शंका नाही.

आपेगांवच्या गोविंदपंत कुलकर्ण्यांचा मुलगा विठ्ठलपंत हा आमच्या चरित्रनायकाचा पिता. विठ्ठलपंत हा आपल्या आईबापांचा एकुलता एक मुलगा होता तरी पण त्याच्या तीर्थयात्रांना ते फारसे आडवे आले नाहीत असें दिसतें. विठ्ठलपंताला लहानपणापासून तीर्थयात्रा करावी अशी तीव्र इच्छा होती आणि त्याप्रमाणें कांहीं काळानें तो घराबाहेर पडला. त्या काळीं एकदां घराबाहेर

पडल्यावर पुनः घरी परत बोहोंचण्यास पुष्कळ काळावधि लागे आणि दरम्यान डांकिने पत्र येण्याची सध्यांसारखी साधने नसल्यामुळे बाहेरगांवी किंवा दूर गेलेल्या माणसाचा समाचारही कळण्याला पुष्कळ वेळ लागत असे. आपेगांवाहून विठ्ठलपंत निघाले ते पुष्कळ क्षेत्रांतरीं जाऊन कांहीं काळानें पुण्याजवळ बारा मंलांवर असलेल्या आळंदी गांवाला आले. आळंदी गांवाला क्षेत्रपणा ज्ञानदेवांच्या पुण्याईमुळे आला असें सध्यां तरी आपल्याला वाटतें व ज्ञानदेवांच्या पुण्याईव्यतिरिक्त त्या ठिकाणाळा क्षेत्रत्व येण्याला दुसरा प्रत्यक्ष पुरावा फारसा (किंवा थोडासा) उपलब्धही आहे असें दिसत नाही. तथापि ज्या अर्थी क्षेत्रोक्षेत्रीं हिंडत विठ्ठलपंत आळंदीला आले व तेथें इंद्रायणी नदींत स्नान करून पूजाभर्चा करीत बसले त्या अर्थी त्या काळीं आळंदीलाही क्षेत्र समजण्याची प्रथा असावी असें अनुमान करतां येणें शक्य आहे. तें कसेही असो; ज्ञानदेवांच्या चरित्रांत आळंदीला फार महत्वाचें स्थान आहे व ज्ञानदेवांच्या समाधीपासून तो आजतागायत

“ आळंदी हा गांव । विश्रांतीचा ठाव ”

सगळ्या महाराष्ट्राला होऊन बसलेला आहे. विठ्ठलपंतांना आळंदींत आपल्या भावी श्वशुरांची गांठ पडली व तेथेंच त्यांचा विवाह पण झाला. आळंदीचे जुने नांव अलकापुरी आहे असें म्हणतात. काक्षणिक अर्थानें ही आळंदी महाराष्ट्राची-महाराष्ट्र सारस्वताची-कुबेरनगरी होऊन बसलेली आहे यांत शंका नाही.

आळंदीला श्रीधरपंत किंवा सिधोपंत म्हणून यजुर्वेदी ब्राह्मण गृहस्थ रहात असत त्यांची आणि या तरुण यात्रेकरूची गांठ पडली. आपल्या देशाच्या गांवगाड्यांत अतीथ अभ्यागताचा परामर्श घेणें हें गृहस्थाश्रमाचें एक महत्वाचें कर्तव्य मानीत. सिधोपंतांनीं या यात्रेकरूची चौकशी केली आणि पुढील सर्व प्रकार कथेंत किंवा कादंबरींत व्हावा तसा झाला. सिधोपंतांना एक कन्या होती. ती तेव्हांच्या काळाच्या समजुतीप्रमाणें उपवर झाली असून तिचें लग्न जमळें नव्हतें म्हणून सिधोपंत काळजीत होते. सिधोपंत खटपटे आणि लटपटे नव्हते तेव्हां चार ठिकाणीं जाऊन, कोणाला मध्यस्थी घालून, कांहीं तरी थापायापी किंवा देवघेव करून मुलींना उजवण्याची जी एक कला आहे तीत

ते निष्णात नव्हते. आपल्या समाजांत सध्या सुद्धां शिकलेल्या सवरलेल्या आणि रुषसंपन्न मुलींना अनुरूप वर मिळण्याची केवढी पंचाईत पडते; मग त्या काळीं घरीं बसून जावई आतां चालून येईल ही शक्यता नसावी यांत कांहीं नवल नाही. तेव्हां या तरुण यात्रेकरूची गांठ पडल्यावर त्याच्या चाकचालणुकीवर व चेहऱ्यामोहऱ्यावर सिधोपंत प्रथम प्रसन्न झाले व स्वतःचें घरदार सोडून येवढ्या दूर प्रवासाला आलेला हा तरुण आपणांस जावई म्हणून मिळेल, विशेषतः घरजावई म्हणून मिळेल तर फार उत्तम होईल हा विचार साहजिक त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाला. वास्तविक विठ्ठलपंत आपल्या आईबापांचा एकुलता एक मुलगा; संसाराची आवड नाही व परमार्थाची गोडी वाटे म्हणून तीर्थयात्रेला, “देवाच्या शोधा”ला, बाहेर पडलेला; त्याला संसारी बनविण्याची कल्पना सिधोपंतांना झाली हा एक चमत्कार म्हणावा. त्यांनीं विठ्ठलपंतांना घरीं नेऊन त्यांचें चांमलें आदरातिथ्य केळें. विठ्ठलपंत त्या दिवशीं त्याचा पाहुणा झाला. हा आपणांस जावई मिळावा ही सिधोपंतांची इच्छा तीव्रतर झाली. आतां या ठिकाणीं एक चमत्कार घडला. त्या रात्रीं सिधोपंतांच्या स्वप्नांत प्रत्यक्ष पंढरीचा विठ्ठल येऊन त्यांनें आपली कन्या घरीं आलेल्या पाहुण्याला साकंकृत अर्पण कर म्हणून त्यांना आज्ञा केली. सकाळीं उठल्यावर हा चमत्कार त्यांनीं विठ्ठलपंतांना सांगितला. पण विठ्ठलपंतांनीं हा केवळ चमत्कार ऐकून विवाहास तयार व्हावें हें त्या काळीं सुद्धां शक्य नव्हतें असें दिसतें. कारण ते म्हणाले—“मला यासंबंधीं जर विठ्ठलाची आज्ञा होईल तर मग या गोष्टीचा मी विचार करीन.” प्रथम हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं विठ्ठलपंतांना लग्न करण्याची व संसारांत पडण्याची मुळींच इच्छा नव्हती. ती तशी असती तर गोविंदपंतांनीं आपेगांवांतच त्यांचे दोन हाताचे चार हात करून दिले असते. पण संसार नको म्हणून तर प्रेमळ मातापित्यांना कष्टी करून विठ्ठलपंत घराबाहेर पडला होता. तो आळंदीला आल्यावर त्याच्यापुढें पुनः विवाहाचाच प्रश्न सिधोपंतांनीं उभा केला. सिधोपंतांना स्वप्नांत विठ्ठलानें आज्ञा केली व तशी आपणाला झाली तर आपण विवाहाला कबूल होऊं असें विठ्ठलपंत बोलले. सिधोपंतांनीं पाहुण्यांना घरीं आणखी एक दिवस राहण्याची विनंति केली; अर्थात् मग विठ्ठलपंतांना

ना म्हणतां येईना, तथापि हा संसाराचा भार डोक्यावर घ्यावा कीं न घ्यावा याबद्दल विठ्ठलाचा दृष्टांत होऊनही त्यांची अनिश्रितता गेली नाही.

विठ्ठलपंतांचा अनिश्रितपणा पाहून सिधोपंतांनीं त्यांना परोपरीनें सांगितलें कीं विवाह झाल्यावर संसाराची तोसीश तुम्हांला लागणार नाहीत; माझे आहे तें तुमचेंच आहे. सिधोपंताची कन्या ही त्यांची एकुलती एकटीच होती तेव्हां मागेंपुढें त्यांचें होतें नव्हतें तें जावयासच मिळावयाचें होतें. तथापि एक अडचण होती ती ही कीं विठ्ठलपंतांचे आईबाप आपेगांवीं; त्यांना कळविल्याशिवाय व त्यांनीं आणल्याशिवाय विवाहविधि कसा उरकावयाचा ? त्याही अडचणीचें निराकरण सिधोपंतांनीं केलें. आपेगांव आळंदीहून दोनशें मैलांवर तेव्हां गोविंदपंतांना वगैरे आणवून विवाह त्वरित होणार नाही; व त्यांना तर एकदां तो उरकून टाकण्याची उत्कंठा लागलेली. अशा प्रकारें नाही होय करतां विठ्ठलपंतांनीं एकदाचा रुकार दिला व आळंदीला, आईबाप हजर नसतांना, त्यांचा विवाहविधि यथासांग झाला. या विवाहाचा एकंदर विचार केला म्हणजे पांडुरंगानें स्वप्नांत येऊन त्या बाबतींत मध्यस्थी करण्याचें कांहीं विशेष कारण होतें असें दिसत नाही. पण थोर पुरुषाची प्रत्येक गोष्ट अगदीं जन्म होणाऱ्या पूर्वीपासून अलौकिक असें म्हणण्याची व समजण्याची जी प्रथा आपल्यांत पडलेली आहे तिचा परिणाम उपरोक्त चमत्कार लोकसमजुतींत उत्पन्न होण्यांत आला असावा असें दिसतें. “मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे” ही आपल्या मराठींतील फार जुनी म्हण आहे व आधुनिक शास्त्रज्ञांच्या स्वप्नमीमांसेतही तिला स्थान आहे. तेव्हां सिधोपंतांना कदाचित् स्वप्नांत पांडुरंगानें आपल्याला कांहीं सांगितलें असें वाटलें नसेल असें नाही. पण विठ्ठलपंतांनाही स्वप्न पडावें व तें पडून सुद्धां पुनः त्यांनीं आढेवेढे घ्यावेत व श्चशुरांनीं व्यवहाराच्या गोष्टी सांगितल्यावर शेवटीं एकदाचा रुकार घावा या गोष्टींचा ताळमेळ बरोबर बसत नाही. विठ्ठलपंत हा व्यवहारी बुद्धीचा माणूस नव्हता. सासऱ्याच्या पैशानें भुलण्यासारखी त्याची वृत्ति नव्हती. त्याची संसारांत पडण्याची इच्छा नव्हती. पण तो भिडस्त असावा असें दिसतें व सिधोपंतांच्या आग्रहाला मान देऊन भीड तुटेना म्हणून कदाचित् त्यानें विवाहाला रुकार दिलेला असावा. त्यांत सिधोपंताला किंवा त्याला कसलाही

दोष देण्याचें कारण नाही. सिधोपंत मुलीचा बाप होता. त्याला मुलीच्या विवाहाचें जमवावयाचें होतें. तो काळच असा होता की स्वप्नांत देवानें दृष्टांत दिला असे सांगण्यांत सिधोपंत खोटें बोलला असेंही समजण्याचें कारण नाही. उलट, दूर दुसऱ्या प्रांतांत येऊन, उत्तम आदरातिथ्य करून सालंकृत कन्यादान करूं इच्छिणाऱ्या सिधोपंताची भीड मोडवली नाही याबद्दल विठ्ठलपंतांसही दोष देण्याचें कारण नाही. पण भिडेली बळी पडून हें लग्न ठरलें व विठ्ठलपंतांचें मन खरोखर संसारांत कधी नव्हतें हें पुढील वृत्तांतावरून स्पष्ट होतें. स्वप्नांत येऊन पांडुरंगानें केलेली आज्ञा पाळण्यासाठी विवाहाला तयार होणारा विठ्ठलपंत पुढें पांडुरंगाला विचारल्याशिवाय वायकोला टाकून निघून गेला. इतकेंच नव्हे तर काशोमध्ये ज्या संन्याशाचा त्यानें उपदेश घेतला त्यालाही लग्नाची हकीकत त्यानें कळविली नाही. यावरून त्याच्या स्वप्नांत पांडुरंग आला हा चमत्कार या बाबतींत त्या वेळीं लोकांच्या ज्या चमत्कारिक कल्पना होत्या त्यामुळे जन्माला आला असें मानण्याशिवाय गत्यंतर नाही. कसेंही असो; आपेगांवच्या विठ्ठलपंत कुळकर्ण्याचें लग्न आळंदीच्या सिधोपंताची कन्या रखमाबाई इजबरोबर झालें व विठ्ठलपंत आळंदीसच सासऱ्याच्या घरी राहूं लागले. परमार्थ व संसारदेवता यांचा विवाह झाला व कांहीं काळ तरी संसाराच्या अनुपंगानें विठ्ठलपंतांनीं घालविला.

३ पण असा जुलुमाचा रामराम टिकणार किती दिवस? रखमाबाईत न्यूनता कोणतीही नव्हती; पण विठ्ठलपंताची दृष्टि परमार्थाकडे लागलेली; “देवाच्या शोधा” पुढें त्याला “सुखाच्या शोधा” ची परवा वाटत नव्हती; किंबहुना देवाचा शोध म्हणजेच सुखाचा शोध असें त्याच्या मनानें घेतलें होतें. त्याच्या सुदैवानें सिधोपंतही धार्मिक वृत्तीचे होते व विवाहानंतर देवदर्शनाला नेण्याची चाळ आहे तिला अनुसरून या नूतनपरिणीत विठ्ठलकरखुमाईला पंढरपूरच्या विठ्ठलकरखमाईच्या दर्शनाला त्यांनीं नेळें आणि अशा प्रकारें ज्या महाराष्ट्राच्या क्षेत्रांत आपल्या मुलांच्या नांवाचा जयजयकार प्रत्यक्ष देवाच्या बरोबरीनें पुढें शतकानुशतकें ऋगावयाचा होता तेथील देवाचें दर्शन आपेगांवच्या विठ्ठलपंतानें घेतलें. पुढें कांहीं दिवस विठ्ठलपंतांनीं संसार भोगला; “सोसला” म्हणावा पाहिजे तर, कारण संसारावर त्यांचें चित्त कधीं जडलेंच नाही. कांहीं

वर्षे गेलीं; त्यांत बंदरपुरची वारी मुख्य प्रसंगीं तरी होत असावी असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. पण हळूहळू विठ्ठलपंतांच्या डोक्यांत परमार्थांचे, संन्यासाच्या विचारांचे, देवाची भेट होण्याच्या मनोवृत्तीचे, ब्रह्मस्वरूपी लीन होण्याच्या आकांक्षेचे परिभ्रमण सुरू झाले. त्यांत ज्यामुळे विरक्तालाही अनुरक्तता उत्पन्न होते त्या अपत्यसुखाचा लाभ झाला असता तर मनुष्यस्वभावाला अनुसरून विठ्ठलपंतांना संसारही कदाचित् रमणीय वाटला असता. पण योगायोग निराळा होता. आमच्या समाजांत अपत्यसुखाची केवढी लाकडा आहे याची नोंद कल्पना संततिनियमनाच्या दृष्टिकोणाने सर्वत्र पाहणाऱ्यांना येणे कठीण पडते. पण हा दृष्टिकोण सहासो काय पण पन्नास वर्षांपूर्वीसुद्धा इकडे नव्हता. “धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति” म्हणणारा दुष्पंत राजा तर बोलून चालून संसारी होता आणि निपुत्रिक होता. पण शकुंतलेसारख्या धर्मकन्येच्या विरहाच्या वेळी ज्याचे डोळे पाण्याने डबडबून आले आणि घसा भरून आला तो कण्व तर इंद्रियजय मिळविलेला तपोनिधि होता ! आणि त्या तपोनिधीच्या भरलेल्या डोक्यांचे आणि सद्गदित झालेल्या कंठाचे वर्णन वाचून जर्मन कवि गेटे याने कालिदासाला महाकवित्वाचे प्रशस्तिपत्र दिले. तेव्हां अपत्यसुखाने माणसाचे मन विरक्तीतून निघून अनुरक्तीत प्रविष्ट होते हे खरे. पण तसा योगही विठ्ठलपंतांना न आल्यामुळे त्यांच्या परमार्थाकडे धावत सुटलेल्या मनाला संसाराकडे खेचण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या सुशील आणि पतिकार्यतत्पर पत्नीतही नव्हते; तेव्हां दुसऱ्या कोणांत नव्हते हे सांगावयास नकोच. हळूहळू तीर्थयात्रेचे विचार त्यांच्या मनांत पुनः जोरांने खेळू लागले व योगसाधन करावे, परमार्थांत सर्व काळ घालवावा, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादि महावाक्याची प्रतीति घ्यावी अशी इच्छा आणि आकांक्षा यांनी त्यांच्या मनांत कळोल सुरू केला. संसारांत गोडी फारशी त्यांना कधी वाटली नव्हतीच पण जी वाटत होती, कांहीं तात्कालिक कारणामुळे संसार सद्दा आला होता, त्याही कारणांचे बळ कमी झाले आणि आतां यांतून बाहेर पडावे हाच विचार त्यांच्या मनांत सारखा चोळू लागला. पण या विचाराचा पहिला झटका बराच सौम्य होता. ते उत्तरेकडील तीर्थयात्रा करून आळंदीकडे आले होते व पुढे रामेश्वराकडे व

दक्षिण हिंदुस्थानांतील तीर्थांना जाणार होते; पण मध्येच संसारांत पडले. तेव्हां पहिला विचार त्यांनीं असा केला कीं रामेश्वराला जावें व तिकडून आपेगांवीं जाऊन आपल्या वडीलमातुःश्रींना भेटून यावें. तो विचार त्यांनीं सिधोपंतांना कळविला.

सिधोपंतांना स्कार देणें भागच होतें. मात्र असें ठरलें कीं दक्षिण प्रांतांतील यात्रा करून विठ्ठलपंतांनीं आळंदीला परत यावें व मग त्यांनीं सहकुटुंब आपेगांवीं जावें. आपल्या व्याह्यांना भेटण्याची सिधोपंतांचीही इच्छा होतीच; व तेही मग लेकीजावयाबरोबर सहकुटुंब आपेगांवीं जावयास निघणार होते. असो. विठ्ठलपंतांनीं दक्षिण प्रांताच्या यात्रेला सुरवात पंढरपुराहूनच केली. त्यावेळीं या यात्रा फारच कठीण होत्या. गिरीचा व्यंकोबा म्हणजे तिरुपति, महिष्कार्जुनेश्वर जेथें आहे तें कृष्णातटाकीं असलेल्या श्रीशैल पर्वतावरचें ज्योतिर्लिंगस्थान, समुद्रकाठचें गोकर्ण महाबळेश्वर, दक्षिणेंतील काशी म्हणून ज्याला म्हणतात तें कांजीवरम् किंवा कांची (हे मद्रासपासून सुमारे चाळीस मैल आहे) तेथून खालीं जाऊन मीनाक्षीचें मदुरा येथील भव्य मंदिर, आणि शेवटीं दक्षिणसमुद्राच्या तीरावर बसलेले व जेथें त्या वेळीं मोठ्या अडचणीनें समुद्रांतून जावें लागत असे व ज्याच्यापासून पुढें लंकेला जाण्यासाठीं रामचंद्रानें सेतु बांधविला अशी रामायणांत कथा आहे तें रामेश्वर, या सर्व ठिकाणीं विठ्ठलपंत गेले आणि तेथून पुढें वीस मैल जाऊन दक्षिण मद्रासागरांत धनुष्कोटि येथेंही त्यांनीं सागरस्नान केलें. येथून लंकेचा किनारा अवघा वीस मैल आहे. सध्यां देखील धनुष्कोटीच्या किनाऱ्यावरून लंकेला जाणारें किंवा लंकेहून येणारें जहाज निग्या वाटेपर्यंत दिसत असतें. तेथून विठ्ठलपंत परतले व कृष्णाकाठचीं व दुसरीं क्षेत्रें करीत करीत कोल्हापूरच्या जगदंबेचें दर्शन घेऊन ते आळंदीला परत आले. त्या काळीं हा असा धोक्याचा दूरचा प्रवास करणारा हा ब्राह्मण नुसता मुमुक्षु होता एवढेंच नाहीं तर मोठा धाडसीही असला पाहिजे हें उघड आहे. जावई परत आलेला पाहून सिधोपंतांना आनंद व्हावा हें स्वाभाविक होते. जुन्या हिंदु समाजांत जावयाचें प्रकरणच असें होतें कीं त्याचा कोणालाही भरंवसा वाटत नसे. त्यांतल्या त्यांत विठ्ठलपंतांचा ओढा तीर्थयात्रेकडे फार व संसाराकडे कमी त्यामुळें

घरांतून गेलेला जावई परत येऊन संसारांत पडतो कां नाही याची मुलीच्या मातापितरांना मोठी काळजी वाटे. आळंदीला तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर विठ्ठलपंत थोडे दिवस घरी राहिले. नंतर, प्रथम ठरल्याप्रमाणे आपल्या मातापितरांना भेटण्यासाठी ते सहकुटुंब निघाले व त्यांच्याबरोबर सिधोपंत व त्यांचे कुटुंब हेही निघाले. आपल्याकडचा जुना शास्त्रार्थ असा आहे की मुलीच्या घरी तिला पुत्र होण्यापूर्वी तिच्या आईबापांकडे अन्नग्रहण करावयाचे नाही; म्हणजे तोंपर्यंत जवळजवळ तिकडे जावयाचे नाही. पण विठ्ठलपंताचे लग्न अशा परिस्थितीत झाले की त्या वेळी त्याचे मातापितर तेथे असणे शक्य नव्हते. तेव्हा “सूनमुख” पहाण्याचा सोहळा विठ्ठलपंताच्या आईवडिलांना अनुभवण्यास सांपडलाच नव्हता. सिधोपंत आपल्या लवा-जम्यानिशी आपेगांवला गेले. जावयाला, व्हाद्याला, विहीणीला वगैरे घावयाच्या देण्याहो त्यांनी बरोबर घेतल्या; व अशा प्रकारे विठ्ठलपंत कित्येक वर्षांनी घरी परत आले व तेही अगदी आजकाळच्या विलायतेला जाऊन येणाऱ्या अगदी “अद्यावत्” तरुणाप्रमाणे सहकुटुंब आले. चिरंजीवांचे काय झाले याची बिचाऱ्या गोविंदपंतांना व त्यांचे कुटुंब नीराबाई यांना कांहीच माहिती नव्हती. ते डोळ्यांत तेढ घालून मुलगा परत केव्हा येतो याची वाट पहात बसले होते व मुलगा परत येतो की नाही या चिंतेनेही ते पुष्कळ वेळां व्यग्र होत. आणि म्हणून ही जी मायकेकाची व बापलेकाची भेट झाली तीत प्रेमाचा उमाळा येवढा मोठा होता की बाहेर दूर देशी जाऊन विवाहबद्ध झाल्याबद्दल त्या वृद्ध मातापित्यांनी मुलाला दोष तर दिला नाहीच पण त्याचे अभिनदन केले आणि सिधोपंतासारख्या सात्विक व संपन्न गृहस्थाबरोबर संबंध जडला म्हणून आनंद व्यक्त केला. यापुढे सिधोपंत आळंदीला परत गेले व विठ्ठलपंत सहकुटुंब स्वगृही राहून संसार करू लागले.

४ आपेगांवी विठ्ठलपंत कांही दिवस सहकुटुंब राहिल्यावर क्रमाक्रमाने त्यांची आई व वडील हे मरण पावले. विठ्ठलपंताच्या चित्ताला त्यामुळे उदासीनता आली; संसाराचा व्यवहारही त्यांना फारसा समजत नव्हता असे दिसते. जरी त्यांचे वय अगदी तरुण म्हणजे पंचवीशीच्या सुमारास होते तरी स्तारूप्यसुलभ अशी त्यांची वृत्ति नव्हती. सडळ हाताने दानधर्म करावा,

आयव्ययाचा फारसा विचार ठेवू नये असा प्रकार चालू झाला. माणूस मोठा सज्जन; सर्वांचे बरे करावे, परोपकार करावा, ही त्याची मनापासून इच्छा; पण संसारांत चित्त फारसे कधी नव्हतेच ते तिकडे कमी कमी होऊ लागले व परमार्थाचा ध्यास अधिकाधिक लागला. त्याची तरुण पत्नी त्याच्या मनाप्रमाणे वागे पण हे संसारांतून उडून चाललेले पतीचे अंतःकरण उलट खेचून आणण्याचे सामर्थ्य तिच्यांत नव्हते. तिने सर्व हकीकत आळंदीस आपल्या वडिलांना कळविली. तेव्हां सिधोपंत जामाताच्या समाचाराक आपेगांवी आले. तेथे कांहीं दिवस राहून त्यांनी सर्व प्रकार पाहिला व आपेगांवचे खटले गुंडाळून आतां उभयतांनी आळंदीस चलावे व आपल्या वृद्धापकाळीं आपणांजवळ रहावे अशी विनंति विठ्ठलपंतांना केली. आई वडील वारल्यानंतर आपेगांवचा ओढा त्यांना उरला नव्हताच; शिवाय आळंदी हे क्षेत्र, क्षेत्रांच्या रस्यावर, पंढरपूरक जवळ, परमार्थाच्या हमरस्त्यावरील ठिकाण हाही विचार त्यांच्या मनांत आला नसेल असे नाही. कसेही असो, शुराबरोबर ते जावयास निघाले व पुढे कांही वर्षे त्यांनी आळंदीस घालविली आणि अशा प्रकारे आतां त्यांचा आणि आपेगांवचा संबंध तुटला तो कायम तुटला. आळंदीस आल्यावर विठ्ठलपंताचा परमार्थाचा नाद कमी न होता उलट वाढत चालला. पंढरपूरच्या वाऱ्या ते करीत, त्यामुळे संसारांत चित्त रममाण होण्याला साहाय्य होण्याचे कारण नव्हते. तशांतही त्यांना अध्यापपावेतों संततीचा लाभ झाला नव्हता. मातापितर नातवंडांचे दर्शन होण्यापूर्वीच परलोकाले गेले होते. सामुसासरेही वार्धक्याच्या मार्गांत लागलेले. खाण्यापिण्याची दहात नव्हती त्यामुळे उद्योग करण्याबाबत आंच नव्हती. विठ्ठलपंतांच्या अंतःकरणांत लहानपणापासून परमार्थाची ज्योत तेवत होती; आतां ती चांगली प्रज्वलित झाली व संसारांत मोक्ष नाही, संन्यास घेतल्याशिवाय जन्ममरणापासून सुटका नाही असे विचार त्यांच्या मनांत अधिक प्रबलतेने घोकू लागले. कर्म आणि संन्यास यांचा योग्य अर्थ सांगून अखिल महाराष्ट्रीयांना पिढ्यान्- पिढ्या परात्पर गुरु होण्याची श्रेष्ठतम पदवी ज्याच्या पुत्राला लाभली त्याची ही या वेळची अशी स्थिति पाहून या वेळी तो मुलगा ज्ञानदेव असता तर काय बहार झाली असती असा कालक्रमाला विरोध करणारा विचार मनांत आल्यावाचून रहात नाही. विठ्ठलपंतांनी हळूहळू आपले मनोगत पत्नीक

कळविण्यास सुरवात केली. पत्नीच्या अनुमतीशिवाय संन्यास घेतां येत नाही असें शास्त्र आहे तेव्हां ती अनुमति मिळविण्याच्या उद्योगाला ते लागले. तारुण्याच्या ऐन उमेदींत पति संन्यास ध्यावयास निघाकेला पाहून त्या विचारोची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली. पुत्र झाल्याशिवाय, पितृऋण फेडल्याशिवाय संन्यास घेऊं नये असें तिनें नम्रतापूर्वक सुचविलें. तिचें म्हणणें खरें होतें, शास्त्राला धरून होतें, त्याचा न्यायीपणा नाकारणें विठ्ठलपंताला शक्य नव्हतें. पण त्यानें आपलें म्हणणें सोडलें नाही; आपल्या मोक्षप्राप्तींत आड न येण्याबद्दल पत्नीला त्यानें परोपरीनें विनविलें; ती बिचारी माणूसच होती; या रोजरोज चाललेल्या विनवण्यांना, दंडेलीला, परमार्थाच्या कांब कांब वर्णनाला एक दिवस तो कंटाळला; ती “आर्यस्त्री” होती तरी पण एक दिवस नवऱ्यावर रागावली. “संन्यास घेण्याचा येवढा हट्ट आहे, माझे कांहींही बोलणें मनावर घेत नाही, तर घ्या एकदां संन्यास” म्हणून एक दिवस रागांन, निराशेनें ती पतीला बोलली. आणि विठ्ठलपंत-त्याचा पोरकटपणा त्या गंभीरपणाच्या आणि वैराग्याच्या आवरणांत पुरोपूर भरला होता असें म्हणणें प्राप्त आहे-त्या शब्दांना अनुमति समजून घरांतून, बायकोला टाकून, बाहेर पडला.

गृहस्थाश्रम ही एक महत्त्वाची जबाबदारी आहे व ती पार पाडणें-आंगावर घेतल्यावर पार पाडणें-हें आपलें कर्तव्य आहे, हा आपला धर्म आहे, ही जाणीव पुष्कळ हिंदु पुरुषांना होत नाही. “स्वधर्मे निधनं श्रेयः” हें भगवद्गीतेंतील वाक्य या धर्माला लागू पडते याचा त्यांना पुष्कळ वेळां विसर पडतो. विठ्ठलपंत संन्यास घेण्यासाठीं घरांतून बाहेर पडले तेव्हां तिशीच्या आंत बाहेर होते. आपल्या तरुण पत्नीला केवळ्या दुःखात आपण लोटत आहों याचा त्यांनीं विचारही केला नाही. स्वतःच्या परमार्थापुढें प्रत्यक्ष आपणांवर सर्वस्वीं अवलंबून असलेल्या अबलेला आपण जाणून बुजून संकटांत टाकून देत आहों हें त्यांना समजकेंही नाही. परमार्थाच्या समाजांत मान होता आणि अशा परमार्थाच्या नांवाखालीं घर सोडून जाणाऱ्या पुरुषाला समाजांत प्रतिष्ठा मिळे त्यामुळें आपल्या हातून मोठा अन्याय होत आहे याचें भान त्याला राहिलें नसावें. आळंदीहून उठून त्यांनीं काशीचा रस्ता धरला. काशीला

जाऊन राहावें ही समस्त हिंदूंची मोठी इच्छा असते. तिचाही अधिक परिणाम दुर्दैवी रुक्मिणीबाईंच्या या पतिदेवानर झाला. काशींत जाऊन तेथील एका प्रख्यात संन्यासाकडे ते गेले. संन्यास घेणें हा व्रतबंध, विवाह यांच्यासारखाच एक महत्वाचा विधि किंवा संस्कार आहे. काशीला श्रीपादयति नांवाचे संन्यासी रहात त्यांच्याकडे विठ्ठलपंत गेले व आपणांस आश्रम म्हणजे चतुर्थाश्रम देऊन अनुग्रह करावा अशी त्यांना त्यांनीं विनंति केली. श्रीपादयतींनीं सर्व हकीकत विचारली. बायकामुलें आहेत कां, संसाराची जबाबदारी आहे कां, येवढ्या तरुण वयांत इतकी विरक्ति उत्पन्न होण्याचीं कारणें काय या सर्व गोष्टींची त्यांनीं चौकशी केली. त्या चमत्काराच्या काळांत, स्वप्नांत पांडुरंगानें येऊन साक्षात्कार द्यावा अशा काळांत, श्रीपादयतींना या सर्व गोष्टी अंतर्ज्ञानानें कळल्या नाहींत हें नवल असें भाविकांना वाटे. पण याचा अर्थ इतकाच कीं ते—श्रीपादयति—माणूस होते, देव नव्हते. आणि त्यांच्याकडे अनुग्रह मागावयास गेलेला विठ्ठलपंतही माणूसच होता. परमार्थाची अतीव लालसा उत्पन्न होऊन तो साध्य होण्यासाठीं कधीही व्यवहारानें न वागणारा विठ्ठलपंत या प्रसंगीं, ज्याच्याकडून तो मोक्ष मिळविणार होता त्या गुरूजवळ, खोटें बोलला; आपल्याला कोणी नाहीं म्हणून त्यानें सांगितलें; व त्याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून श्रीपादयतींनीं त्यांस संन्यास दिला. विठ्ठलपंत लबाड नव्हता; पण संन्याशाचें त्याला वेड लागलें होतें; किंवा सौम्य शब्द पाहिजे असल्यास त्याला नाद लागला होता असें म्हणा. समाजांत कांहीं कांहीं नादांना म्हणजे वेडांना किंवा खुळांना प्रतिष्ठितपणा येत असतो, परमार्थाच्या नादाला असा प्रतिष्ठितपणा आपल्या समाजांत आहे. त्यामुलें कधीं कधीं ही खरोखर परमार्थाची विचारपूर्वक उत्पन्न झालेली तीव्र इच्छा आहे कां हा नाद आहे याचा पत्ता लागत नाहीं. विठ्ठलपंतांच्या बोलण्यावरून आणि त्यानें सांगितलेल्या खोट्या माहितीवरून हा संन्यास घेण्याला योग्य आहे असें श्रीपादयतींना वाटलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं विठ्ठलपंतांना दीक्षा दिली. ही बातमी कांहीं दिवसांनीं आळंशीला येऊन पोहोचली व बिचान्या रुक्मिणीबाईंवर वज्राघात व्हावा तसें झालें. तिचे मातापितर अगदीं वृद्ध झालेले; जवळचें दुसरें कोणी नाहीं; बरोबरचा पति जिवंत असून तिला नाहींसा झालेला. तेव्हां ती बिचारी काय करणार ? हिंदु स्त्रियांच्या परंपरेला अनुसरून देवदेवतार्चनांत

ती काळ घाळवूं लागली. आपल्याला जिवंतपणीं मृत्यु आला असें तिला वाटलें असल्यास नवल नाहीं. तिच्या पोटीं येणारीं मुलें “जीवन्मुक्ती”चा महामंत्र मराठी बोलानें जगांत प्रख्यात करतील हें त्यावेळीं तिला कसें कळणार ? जें जें होईल तें तें सोसावें एवढें जीला माहीत होतें. कदाचित् तिच्या अंतःकरणांतील अंतर्भागांत आशेचा अंशुक दिवा तेवत होता पण तो तिलाही ठाऊक नव्हता.

५ कर्मधर्मसंयोग असा आला कीं ज्या श्रीपादयतींनीं चतुर्थाश्रमाची दीक्षा विठ्ठलपंतांना दिली तेच दक्षिण प्रांतांतील यात्रा करण्यासाठीं काशीहून निघाले व फिरत फिरत आळंदी येथें आले. तेथें एके दिवशीं सकाळीं रुक्मिणीबाई पिंपळाला प्रदक्षिणा घालीत होती व त्या आटोपल्यावर तिला हा यति दिसला; तेव्हां तिनें नेहेमीच्या शिरस्थाला अनुसरून त्याला नमस्कार केला. श्रीपाद-यतींनीं ती तरुण सुवासिनी पाहून तिला “अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव” असा आशीर्वाद दिला. तो आशीर्वाद ऐकून त्या बिचाऱ्या रुक्मिणीबाईला त्या तशा दुःखदायी स्थितीतही हंसू आलें. आपल्या पतीनें आपणांला सोडून काशीस जाऊन संन्यास घेतला आणि हा वृद्ध संन्याशी आपणांला पुत्रप्राप्तीचा आशीर्वाद देत आहे तेव्हां नशीबाची करता व माणसाची सदिच्छा यांचा पुष्कळ वेळां कसा ताळमेळ बसत नाहीं हें लक्षांत येऊन तिला तें विषण्ण हास्य उत्पन्न झालें असेल. पण तें पाहून श्रीपादयतींनीं तिला सर्व हकीकत विचारली व तिनेंही मोकळ्या मनाने ती सांगितली. सर्व हकीकत ऐकून व तिच्या पतीचें वर्णन ऐकून ज्याला आपण काहीं दिवसांपूर्वीं काशी येथें आश्रम दिला तो तर या स्त्रीचा पति नसेल ना अशी शंका त्यांच्या मनांत आली व त्या दुर्दैवी रुक्मिणीबाईची स्थिति पाहून त्यांचें मन इतकें कळवळलें कीं रामेश्वराची यात्रा सोडून ते पुनः काशीस गेले. त्यांनीं विठ्ठलपंतांना—त्याचें नांव आतां चैतन्य होतें—सर्व हकीकत हडसून खडसून विचारली व त्यांची शंका खरी ठरली. श्रीपादयति हा असामान्य थोर पुरुष असला पाहिजे यांत शंका नाहीं. तरुण पत्नीचा त्याग करून, तिच्या संसाराचा खेळखडोबा करून, स्वतःचा परमार्थ साधणें ही गोष्ट त्यांना पसंत नव्हती व तसें त्यांनीं विठ्ठलपंतांना स्पष्टपणें सांगितलें व संन्यासाचा त्याग करून परत पत्नीकडे जाण्याची त्याला आज्ञा केली. ती आज्ञा मोठी चमत्कारिक होती. एकदां संन्यास घेतला कीं तो कायमचा

ज्ञाळा असं शास्त्र आहे. ज्यांत बिलकुल आश्रमांतर करतां येत नाहीं असा तो आश्रम आहे. त्यामुळें ही आज्ञा विठ्ठलपंतांनं मान्य केल्यावरसुद्धां पुढें काय होणार हा प्रश्न होताच व विठ्ठलपंतांका मुलें झाल्यावर पुढें तो उपस्थित झालाच—पण मनुष्याच्या परस्पर कल्याणाला शास्त्र जर आडवें येत असेल तर तें टाकावें असा सुधारकी विचार श्रीपादयतींचा होता असें स्पष्ट दिसतें. ज्या शास्त्राधारे संन्याशाला आश्रम सोडतां येत नाहीं त्याच शास्त्राधारे गुरुची आज्ञा पाळकीच पाहिजे असा नियम आहे. श्रीपादयतींना निराधार रुक्मिणीबाईंची ती करुणामूर्ति दिसत होती; तिच्या उध्वस्त झालेल्या संसाराचें चित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें; विठ्ठलपंतांनं खोटें सांगून आपल्याकडून संन्यास घेतला व रुक्मिणीबाईंला निराधार करण्याच्या पातकांत आपणांका त्यानं सदिच्छेनं कां होईना पण वाटेकरी केलें ही गोष्ट त्यांनीं लक्षांत घेतली व परत जाऊन संसार कर म्हणून त्यांनीं शिष्याला आज्ञा केली व आपली आज्ञा म्हणजे वेदवाक्य आहे असें त्यास बजावळें आणि फर्जीत झालेल्या विठ्ठलपंतांना ती आज्ञा मान्य करणें भाग पाडलें. प्रत्यक्ष गुरुनं डोळ्यांत अंजन घातलें त्यामुळें त्याचें कांहीं चलेना. श्रीपादयतींनीं या वेळीं असामान्य गोष्ट केली; पण परिस्थितीही असामान्य होती. असामान्य परिस्थितींत केव्हां केव्हां सामान्य नियमांचें उलंघन करावें लागतें; त्याचा अर्थ सामान्य परिस्थितींतही ते नियम मोडावेत किंवा ते नसावेत असा होत नाहीं. पण नीतिशास्त्राचा हा सूक्ष्म धागा दोन्ही बाजूच्या आत्यंतिक अभिमान्यांना दिसणें शक्य नसतें; त्यामुळें समाजांत चांगल्या माणसांचा छळ होतो व वाईट माणसांना चांगले म्हणण्याचा अट्टाहासही कोणी करतात. पण श्रीपादयतींना नीतिशास्त्र उत्तम अवगत होते त्यामुळें त्यांनीं ही अशा प्रकारची आज्ञा केली.

गुरुच्या निर्वाणीच्या आज्ञेमुळें विठ्ठलपंतांना काशीवास सोडावा लागला व ते आळंदीला परत आले व त्यांनीं संसाराला सुरवात केली. त्यांच्या वागण्याचा सर्वांना चमत्कार वाटला व समाजाच्या दृष्ट्या त्यांनीं संन्यास सोडला हें बरोबर झालें नाहीं. पण गुरुचें सांगणें विठ्ठलपंतांना पूर्णपणें पटलें होतें यांत शंका नाहीं. तें पटल्यावर समाज काय म्हणेक याची त्यांनीं पर्वा केली नाहीं. गृहस्थाश्रमांतून मध्येंच पळून जाण्यांत आपल्या पत्नीच्या

स्थितीचा आपण विचार केला नाहीं हें त्यांच्या कक्ष्यांत आलें. आतां या ठिकाणीं विठ्ठलपंत हे काशीहून आळंदीला परत आले असें म्हटलें आहे. कित्येकांनीं असें म्हटलें आहे कीं श्रीपादयति, रुक्मिणीबाई व तिचे वृद्ध आईबाप यांना घेऊन, काशीला परत गेले व तेथें पतिपत्नीची भेट होऊन विठ्ठलपंतांचा संन्यास सुटला. कधींही असो. ते परत गृहस्थाश्रमांत आलें येवढी गोष्ट खरी. आळंदीला परत आल्यावर लौकरच लोकनिंदेचा मारा सुरू झाला व गांवच्या लोकांनीं संन्यासी पुनः गृहस्थ होऊ शकत नाहीं या शास्त्राधारावर या नवराबायकांना बहिष्कृत केलें. त्या वेळची रूढि व समजूत पाहतां असें त्यांनीं केलें याबद्दल त्यांना दोष देतां येत नाहीं. पण लोकांनीं बहिष्कृत केल्यावर गुरूची आज्ञा पाळण्याच्या कामांत विठ्ठलपंतांनीं कसूर केली नाहीं याबद्दल त्यांची प्रशंसा करावी तितकी थोडी आहे. सगळें जग जरी आपल्यावर उलटलें तरी जी गोष्ट आपणांला सत्य व न्याय्य म्हणून पटलेली आहे तिचा त्याग करावयाचा नाहीं हा उत्तमांचा बाणा विठ्ठलपंतांनीं दाखविला व त्यामुळें “जगद्गुरूचा गुरु (पिता)” होण्याची त्यांनीं आपली पात्रता सिद्ध करून दिली यांत शंका नाही. विठ्ठलपंत कांहीं संन्यास झेपेना म्हणून गृहस्थाश्रमांत परत आले नव्हते. संन्यास ग्रहण करण्यांत पूर्वाश्रमांतीक पत्नीच्या बाबतींत आपलें कर्तव्य चुकलें याबद्दल त्यांची खातरी पटली म्हणून ते गुरूच्या आज्ञेप्रमाणें संसारांत पुनः पडलें. पत्नीसंबंधीं झालेला अन्याय दूर करण्यासाठीं त्यांनीं अवध्या जगाची परवा केली नाहीं त लोकांची निंदा सहन केली पण पत्नीचा त्याग केला नाही. शास्त्र लोकांच्या बाजूला होतें; माणुसकी विठ्ठलपंताच्या बाजूला होती. जरी शास्त्र हें सामान्यपणें माणुसकीच्या संरक्षणासाठीं तयार होत असतें तरी अशा कांहीं परिस्थिति निर्माण होतात कीं त्यांत शास्त्र आणि माणुसकी यांच्यांत विरोध येतो. अशा वेळीं शास्त्राचा त्याग करून माणुसकीची कांस धरावी लागते. आग्न्याहून शिव छत्रपति संभाजीसहित परत येतांना मथुरेकडे उतरले व तेथें त्यांनीं आपल्या मुलाला एका ब्राह्मणाच्या येथें ठेविलें. त्या ब्राह्मणाच्या घरावर मुसकमानांची तपासणी आली असतां त्या ब्राह्मणानें तो मुलगा आपल्या नात्यातला असल्याचें सांगितलें व तें सिद्ध करण्यासाठीं त्याला आपल्याजवळ जेवावयास घेतला. या वेळीं शास्त्र असो रूढि असो त्या वेळीं समाजांत जें

चालत होतें त्याचा भंग झाला. पण तो भंग करण्याला तो ब्राह्मण कचरला नाही. त्याला शास्त्राशास्त्रनिर्णय शास्त्री लोकांपेक्षांही अधिक चांगला माहीत होता. त्याचप्रमाणें, श्रीपादयतींनीं केलेला निर्णय त्या विशिष्ट परिस्थितीत न्यायाचा होता आणि हें पटल्यामुळें विठ्ठलपंतांनीं तो सक्रिय मान्य केला यांत त्यांचें थोर भारिष्ट प्रतीत होतें. आळंदीच्या सामान्य लोकांनीं विठ्ठलपंत व त्याची निरपराधी पत्नी यांना वाळीत टाकले. सुखाची गोष्ट येवढीच होती कीं सासऱ्याच्या सुखवस्तुपणामुळें या बहिःकृत दांपत्याला खाण्यापिण्याची, वस्त्रप्रावर्णाची ददात पडली नाही. लोकनिंदेला न जुमानता वृद्ध सिधोपंतांनं लेकीला व जावयाला सांभाळलें आणि अशा प्रकारें महाराष्ट्राच्या भाग्योदयाला त्यानं मोठें साहाय्य केलें बांत शंका नाही.

६ असें सांगतात कीं विठ्ठलपंत संसारांत पुनः प्रविष्ट झाल्यानंतर त्यांनीं बारा वर्षे आळंदींत काळक्रमणा केली व इतक्या दिवसांनीं त्यांच्या पत्नीला पुत्रप्राप्ति झाली. साधारणपणें शके ११९० म्हणजे इसवी सन १२६८ या सालीं रुक्मिणीबाईच्या पहिल्या अपत्याचा जन्म झाला. त्याचें नांव निवृत्तिनाथ असें ठेविलें. पुढें तीन वर्षांनीं म्हणजे शके ११९३ (इ. स. १२७१) या सालीं ज्ञानदेवांचा जन्म झाला. त्यानंतर शके ११९६ (इ. स. १२७४) सालीं सोपानदेव व शके ११९९ (इ. स. १२७७) सालीं मुक्ताबाई यांचा अनुक्रमें जन्म झाला. आतां या सालांसंबंधीही तज्ज्ञांत निश्चित मत आहे असें दिसत नाही. वरील वर्षांचा उल्लेख कित्येक वर्षांपूर्वीं रा. रा. बळवंत खंडूजी पारख यांनीं लिहिलेल्या “श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र” या छोटेश्वानी ग्रंथांत आहे. या ग्रंथांत चिकित्सक दृष्टि फारशी दाखविलेली नाही; तथापि तें सुंदर भाषेंत लिहिलेलें असून त्यांत भाविकपणा पूर्ण भरलेला आहे. रा. रा. क. रा. पांगारकर या विख्यात संतभक्तांनीं लिहिलेल्या “मराठी वाङ्मयाचा इतिहास” खंड पाहिला या विस्तृत ग्रंथांत हीच वर्षे पुढीलप्रमाणें दिलेली आहेत.

निवृत्तिनाथांचा जन्म—श्रीमुखनाम संवत्सर माघ वद्य १ शके ११९५
(इ. स. १२७३)

ज्ञानदेवांचा जन्म—युवानाम संवत्सर श्रावण कृष्ण ८ (जन्माष्टमी)
शके ११९७ (इ. स. १२७५)

सोपानदेवांचा जन्म—ईश्वरनाम संवत्सर कार्तिक शुद्ध १५ शके ११९९
(इ. स. १२७७)

मुक्ताबाईचा जन्म—प्रमाथिनाम संवत्सर आश्विन शुद्ध १ शके १२०१
(इ. स. १२७९)

या सर्व तिथींच्यासंबंधी निश्चित पुराव्यापेक्षां अनुमानावर अधिक भर आहे हें उघड आहे. एका तिथीसंबंधी निश्चित माहिती आहे असें समजण्यास हरकत नसावी. ती तिथि म्हणजे ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाच्या रचनेची समाप्ति. ही समाप्ति देखील कोणत्या वर्षी झाली याचा उल्लेख ग्रंथाच्या शेवटी पुढीलप्रमाणे “ शके बाराशें बारात्तें । तें टीका केली ज्ञानेश्वर । सच्चिदानंद बावा आदरें लेखकु जाहला ” ॥ अ. १८-१८१० या ओवीत आहे. ज्ञानेश्वरीत अथपासून इतिपर्यंत (म्हणजे ही शेवटची ओवी सोडून) ग्रंथकर्त्यानें स्वतःचा उल्लेख “ ज्ञानदेव ” या नांवानें केला आहे; “ ज्ञानेश्वर ” हें नांव फक्त याच ओवीत आढळते. ज्ञानदेव ज्ञानेश्वर हे दोन होते कीं काय या वादालाही कारणीभूत असणाऱ्या गोष्टीत ही शेवटची ओवी आहे. शिवाय, यांत उल्लेखिलेल्या सच्चिदानंद बावा याचोही हकीकत चमत्कारपूर्ण अशी आहे. तेव्हां ही शेवटची ओवी ज्ञानदेवांची कां सच्चिदानंदबावांची कां एकनाथाची कां आणखी कोणाची यासंबंधी निश्चितता वाटत नाही. शिवाय येवढा ग्रंथ पूर्ण झाला, त्याचे रचनासमाप्तीचे वर्ष दिवें, पण तिथि कां दिली नाही ? असे अनेक प्रश्न उभे राहतात. तूर्त त्यांत न शिरतां आपण शके १२१२ हा ज्ञानेश्वरी समाप्तीचा काळ समजू; निदान प्रत्यक्ष कागदपत्रांत कित्येक शतके चालत असलेला एवढाच पुरावा उपलब्ध आहे. शके १२१२ म्हणजे इ. स. १२९०. आतां जर ज्ञानदेवांचा जन्म शके ११९७ या वर्षी झाला तर ज्ञानेश्वरी समाप्तिकालीं त्यांचें वय १५ वर्षांचें असणार. ग्रंथाची रचना वर्षभर चालली होती असें समजलें तर वयाच्या १४ व्या वर्षी ग्रंथरचनेला सुरवात झाली असें म्हटलें पाहिजे. या वेळीं निवृत्तिनाथ सोळा वर्षांचे; सोपानदेव बारा वर्षांचे आणि मुक्ताबाई दहा वर्षांची असें दिसतें. ज्ञानेश्वरी ग्रंथसमाप्तीनंतर दहा वर्षांनीं म्हणजे वयाच्या एकविसाव्या वर्षी ज्ञानदेवांनीं समाधि घेतली (कार्तिक वद्य १३ शके १२१८ म्हणजे इ. स. १२९६) ग्रंथांतील विवेचनावरून

ज्ञानेश्वरी चौदा वर्षांच्या मुलानें लिहिली असें वाटत नाहीं. आतां श्रद्धा बळकट असल्यावर कोणताही चमत्कार पटेल, पण कित्येक प्रसंग असे येतात कीं तेथें श्रद्धावंतांची श्रद्धाही लटपटते. तसाच प्रकार या ज्ञानदेवकालीन कालनिर्णयाचा आहे. यासंबंधी अधिक चर्चा होणें जरूर आहे. त्या चर्चेचा परिणाम निश्चित प्रमाण उपलब्ध करण्यांत होणार नाहीं हें वाचकांनीं प्रथमच लक्षांत ठेवावें. पण चर्चेमुळे कित्येक गोष्टी अधिक स्पष्ट होण्याचा संभव आहे. असो. याप्रमाणें विठ्ठलपंत परत संसारांत पडल्यावर त्यांना चार अपत्यें झालीं.

या अपत्यांचीं नांवेंही कुतूहल उत्पन्न करणारीं आहेत. पंढरपूरच्या एका-दशीच्या यात्रेंत या चार नांवांचा जयघोष पांडुरंगाच्या नांवाच्या जयघोषाइतकाच सर्व लोक प्रेमानें करतात. “ निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई एकनाथ नामदेव तुकाराम ” ही आरोळी महाराष्ट्राच्या वाङ्मयाचा, महाराष्ट्रधर्माचा, महाराष्ट्रपरंपरेचा, शिवलत्रपतींच्या कालापर्यंतचा इतिहास एका ओळींत, एका मंत्रांत, सांगते. वडिलांचे नांव विठ्ठलपंत, आईचें नांव रुक्मिणी, मुलांची नांवें अशीं पुरोपूर काव्यमय ! हा काय चमत्कार आहे ! प्रथम निवृत्ति, मग ज्ञान, आणि या सोपानानें मुक्तीची प्राप्ति अशी यावर हरिदासी कोटोही वसलेली आहे. कसेंही असो, ही नांवें मराठी भाषा बोलणान्यांनीं जिह्वाघ्रीं धारण करून मस्तकानें वंदिलेलीं आहेत. या नांवांत महाराष्ट्राचें भाग्य मूर्तिमंत सांचलेलें आहे. या नांवांत मराठी वाङ्मयाच्या थोरवीचा, सौंदर्याचा, विचारशक्तीचा, बोधसामर्थ्याचा पूर्णावतार दृश्यमान होतो. आणि ज्या माता-पितरांच्या पोटीं हीं चार मुलें जन्माला आलीं त्यांचा वृत्तांत, त्यांतील असामान्यपणा, त्या विठ्ठलपंताची परमार्थलालसा आणि त्याचें धारिष्ट, त्या रुक्मिणीबाईची श्रद्धा आणि अपूर्व सहनशक्ति, या सर्वांचा विचार केला म्हणजे आश्चर्य वाटतें ! निदान या भावंडांच्या असामान्यतेचा, अलौकिकतेचा प्रारंभ त्यांच्या मातापितरांपासून झाला होता असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. आणि अभंग लिहिणारा ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वरी लिहिणारा ज्ञानदेव हे एकच का दोन भिन्न भिन्न व्यक्ति या वादाची चर्चा करतांनासुद्धां “ बाप रघुमादेवीवर ” हा चरण वरचेवर मनांत येऊन शांत रसाच्या आविष्कारानें शृंगार रसावर मात करणाऱ्या कविराजराजेश्वरानेंच आपल्या मातापितरांचा हा उल्लेख अत्यंत प्रेमळपणानें केला असला पाहिजे असें वाटूं लागतें. कारण

मुलांनी ज्यांना केवळ देवतास्वरूप मानावें, ज्यांच्या तीर्थरूपत्वाबद्दल कसलीही शंका त्यांच्या मनांत कधीही येऊं नये असेच मातापितर या चार अपत्यांना लाभले होते यांत शंका नाही.

कालनिर्णय कांहीही ठरो-इतिहासाच्या यथास्थित ज्ञानासाठी त्याचें महत्त्व अतिशय आहे-हीं चार भावंडें जन्माला आलीं याबद्दल वाद नाही किंवा मतभेद नाही. शेक्सपीयर होता किंवा नाही आणि त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेलीं नाटके त्याचीं, कां दोहों पक्षांकडून लांच खाणारा पण अतिबुद्धिमान व महाज्ञानी न्यायाधीश लॉर्ड वेकन यानें तीं लिहिलीं हा वाद जसा विलायतेंत गाजतो आहे तशा वादाच्या तडाक्यांत तरी ज्ञानदेव नाहीत हेंच आपण भाग्य समजावें. बरोबर कोणत्या सालीं ते होते याचा निर्णय जरी लागत नाही तरी ते होते याबद्दल शंका नाही. या मुलांच्या जन्मामुळे अर्थात् विठ्ठलपंताच्या संमारांत नवीनच गोष्टी उत्पन्न झाल्या. त्यांचा संबंध या भावंडाच्या चरित्राशीं प्रत्यक्ष आहे. नवीन सुधारणा अंगिकारिली कीं तिच्या वाबतींत कसाला लागण्याचा खरा प्रसंग मुलेंवाळें झालीं म्हणजेच येतो. विठ्ठलपंताचा समाजानें उळ केला; त्याची त्यानें परवा केली नाही. पण घरीं मुलें नांदूं लागल्यावर त्या छळाबद्दल त्याला बेपरवा राहणें शक्य नव्हतें. आणि तोच प्रसंग विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांच्यावर आला.

भाग तिसरा

चार मुलें विरुद्ध जग

तिन्ही देव जैसे परब्रह्मींचे ठसे । जर्गी सूर्य जैसे प्रकटले ॥
धन्य तो निवृत्ति धन्य तो सोपान । धन्य तो निधान ज्ञानदेव ॥
उपजतां ज्ञानी हें वर्म जाणोनी । आले लोटांगणीं चांगदेव ॥
प्रत्यक्ष पैठणीं भटीं केला वाद । रेड्यामुखीं वेद बोलविले ॥
सोहंसुकृताच्या सोडोनिया गांठी । केलीसे मराठी गीतादेवी ॥
नामा म्हणे सर्व सुकृत लाहिजे । एक वेळ जाइजे अलंकापुरा ॥

नामदेव

शंकर निवृत्ति हरि तूं ज्ञानेश, ब्रह्मदेव सोपान ।
विद्या मुक्ता, तुमच्या कीर्तिसुधेचें सदा असो पान ॥

मोरोपंत

विठ्ठलपंतांच्या चार मुलांच्या जन्माचा कालनिश्चय करणें ही गोष्ट मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें कठीण असली तरी जो पुरावा उपलब्ध आहे यावरून ती ठरलेली आहे तशी ग्राह्य धरून पुढें जाणे तूर्त श्रेयस्कर आहे. संन्यासाचा सन्यास करून गृहस्थाश्रमांत पुनश्च प्रविष्ट झाल्यावर विठ्ठलपंतांना बारा वर्षांनीं मुळें होण्यास सुरवात झाली व एकामागून एक अशीं चार मुलें यांना सहा वर्षांच्या अवधीत झालीं. विठ्ठलपंत व त्यांचे कुटुंब हे सर्व या काळांत बहिष्कृतच होते; केवळ सासऱ्यानें दिलेल्या सुखवस्तूपणामुळें यांच्यावर उपासमारीची किंवा तशीच विकट अशी कांहीं आपत्ति आली नाही. हिंदु समाजांत बहिष्कार ही गोष्ट किती खडतर होती याची कल्पना १९४० सालच्या पुण्यांत किंवा मुंबईत राहणाऱ्या कोणालाही येण्याचा संभव नाही. यापूर्वीं पन्नास साठ वर्षांवर नजर फेकली तरीसुद्धां तेव्हां बहिष्कार फार ऋडा होता. पुण्यांत गाजलेल्या चहाग्रामण्यप्रकरणांत महादेव गोविंद णवडे यांच्यासारख्या गृहस्थानें प्रायश्चित्त घेतले व बाळ गंगाधर टिळकां-सारख्यांनीं शास्त्रार्थाचे भारे उभे करून आपण कांहींही अशास्त्र आचरण केलें

नाहीं हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला; या गोष्टीत त्या त्या व्यक्तींच्या मार्थी दुर्बलपणा देण्याचा प्रयत्न जरी योग्य ठरला तरी अशा व्यक्तीसुद्धां बहिष्काराला भीत होत्या ही गोष्ट सिद्ध रहातेच. १८९० सालानंतरची जर ही स्थिति तर त्याच्या पूर्वी सहाशे वर्षे हिंदु समाजांत या अस्त्राची प्रखरता किती असेल याची कल्पना करतां येईल. बहिष्कारांत बारा वर्षे काढल्यानंतर विठ्ठलपंतांना मुलें व्हावीत हा त्यांच्या व त्यांच्या सुशील पत्नीच्या आयुष्यांतील एक योगायोग होता; पण त्याचबरोबर बहिष्कार भोगण्याची बारा वर्षे म्हणजे एक तप तपश्चर्या केल्यावर त्यांना ही फळप्राप्ति झाली ही गोष्टही आश्चर्यकारक वाटते. जीं असाधारण मुलें त्यांना झालीं तशीं मुलें खरोखर तपश्चर्येशिवाय, पुण्याईशिवाय होणें दुर्लभ असें जर जुन्या समजुतीच्या माणसांनीं म्हटलें तर नव्या समजुतीच्या माणसांनाही तें मान्य करावें लागेल. कुमारसंभव काव्यांत शंकराचा पावतीशीं विवाह जमवितांना सप्तर्षि हिमाचल पर्वतराजाला सांगतात— “हा शिव विश्वगुरु आहे. याचा सासरा होऊन विश्वगुरुचा गुरु होण्याचा मान तूं मिळव.” त्याचप्रमाणें मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचे आज सहाशे वर्षे खरोखर “जगद्गुरु” झालेले ज्ञानदेव यांच्या पितृत्वामुलें “विश्वगुरोर्गुरुः” ही पदवी विठ्ठलपंतांना लाभली आहे यांत शंका नाही; आणि ही पदवी प्राप्त होण्याला लोकच्छल सोसण्याची तपश्चर्या त्यांनीं बारा वर्षे केली होती. लोकांनीं त्या वेळच्या आपल्या समजुतीप्रमाणें वर्तन केलें; बहुतेकजण आपल्या काळच्या समजुतीपलीकडे जाऊं शकत नाहींत म्हणून त्यांनीं केलेला छळ प्रसन्न अंतःकरणानें सोसणें हेंच खऱ्या सुधारकीचें लक्षण आहे.

महिपतीच्या भक्तविजयांत आणि निरंजनमाधवाच्या ज्ञानेश्वरविजयांत विठ्ठलपंताच्या बहिष्कृत जीवनाचा वृत्तांत बराच काव्यमय प्रकारानें वर्णन केलेला आहे. नामदेवाचे अभंगचरणः—

द्विर्जीं वाळियेले जर्गीं सांडियेले । शेखीं उपेक्षिले आप्तवर्गीं ॥

आणि महिपतीची ओंवीः—

द्विर्जीं घातले वाळित । आप्तवर्गीं सांडिले त्वरित ॥

हे एकच अर्थ प्रतीत करतात. वैराग्याच्या पहिल्या उमाळ्यांत विठ्ठलपंतांनें आपल्यावर असलेली पत्नीची जबाबदारी विसरून असत्याचरण केलें व प्रत्यक्ष

आपल्या गुरुजवळ खोटी गोष्ट सांगितली; गुरूला खरी गोष्ट कळतांच त्यानें विठ्ठलपंताला गृहस्थाश्रमांत परत धाडलें व ही गोष्ट लौकिक समजुतीविरुद्ध असतांनासुद्धां विठ्ठलपंतानें गुरूची आज्ञा म्हणून सर्वथा पाळली. वैराग्यसुद्धां विचारमूलक पाहिजे ही गोष्ट त्याला प्रत्यक्ष अनुभवानें समजली. साडेसहाशें वर्षांपूर्वीच्या महाराष्ट्रांत विठ्ठलपंताला बहिष्कृत झाल्यामुळें पुष्कळ त्रास सोसावा लागला असेल यांत शंका नाही. पण भजनपूजनांत वेळ घालविण्याची त्याला संवय असल्यामुळें त्यानें लोकनिंदेची परवा न करतां दिवस काढके व त्याच्या या जीवनांत त्याची पत्नी रुक्मिणीबाई इतें पूर्ण साहाय्य केलें यांतही शंका नाही. ज्ञान आणि वैराग्य, भक्ति आणि विशुद्ध आचरण यांच्या जोरावर या जोडप्यानें आयुष्य घालविलें व मुलांची निगा उत्तम केली. ज्ञानेश्वरींत ज्या ज्या ठिकाणीं आईबापांच्या विशेषतः आईचा वर्णनसंदर्भ येतो त्या वेळीं ज्ञानदेवांची कोमल भाषा कोवळीकपणाची मूर्तिमंत मूस आढेसे वाटते आणि या ओढ्या लिहिणाऱ्याला अत्यंत प्रेमळ आईचा सहवास होता असें पटल्याशिवाय रहात नाही. आणि म्हणूनच “बाप रुखमादेवीवर” हे शब्द ज्ञानदेवाचेच आणि त्यांत त्यांची मातापितरांबद्दल निस्सीम प्रेमभावना सांठविलेली आहे, असें वाटते. हीं मुलें हळूहळू वाढू लागली आणि थोरला मुलगा सहा सात वर्षांचा झाल्यावर अर्थात् त्याच्या व्रतबंधाचा-मुंजीचा विचार विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांच्या मनांत यावा हें साहजिक होतें.

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्विज उच्यते ।

या शास्त्रवचनाला अनुसरून निवृत्तिनाथाला मुंज झाल्याशिवाय ब्राह्मण म्हणवून घेतां आलें नसतें. आणि या मुंजीच्या प्रश्नामुळेच बहिष्काराचा घोर परिणाम विठ्ठलपंताच्या पुढें उभा राहिला. सध्यांच्या काळांत संस्कार शब्दाला हास्यास्पदता प्राप्त झाली आहे व तसें होण्याला सनातनी म्हणविणारांनीं संस्काराच्या अर्थाचा अनर्थ केला हें एक बलवत्तर कारण आहे. पण ज्या समाजांत संस्काराला अतिशय महत्त्व होतें तेथें तो करावयास न मिळणें म्हणजे कोणासही अतीव दुःख होणारच. संन्याशाचीं मुलें त्यांचें अस्तित्व मान्य करण्यालाही समाज जेव्हां तयार नव्हता तेव्हां तशा मुलाची मुंज करण्याला संमति कोण देणार? आळंदी गांवच्या ब्राह्मणांनीं तर असली मुंज करण्याचें साफ नाकारलें यांत नवल नाही; आज आळंदीचें सर्व भाग्य

ज्ञानदेवाच्या रूपेसुळें आहे. बर्पांतून काखो लोक आळंदीला धावतात ते ज्ञानदेवाच्या समाधीचें दर्शन घेण्यासाठी; “आळंदी हा गांव । विश्रांतीचा ठाव” जर झाला असेल तर ती ज्ञानदेवाची पुण्याई. पण त्याच गांवांत ज्ञानदेव आणि त्यांचीं भांवडें यांना ब्राह्मण म्हणून कोणीही मान्य केलें नाहीं. असो. तेव्हां हें आलेलें संकट पार पडावें म्हणून विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई हे मुळांना घेऊन पुरश्चरण करण्यासाठीं त्र्यंबकेश्वराला गेले. असे सांगतात कीं सहा महिने त्यांनीं दररोज ब्रह्मगिरीला प्रदक्षिणा घातली. बरोबर मुकेंही असत, या पुरश्चरणामुळें बहिष्कार उठला नाहीं पण निवृत्तिनाथांना आपल्या गुरूची प्राप्ति झाली व या भावंडांच्या इतिहासांत ती फार महत्वाची गोष्ट होती.

२ निवृत्तिनाथांना नाथपंथाचे गैनीनाथ हे सत्पुरुष गुरु कसे प्राप्त झाले हें आपण पुढें पाहूं. तूर्त त्याच्या मुंजीच्या प्रश्नांतून उत्पन्न झालेल्या वादाकडे आपण लक्ष देऊं. त्र्यंबकेश्वरीं कित्येक महिने पुरश्चरण करून विठ्ठलपंत सहकुटुंब आळंदीला परत आले. मुलें मोठीं होत चाललीं. त्र्यंबकेश्वरीं निवृत्तिनाथ हे गैनीनाथाचे शिष्य होऊन योगमार्गांत त्यांचा प्रवेश झाला व हळूहळू व्यवहारांतील गोष्टीही त्यांना समजू लागल्या. अगदीं लहान वयापासून या मुळांना लोकांचा तिरस्कार सहन करावा लागला. बाहेरचीं माणसें कोणी जवळ करीनात तेव्हां आईबाप व हीं भावंडें यांच्यांतील जवळपणा अधिकच वाढला. या चार भावंडांतील एकोपा व परस्पर प्रेम हीं मोठीं लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहेत. आपली मुंज कां होत नाहीं हें निवृत्तीला समजलें व तोही हळूहळू वादांत भाग घेऊं लागला असें दिसतें. लहान वयांतच व्यवहाराची आंच लागल्यामुळें या भावंडांच्या भावना व विचारशक्ति हीं अल्प वयांतच परिणतावस्थेला गेलीं असावीत असें स्पष्ट दिसतें. आपल्या मुळांच्या मुंजी होणार नाहींत, आपल्या मुलीचें लग्न होणार नाहीं या विचारानें विचारा विठ्ठलपंत व त्याची पत्नी हीं तळमळूं लागलीं व आळंदीच्या ब्राह्मणांकडे त्यानें प्रायश्चित्ताची याचना केली. वाटेक तें प्रायश्चित्त मी घेण्यास तयार आहे पण माझ्या मुळांना शुद्ध होऊंद्या, ब्राह्मण होऊंद्या अशी त्याची प्रार्थना होती. पण रूढीनें जखडलेल्या ब्राह्मणांनीं ती मान्य करणें शक्य नव्हतें. त्यांनीं विठ्ठलपंतांना सांगितलें कीं, “तुमच्या वर्तनाला प्रायश्चित्त नाहीं व तुमच्या मुळांचे संस्कार ग्हावयाचे नाहींत. तुमच्या पुरतें तुम्हांला

प्रायश्चित्त म्हणजे देहांत प्रायश्चित्त. ” हा ब्राह्मणांचा कठोर निर्णय विठ्ठलपंतांनीं ऐकला व गुरुच्या आज्ञेनें संसाराकडे सन्मुख झालेले त्यांचें चित्त पुनः वैराग्याकडे वळलें. आपण जिवंत आहोंत तोंपर्यंत आपल्या मुलांवरचा अपवाद नाहीसा होणें शक्य नाही असेंही त्यांना वाटलें असावें. कांहींही असो, ब्राह्मणांनीं सुचविलेल्या देहांत प्रायश्चित्ताचा मार्ग ग्रहण करण्याचें विठ्ठलपंतांनीं ठरविलें व त्यांचेंच अनुकरण करण्याचें रुक्मिणीबाईंनीं ठरविलें. अनेक तीर्थयात्रा करून भागीरथीचें दर्शन घेऊन तिच्या तीरावर एक वेळ विठ्ठलपंतांनीं वास्तव्य केलें होतें. भागीरथीचा गुणच असा आहे कीं तिच्या तीराची गोडी लागलेला माणूस काशीप्रयागपासून गंगोत्रीपर्यंत केव्हां मजल मारील याचा नियम नाही. ब्राह्मणांनीं बहिष्कृत केलेले आपलें शरीर गंगायमुनांच्या पवित्र संगमांत टाकून सर्व सांसारिक पातकांतून मुक्त व्हावें असें विठ्ठलपंतांनीं ठरविलें. एवढ्या आयासानें परत आलेला पति मुलांच्या प्रेमासाठीं म्हणून सुद्धा पुनः गमविण्याला रुक्मिणीबाई तयार नव्हती. त्या दोघांमोडीं प्रयाग क्षेत्रीं जाऊन तेथें पूर्वेकडून आलेली जान्हवी आणि पश्चिमेकडून आलेली यमुना यांचा संगम झालेला आहे तेथें देह विसर्जन करावयाचें असें निश्चित केलें. निवृत्तीचें वय या वेळीं दहा अकरा वर्षांचें तर ज्ञानदेवाचें वय आठ नऊ वर्षांचें होतें. मुक्ताबाई तर पांच साडे पांच वर्षांची केवळ बाळिका होती. पण रुढि राक्षसीनें ग्रासलेल्या समाजाच्या छळाला कंटाळून या दांपत्यानें ब्राह्मणांनीं सुचविलेले घोर प्रायश्चित्त घेण्याचें ठरविलें. आपल्या मधुर बालकांचें प्रेमही त्यांनीं आपल्या निश्चयाकडे आडवें येऊं दिलें नाही. एका दृष्टीनें हा विठ्ठलपंतांचा भिन्नेपणा होता असें म्हणण्याचा मोह कोणाला होईल. पण शिळावस्थेप्रत पोचलेल्या त्या समाजांत कसलाही फेरफार करणें निदान विठ्ठलपंतांच्या शक्तीपलीकडचें होतें. त्याचा काळ, त्याची परिस्थिति, त्याच्या स्वतःच्या धर्मविषयक आणि कर्तव्यविषयक समजुती या सर्वांचा विचार केला म्हणजे जीविताचें सर्वस्व दान करण्याचा निश्चय केल्याबद्दल विठ्ठलपंतांना दोष देतांना, भिन्ना म्हणतांना, जरा मन चाचरतें. भित्रीं माणसें देहाला जपतात. देहाची परवा न बाळगणाऱ्यांना भिन्ने म्हणणें शक्य नाही. देहत्याग ही साधो गोष्ट नाही, सोपी गोष्ट नाही. विठ्ठलपंत हा निर्धाराचा माणूस होता ही गोष्ट निःसंशय; आपल्या मार्गे आपल्या मुलांचें काय होईल हा विचार त्याच्या मनांत आला नसेल असें कसें म्हणावें ? पण

ईश्वरभक्तीत मुरलेली त्याची बुद्धि परमेश्वरावर हवाळा ठेवूनच देहांत प्रायश्चित्त घेण्याला तयार झाली. विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई हे महाराष्ट्रांत रुढीच्या राक्षसी वृत्तीला बळी पडलेलें दांपत्य होय. त्यांनीं कसलेही पापाचरण केले नव्हतें; फार तर औपचारिक प्रमाद त्यांच्या हातून घडला होता. रामानंद यतींनीं जो बुद्धीचा प्रगल्भपणा दाखविला तो समाजांतील शास्त्रीपंडितांच्या ठिकाणीं नव्हता. संन्यासानें पुनः संसारांत (कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत) येणें हें शास्त्रमान्य नसतें तर रामानंदानें विठ्ठलपंतांना तसें करण्यास सांगितलें नसतें म्हणून तसें करणें सशास्त्र असलें पाहिजे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे व तें निरपवाद असण्याचाही संभव आहे. पण सशास्त्रतेचा वाद जेव्हां जेव्हां उपस्थित करण्यांत येतो तेव्हां “शास्त्राद्रुर्बिबळीयसी” या तत्त्वाचा अंमल होतो आणि विठ्ठलपंतांच्या प्रार्थनेचा जो निर्णय आळंदीच्या ब्रह्मवृंदानें लाविला तो त्याच तत्त्वाला अनुसरून होता हें उघड आहे. विठ्ठलपंतांचें जीवन याप्रमाणें शोकपर्यवसायी झालें व त्याचीं मुलें उघडीं पडलीं. विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई हे प्रयागला गेले. मेल्यावर आपल्या अस्थि तेथें त्रिवेणींत पडल्यात ही धार्मिक हिंदूची भावना असते. या अस्थि तेथें पोचविण्याचें अर्थात् मृतांच्या वारसांवर किंवा आतांवर येतें. विठ्ठलपंतांनीं हें काम दुसऱ्या कोणावरही सोंपविलें नाहीं. हिमालयांत बद्रिनाथाला जाऊन ब्रह्मकपालावर ज्या प्रमाणें आत्मपिंड दिला म्हणजे मागच्यांनीं श्राद्ध करण्याची आवश्यकता उरत नाहीं त्याप्रमाणें विठ्ठलपंतांनीं स्वतःच आपला देह त्रिवेणींत समर्पण केल्यामुळें त्यांची कोणी क्रिया करण्याचेंही कारण उरलें नाहीं. विठ्ठलपंताबरोबरच त्यांच्या थोर पत्नीनें, ज्ञानदेवाच्या आईनें, त्रिवेणींत उडी घातली आणि पतीच्या पावलावर पाऊल टाकून तो या जगांतल्या यातनांतून मुक्त झाली. कोट्यवधि जनांच्या अस्थि प्रस्त करून त्यांचें पाप धुणारी त्रिवेणी या पुण्यशील दांपत्याच्या शरीरसंपर्गानें पुनीत झाली असें निःशंकपणें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आईबाप असा घोर निश्चय करून जेव्हां आळंदी सोडून गेले तेव्हां त्या लहान मुलांना काय वाटले हें कोणी कळून ठेविलें नाहीं. नाहीं म्हणावयास ज्ञानदेवाच्या समाधिप्रसंगीं भिवृत्तिनाथाला भडभडून आलें त्या प्रसंगाचें वर्णन करताना नामदेव (हा कोणता नामदेव हाही वाशचा प्रश्न आहे) म्हणतो:—

मायबापें आम्हां त्यागियेलें जेव्हां ।

ऐसें संकट तेव्हां झालें नाहीं. ॥

निवृत्तिनाथ या वेळीं दहा अकरा वर्षांचा होता व त्याची छाती त्या वेळीं फाटून गेली असेल. कसेंही असो, विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई याप्रमाणें नाहींशी झाली आणि निवृत्तिनाथावर भावंडांची सर्व जबाबदारी आली. विठ्ठलपंताचें चरित्र मोठें हृदयद्रावक आहे आणि एखाद्या उत्तम कवीला तो चांगला विषय आहे. हें दांपत्य जगाच्या छळामुलें गेलें पण जगावर त्यांनीं उपकारच केला. त्यांचीं अपत्यें हें महाराष्ट्राचें भाग्य झालें. मराठी वाङ्मयाचें रत्नभांडार निर्माण करणारे ज्ञानदेव त्यांनीं आपणाला दिलें. विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई हे जगदुरुचे गुरु होऊन गेले.

३ विठ्ठलपंत व त्यांची पत्नी यांनीं प्रयागला जाऊन जीव देण्यापूर्वीं घडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे निवृत्तिनाथाचा नाथपंथांत समावेश होय. नाथपंथ हा योगमार्गातील प्राविण्याबद्दल विशेष प्रसिद्ध आहे. या पंथाचा स्थापनकर्ता आदिनाथ म्हणजे श्रीशंकर हा होता असें समजतात. त्यानें महत्त्वाचें ज्ञान आपली पत्नी पार्वती हिला सांगितलें तें मत्स्येंद्रनाथानें मोठ्या चमत्कारिक प्रकारानें ऐकिलें; तेव्हां ऐतिहासिक कालाच्या दृष्टीनें मत्स्येंद्रनाथ हा या पंथाच्या आदिगुरुंपैकीं एक असें समजणें विचारास धरून होईल. मत्स्येंद्रनाथाचा शिष्य गोरखनाथ; त्याचा शिष्य गैनीनाथ. हा गैनीनाथ शंभूकेश्वराच्या डोंगराजवळच्याच एका डोंगरांत तश्र्चपर्यां करीत असे. हा आपल्या गुरुप्रमाणेंच योगमार्गांत निष्णात होता. मत्स्येंद्रनाथ, गोरखनाथ व राजा गोपीचंदाची आई मैनावती इंचा गुरु व मत्स्येंद्रनाथाचा गुरुबंधु जाळंदरनाथ या सर्वांच्या कथा चमत्कारांनीं भरलेल्या आहेत. त्या खऱ्या खोळ्या मानणें हा ज्याच्या त्याच्या भावनेचा प्रश्न आहे. चमत्काराशिवाय नमस्कार नाहीं म्हणतात आणि म्हणून नमस्काराई माणसांच्या चरित्रांत अलौकिक चमत्कार झाले म्हणून सांगण्याचा मोड त्यांच्या अज्ञान भक्तांना व शिष्यांना होतो. ते विशिष्ट चमत्कार झाले नसते तरी तीं माणसें नमस्काराई होती, किंबहुना त्यांच्या वंदनीयतेचा संबंध त्या चमत्कारांशीं नसून खरोखर दुसऱ्या अस्सल महत्त्वाच्या गोष्टींकडे आहे ही गोष्ट ही अज्ञान मंडळी विसरतात

किंवा दष्टोभाड करतात. ज्ञानदेवांच्या अल्प आयुष्यांत अमृतानुभव आणि भावार्थदीपिका यांची रचना ही गोष्ट भिंत चालविणें किंवा रेडा बोलविणें यापेक्षांहि आश्चर्यकारक आहे हें मूढ किंवा मुग्ध माणसांना कळत नाही, वळत नाही. मत्स्येंद्रनाथ, जालंदरनाथ, गोरखनाथ यांच्या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत व त्यांवर नाटके आणि चित्रपटही झालेले आहेत तेव्हां त्या कथांचा पुनरुच्चार येथें करण्याचें प्रयोजन नाही. गैनीनाथ हा मोठा तपस्वी, वैराग्यशील व योगपारंगत असा पुरुष होता. त्याची व निवृत्तीची गांठ पडली तोही एक चमत्कारच दिसतो, पण त्या चमत्कारांत अलौकिकता, असंभाव्यता नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ज्यंबकेश्वरी अनुष्ठान करीत असतां एक दिवस विठ्ठलपंत आपली पत्नी व मुलें यांना घेऊन डोंगरावरून उतरत असतां एक वाघ आला. त्यामुळें त्या विचार्यांची त्रेधा उडाली. आपलीं लहान मुलें संभाळण्याच्या भरांत थोरला दहा वर्षांचा मुलगा निवृत्ति हा कोठें नाहीसा झाला हें त्या दांपत्याच्या एकदम लक्षांत आलें नाहीं, पण त्या धांदलींत निवृत्ति पळत सुटला व वाट चुकला व वाट चुकून गैनीनाथ ज्या गुंफेंत ध्यानस्थ म्हणून किंवा तसेंच बसलें होतें तेथें गेला व “मला वाचवा ” म्हणून त्यानें त्यांना विनंति केली. या सर्व प्रकारांत थोडीशी काव्यमयता असली तरी असंभाव्यता नाही. गैनीनाथांनीं मुलाकडे पाहून त्याच्या उत्तमत्वाबद्दल खूण गांठ बांधली व त्या दहा वर्षांच्या मुलाकडे गुरुपदेश दिला व त्याला योग शिकविला. गैनीनाथ व विठ्ठलपंतांचे बडील यांचाहि परिचय होता असें दिसतें. अशा प्रकारें ज्याची मुंज करण्याला ब्राह्मण तयार नव्हते व ज्याला समाजांत स्थान नव्हतें त्याला त्या काळच्या या प्रख्यात व मान्य गैनीनाथानें आपल्या पंथांत समाविष्ट करून घेतलें, त्याच्यावर अनुग्रह केला, आणि त्याला योगमार्गांत निष्णात केला. निवृत्तिनाथ हा आपल्या भावंडांसाठी गुरू झाला व ज्ञानदेवांच्या ग्रंथांत निवृत्तिनाथाबद्दल अत्यंत प्रेमाचे उद्गार सर्वत्र आढळतात.

आपल्या “ श्री ज्ञानेश्वर महाराज—चरित्र आणि ग्रंथविवेचन ” या पुस्तकांत रा. रा. ल. रा. पांगारकर किहितात (पृष्ठ ५१):—“ निवृत्तिनाथ कांहीं दिवसांनीं श्रीगुरूंची आज्ञा घेऊन परत आले, आईबापांस व भावंडांस भेटले व ज्ञानेश्वरमहाराजांस त्यांनीं उपदेश केला. श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या

वयाच्या आठव्या वर्षीच श्री निवृत्ति गुरुपासून उपदेश घेऊन पूर्णतेस पावले." गैनीनाथांचे शिष्य निवृत्ति आणि निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव झाले. वयाच्या आठव्या वर्षी ज्ञानदेवांची शास्त्रोक्त मुंज झाली नाही पण त्यांना यथाविधि गुरुपदेश मिळाला आणि गुरुसन्निध जाणें हा व्रतबंधाचाही हेतु असल्यामुळे ज्ञानदेवांची ही कौकिक नव्हे पण पारमार्थिक मुंजच झाली असें म्हणतां येईल. या ठिकाणीं प्रश्न येतो तो असा—निवृत्तिनाथ दहा वर्षांचा मुलगा नाहीसा झाला व पुढें कित्येक दिवस त्याचा पत्ता नव्हता. त्यावेळीं विठ्ठलपंतांनीं काय केलें? कांहीं चौकशी केली नाही काय? नाहीसा झालेला मुलगा केव्हांना केव्हां तरी परत येईल अशा भरवंशांनं ते स्वस्थ बसले असतील हें संभवनीय नाही. आणि गैनीनाथांचा आश्रम त्र्यंबकेश्वराहून तसा फार दूर नव्हता. मुलाला हुडकण्यासाठीं विठ्ठलपंत ब्रह्मगिरींत वगैरे भासपास सर्वत्र फिरला असेल व गैनीनाथासारखा थोर सत्पुरुष जवळपास रहातो हेंही त्याला माहीत नसणें शक्य नाही. वाघ आला आणि मुलगा पळत पळत नाहीसा झाला व मग तो गैनीनाथांच्या आश्रमांत किंवा गुहेंत शिरला ही गोष्ट मोठी काव्यमय आहे यांत शंका नाही; व ती त्याच प्रकारांनं अधिक काव्यमय करतां येईल. पण दुसरीही गोष्ट संभवनीय वाटते. जो प्रचलित कथा आहे ती खोटी आहे असें म्हणण्याचें धाडस न करतां संभाव्यतेच्या दृष्टीनं दुसरी गोष्ट सुचविणें इष्ट वाटतें. ब्राह्मण्याची दीक्षा आपल्या मुलांना मिळत नाही हें विठ्ठलपंताला कळून चुकलें होतें. तेव्हां कोणत्या तरी प्रकारांनं आपल्या मुलांना समाजांत मान्यता मिळावी, योग्य स्थान मिळावें ही त्याची इच्छा असणारच आणि एखाद्या नामांकित पंथांत प्रवेश करून एखाद्या थोर गुरूचें शिष्यत्व मिळविणें हाच प्रकार सुलभ होता. विठ्ठलपंतासारख्या परमार्थचित्तन करण्याच्या गृहस्थांला त्र्यंबकेश्वरीं चार सहा महिने राहिल्यावर जवळपास वास्तव्य करणाऱ्या गैनीनाथासारख्या एका मोठ्या पंथाच्या गुरूचें नांव माहीत झालें असलें पाहिजे व तो कधीं कधीं त्यांना जाऊन भेटलेलाही असला पाहिजे व शेवटीं विचारपूर्वक त्यानं आपला थोरला मुलगा गैनीनाथाचा चेला होण्याबद्दल संमति दिलेली असली पाहिजे. शिवाय गैनीनाथ हा विठ्ठलपंतांच्या वडिलांना ओळखे तेव्हां हीच गोष्ट अधिक संभवनीय आहे हें उघड आहे. संसार हा आपल्या मुलांना दुर्लभ झाला हें विठ्ठलपंत पहात होता;.

स्वतः संसाराला महत्त्व देणारा नव्हता; पण मनुष्यदेहाचें सार्थक झालें हेजे ही त्याची समजूत होती व तें गैनीनाथाचा अनुग्रह झाल्यास वृत्तिनाथाच्या बाबतीत होईल असें त्याला वाटलें. म्हणून त्यानें आपण ऊन निवृत्तीला गैनीनाथाच्या पायांवर नेऊन घातलें व त्या महापुरुषानें वृत्तीला पाहतांच त्याच्यावर अनुग्रह केला ही गोष्ट निःसंशय ज्यास्ती स्वनीय आहे. डोंगरावर हिंडतांना विठ्ठलपंताला व त्याच्या मुलांना वाघ मला नसेल असें नाही व वाघापासून बचाव होण्याकरितां निवृत्तिनाथांना त्याच्या गुंफेत गेला नसेल असेंही नाही. पण सद्गुरूचा जो अनुग्रह वृत्तीवर झाला तो विठ्ठलपंताच्या संमतीनें नव्हे तर प्रयत्नांनं झाला ही गोष्ट म्हांला अधिक संभवनीय वाटतें म्हणून तिचा येथें उल्लेख केलेला आहे.

४ तेव्हांच्या कालाच्या मानानें या मुलांना ब्राह्मणाच्या घरीं जें शिक्षण आवायाचें तें मिळालें. विठ्ठलपंत हा परमार्थनिष्ठ होता म्हणून वेदांतासारख्या त्याकडेही त्यांचें लक्ष लागण्यासारखी परिस्थिति होती. गैनीनाथाचा अनुग्रह झाल्यानंतर निवृत्तीचा योगाभ्यास सुरू झाला व ज्ञानदेवानेंही ज्येष्ठ चा उपदेश घेऊन योगाभ्यासांत पारंगतता मिळविळी. ज्ञानेश्वरींत आलेल्या त्याच्या वर्णनावरून ज्ञानदेव योगांत प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेले होते हें स्पष्ट पतें. त्यासंबंधीं सविस्तर चर्चा पुढें “योगमार्ग-पंथराज ” या भागांत केली आहे. योगसाधनांत प्रविष्ट होण्याला जे प्राथमिक गुण लागतात ते वृत्तिनाथ व ज्ञानदेव यांच्यांत होते ही गोष्ट आपोआपच मान्य केली हेजे. कळावयाला लागल्यापासून या भावंडांना लोकनिंदेचें-बहिष्काराचें तर स्वरूप नजरेसमोर होतें. ज्या वयांत त्यांनीं खेळावें, बागडावें, केवळ विदांत असवें त्याच वयांत खडतर व्यवहाराशीं टक्कर देणाऱ्या आपल्या बापांची परिस्थिति त्यांना पहावी लागली. पूर्वीच्या काळीं दहा दहा बारा वर्षे वयाच्या मुली कन्याच्या काळजीमुळें जशा अकालीं जाणत्या होत, त्याच प्रकार या मुलांच्या बाबतींत झाला. सुदैवानें गैनीनाथांचा अनुग्रह यामुळें आपण कोठें तरी आहों, कुणाचे तरी आहों, असें वाटणें सुलभ झाले आणि म्हणून तशा प्रखर स्थितीतसुद्धां त्या भावंडांची मनें अग्रसन्न झालीं नाहींत, द्वेष किंवा असूया, चिरड आणि संताप यांचा प्रवेश त्यांच्या :करणांत झाला नाही. जात्याच तीं मुळें उत्तम होती. त्यांतही गैनीनाथाच्या

समालामामुलें त्यांच्या आयुष्याला नवीन वळण लागलें. पुढें लोकापवादाला कंटाळून विठ्ठलपंत व त्याची पत्नी हीं प्रयागला गेलीं व तेथें त्यांनीं त्रिवेणीच्या प्रवाहांत आपले देह टाकले अशा प्रसंगींही गैनीनाथांचें पाठबळ हेंच त्यांना आधारभूत होतें. कदाचित् असेंही झालें असेल कीं गैनीनाथासारख्या सत्पुरुषाची कृपा आतां आपल्या मुळांवर आहे तेव्हां आतां आपण मुळांसाठीं म्हणून जगण्याची आवश्यकता नाहीं असें विठ्ठलपंतांना वाटलें. कांहींही असो, हीं पोरकीं झालेलीं मुलें आतां स्वतःच्या पायांवर उभीं राहिलीं. तसें केल्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हतें. गुरुपासून ज्ञान व विद्या, संप्रदाय आणि तपस्या यांची प्राप्ति निवृत्तीनें फार जलद करून घेतली ही त्या गुरुची थोरवी कीं निवृत्तीची थोरवी कीं दोघांच्याही थोरवीचें संमिश्र कार्य या वादांत आपण पडण्याचें कारण नाहीं. समाजबंधनें फाजील कडक झालीं व न्यायापेक्षां तंत्राला अधिक महत्त्व आलें म्हणजे त्यांच्याविरुद्ध बंड होणें अपरिहार्य असतें. निवृत्तिनाथानें ज्ञान व शिक्षण मिळविल्यानंतर आपण सशास्त्र मुलें आहोंत हें सिद्ध करण्याचें ठरविलें व त्यासाठीं आळंदीच्या ब्राह्मणांपासून तो पैठणच्या ब्राह्मणांपर्यंत प्रयत्न केला. पैठण हें त्या वेळीं व त्याच्या पुढेंही कित्येक शतकें सामाजिक वादाचें न्यायासन होतें मुसलमानी कागदपत्रांत सुद्धां हिंदूंच्यासंबंधीं सामाजिक व (म्हणजेच) धार्मिक वाद निकालाकरितां मुसलमान बादशहा व अधिकारी पैठणास पाठवीत असत. हा आपल्या वडिलांनीं चालू केलेला वाद आपण धसास लावला पाहिजे अशी निवृत्तीची इच्छा होती व त्या बाबतींत शास्त्रोपदितांशीं वादविवाद करण्याची तयारीही त्यानें केली होती असें स्पष्ट दिसतें. बारा वर्षांचा निवृत्ति व दहा वर्षांचा ज्ञानदेव अशीं हीं दोन मुलें अवघ्या जगाशीं टक्कर देण्यासाठीं, न्याय मिळविण्यासाठीं, स्वतःचा शुद्धपणा सिद्ध करण्यासाठीं बाहेर पडलीं हा देखावा खरोखरच जितका आश्चर्यजनक तितकाच स्फूर्तिदायक आहे यांत शंका नाहीं.

आईबाप गेल्यानंतर हीं मुलें आपल्या गांवीं म्हणजे आपेगांवीं गेलीं. तेथें त्यांच्या भाऊबंदांनीं त्यांना मुळींच थारा दिला नाहीं तेव्हां त्या अर्भकांना भिक्षा मागून पोट भरण्याचा प्रसंग आला. निवृत्ति व ज्ञानदेव या जोडीनें कोराज मागण्यास हिंडावें व छोक्या मुक्ताला सोपानानें सांभाळावें असा क्रम कित्येक दिवस चालला होता. वडिलांचें कांहींही पापाचरण झालें असलें तरी

हीं मुलें निरपराध आहेत ही दृष्टि त्या वेळच्या समाजांत आलेली नव्हती. ज्या ज्ञानदेवांनी आपल्या अमृतमय वाणीचा वर्षाव करून महाराष्ट्रीयाना कायमचें समाधान मिळेल असा उपदेश केला, कर्तव्यमार्ग शिकविला, परमार्थ सांगितला, त्यांना कोराज मागावें लागलें, त्यांना बाळपणीं कोणीही थारा दिला नाही, आपल्या लहानग्या बहिणोचें संरक्षण त्यांनाच आपापसांत करावें लागलें हें चित्र अत्यंत हृदयद्रावक तर आहेच पण अशा परिस्थितीशीं बालवयांतच जुंजावें लागल्यामुलें निवृत्ति व ज्ञानदेव लौकर शहाणे झाले असें म्हणतां येईल. “चणे खावे लोखंडाचे । तेव्हां देवपदीं नाचे” असे पुढें सुमारे चारशें वर्षांनीं ज्ञानदेवांना परात्पर गुरु मानणाऱ्या तुकारामांनीं म्हटलें तें अक्षरशः खरें आहे. महाराष्ट्राच्या संतमालिकेंत शोभण्याला अत्यंत योग्य अशा आगरकरांनाही बाळपणीं असेच वनवास काढावे लागले होते. विद्यार्जनाच्या इच्छेनें अल्पवयांत त्यांनीं साताऱ्यापासून रत्नागिरीपर्यंत पायीं प्रवास केला. निवृत्ति ज्ञानदेवही मातापितरांचा आधार तुटल्यावर जीविताच्या संग्रामांत निर्वैभपणानें शिरले, अगदीं बाळपणीं लढले आणि म्हणूनच त्यांना व्यवहाराचे सर्व ज्ञान एवढ्या बालवयांत झालें. ज्ञानदेवाच्या ग्रंथांत व्यवहार-ज्ञान जें एवढें स्वच्छून भरलें आहे त्याचें कारण या वेळीं त्यांना आलेले जगाचे अनुभव हेच होय.

पुढें लौकरच त्यांनीं ब्राह्मण मंडळींना आपली मुंज व्हावी अशी प्रार्थना केली. निवृत्तीला अशा गोष्टीची फिकीर वाटत नव्हती पण ज्ञानदेवांचा अवतार वर्णाश्रमधर्माचें रक्षण करण्याकरितां झाला असल्यामुलें त्यांनीं निवृत्तीचें म्हणणें न ऐकतां स्ववर्णांत परत जाण्याचा हट्ट धरला असा प्रवाद कित्येकांनीं मांडला आहे. (पहा—ज्ञानेश्वरमहाराज. पांगारकर, पृष्ठ ७१, ७२ इत्यादि). असा प्रवाद मांडणारे विसरतात कीं ज्ञानदेव हा निवृत्तीचा अत्यंत प्रेमळ असा शिष्य होता. तो गुरुमाउलीशीं वितंडवाद घालील काय? शिवाय पुढें भावार्थदीपिकेंत ज्यानें लिहिलें:—

म्हणोनि भक्ति गा येथ सरे । जाति अप्रमाण ॥ ९-४५२

म्हणोनि कुल जातिवर्ण । हे आघवेंचि वा अकारण ॥

एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ९-४५६

त्याका, आपलें मत जातिभेदाका, वर्णव्यस्थेला अनुकूल आहे म्हणून आपल्या पंथाचा सभासद करावा हें रास्त नाही. ज्ञानदेवाचे सिद्धांत एखाद्याला मान्य नसले तर त्यांत बिघडत नाही; पण आपलीं मते ज्ञानदेवाचे माथीं मारणें न्यायाचें नाही. खरी गोष्ट अशी होती कीं हीं दोन लहान मुलें कांहीं सायुज्य मुक्तीका त्या वेळीं गेलीं नव्हतीं. तीं माणसेंच होती आणि स्वाभिमान असणें म्हणजे दुरभिमान असणें अशी त्यांची समजूत केव्हांच नव्हती. आईबापांचे झालेले हाल, समाजानें त्यांचा केलेला छळ हीं त्यांनीं पाहिलीं होती, अनुभविलीं होती. तेव्हां दोघांनीं मिळून शक्य असेल तर ब्राह्मणांकडून शुद्धिपत्र मिळवावयाचें असा निश्चय केला यांत नवल नाही. याबाबतींत संदर्भ म्हणून ज्ञानदेवाच्या मुलीं घातलेले अभंग त्यांचेच आहेत कीं काय याबद्दल स्पष्ट शंका वाटते. ज्ञानदेवांच्या नांवावर विकणाऱ्या अभंगांपैकीं ग्यरोखर त्यांचे किती आहेत हा प्रश्न अद्यापि सुटलेला नाही. पण सर्व त्यांचे आहेत हें म्हणण्याचें धाडस करण्यांत अर्थ नाही. निवृत्तिनाथ हे लहानपणींच ज्ञानी होऊन परमार्थाच्या परमोच्च भूमिकेवर अधिष्ठित झाले होते व त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव होते. या शिष्याला गुरुबद्दल काय वाटत होतें हें ज्ञानेश्वरी वाचणाऱ्याला माहीत आहे.

परी एथ असे एक आधार । तेणेचि बोले मी राधरु ।

जें गानुकूल श्रीगुरु । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ १-७५

लोहाचे कनक होथे । हे सामर्थ्य परिसोंच आहे ।

क्रीं मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धी ॥ १-७७

जयाते कामधेनु माथे । तयासी अप्राप्य काही आहे ।

म्हणवूनि मी प्रवर्तो लाहे । ग्रंथी इथें ॥ १-७९

जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्री निवृत्तिनाथु ।

राहटत असे मजही आतु । रिघोनिया ॥ १८-१७२८

म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासही प्रबंध होवावे ।

श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ १८-१७३४

तेसे श्री निवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें ।

प्रंथु नोहे हें कृपेचे । वैभय तिये ॥ १८-१७५०

असे निवृत्तीबद्दल ठिकठिकाणीं उद्गार काढणारा ज्ञानदेव

“कुळीचा कुळधर्म अवश्य पाळावा । सर्वथा न करावा अनाचार ॥
किंवा, ज्ञानदेव म्हणे ऐकाजी निवृत्ति । बोलिली पद्धति धर्मशास्त्रीं ॥”

असें व्याख्यान निवृत्तिनाथाळा बेईल ही गोष्ट विश्वास ठेवण्यासारखी दिसत नाही. ज्ञानेश्वरीत सामाजिक गोष्टीबद्दल जो ऊहापोह आहे त्याची चर्चा या ग्रंथांत एका स्वतंत्र भागांत केलेली आहे. येथे या गोष्टीचा उल्लेख कां करावा लागला हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. सामाजानें आपल्या कपाळीं मारलेला कमीपणा कोणासाठी आवडत नाही; तो खरोखर असला तरी तिसऱ्यानें तसें म्हणणें कोणासाठी आवडत नाही. मग विठ्ठलपंतांच्या बाबतींत तर पूर्ण अन्याय झाला होता. शास्त्राधाराच्या तांत्रिकपणावर भर ठेवून विठ्ठलपंतांला समाजानें बहिष्कृत केलें. तो संसारांत मजा करण्याच्या बुद्धीनें निःसंशय परत आला नव्हता. तो कां परत आला ही कळण्याची अकल त्या वेळेच्या समाजांतीक नेत्यांना नसेल, पण त्यांचा मूर्खपणा हा कांहीं विठ्ठलपंताचा गुन्हा नव्हे. विठ्ठलपंत अत्यंत सदाचरणी होता व समाजानें त्याला अन्यायानें वागविलें—अन्याय जाणूनबुजून झाला असेल नाहींतर केवळ मूर्खपणामुळे झाला असेल. पण अन्याय तो अन्याय; निदान विठ्ठलपंतावर बहिष्कार घालणाऱ्या समाजानें त्याचीं मुलें निरपराध आहेत हें ओळखण्यास हरकत नव्हती. ही ओळख पटविण्याचा प्रयत्न ज्ञानदेव व निवृत्तिनाथ यांनीं करण्याचें ठरविलें हें “वर्णाश्रमधर्मा”चें स्तोम माजविणें नसून त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या वर्णाश्रमधर्माविरुद्ध बंड होतें ही गोष्ट डोक्यांत शिरण्याला डोकें फारसें मोठें असलें पाहिजे अशांतला भाग नाहीं. असो. आतां हा प्रयत्न कसा काय यशस्वी झाला हें आपण पाहूं.

५ ज्ञानदेव व निवृत्तिनाथ यांचा वर निर्दिष्ट केलेला संवाद नामदेव, शिवदिनकेसरी इत्यादिकांनीं वर्णन केलेला आहे व शिवदिनकेसरीच्या ज्ञानेश्वरविजयांत बऱ्याच ठिकाणीं कविकल्पनेनें वास्तवतेची जागा घेतलेली आहे. नामदेवाचे ज्ञानेश्वर चरित्रावरील सर्वच अभंगही विश्वसनीय आहेत असें निश्चितपणें म्हणतां येणें कठीण आहे. महीपतीनें तर अठराव्या शतकांत आपले ग्रंथ लिहिले व अत्यंत गोड भाषेंत पूर्वीच्या प्रचलित असलेल्या गोष्टी त्यानें

सांगितल्या. पण या व अशाच साधनांतून ज्ञानदेवाच्या चरित्राची जुळवाजुळव करणें प्राप्त आहे व ती करतांना आधुनिक व वैचारिक दृष्टि (केवळ श्रद्धेची नव्हे) उपयोगांत आणली तर परंपरागत ऐकत आलेल्या कित्येक कथांच्या सत्यतेबद्दल शंका आल्याशिवाय राहणार नाही. निवृत्ति ज्ञानदेव आपल्या दोन कहान भावंडांना घेऊन आळंदीच्या ब्रह्मवृंदाकडे गेले व आपल्या मुंजी कराव्यात म्हणून त्यांनीं त्यांची प्रार्थना केली. आळंदीच्या ब्रह्मवृंदांनीं त्यांना पैठणाच्या ब्रह्मवृंदाकडे पाठविले व तेथें गेल्यावर ज्ञानदेवांनीं एक दोन चमत्कारही करून दाखविले. चमत्कार करून दाखविल्यामुळें त्यांना लोकांनीं नमस्कार केला पण शुद्धिपत्र दिलें नाही ही गोष्ट या बाबतींत लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. पैठणच्या शास्त्रीपंडितांनीं मुलांच्या अर्जाचा विचार केला व संन्याशाच्या मुलांना मुंज करण्याचा अधिकार असल्याबद्दल कोठेंही शास्त्राधार नाही असें आपलें स्पष्ट मत दिलें. हें त्यांनीं दिलेकें मत तेव्हांच्या शास्त्राला अनुसरून होतें याबद्दल शंका नाही. स्मृतीमध्ये कालदेशानुसार फेरफार होतात आणि केले पाहिजेत व नवीन परिस्थितींत नियमही बदलावे लागतात किंवा नवीन करावे लागतात ही दूर किंवा विस्तृत दृष्टि त्यांच्याजवळ नव्हती म्हणून त्यांना दोषही देण्याचें कारण नाही; ही दृष्टि फारच थोड्या लोकांच्या ठिकाणीं असते. दुसऱ्याला काय बोचते हें आपणांला कळत नाही आणि “ सर्वां भूतीं परमेश्वर भाव, आत्मभाव ” हें जें वेदांताचें तत्त्व आहे तें आपणांला दुसऱ्याचीं दुःखें कळावीत यासाठीं आहे. मद्रास प्रांतांत वर्षभर उकाडा असतो तेव्हां विवस्त्र दशा ही त्या प्रांतांत श्रेयस्कर आहे. पण हिवाळ्यांत बद्रीनाथ किंवा केदारनाथ किंवा गंगोत्री हीं तीर्थस्थानें अथवा सिमळा, मसूरी, दार्जीलिंग हीं भोगस्थानें या ठिकाणीं गेल्यावर विवस्त्रतेनें फुकुसशाहाचा विकार होऊन अकाल मृत्यु येतो; तेव्हां वस्त्रधारणासंबंधीं नियम कालदेशावलंबी आहेत हें तेथें गेल्यावर पटतें. म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय, ती परिस्थिति आपणांवर ओढवल्याशिवाय, तीत जो मनुष्य सांपडला आहे त्याच्या स्थितीची जाणीव आपल्याला होत नाही. संन्यासी गृहस्थाश्रम सोडून जातो तेव्हां त्याला मुलें नसतात, असणें शक्यही नाही, हें ठीक आहे. त्यानं परत संसारांत येऊं नये हेंही ठीक आहे. पण तो परत आला व प्रथम पत्नी असलेल्या स्त्रीबरोबर पुनः संसार करूं लागला तर त्याला झालेल्या मुलांना कोणत्या जातींत घालावयाचे हा प्रश्न

पैठणच्या पंडितांसमोर यावा व संन्यासी हा जातिविहीन असल्यामुळे त्याची मुलें ब्राह्मण जातींत घालण्याचें पंडितांनीं नाकारलें यांत नवल नाहीं. उपनयना-प्रमाणेंच विवाह हाही विधि असल्यामुलें ज्यांचें उपनयनच होत नाहीं त्यांचा विवाह (सशास्त्र) होणें हेंही अशक्य होतें. तेव्हां समोर असलेल्या शास्त्राला व रूढीला अनुसरून पैठणच्या शास्त्र्यांनीं निर्णय देण्याचें ठरविलें याबद्दल त्यांना दोष देण्यांत तात्पर्य नाहीं.

पैठणकर पंडितांनीं दिलेलें निर्णयपत्र म्हणून एक संस्कृत कवितात्मक शुद्धिपत्र प्रसिद्ध झालेलें आहे. “या शुद्धिपत्राच्या प्रामाण्याबद्दल विद्वानांत मतभेद आहे” असें रा. पांगारकर म्हणतात. यांतील एक श्लोक पहा:—

प्रारब्धलेखनविधौ विपर्ययादेव वर्णधर्मस्य ।

यतिरपि पुनः पतिरभूदित्युक्त्वा यो बहिष्कृतो विप्रैः ॥

प्रारब्धांत लिहिल्याप्रमाणें वर्णधर्माच्या अगदीं उलट अशा प्रकारें यतीचा पुनः पति झाला म्हणून त्याला ब्राह्मणांनीं बहिष्कृत केले.

अभवन्निवृत्तिमुख्यं ज्ञानेश्वरमध्यमं सुतत्रितयम् ।

सोपानान्तं तुर्या तुर्यावस्थारता सुता मुक्ता ॥

त्याला तीन मुलगे झाले. त्यांत मोठा निवृत्ति, मधला ज्ञानेश्वर व शेवटचा सोपान आणि तुर्यावस्थेंतच निमग्न असणारी चवथी मुक्ता ही कन्या त्याला झाली. या आर्येवरून पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलेलें हें शुद्धिपत्र असणें शक्य नाहीं हें लक्ष्यांत येतें. पुढील श्लोकांत रेड्याकडून वेद बोलविणें वगैरे ज्ञानदेवकृत चमत्कारांचा उल्लेख आहे व ज्ञानदेवाची पुष्कळ स्तुति आहे. तेव्हां हें “शुद्धिपत्र” ज्ञानदेवचरित्राला पुढें दोनतीन शतकानंतर कोणीतरी जोडलेलें शुद्धिपत्र आहे असें वाटतें. पैठणच्या ब्राह्मणांनीं उपनयनाची परवानगी देण्याचें नाकारलें; मात्र देहांत प्रायश्चित घेण्यास सांगितलें नाहीं. नामदेवाच्या अभंगांत म्हटल्याप्रमाणें पुढील निर्णय पैठणकरांनीं दिला:—

नाहीं प्रायश्चित्त उभयकुलध्रष्ट । बोलिलेले श्रेष्ठ पूर्वापार ॥

या एक उपाय असे शास्त्रमते । अनन्य भक्तीने अनुसरावें ॥

तीत्र अनुतापें करावे भजग । गो खर आणि श्वान वंदूनिया ॥

शास्त्राधाराची विवंचना करणारे पंडित म्हणजे पंडितंमन्य हे “अनन्यभक्ती”चा

प्राकृत उपाय प्रायश्चित्त म्हणून सांगतीक की काय ही गोष्टही चिंतनीय आहे.
निरंजनमाधवानें नामदेवाच्या हकीकतीचाच विस्तार केला आहे:—

अनन्यभक्ति हरिपादपद्मीं । निष्ठा धरा केवळ सौख्यसद्मीं ॥

तीव्रानुतापे भजनासि मारा । टाकोनि मायामय हा पसारा ॥

श्रीकृष्णरूपें जग सर्व पाहा । द्विजादि चांडाल खरांत देहा ॥

विलोकितां बंदन ते करावे । लेखों नेय आप दुजे परावें ॥

चिर्त्ती चिदानंद धरोनि राहा । चैतन्य ते एक अखंड पाहा ॥

या पद्धतीनेच तराल लोकीं । यावेगळा मार्ग तुम्हां नये कीं ॥

आठवहा वर्षाच्या असहाय मुलांना “टाकोनि मायामय हा पसारा ।”
“श्रीकृष्णरूपें जग सर्व पाहा” म्हणून वेदांत सांगणाऱ्या पंडितांनीं आपण संसारांत असून या मुलांना माणुसकीचे प्राथमिक हक्क देण्यासही तयार नसावें हा जरा चमत्कार नाही काय ? आमच्या मते नामदेवाच्या अभंगांत काय किंवा निरंजनमाधवाच्या श्लोकांत काय ब्राह्मणांचा म्हणून टिकेला निर्णय ऐतिहासिक नाही, केवळ काल्पनिक दिसतो. “तुमची मुंज होणार नाही, तुम्ही जातीनें ब्राह्मण नाही” एवढा त्यांनीं निर्णय दिला असला पाहिजे. बाकीचा वेदांत ज्ञानदेवांनीं पुढें जो महाराष्ट्राळा शिकविला तो पैठणच्या पंडितांच्या तोंडीं घातला असावा. “श्रीकृष्णरूपें जग सर्व पाहा” हें सांगण्याचा अधिकार निवृत्ति ज्ञानदेवांचा होता; जातिभेदानें व भेदभावनेनें पछाडलेल्या शास्त्री-पंडितांचा नव्हता हें कोणालाही कळण्यासारखें आहे.

शिवाय या पैठणच्या दौऱ्यांत ज्ञानदेवांनीं चमत्कार करून दाखविलें असें म्हणतात. हे चमत्कार घडले असोत वा नसोत, ते करून कां दाखविलें ? तर सामान्य जनता ज्ञानदेवांच्या विरुद्ध होती म्हणून. “अलौकिका नोहावे” असें म्हणणाऱ्या पण “वर्णाश्रमधर्मरक्षक” ज्ञानदेवांचें महिमान गाणाऱ्यांनीं त्यांनीं केलेल्या चमत्कारांचाही चमत्कार मानवा हें जरा चमत्कारिक आहे. “अलौकिका नोहावें” मग चमत्कार कां करावेत ? पण हें राहूं द्या. ज्ञानदेवांनीं केलेले चमत्कार जे लोकप्रथेंत आहें त्याचें मानसिक कारण म्हणजे, शास्त्राधारानें जें सिद्ध होत नव्हतें तें त्यांनीं चमत्कार करून सिद्ध केलें, हें आहे. “सर्वाभूतीं परमेश्वर आहे” “सर्वत्र एकच आत्मा आहे” हा वेदांत, हा भागवत धर्म, तेव्हांच्या पढीक शास्त्री-पंडितांना रुचत नव्हता; त्यांची कर्ममार्गावर म्हणजे कर्मठपणावर सर्व भिस्त

होती व लोकमत त्यांच्या बाजूचें होतें. या कर्ममार्गाविरुद्ध म्हणजे कर्मठपणा विरुद्ध शंकराचार्यांनीं बंड करून अद्वैत सिद्धांताची द्वाही फिरविळी व ज्ञानदेवांनींही अद्वैताची कास धरून कर्मठपणावर हल्ला केला. ज्ञानेश्वरीत “कर्मठपणा” व तो करणारे “दीक्षित” यांची चेष्टा करून किती दाणादाण उडविलेली आहे हे ज्ञानदेवांना “वर्णप्रतिपालक” बनविणाऱ्यांच्या लक्षांत रहात नसले तरी भावार्थदीपिकेचें निर्विकार मनानें वाचन व मनन करणाऱ्यांच्या लक्षांतून तें जाणें शक्य नाहीं. तेव्हां पैठणचे कर्मठमार्गधुरंधर शास्त्रीपंडित आणि ब्रह्मवृंद हे वेदांताचा व भागवतधर्माचा कोणाला उपदेश करतील हे संभवनीय नाहीं. कारण याच शास्त्रीपंडितांनीं पुढें तीनशें वर्षांनीं त्याच पैठणांत त्या शहराचें नांव अजरामर करणाऱ्या एकनाथावर भागवतधर्माचा पुरस्कार करण्याबद्दल शिक्षा पुकारली हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. तात्पर्य हें कीं मुंज होत नाहीं तेव्हां विवाह होणार नाहीं हें ओघानें आलेंच; म्हणजे संसारांत पडावयाचें नाहीं; म्हणजे जातीचा विचार उद्भवण्याचें कारण नाहीं, हा या निर्णयाचा मथितार्थ होता. माणसांनीं माणसांच्या बाबतींत असा निर्णय देणें हें सत्कार असलें तरी माणुसकीच्याविरुद्ध आहे. पण या निर्णयानें निवृत्तिज्ञानदेवांना कसलाही विषाद वाटला नाहीं. गैरीनाथाच्या गुंफेंत जाऊन योगमार्गाची दीक्ष घेतल्यावर व ज्ञानदेवाला ती दिल्यावर निवृत्तिनाथानें या प्रश्नाचा निर्णय करून टाकलेला होता. जे अभेदभय झाळे होते, त्यांना संसाराची काय परवा संसारांत पडणाऱ्यांची मूढता ज्यांना पटली होती त्यांना “तुम्ही संसारांत पडावयाचें नाहीं” ही शिक्षा ऐकून काय विषाद वाटणार? अगोदरच संसार विन्मुख असलेलें त्या बालकांचें अंतःकरण तो पंडिती निर्णय ऐकून परमार्थाकडे अधिक वळकें यांत नवल काय? या वेळीं वयानें ते लहान होते पण लहान पणाची मर्यादा त्यांनीं ओळाडवीच नाहीं. विशीच्या आंत तीं चार भावंडे इहलोह सोडून गेलीं. तेव्हां पैठणच्या पंडितांचा निर्णय त्यांनीं अगदीं अक्षरशः पाळला यांत शंका नाहीं. त्यांना लोकांना जें द्यावयाचें होतें तें संसारांत जाऊन द्यावयाचें नव्हतें. संसाराचें रहस्य त्यांना अगोदरच कळलें होतें. पैठणच्या पंडितांचा निर्णय म्हणजेच निवृत्तिज्ञानदेवांच्या दिग्विजयाचा आरंभ होय या निर्णयप्रसंगींच त्यांनीं चमत्कार करून दाखविले व आपल्या नवीन तत्त्वज्ञानाची द्वाही फिरविण्याला सुरवात केली.

६ गैनीनाथांचा अनुग्रह झाल्यापासून तो पैठणाला जाऊन “भट्टी” वाद करण्याच्या वेळेपर्यंत बरोबर किती वर्षे गेलीं हें निश्चितपणें सांगतां येत नाही; पण सरासरी या दरम्यान दोन वर्षे गेलीं असावीत. त्या कालावधीत निवृत्ति व ज्ञानदेव या दोघांनींही अध्ययनांत बरीच मजल मारली व वादविवादांतही ते निष्णात झाले होते. “प्रत्यक्ष पैठणीं भट्टीं केला वाद” या वर्णनावरून या वादांत पक्षोपपक्ष करण्याचें सामर्थ्य या मुलांत त्या अल्पवयांतही आलेलें होतें असें स्पष्ट दिसतें. मोठमोठ्या गोष्टी हीं मुलें बोलूं लागली तेव्हां त्यांना बहिष्कृत मानणाऱ्यांना मोठी चिरड आली व तेव्हांच्या पद्धतीप्रमाणें अमुक अमुक चमत्कार करून दाखवाल कां म्हणून त्यांना त्यांनीं प्रश्न घातला; व त्याचें उत्तर ते चमत्कार प्रत्यक्ष करून दाखवून ज्ञानदेवांनीं दिलें; रस्त्याला चाकलेल्या रेड्याच्या मुखांनं वेद म्हणविण्याचा चमत्कार हा त्यांपैकींच होय. हा चमत्कार नसून “रेडे” भाडनांवाच्या गृहस्थाच्या मुखांतून वेद म्हणवून दाखविला अशी कोटी करण्यांत तात्पर्य नाही. त्या वेळच्या लोकांचा चमत्कारांवर विश्वास होता व हा विश्वास सर्व कालीं सर्व देशांत आस्तित्वांत असतो. त्याचा अर्थ तो विश्वास योग्य आहे असा करण्याचें कारण नाही; पण जेथें हा विश्वास असतो तेथें बहुजनसमाजाला चकित करण्यासाठीं महापुरुषाच्या पाठीवर चमत्कारांचें ओझें त्याचे अनुयायी लादण्यास मागेपुढें पहात नाहीत. चमत्कार करून लोकांना चीत करावें या मताचे ज्ञानदेव निश्चित नव्हते. ज्ञानी पुरुषाच्या लक्षणांतील पहिलें “अमानित्व”; त्याची जी व्याख्या त्यांनीं ज्ञानेश्वरींत दिलेली आहे त्यावरून आमचें विधान सिद्ध होतें.

पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी ॥

हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ॥ १३—१८९

तेथ मत्काराची कें गोठी । के आदरा देईल भेटी ।

मरणेंसी साटीं । नमस्कारितां ॥ १३—१९०

वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे ॥

परी वेडिबेमाजी दडे । महिमेभणे ॥ १३—१९१

असे ज्ञानी पुरुषांचें वर्णन करणारे ज्ञानदेव कांहीं अलौकिक चमत्कार करून जाहिरात देतील ही गोष्ट संभवनीय वाटत नाही. चमत्कारांच्या कथा या थोर पुरुषांच्या पाठीमागें लागतात, त्या प्रत्यक्ष घडतात असे क्वचित्च होतें.

हा आमचा अभिप्राय झाला, जे भाविक आहेत ते म्हणतील कीं चमत्कार होतात. त्यांच्याशीं तटा करण्याची आवश्यकता नाही. भाविकपणाच्या द्वेष्ट चमत्कारांचा पाऊसही पडू शकतो; पण ज्ञानदेवांचें ज्ञानदेवत्व असल्या “अलौकिक” चमत्कारानें सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही हें आमचें म्हणणें. ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हेच ज्ञानदेवांनीं केलेले मोठे चमत्कार आहेत त्यांच्या पुण्याईनें महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांना नवी वाचा फुटली. ज्ञानदेवांनी रेड्याकडून वेद बोलविला या रूपकाच्यामागे रेडा व माणूस यांच्या बाबतीत भूतदया त्यांना सारखीच होती हें तत्व आहे व त्या तत्वाच्या सत्यतेबद्दल वैमत्य असण्याचा संभव नाही. रेड्याच्या पाठीवर तडाखे मारतांच ज्ञानदेवांच्या पाठीला जखम होऊन तीं तून भळभळां रक्त बाहू लागलें ही स्थूल कथा रेड्याला मारल्यामुलें त्यांचें अंतःकरण कळवळलें या सूक्ष्म तत्वाची निदर्शक आहे; तें तत्व लोकांच्या अंतःकरणाला पटावें म्हणून या अतिरंजित वर्णनाचा हा उपयोग केलेला आहे; हा अतिशयोक्ति अलंकार आहे, हे सत्यकथन नव्हे, असें आम्हांस वाटतें.

रेड्यानें वेद बोलून दाखविण्याचा हा चमत्कार माघ शुद्ध ५ शके १२०९ या दिवशीं पैठण येथें घडला असें म्हणतात. ज्ञानदेवांची जन्मतीथ श्रावण कृष्ण ८ शके ११९७ ही धरली तर (जन्मवेळा व जन्मदिवस बरोबर जन्माष्टमीचा धरका आहे हें यांत लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे) या वेळी ज्ञानदेवांना बारा वर्षे सहा महिने होऊन गेले होते व शके १२१२ त ज्ञानेश्वरी लिहून झाली (ज्ञानेश्वरीत फक्त शक दिलेला आहे, तिथि वगैरे दिलेली नाही) हें लक्षांत ठेविलें म्हणजे ज्ञानेश्वरी लिहिण्यापूर्वीं दोन वर्षे हा चमत्कार घडला व पैठणच्या ब्राह्मणांची ज्ञानदेवांच्या अलौकिक सामर्थ्याबद्दल खात्री पटली. (तरीही त्यांनीं त्यांना व त्यांच्या दोन भावंडांना उपनयन करण्याची पश्वानगी दिली नाहीच.) रेडा वेद बोलला तेव्हां तो अगदी दशग्रंथी ब्राह्मणप्रमाणें बोलला वगैरे वर्णन अधिक करतां येईल व तसें कोणी कोणी केलें आहे; पण त्या मोहांत येथें पडण्याचें कारण नाही. फक्त निरंजन माभवाचे या प्रसंगाचे एक दोन श्लोक येथें देतोः—

जै अग्निमीळे स्वरयुक्त बोले । हें ऐकतां विस्मित विप्र झाले ।

कांहीं यजुर्वेदहि साम कांहीं । ऐसा नये सुस्वर सामकांहीं ॥

तें ऐकती सकळ एक मुहूर्त सारे । तें लोक मानिति हल्या वदला कमारे ।

हे मुख्य देव हरि शंकर हा विधाता । लोकोद्धारा प्रकटले कलिमार्जी आतां ॥
नामदेवांच्याही या प्रसंगाच्या वर्णनांतून एक दोन ओळी येथें घेतल्या तर तें उचित होईल.

धन्य यांचा वंश धन्य यांचे कुळ । धन्य पुण्यशील अवतार हे ॥

सकळ द्विजवर करिती नमस्कार । आनंदे जयकार गर्जताती ॥

पण हे पैठणचे विप्र मोठे स्रष्टार होते. त्यांनीं ज्ञानदेवाचा जयजयकार केला, तीं सर्व भावंडे परमेश्वरी अवतार असल्याची कबुली दिली, त्यांना नमस्कारही त्यांनीं केले पण त्या भावंडांना जें पाहिजे होतें तें शुद्धिपत्र मात्र त्यांनीं दिलें नाहीं; यांत खरोखर आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाहीं. हिंदुधर्माच्या व समाजस्थितीच्या इतिहासाचा अभ्यास ज्यांनीं केला आहे त्यांना पैठणच्या ब्राह्मणांच्या या वृत्तीबद्दल आश्चर्य वाटणार नाहीं. अमेक ती खोड सोडावयाची नाहीं व ती खोड दाखविणारा फारच जबरदस्त असला तर त्याला त्या वेळीं पुरते व कायमचेही ईश्वरावतार समजून त्याचें तत्वज्ञान टाकून द्यावयाचें ही मौज या इतिहासांत एकाहून अधिक महत्वाच्या वेळीं घडलेली आहे. सांख्ययोगाचा प्रणेता कपिलमहामुनि याची कर्मठांच्या म्हणजे वैदिकांच्या दृष्टीनें नास्तिकांत गणना होते. कपिलाला ईश्वराचा अवतार मानतात व त्यानें सांगितलेल्या तत्वज्ञानाला कपिलगीता असें गोड नांव दिलेकें आहे. पण कपिलाचें तत्वज्ञान अनीश्वर असल्यामुळें ग्राह्य मात्र समजावयाचें नाहीं. ईश्वराचा अवतार अनीश्वर तत्वज्ञान कां व कसें सांगतो या प्रश्नाची चर्चा अर्थात् करावयाची नाहीं. कर्मठपणाविरुद्ध प्रचंड बंड उभारून यज्ञमार्गाचा विध्वंस करणारा भगवान् शाक्यमुनि बुद्ध यालाही आपण परमेश्वराचा अवतार समजतो. त्याचें तत्वज्ञान जगभर पसरलें; भरतखंडांतही तें पसरलें होतें; पण त्याला ईश्वराचा अवतार म्हणून नमस्कार करून त्याचें तत्वज्ञान मात्र म्हणजे बुद्धधर्म मात्र भरतखंडांतून आपण शिवेच्या पार घालविला. तोच प्रयोग ज्ञानदेवावर पैठणच्या विप्रांनीं केला असें ज्यांना म्हणावयाचें असेल त्यांनीं म्हणण्यास हरकत नाहीं.

शुद्धिपत्र मिळविण्यासाठीं हीं भावंडे पैठणला आलीं तीं कांहीं दिवस तेथेंच राहिलीं. तीं आपेणांवला परत जाणार होती पण ब्रह्मा पैठण येथें लोका-

ग्रहामुळें किंवा अभ्यासासाठीं राहिलीं असावीत. रेड्याच्या मुखानें वेद बोलविणें हा एकच चमत्कार तेथें ज्ञानदेवांनीं केला नाही. (चारी भावंडांत चमत्कार करण्याची भूमिका फक्त ज्ञानदेवाकडे होती हें लक्ष्यांत ठेविळें पाहिजे. निवृत्तिनाथ चमत्कार करण्याच्या भानगडींत कधीही पडले नाहीत. सोपान व मुक्ता तर अद्यापि फार लहान होते.) रेडा बोलला तेव्हां निवृत्तिनाथ चौदा वर्षांचे व ज्ञानदेव बारा वर्षे वयाचे होते. ज्ञानदेवांनीं दुसरा एक अलौकिक चमत्कार केला. एका ब्राह्मणाच्या घरी त्याच्या बापाचे श्राद्ध होते. तेथें ज्ञानदेव म्हणाले कीं तुमचे पितर मी प्रत्यक्ष भोजनास बोलावितों. त्याप्रमाणें त्यांनीं ते बोलाविले व ते आले. या चमत्कारानें तर पैठणचे विप्र गारीगार होऊन गेले. या चमत्काराच्या दंतकथा ऐकण्यास मनोवैधक असतात व त्यांची छाननी करणें भाविकांस आवडत नाही, परवडतही नाही. आतां या चमत्काराचा आपण थोडासा अधिक विचार करूं. ब्राह्मणाच्या घरी श्राद्ध निघाले; तेथें ज्ञानदेवांना बोलाविलें होतें कां ते आगंतुक म्हणून गेले ? ते आगंतुक म्हणून जातील कां ? आणि एखाद्या धंद्याच्या डोंबाऱ्याप्रमाणें तेथें जाऊन मी पहा हो गंमत करून दाखवितों असें म्हणतील कां ? ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव लिहिणारा मनुष्य “ बोले तसा चाले ” या श्रेष्ठ वर्गांतला होता. कांहीं तरी ढोंग धत्तरा करून लोकांच्या डोळ्यांत धूल फेकणारा तो बुवा नव्हता. तो आपण होऊन चमत्कार करण्यासाठीं कोठें जाईल हें जी बुद्धि आचरत भाविकपणानें चालेनाशीं झाली आहे तिलाच पटेल; इतरत्र पटणें शक्य नाही. आणि ज्याची मुंज करण्याला पैठणच्या समस्त ब्रह्मचंदांनें नकार दिला होता त्याला पैठणचा कोणता ब्राह्मण श्राद्धाला बोलावील ? निवृत्तिज्ञानदेव हे शंकरविष्णूचे अवतार म्हणून त्यांच्या पायावर लोटांगण घेणाऱ्या (हें खरें मानावयाचें असेल तर) ब्राह्मणांनीं सुद्धां त्यांना ब्राह्मण म्हणून, संस्काराला योग्य म्हणून मान्यता दिली नाही. मग त्यांना श्राद्धाचें आमंत्रण येईल तरी कसें ? आणि निवृत्तिज्ञानदेव (मुंज न झाल्यामुळें ते ब्राह्मण नव्हतेच) हे कांहीं भटजी नव्हते कीं त्यांना कोणी श्राद्धाला बोलावील कीं ते आपण होऊन कोठें श्राद्धाला जातील ? चमत्कारांच्या दंतकथा उठविणारे तेराव्या शतकांतील भाविक वेडे खुळे असतील; पण एकोणीसाव्या विसाव्या विशेषतः विसाव्या शतकांत त्यावर विश्वास ठेवतांना आजच्या भाविकांनीं जरा डोळें

चालवून विचार करावयास नको काय ? ज्ञानदेवांना श्राद्धाला कोणी बोलावले नसते आणि ज्ञानदेव आगतुक म्हणून गेले नसते ही गोष्ट कोणाकाही पटण्यासारखी आहे. पण येथेच थांबण्याचें कारण नाही. ज्ञानदेवांनीं पितर बोलाविले आणि ते आले, ते कोठून आले ? पितृलोकांतून (अर्थात्तच) ? आतां पुनर्जन्म आणि पितृलोक यांचा मेळ कसा बसवावयाचा ? मनुष्य मेल्याबरोबर कर्माप्रमाणें गति मिळून दुसऱ्या योनींत जन्माला जातो कीं पितृलोकाला जातो कीं पितृलोक हें क्रोन्टाईनसारखें आहे कीं जेथे तो कांहीं दिवस अडकून राहतो व किती दिवस अडकून राहतो ? कां आपल्या वंशजांनीं पाठविलेले पाणी पीत तेथेंच कायमचा राहतो ? हे प्रश्न विचारले म्हणजे कित्येकांना चिरड येते, पण भलत्याच चमत्काराच्या गोष्टी ज्या विचाराच्या एका कडवशा-पुढें पार नाहींशा होतात त्या आग्रहानें सांगण्याचा जर परिपाठ सुरू झाला व भाविकपणाला जर मूर्खपणाचें स्वरूप येऊं लागले तर हे प्रश्न विचारल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, अलिकडे मृताशीं संभाषण करण्याचा धुमाकूळ सर्वत्र चालू असतांना हे (टेलीफोनच्या त्या टोकाला सतत बसलेले) मृत जेथें आहेत तेथली कांहींच माहिती देत नाहीत या एकाच गोष्टीवरून हें सर्व प्रकरण ‘ नाशाबीद ’ होते ही गोष्ट जशी स्पष्ट आहे त्याप्रमाणेंच कित्येक चमत्कारांची वासलात त्यांच्यावर विवेकाचा थोडासा प्रकाशही टाकल्यावर लागते हें विसरून चालणार नाहीं. आणि ज्ञानदेव चमत्कार करून नमस्कार घेणारे नव्हते; त्यांच्या आंगच्या थोर गुणांनीं ते वंदनीय झाले आहेत. त्यांच्यावर तरी चमत्कारांची झूल टाकून त्यांना सजविण्याचें कारण नाहीं. पैठणला त्यांनीं केलेले चमत्कार हे त्यांचा थोरपणा स्थापित झाल्यानंतर त्यांच्यावर पुढील पिढीतील बावळट भाविकांनीं किंवा स्वतःला चमत्कार करणारे साधू म्हणवून भिरविणाऱ्या रुंफंग्यांनीं लादलेले दिसतात.

पैठणांत हीं भांवडें कांहीं दिवस राहिलों. तेथें त्यांचा काळ अर्थात् अध्ययनांत व निरूपणांत जात असे. पैठण हें त्या कालीं महाराष्ट्रांत थोर क्षेत्र समजत. गोदावरीच्या तीरीं मराठी भाषेची पुष्कळच जोपासना झालेली आहे व वाङ्मयाचा व नदीचा, संस्कृतीचा व नदीचा संबंध लावावयाचा असेल तर मराठी वाङ्मयाचा व गोदावरीतीराचा संबंध फार निकट आहे. गोदावरीच्या तीरावर श्रीरामचंद्राचा वनवासांतील बराच काळ गेलेला होता

व भवभूतीच्या उत्तररामचरित्रामुळे रसिक जनांनाही गोदातीर हृद्य झालेलें आहे. तेथें राहून ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी लिहिण्यापूर्वीं विचार केला, ती नेवाशाळा लिहिली कीं आपेगांवला लिहिली का इतरत्र कोठें लिहिली याचा यथास्थित निर्णय इतिहासाच्या साधनांच्या अभावीं लागणें कठीण दिसतें. पण पैठणच्या ब्राह्मणांनीं शुद्धिपत्र दिलें नाहीं म्हणून कसलाही विषाद न मानणारे आणि वेदांतातील “सर्वाभूतीं परमेश्वर” हें तत्त्व अंतःकरणांत पूर्ण बाणलेले निवृत्तिज्ञानदेव गोदेच्या तीरावर बसून लोकोपकाराचा, मूर्ख लोकांना शहाणे करण्याचा, संस्कृतांतील ज्ञानभांडार ज्याला ब्राह्मणांनीं कुलुपें ठोकून तें जनतेला अलभ्य केलें होतें तें फोडून मराठींत आणण्याचा आणि लोकांची बोलभाषा हीच ग्रंथभाषा करण्याचा विचार करित होते. याच गोदातीरावर “अमृताशीं पैजा जिंकें” असे वाङ्मय निर्माण करून आमच्या मराठी मायबोळीला अभिजात भाषांच्या सिंहासनावर बसविण्याची प्रेरणा निवृत्तीनें आपला धाकटा भाऊ आणि अद्वितीय क्षिप्य ज्ञानदेव याला केली व ज्ञानदेवानें ती शिरसा वंद्य केली. याच गोदातीरावर पुढें तीनशें वर्षांनीं एकनाथानें आपले प्रचंड व सडेतोड ग्रंथ लिहिले व ज्ञानेश्वरी शुद्ध करून पुनः प्रसिद्ध केली. विसाव्या शतकांतही याच गोदातीरावर चंद्रशेखरासारख्या अत्युत्कृष्ट कवीचा उदय झाला. गोदातीर हें आमच्या मराठीचें माहेर आहे व तें ज्ञानदेवांच्या कालापासून मराठीचें पोषण करित आलेलें आहे.

भाग चौथा

ग्रंथरचना

एवं जे महाभारती । श्रीग्यासैं अप्रान्तमती ।
भीष्मपर्वसंगती । म्हणितली कथा ॥ ११५४
तो श्रीकृष्णार्जुनसंवाद । नागरी बोली विशुद्ध ।
सांगोनि दाऊ प्रबंधु । वोंवियेचा ॥ ११५५
नुसतीचि शांतिकथा । आणिलेल कीर वाक्पथा ।
जे शृंगाराच्या माथां । पाय ठेवीं ॥ ११५६
दाऊं वेल्हाळे देशी नवी । जे साहित्यातें वोजावी ।
अमृतातें चुकी ठेवी । गोडसपणें ॥ ११५७
बोल वोल्हावलेनि गुणें । चंद्रासी घे उमाणे ।
रसरंगीं भुलवणें । नाटु लोपी ॥ ११५८
खेचराचियाही मना । आणी सात्विकाचा पान्हा ।
श्रवणासवें सुमना । समाधि जोडे ॥ ११५९
तैसा वाग्विलास विस्तारूं । गीतार्थेसीं विश्व भरूं ।
आनंदाचें आवारूं । मांडूं जगा ॥ ११६०
फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मना जिणी ।
देखों आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ ११६१
दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा ।
रिघो महाबोध सुकाला- । मार्जी विश्व ॥ ११६२
हें निफजेल आतां आघवें । तेसैं बोलिलेल बरवें ।
जें अधिष्ठिला असैं परमदैवें । श्रीनिवृत्ति मी ॥ ११६३
म्हणोनी अक्षरीं सुभेदीं । उपमाश्लेष कोंदाकोंदी ।
झाडा देईन प्रतिपदीं । ग्रंथार्थासी ॥ ११६४
या ठावोवरी मातें । पुरतया सारस्वतें ।
केलें असे श्रीमंते । श्रीगुरुरायें ॥ ११६५

तेराव्या अध्यायाचें निरूपण संपवितांना ज्ञानदेवांनीं काढलेल्या उद्गारांचा हा उतारा जरा मोठा झाला. पण प्रस्तुत ग्रंथ लिहिणारा ज्ञानदेवांच्या वाणीचें वर्णन करण्यासाठींच लिहावयास बसला; तेव्हां ज्ञानदेवांचीं वचनें कमी अधिक देण्याला त्याला भोड वाटत नाही. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेचें वर्णन वरीकप्रमाणें ज्ञानदेवांच्या शब्दांत आणि तेंही ज्ञानेश्वरीतच मिळतें आहे तर तेंच अंतःकरणांत भरून ठवणें इष्ट आहे. पैठणला केलेले चमत्कार आणि न मिळालेले शुद्धिपत्र, किंवा ज्या कार्यासाठीं शुद्धिपत्र मिळविण्याची या भावंडांनीं खटपट केली त्या कार्यासाठीं सर्वथा निरूपयोगी असलेलें शुद्धिपत्र यांची हकीकत गेल्या भागांत सांगितली. निवृत्तिनाथादि भावंडांना “ शुद्ध परब्रह्मींचे ठसे ” हे प्रश्नांसापत्र पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलें पण त्यांना मौंजीबंधनाची परवानगी मात्र त्यांनीं दिली नाही. पैठणसारख्या विद्येच्या ठिकाणीं ते गेलेच होते तेव्हां तेथें कांहीं दिवस राहून निवृत्ति ज्ञानदेवांनीं बराच अभ्यास केला, शास्त्रें पाहिलीं, भाष्यें वाचलीं, वेदांतांत प्रगति केली, योगसाधनांत पुढच्या पुढच्या पायऱ्या पादाक्रांत केल्या हें स्पष्ट दिसतें. “ भाष्यकारांत वाट पुसत ” जाणाऱ्या ज्ञानदेवांनीं श्रीशंकराचार्याचें भाष्य (म्हणजे महाभाष्य) आणि गीताभाष्य हीं वाचलींच होती पण इतर मतस्थापकांचीं भाष्येंही त्यांनीं वाचलीं. कोणत्या भाग्यशाली पंडिताला त्यांना भाष्यें सांगण्याचें भाग्य लाधलें याचा कोठेंही उल्लेख नाही. पण पैठणमधून हीं भावंडे जीं बाहेर पडलीं तीं प्रख्यात होऊन बाहेर पडलीं आणि निवृत्ति व ज्ञानदेव ही विद्वान् म्हणून बाहेर पडलीं. पैठणांतून बाहेर पडून ते आपेगांवास गेले, तेथून आळंदीला गेले व तेथून प्रवरातीरीं नेवाशाला गेले व नेवाशाला ज्ञानदेवांनीं आपला ज्ञानेश्वरी किंवा भावार्थदीपिका हा उज्ज्वल ग्रंथ निर्माण केला. ज्यांच्या मते ज्ञानदेव अनेक होऊन गेले त्यांना नेवाशांत ज्ञानेश्वरी लिहिली हें मत मान्य नाही. पण आतांपर्यंत चालत आलेल्या समजुती सर्वथा चुकीच्या आहेत व दुसऱ्या कांहीं गोष्टी प्रत्यक्ष पुराव्याने (अनुमानानें नव्हे) सिद्ध झालेल्या आहेत असा प्रकार नसल्यामुळे जी चरित्रकथा चालत आली आहे तीच येथें देणें प्राप्त आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यांत नेवासें हा गांव प्रवरानदीच्या कांठावर आहे. विष्णूनें समुद्रमंथनानंतर दैत्यांच्या हातीं अमृत जाऊं न देण्यासाठीं मोहिनीचें रूप घेतलें होतें त्याच मोहिनीचें देवालय या नेवाशांत आहे. मोहिनीराज असे

तेथील देवास म्हणतात व त्यालाच महालया किंवा म्हाळसा हेंही नांव आहे. ज्ञानेश्वरी संप्रतितांना

तेथ जगाचें जीवनसूत्र । महालया असे ॥

असा उल्लेख ज्ञानदेवांनीं केलेला आहे. ज्ञानदेव नेवाशास कां गेले याचा कांहीं कोठेही उल्लेख नाही. वास्तविक त्यांना आळंदीस राहूनही ग्रंथरचना करिता आली असती. खुद्द नेवाशाला प्रवरा आहे पण तेथून थोड्याच अंतरावर प्रवरा व गोदावरी यांचा संगम झालेला आहे. कदाचित् त्या वेळीं नेवासें हेच स्थान त्यांना रहाण्यास विशेष सोईचें असेल. या नेवाशांत जातां जातां ज्ञानदेवांनीं एक चमत्कार केला असें प्रसिद्ध आहे. सच्चिदानंदबोवा नांवाचा मनुष्य मरून पडला होता व तेथें त्याची बिचारी बायको रडत बसली होती. ज्ञानदेवांनीं चौकशी केली व ते म्हणाले, “सच्चिदानंदाला कधीं मरण येणें शक्य आहे काय ?” आणि असें म्हणून त्याच्या आंगाला त्यांनीं हात लावतांच तो मेलेला माणूस जिवंत झाला व ज्ञानदेवांच्या चरणांवर त्यानें मस्तक ठेविलें. ज्ञानेश्वरीचा आठरपूर्वक लेखक होणारा सच्चिदानंद तो हाच असें सांगतात. मेलेला माणूस जिवंत करणें हा चमत्कार तर खराच व तो चमत्कार ज्ञानदेवांनीं केला हें त्यांच्या चरित्रांत नमूद केलेंच पाहिजे. रेडा बोलविणें, पुढें चांगदेवाकडे जातांना भिंत चालविणें, आणि सच्चिदानंदबोवाला जिवंत करणें हे सर्व अलौकिक चमत्कार असल्यामुळें त्यांची लौकिक शहानिशा करण्याचा प्रयत्न फक्त कालहरणाळा कारणीभूत होईल. येथें लक्ष्यांत ठेवण्याची गोष्ट एकच. अठरावा अध्याय संप्रतितांना “आतां विश्वात्मकें देवें” (१७९३ ओवी) येथून ते १७९९ ओवीपर्यंत म्हणजे

किंबहुना सर्वसुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ।

भजिजो आदिपुरुखी । अखंडित ॥

येथपर्यंत ज्ञानदेवांनीं मागितलेलें पसायदान किंवा प्रसाददान आहे. त्यापुढची ओवी

आणि ग्रंथोपजीवीये । विशेषीं लोकीं इये ।

दृष्टादृष्ट विजयें । होवावें जी ॥ १८००

ज्ञानदेवांनींच लिहिली कीं काय याची शंका वाटते आणि याच्या पुढची ओवीही श्लोपक वाटते. निवृत्तिनाथांना उद्देशून कांहीं ओव्या ज्ञानेश्वरींत आहेत व

“आतां निरूपण पुढ चालूं द्या” अशी निवृत्तिनाथ आज्ञा करतात असेंही वर्णन आहे व ते सर्व स्वाभाविक आहे. पण पसायदान मागितल्यानंतर आणि तेही “विश्वात्मक देवा” जवळ मागितल्यानंतर व ते संपूर्ण झाल्यावर “ज्ञानेश्वरीचें पुराण सांगून पोठ भरणाऱ्याचें कल्याण होवो” ही मागणी ज्ञानदेवांनीं केली असेल असें मानण्यानें येथें मोठा विरस होतो यांत शंका नाही.

तेथ म्हणे विधेशरावो । हा होईल दानपसावो ।

येणें वरें ज्ञानदेवो । मुखिया जाल्या ॥ १८०१

हा सर्व प्रकार जरा चमत्कारिक वाटतो. आमच्या मते या दोनी ओव्या ज्ञानदेवांच्या नाहीत, मागाहून कोणीतरी घुसडल्या आहेत. पुढें “ऐसं युगीं वरीं कली” येथून ते

तिये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु ।

म्हणे निवृत्तिदास । ज्ञानदेवो

पुढती पुढती पुढती । इया ग्रंथपुण्यसंपत्ति ।

सर्व सुखीं सर्व भूतीं । संपूर्ण होईजे ॥

येथपर्यंत ग्रंथसमाप्ति होते. वर दिलेली दुसरी ओवीही विशेष सकारण दिसत नाही. पण शेवटची ओवी म्हणून जी प्रसिद्ध आहे:—

शके बारागे वारोत्तरे । तें टीका केली ज्ञानेश्वरे ।

सच्चिदानंदबावा आदरें । लेखकु जाहला ॥

तिच्याकडे जरा लक्षपूर्वक पाहिले म्हणजे अनेक प्रश्न उद्भवतात. ही ओवी ज्ञानेश्वरांच्या हातची असेल काय ? ज्या ठिकाणीं ग्रंथरचना केली त्या ठिकाणची सविस्तर माहिती देणारा ग्रंथकार रचनाकालाचा फक्त शक मात्र देतो, तिथिवार वगैरे कांहींच देत नाही; हें जरा आश्चर्य आहे. या बाबतींत कसकाही प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नाही, पण आम्हांस असें वाटतें कीं हो ओवी ज्ञानदेवांची नसून दुसऱ्या कोणाची तरी आणि बहुधा सच्चिदानंदबावाची आहे. शके १२१२ त ज्ञानेश्वरी लिहिली एवढी प्रसिद्ध गोष्ट ही ओवी लिहिणाऱ्याला माहित होती व तसें असल्यास ही गोष्ट या ओवीत प्रथित करून त्यानें सर्वांवर उपकार केलेले आहेत, कारण ज्ञानेश्वरीचा रचनाकाल वर्षापुरता कां होईना सिद्ध करण्याला आधार फक्त ही एक ओवी आहे. ही ओवी लिहिणाऱ्यानें म्हणजे सच्चिदानंदबावांनीं १२१२ सालीं ज्ञानेश्वरांनीं गीतेवर केलेल्या टीकेची प्रत

मिळवून ती लिहून काढली असावी असें दिसतें. तसें असल्यास ज्ञानेश्वरीची रचना झाली त्या वेळीं तिचा लेखक सच्चिदानंदबाबा होता असें समजण्याचें कारण नाही व त्याच्या बाबतींत ज्ञानदेवांनीं घडवून आणलेला चमत्कारही त्यांच्या चरित्रांत मागून घुसला असें म्हणणें सयुक्तिक होईल. आम्हांला काय वाटतें तें आम्हीं येथें लिहिलें आहे. तें लिहिणें म्हणजे या गोष्टीचा सप्रमाण निर्णय असें आम्हींही समजत नाही व प्रत्यक्ष पुराव्याच्या अभावीं तसा निर्णय तूतें तरी लागेल असें दिसत नाही. पण प्रचलित कथेविषयीं आम्हांस शंका आली; ती व्यक्त करणें आणि आम्हांला योग्य वाटलें तें अनुमान सुचविणें हें आमचें कर्तव्य होतें म्हणून तें करणें आवश्यक झाले.

२ ज्ञानदेवांचा जन्मकाल शके ११९७ धरला म्हणजे ज्ञानेश्वरी संपूर्ण झाली त्या वेळीं त्यांचें वय पंधरा वर्षांचें आणि निवृत्तीचें सुमारे सतरा वर्षांचें हें ओघानेंच आलें. येवढ्या लहान वयांत असा अद्भुत ग्रंथ लिहिणें ही सामान्य गोष्ट नव्हे. याची रचना नेवासे येथें झाली, निदान ग्रंथसमाप्ति नेवासे येथें झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. सुरवात केव्हां झाली याबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा समाप्तिकालासारखा कांहींही नाही; आणि अनुमानच करावयाचें झालें तर पैठणच्या शुद्धिपत्रप्रकरणाची दगदग संपण्यापूर्वीं कांहीं या ग्रंथाला सुरवात होणें शक्य नव्हतें असें म्हणतां येईल. आतां कोणत्या परिस्थितींत हा ग्रंथ ज्ञानदेवांनीं लिहावयास घेतला ? भगवद्गीताच भाष्यासाठीं कां घेतली ? ग्रंथाची स्फूर्ति कोणी दिली ? स्फुरला नमन करतांना ज्ञानदेव म्हणतातः—

मज हृदयीं सदगुरु । जेणें तारिलो हा संसारपूर ।

म्हणवृत्ती विशयें अत्यादरू । विवेकावरी ॥ १-२२

गुरुकृपेनें संसाराचा पूर तरून गेलों आणि विवेकाकडे आपला ओढा लागला असें ज्ञानदेव सांगतात. वेदांताच्या परिभाषेत विवेक म्हणजे आत्मानात्म-विवेक. जें चिरंतन आहे तें आत्मतत्त्व; जें नाशिवंत आहे तें अनात्म. आणि आत्म कोणतें व अनात्म कोणतें हें ओळखणें हा विवेक. खरें कोणतें खोटें कोणतें, शुद्ध कोणतें अशुद्ध कोणतें, इत्यादि कळणें हाही विवेक पण हा व्यावहारिक विवेक व सर्वांच्या पुढची पायरी म्हणजे आत्मानात्मविवेक. तो ज्याला साधला, ज्यानें आत्मसात् केला त्याला विवेकाच्या इतर सर्व भूमिकाही समजल्या पाहिजेत हें उघड आहे तिसाचा पाढा ज्याला आला त्याला

तिसापर्थतचे सर्व पाडे येतात-आले पाहिजेत, तसाच प्रकार येथे आहे. तेव्हां वेदांतातील, परमार्थातील विवेक म्हणजे विवेक, अंधश्रद्धा नव्हे; आचरणपणा नव्हे, दुबळेपणा, बुवाबाजी नव्हे हेंही विसरतां कामा नये. ज्ञानदेवांचा विवेकावर अत्यादर होता आणि म्हणून ते जसे वेदांती होते तसे विवेकवादीही होते. किंबहुना वेदांताची थोरवी हीच की त्यांत विवेक आहे. आणि भगवद्गीता या ग्रंथांतही विवेक आहे. कृष्णानें अर्जुनाला “अमुक कर” म्हणून आज्ञा केली नाही; तर चर्चा करून त्याला आपला बोध पटवून दिला आणि पटवून दिल्यावरसुद्धां “यथेच्छसि तथा कुरु”, तुझी इच्छा असेल तसें कर म्हणून त्यास सांगितलें. गीतेच्या या विवेकशालित्वामुळें ती सर्वांना प्रिय होते, सर्वांचीं मस्तकें तिजपुढें लवतात आणि ज्ञानदेवांचा सद्गुरुकृपेने, सद्गुरूच्या शिकवणीमुळें विवेकाकडे ओढा विशेष होता म्हणून त्यांनीं भगवद्गीतेचे विवरण मराठींत करण्याचें ठरविलें. याचें मुख्य कारण त्यांना आबालवृद्धांना हा विवेक पटवून द्यावयाचा होता. स्त्रियांना आणि शूद्रांना शिष्टांच्या समाजानें दूर केलें होतें, विधेपासून अलग राखिलें होतें. त्या शिष्टपणाचा किल्ला नामोहरम करून त्यांना ज्ञानाची देणगी सर्वांना सारखेपणानें द्यावयाची होती. त्यांचा सद्गुरु जसा विवेकशाली होता तसाच “अभिलषित मनोरुचि पुरविता” होता. आणि या विवेकाची आवड असणाऱ्या बालग्रंथकारानें कथाही विवेकानें भरलली अशी निवडली.

आतां अवधारा कथा गहन । जें कलाकौतुका जन्मस्थान ।

कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरुंचें ॥ १-२८

या विवेकतरूच्या उद्यानाचें वर्णन करतां करतां ग्रंथरचनेच्या सुरवातीलाच आमचा हा कवि आनंदांत मग्न होऊन आपल्या काव्यसंपत्तीच्या भांडाराचा अपूर्व देखावा प्रकट करतो—

ना तरी सर्व सुखाची आदी । जे प्रमेय महानिधि ।

नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥ १-२९

कीं परम धाम प्रकट । सर्व विद्यांचें मूल पीठ ।

शास्त्रजातां वसौट । अशेषांचें ॥ १-३०

ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिन्हार ।

लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥ १-३१

म्हणोनी हा काव्या रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो ।
 येथून रसा झाला आवो । रसाळपणाचा ॥ १-३३
 तेवींची आईका आणीक एक । येथून शब्दश्री सच्छास्त्रिक ।
 आणि महाबोधी कोंवळीक । दुणावली ॥ १-३४
 येथ चातुर्य शाहणें झाले । प्रेम रुचीस आले ।
 आणि सौभाग्य पोखले । सुखाचे येथ ॥ १-३५
 माधुर्या मधुरता । शृंगारा सुरेखता ।
 रूढपण उचिता । दिसलें भले ॥ १-३६
 येथ कलाविदपणा कला । पुण्यासी प्रताप आगळा ।
 म्हणऊनि जनमेजयाचे अवलीळा । दोष हरिले ॥ १-३७

महाभारत ग्रंथांत मोठमोठीं प्रमेयें, सिद्धांत आहेत; नऊही रसांच्या अमृतानें तो ग्रंथ उचंबळलेला आहे; सर्व विद्यांचें मूळपीठ तेथें आहे आणि सर्व शास्त्रांचें वसतिस्थानही तेथेंच आहे; शारदेचें, काव्यशक्तीचें, ते लावण्यरत्नभांडार आहे; रसांना रसाळपणा या ग्रंथांत आला; शब्दरचनेच्या सौंदर्याला शास्त्रीयपणाची जोड येथेंच मिळाली; आणि महाबोध, महाज्ञान, हा कठीण विषयसुद्धां याच ग्रंथानें कोमल, कोंवळा, सोपा केला. कलेला कलाविदपणा आणि पुण्याला बलिष्ठपणा येथेंच प्राप्त झाला. (पुण्य बलिष्ठ असतेंच असें सर्वदा दिसत नाही.) आतां या महाभारतांतील गीतेचा प्रसंग व्याख्यानासाठीं ज्ञानदेवांनीं निवडला. त्याच्या वर्णनाचा थाट पहा:—

आतां भारतकमळपरांगु । गीताख्यु प्रसंगु ।

जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेसी ॥ १-५०

भारतरूपीं कमळांतला पराग म्हणजे गीताप्रसंग असें गोड रूपक करून दुसऱ्या रूपकाच्या साहाय्यानें ज्ञानदेव गीतेचें महिमा सांगतात:—

ना तरी शब्दब्रह्माच्छि । मथियला व्यासबुद्धी ।

निवडिलें निरवधि । नवनीत हें ॥ १-५१

शब्दब्रह्माच्या, वाङ्मयाच्या सागराचें मंथन व्यासानें आपल्या बुद्धीनें करून हें त्यांतून जसें काय नवनीतच वेंचून काढलें आहे. पण नवनीताच्या पुढची गोष्ट (जी युरोपांत माहीत नाही व जी हिंदुस्थानांत सर्वसामान्य आहे) ती ही तयार केली.

मग ज्ञानाग्निसंपर्के । कडसिलें विवेकें ।

पद आलें परिपाकें । आमोदासी ॥ १-५२

हें नवनीत ज्ञानरूप अग्नीवर ठेवून विवेकाच्या साहाय्यानें, विचारपूर्वक, खरपूस कढविलें आणि तें चांगलें कढल्यामुळें (परिपाक उत्तम झाल्यामुळें) त्याचें आमोदयुक्त खमंग तूप झालें. अशा प्रकारे नवनीताहून सुंदर असे हें ज्ञानघृत आहे. तें तयार करण्याची पद्धत वरील ओवींत ज्ञानदेवांनीं दिलेली आहे ती विचारपूर्वक लक्षांत ठेविली पाहिजे. या ज्ञानघृताची अपेक्षा मोठमोठे लोक करीत असतात:—

जें अपेक्षिजे विरक्ती । सदा अनुभविजे संती ।

सोहंभावे पारंगती । रमिजे जेथ ॥ १-५३

जें आकर्णिजे भक्ती । जे आदिवंद्य त्रिजगती ।

तें भीष्मपर्वी संगती । सांघिजेल ॥ १-५४

जे भगवद्गीता म्हणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रशंसिजे ।

जे सनकादिकीं सेविजे । आदरेसी ॥ १-५५

तेव्हां अशा प्रकारची ही नितांतरम्य कथा ज्ञानदेवांनीं आपल्या ग्रंथासाठीं घेतली. तिचें सेवन करण्याची योग्यता विरक्त, संत, सोहं (मी ब्रह्म आहे) या भावनेत पारंगत झालेले आणि भक्त यांचीच आहे, त्यांनाच तिचें खरें रहस्य समजेल. ती कथा कोणी ऐकावी ? कोणाला रुचेल, विशेषतः पवेल ?

अहो अर्जुनाच्या पांती । जे परिसणिया योग्य होती ।

तिही कृपा करुनि संती । अवधान घावें ॥ १-६२

अर्जुनाच्या पंक्तीला बसून ऐकण्याला जे योग्य असतील त्या सज्जनांनीं या कथेकडे लक्ष घावें.

या ग्रंथाची रचना कशी होत गेली ? अलें दिसतें कीं रोज कांहीं ग्रंथ तयार करावा व तो कित्येक नियमानें येणाऱ्या श्रोतेमंडळींना वाचून दाखवावा असें चाललें होतें. या श्रोते मंडळींत ज्ञानदेवाचे ज्येष्ठ बंधु व सद्गुरू निवृत्तिनाथ हे अग्रस्थानीं असत. वर दिलेली ओवी ही जशी सामान्य अर्थानें घेतां येते त्याप्रमाणें तिचा संदर्भयुक्त अर्थ घेतां येतो; म्हणजे समोर बसलेल्या श्रोत्यांची तो स्तुति आहे व प्रस्तुत ठिकाणीं तोच अर्थ अभिप्रेत आहे. जो सामान्य अर्थ त्यांत आहेच, त्यांतील खोच वाचकांच्या लक्षांत येईलच, पण ती खोच बोचू

नये ही अर्थात् ज्ञानदेवांची फार इच्छा होती, कदाचित् त्या श्रोत्यांत “अर्जुनाचिये पांती”ला बसण्यायोग्य नसणारा एखादा असेल, नसेल असें नाही. पण विशेषतः तेथें निरूपणकर्त्याविषयी प्रेम असणारेच श्रोते होते. त्याची साक्ष त्यानंतरच्या ओव्यावरून लागलीच पटते:—

हे सलग्गी म्यां म्हणितलें । चरणांलागोनि विनविले ।

प्रभू सखोल हृदय आपुले । म्हणोनिया ॥ १-६३

आतां श्रोत्यांची स्तुति करतांना ज्ञानदेव स्वतःसंबंधी अत्यंत लीनतेन बोलतात व त्यांच्यासारख्या महाकवीची ही नम्र वृत्ति मोठी हृदयमम वाटते.

जैसा स्वभावो मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा ।

तरी अधिकचि तयाचा । संतोष आथी ॥ १-६४

तैसा तुम्ही मी अंगिकारिला । सज्जनी आपला म्हणितला ।

तरी उणें सहजे उपसाहला । प्रार्थू काई ॥ १-६५

श्रोत्यांच्याबरोबर मधून मधून संभाषण ज्ञानेश्वरींत ग्रंथकार करीत असतो व प्रत्युत्तरही बहुतेक वेळीं निवृत्तिनाथ देतात; क्वचित् सर्व श्रोतृमंडळ मिळून देतात. म्हणून वर जें सांगितलें कीं रोज ग्रंथ लिहून तो निवडक श्रोत्यांना वाचून दाखविण्याचा क्रम असला पाहिजे तें बरोबर वाटतें. आणखी कांहीं प्रसंग पहाण्यासारखे आहेत. पांचव्या अध्यायांत “सर्वभूतहिते रताः” अशा सज्जनांचें वर्णन करतांना ग्रंथकार रंगांत येतो आणि अलंकारांची झोड उठवितो—

ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।

कीं महाबोधे विहार । केले जैसे ॥ १३८

ते विवेकाचे गांव । कीं परब्रम्हीचे स्वभाव ।

ना तरी अलंकारिले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ १३९

तेव्हां सद्गुरू निवृत्तिनाथ कौतुकानें म्हणतात:—

हें बहु असो एकैक । वानिशी काई ? ॥ १४०

अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत. त्यांतील एकेकीचें तूं इतकें वर्णन करीत बसणार कीं काय ?

तूं संतस्तवनीं रमसी । तरी कथेची से न करिशी ।

कीं निराळीं बोल देखसी । सनागर ॥ १४१

संताची स्तुति तूं एकदां करण्यांत गर्क झालास कीं तुला कथेचें भान रहात

नाहीं आणि जेथें निराळंबाचें (निराळीं) म्हणजे ब्रह्माचें वर्णन चाकळें आहे तेथें सनागर, सुंदर, गोड शब्द भगदीं हुडकून घालण्याची तुला स्फूर्ति होते.

परि तो रसातिशयो मुकुली । मग ग्रंथार्थदीपु उजळी ।

करी साधुहृदयराउळीं । मंगळ उखा ॥ १४२

आतां हा रसाचा अतिशय सुटलेला प्रवाह आवर आणि ग्रंथाच्या अर्थरूपी दिव्याला उज्वलित कर म्हणजे ग्रंथाचा अर्थ सांग; आणि तो सांगून सज्जनांच्या अंतःकरणरूपीं राउळांत, घरांत मंगळ असा उषःकालाचा प्रकाश पसरून दे.

ऐसा श्रीगुरुचा उवाईला । निवृत्तिदासासी पातला ।

मग तो म्हणे श्रीकृष्ण बोलिला । तेंचि आइका ॥ १४३

अशी श्रीगुरुची सूचना ज्ञानदेवाला मिळाली तेव्हां ज्ञानदेव म्हणतात, ठीक आहे; (माझे बोलणें मी आवरतों) जें श्रीकृष्ण बोलला तेंच ऐका; मी ग्रंथांत जें आहे तेंच सांगतों.

नवव्या अध्यायाच्या सुरवातीलाही श्रोत्यांना अवधान द्या, कक्ष द्या म्हणून ज्ञानदेव प्रार्थना करतातः—

तरी अवधान एकले दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होइजे ।

हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका ॥ १

तुम्ही सावधानपणें ऐका म्हणजे श्रवणानें सर्व सुखें तुम्हांला प्राप्त होतील हें माझें प्रतिज्ञेचें बोलणें आहे.

परी प्रौढी न बोलों हो जी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं ।

देयावे अवधान हे माझी । विनवणी सलग्नीची ॥ २

पण मी फुझारकी मात्र मारीत नाहीं. कारण आपण मंडळी सर्वज्ञ आहांत, अवधान द्या एवढीच ही मी सलग्नीनें विनवणी करीत आहे. यापुढें कवि समोर जमकेल्या श्रोत्यांचें वर्णन करतात (आणि म्हणून तसे काहीं श्रोते समोर बसले होते असें आम्हांस वाटतें.)

कीं जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती ।

जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हां ऐसीं ॥ ३

तुमच्या दिठिवेयाच्या बोले । सासिजले प्रसन्नतेचे मळे ।

ते साउली देखोनि लोळे । श्रांतु जी मी ॥ ४

प्रभु तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणूनी आपुलिया स्वेच्छा वोलावो लाहो ।
येथही जरी सलगी करूं बिहो । तरी निवों कें पां ॥ ५
ना तरी बाळक बोंबडा बोलीं । बांकुडा विचुका पाउलीं ।
ते चोज करूनी माउली । रिझे जेवी ॥ ६

नवव्या अध्यायांतील विषय निरूपणाला गहन होता तेव्हां श्रोत्यांचें विशेष अवधान ग्रंथकाराला पाहिजे होतें व श्रोत्यांनीं “न्यून” नाहींसें करावें अशीही त्याची इच्छा होती. निवृत्तिनाथ व इतर कांहीं जाणते श्रोते ज्ञानदेवाच्या ग्रंथाची चर्चाही करीत असतील. तेव्हां ग्रंथरचनेचा हा प्रकार असा होता. छपाईची कला जेव्हां आस्तित्वांत नव्हती तेव्हां असाच प्रकार असावा हें साहजिक होतें.

३ ज्ञानेश्वरी मराठींत लिहिली म्हणजे ती सर्वांना सहज, सोपेपणानें कळावी म्हणून अर्जुन श्रीकृष्णाला वरचेवर म्हणतो—“देवा, मला मराठी अर्थ करून सांगा.” संस्कृत पंडितांनीं संस्कृत भाषेंतील ज्ञान कांहीं थोड्या लोकांखेरीज सर्वांना दुर्लभ करून टाकलें होतें. तें ज्ञानभांडार आबाळवृद्धांसाठीं, स्त्रीशूद्रांसाठीं, सर्वांसाठीं ज्ञानदेवांनीं खुलें केलें आणि मराठींत अत्यंत सुंदर ग्रंथरचना करतां येतें हेंही त्यांनी सिद्ध केलें. अठराव्या अध्यायाच्या शेवटीं ग्रंथसमाप्ति करतांना म्हटलें आहे:—

वेदु संपन्न होय ठाई । परी कृपणु ऐसा आनु नाही ।

जो कानीं लागला तिहीं । वर्णाच्याची ॥ १४५७

वेद हा आपल्या ठिकाणीं चांगला श्रीमंत आहे पण असा कट्टू, कृपण दुसरा मिळणार नाही. कारण (जवळ एवढी संपन्नता असून) फक्त तीन वर्णांच्या (द्विजांच्या) कानाला तो लागला आहे, त्यांच्याच कानांत आपल्या गोष्टी तो सांगतो (कानांत सांगणें म्हणजे दुसऱ्याला न कळेल अशा प्रकारें सांगणें) आणि बाकीच्यांना म्हणजे शूद्र या चौथ्या वर्णाला किंवा पंचमांना तो कांहींही सांगत नाही.

येरां भवव्यथा ठेलिया । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां ।

अनवसरू मांडूनिया । राहिला आहे ॥ १४५८

स्त्री, शूद्र वगैरे जीं दुसरीं माणसें त्यांना भवव्यथा म्हणजे संसाराची व्यथा

होते पण त्यांच्या बाबतीत वेदानें मांडलेल्या कारभारांत जागा नाही; वेद त्यांच्यासाठीं कांहींही करीत नाही.

तरी मज पाहतां तें मागील उणे । फेडावया गीतापणें ।

वेदु वेठला भलतेणें । सेव्य होवावया ॥ १४५९

तेव्हां मला असें वाटते कीं वाटेक त्याला उपयोग व्हावा म्हणून (वर्णावर्ण न पहातां) वेदालाच वेठीला धरून त्याला गीतेचें रूप दिलें आहे व अशा प्रकारें वेदांतील हा पूर्वीचा उणेपणा काढून टाकला आहे.

यालागीं मागिली कुटी । म्याला वेदु गीतेच्या पोटी ।

रिंगला, आतां गोमटी । कीर्ति पातला ॥ १४६५

(तीन वर्णांच्याच उपयोगास येतो, बाकीच्यांना त्याचा कांहीं उपयोग नाही) ही जी निंदा पूर्वी होत असे तिच्या भिऊन वेद गीतेच्या पोटांत शिरला आणि (गीतारूपानें सर्वांना प्राप्त झाल्यापासून) त्याला चांगली कीर्ति मिळाली.

तैसें शब्दे जें न लभे । तें घडूनियां अनुष्ठुभें ।

स्त्रीशूद्रादिप्रतिभे । सामाविलें ॥ १६९९

जें शब्दाळा मिळूं शकत नाही असें ब्रह्मज्ञान अनुष्ठुभ् छंदांत घालून स्त्रिया आणि शूद्र यांच्या प्रतिभेंत, कल्पनाशक्तीच्या आढोक्यांत या गीतेनें आणून सोडलें.

आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासाचीं पदे पाहता पाहतां ।

आणिला श्रवणपथा । मन्हाटिया ॥ १७०८

आणि तोच गीतार्थ व्यासाचीं वाक्ये लक्षपूर्वक वाचून मराठी जाणणाऱ्यांच्या कानावर यावा अशी व्यवस्था ही ज्ञानेश्वरी रचून मी केली.

यालागीं आम्हां प्राकृतां । देशीकारें बंधें गीता ।

म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे ॥ १७२०

प्राकृत जनांच्यासाठीं देशी भाषेंत गीता सांगणें यांत अनुचित असें म्हणण्याचें कारण नाही. प्रथम आपल्याकडे खूपच कमीपणा घेऊन ज्ञानदेवांनीं गीता मराठींत आणल्याबद्दल लिहिलें. पण पुढें तें म्हणतात, माझ्या सद्गुरूची कृपा असल्यावर माझ्या हातून मराठींत असा ग्रंथ व्हावा यांत नवल काय ?

तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारांतें वाट पुसतु ।

अयोग्यही मी न पवतु । कै जाईन ॥ १७२२

व्यासानें बरोबर काय म्हटलें आहे तें सर्व लक्षपूर्वक पाहिलें. गीतेवरील भाष्यकारांचा अभ्यास करून अवघड ठिकाणें समजावून घेतलीं. एवढी तयारी केल्यावर मी जरी अयोग्य असलों तरी हें कार्य शेवटास गेल्याशिवाय कसे राहील ? पण मी अयोग्य असलों तरी थोर सद्गुरूचा शिष्य आहे आणि त्याची पूर्ण कृपा मजवर आहे.

आणि पृथिवी जयाचिया क्षमा । नुवगे स्थावरजंगमा ।
जयाचेनि अमृते चंद्रमा । निववी जग ॥ १७२३
जयाचें आगिक असिकें । तेज लाहोनि अर्के ।
आंधाराचें सावाइकें । लोटिजत आहे ॥ १७२४
समुद्रा जयाचे तोय । तोया जयाचे माधुर्य ।
माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनी ॥ १७२५
पवना जयाचे बळ । आकाश जेणे पघळ ।
ज्ञान जेणें उज्ज्वळ । चक्रवर्ती ॥ १७२६
वेद जेणे सुभाष । सुख जेणे सोळास ।
हे असो रूपस । विश्व जेणे ॥ १७२७
जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्री निवृत्तिनाथु ।
राहतत असे मजहीआंतु । रिगावया ॥ १७२८
आतां आयती गीता जगीं । मी सांगे मन्हाठिया भंगीं ।
येथें कें विस्मयालागीं । ठावो आहे ॥ १७२९

आपल्या सद्गुरूचें कौतुक सांगतांना ज्ञानदेव म्हणतात:—

म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोश्वासही प्रबंध होवावे ।
श्री गुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ १७३४
या कारणे मिया । श्री गीतार्थ मन्हाठिया
केला जो कां यया । दिठीचा विषो ॥ १७३५

मी गीतेचा अर्थ मराठींत इतक्या उत्तम प्रकारें आणलेला आहे कीं लोकांच्या दृष्टीचा तो विषय झाला आहे, शब्दरचना पाहूनच तो समजतो.

गीतेची रचना करण्यांत याप्रमाणें वाक्चातुर्य तर दाखविलेंच पण वाक्चातुर्यापेक्षाही अंतरंग, आंतला अर्थ, अत्यंत महत्वाचा आहे व अंतरंग

कळण्याची पात्रता असणारासच या अध्यात्म ग्रंथाचा अधिकार आहे; पण या ग्रंथाच्या वाक्चातुर्याने सामान्य जनही आनंदित होईल.

तैसे अध्यात्मशास्त्रीं इयें । अंतरंगचि अधिकारिये ।

परी लोक वाक्यातुर्ये । होईल सुखिया ॥ १७४९

गीताथांत प्रकट केलेल्या आपल्या वाक्चातुर्याचा ज्ञानदेवांना योग्य अभिमान होता. नवव्या अध्यायाचें अत्यंत अवघड असे निरूपण उत्तम प्रकारें केल्यावर दहाव्या अध्यायाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात:—

देशीयेचे नागरपणे । शातु शृंगारानें जिणे ।

तरी ओवीया होती लेणे । साहित्यासी ॥ ४२

मराठी भाषेचें सौंदर्य इतकें अप्रतिम कीं त्याच्या सामर्थ्यानें शांत रसांन शृंगार रसावरही मात केली. या (ज्ञानेश्वरीतील) ओव्या म्हणजे साहित्याला, वाङ्मयाला मोठ्या अलंकार आहेत.

मूल ग्रंथींचिया संस्कृता । वरी मन्हाटी नीट पाहतां ।

अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हे न चोजवे ॥ ४३

मूळचा संस्कृत ग्रंथ वाचला आणि नंतर ज्ञानेश्वरीच्या मराठी ओव्या नीट वाचून पाहिल्या आणि जर अभिप्राय योग्यपणें कळला तर मूल कोणतें आणि भाष्य कोणतें हें कळणार नाहीं. हेंच स्पष्ट करण्याला या ब्रह्मचान्यानें अगदीं संसारांतला आणि शृंगार रसांतला गोड व उचित दृष्टांत दिला:—

जैसें आंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगचि होय लेणें ।

तेथ अलंकारिलें कवणकवणें । हे निर्वचेना ॥ ४४

तैशी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं ।

शोभती आयणी । चोख आइका ॥ ४५

तैसें देशीयेचें लावण्य । हिरोनि आणीलें तारुण्य ।

मग रचिलें अगण्य । गीतातत्व ॥ ४७

देशीयेच्या, मराठीच्या सौंदर्याबद्दल, लावण्याबद्दल, ज्ञानदेवांना फार अभिमान होता:—

माझा मराठाचि बोल कौतुकें । अमृताते पैजा जिंके ।

तेशी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥

असें म्हणणाऱ्या याच कविश्रेष्ठानें देशी भाषेला संस्कृतच्या व कोणत्याही

नागर भाषेच्या सिंहासनावर हक्कानें प्रस्थापित केली. हिंदुस्थानची उंची हिमालयाने ठरविली त्याप्रमाणें मराठीची थोरवी ज्ञानदेवानें निश्चित केली यांत कांहीं शंका नाही.

सातव्या अध्यायाचे शेवटीं मराठीतील आपली ग्रंथरचना विवेचनाच्या सुंदर विषयाला किती अनुकूल आहे हें सांगितलें आहे.

आतां तयाचें ते प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें ।

हें संजयो आवडलेपणें । सांगेल कैसें ॥ २०५

तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिलेल नीट मन्हाठी ।

जैसी कानाचे आश्रीं दृष्टी । उपेगा जाये ॥ २०६

अर्जुनासारखा प्रश्न करणारा, श्रीकृष्णासारखा सर्वज्ञ त्या प्रश्नांचीं उत्तरे देणारा, आणि तो विषय ज्याला अतिशय प्रिय असा संजय या संवादाचें वर्णन करणारा, तेंच वर्णन आम्ही नीट मराठीत सांगतों तिकडे लक्ष द्यावें. तें अशा सुंदर शब्दरचनेनें सांगूं कीं कानांत (वाचून) शब्द पडण्यापूर्वीच शब्दरचनेकडेच पाहून डोळे प्रथम आनंदित होतील, कानाच्या पूर्वी दृष्टीचा उपयोग होईल.

बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा ।

अक्षरांचिया भांवा । इंद्रियें जिती ॥ २०६

शब्दांच्या अंतरंगांतील अर्थ बुद्धीच्या जिभेनें चाखण्यापूर्वीच अक्षरांच्या (शब्दरचनेच्या) सौंदर्यानेंच इंद्रियें गारोगार होऊन जातील, इंद्रियांना शब्दरचना जिंकून टाकील. आणि हें स्पष्ट करण्यासाठीं एक गोडसा सुंदर दृष्टांतः—

पहा पां मालतीचे कळे । प्राणासी कीर वाटले परिमळें ।

परि वरिचिला बरवा कीर डोळे । सुखिया नव्हती ॥ २०८

मालतीपुष्पाच्या कळ्या सुगंधानें प्राणांना तर संतुष्ट करतातच पण वरच्या बरवेपणानें, सौंदर्यानें डोळे सुखी होत नाहीत काय ?

तैसे देशियेचिये हवावा । इंद्रिये करिती राणिवा ।

मग प्रेमयाचिया गांवा । लेसां जाईजे ॥ २०९

तेसें नागरपणें । बोलु निमे तें बोलणें ।

ऐका ज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा ॥ २१०

ज्यानें बोलच नाहीसा होतो (निःशब्द किंवा शब्दापलीकडचें जें ब्रह्म त्याचा अनुभव येतो) असें बोलणें नागरपणानें (उत्तम प्रकारें) निवृत्तीचा ज्ञानदेव बोवेलें तें ऐका. तें बोलणें नागर म्हणजे कसें तर देशी भाषेच्या सामर्थ्यानें इंद्रियें राज्य करूं लागतात (सुखी होतात) आणि याप्रमाणे प्रथम इंद्रियें सुखी होऊन वाचकाला, श्रोत्याला प्रमेयाच्या गांवाला पोहोंचतां येतें.

अकराव्या अध्यायाच्या सुरवातीला कांहीं ओव्याही या संबंधांत लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. शांत आणि अद्भुत या रसांचें या अध्यायांत सुंदर मिश्रण आहे.

आतां यावरी एकादर्शी । कथा आहे दोन्ही रसीं ।

येथ पार्था विश्वरूपेसी । होईले भेटी ॥ १

जेथ शांताचिया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणेरा ।

आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥ २

अहो वधूवराचिये मिळणी । जैशी वऱ्हाडियांही लुगडीं लेणीं ।

तैसे देशियेच्या सुखासनीं । मिरवले रस ॥ ३

मीनले गंगायमुनेचे ओघ । तैसें रसां जाहले प्रयाग ।

म्हणोनि सुस्नात होय जग । आघवें येथ ॥ ६ ॥

माजी गीता सरस्वती गुप्त । आणि दोन्ही रस ते ओघ मूर्त ।

यालागीं त्रिवेणी हें उचित । फावली बापा ॥ ७

तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें ।

रचिलीं धर्मनिधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥ ९

म्हणोनी भलतेणें येथ सद्भावे नाहावे । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावे ।

येतुलेनि संसारासि द्यावें । तिलोदक ॥ १०

येथ अर्जुनचि काय म्हणों पातला । आजि आवडतयाही सुकालु जाहला ।

जे गीतार्थु हा आला । मऱ्हाठिये ॥ १४

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हीचि लाविले जी झाड ।

तरी आतां अवधानामृते वाड । सिपोनि कीजे ॥ १९

मग हें रसभावफुलीं फुलेंल । नानार्थ फळभारें फळा येईल ।

तुमचेनि धर्मे होईल । सुरवाडु जगा ॥ २०

या बोला संत रिझले । म्हणती तोषलों गा भलें केलें ।

आतां सांगें जें बोलिले । अर्जुन तेथ ॥ २१

तेव्हां ही ज्ञानेश्वरीची रचना अशा प्रकारे क्रमाक्रमाने झाली व जसजशी झाली तसतशी ती रसिक व सज्जन श्रोत्यांना ज्ञानदेवांनी वाचून दाखविली, आणि आपल्या गुरूला तर ती अर्थात् नित्यशः वाचून दाखवीत.

४ ज्ञानेश्वरीची रचना शके १२१२ या वर्षी पूरी झाली पण ग्रंथारंभ करून समाप्ति होईपर्यंत किती काळ लागला यासंबंधी अर्थात् कांहींच माहीत नाही. बहुधा ही रचना कित्येक महिने चालली असावी. वयाच्या पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवाने लिहिलेल्या या ग्रंथांत “व्यास आणि भाष्यकार” यांच्या ग्रंथांचे उत्तम ज्ञान आणि साहित्यशास्त्रांत उत्तम पारंगतता हे गुण विशेषकरून डोळ्यांत भरतात. मग गीतार्थाच्या “अंतरंगी अधिकारिये” खुद्द ज्ञानेश्वरीचे प्रणेते होते हें सांगावयास नकोच. ज्या सद्गुरूच्या सामर्थ्याने ज्ञानदेवांनी ही ग्रंथरचना केली ते सद्गुरू निवृत्तिनाथ याबेळीं सतरा वर्षे वयाचे होते. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेनंतर ज्ञानदेव या जगांत सहा वर्षे होते. त्यांचा समाधिकाल शके १२१८ हा आहे व त्यापुढे एका वर्षांत त्यांच्या तिवांही भावंडांचे देहावसान झालें. ज्ञानदेवांच्या एकवीस वर्षांच्या आयुष्यांत ज्ञानेश्वरीची निर्मिती हा सर्वांत अद्भुत चमत्कार त्यांनी करून दाखविला ही गोष्ट “रेडा बोलविणें आणि भित चालविणें” अशा चमत्कारांचे कौतुक करणाऱ्यांनाही मान्य होईल. गीतेतील तत्त्वज्ञान आणि कर्तव्यशास्त्र यांची “नोट मन्हाठीत” केलेली या ग्रंथांतील फोड ही त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे “मूळ भूमि न चोजवे” या प्रकारची झालेली आहे. योग आणि अध्यात्म यांचे या ग्रंथांतील विवरण स्पष्ट आणि निःसंदेह आहे; इतकें स्पष्ट आणि निःसंदेह आहे की कित्येक “सांप्रदायिक” म्हणवून घेणारी मंडळी ब्रह्मज्ञान इतकें उघड केल्याबद्दल ज्ञानेश्वरीकर्त्यांना दोष देतात. त्या वादांत पडण्याचा येथे विचार नाही. योग आणि अध्यात्म यांचे विवेचन करून त्या सर्वांचे पर्यवसान “कर्तव्य” सांगण्यांत केलेलें आहे आणि म्हणून गीता-ज्ञानेश्वरी हा अत्यंत व्यवहारोपयोगी ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरी हें गीतेवरचें भाष्य आहे; त्यांत गीतेचा अर्थ उत्कृष्टपणे दिलेला आहे; पण हें गीतेचें भाषांतर नव्हे. या ग्रंथांत ग्रंथकर्त्याने स्वतःची प्रतिभा आणि बुद्धि हीं निरलसपणाने आणि निःशंकपणाने ओतलेली आहेत.

भगवद्गीतेसारख्या सूत्रमय ग्रंथावर अशा प्रकारे ग्रंथ करणे म्हणजे नवीन ग्रंथनिर्मिति आहे. गीतेतील तरे पटल्यामुळे आणि गीतेबद्दल अत्यंत आदर असल्यामुळे ग्रंथकाराने हा ग्रंथ मी नवीन लिहिला आहे असें न सांगतां विनम्रपणे ही गीतेची व्याख्या आहे असें सांगितले. मोरोपंती महाभारत हा ग्रंथ महाभारताची कथा घेऊन बहुतेक ठिकाणीं जसा स्वतंत्र रचलेला आहे त्याहोपेक्षां फार मोठ्या प्रमाणांत ज्ञानेश्वरी हा स्वतंत्र ग्रंथ आहे. ज्ञान-देवांच्या ठिकाणीं स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीची शक्ति होती याबद्दल स्थूलदृष्टि व स्थूलबुद्धि वाचकाला व टीकाकारालाही शंका राहूं नये यासाठीं निवृत्तिनाथानीं ज्ञानदेवांना “अमृतानुभव” लिहावयास सांगितला. या अमृततुल्य आश्चर्य-कारक ग्रंथाचा परामर्श एका स्वतंत्र भागांत घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हा ग्रंथ ज्ञानदेवांनीं तीर्थयात्रेहून परत आल्यावर लिहिला व त्यांच्या वाङ्मयात्मक कर्तृत्वाच्या कीर्तिप्रासादाचा तो कळस असें म्हणण्यास हरकत नाही. याशिवाय ज्ञानदेवांच्या नांवावर जे ग्रंथ आणि अभंग आहेत त्यांच्या निश्चित कर्तृत्वाबद्दल वाद उपस्थित झालेले आहेत. त्यांचा निर्णय करणे हें सोपें काम नाही व प्रत्यक्ष इतिहासाचीं साधनें उपलब्ध नसल्यानें व तीं लौकरच उपस्थित होतील असा संभवही नसल्यानें त्यासंबंधीं दटोपणानें एखाद्या विशिष्ट मताचा प्रचार करण्यांत तादृश शहाणपण नाही. ज्ञानेश्वरीच्या बाबतींत लक्षांत ठेवण्यासारखी अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट पंथाचा पुरस्कार करण्यासाठीं किंवा मताचा धिःकार करण्यासाठीं हा ग्रंथ जन्माला आला नाही. यांत नाथपंथ, भक्तिमार्ग, पंढरपूर संतमंडळ, भागवतधर्म यापैकी कोणाएकाचा प्रचार आहे असें म्हणणे धाडसाचें तर होईलच पण धाडसापेक्षांहीं त्यांत ज्ञानेश्वरीच्या अंतरंगाचा अवमान केल्याचें पातक घडतें हें विसरून चालणार नाही.

इहलोकांतील कर्तव्य निःशंकपणे समजावें हा उत्कृष्ट ज्ञानाचा एक भाग; आणि केवळ शारीरिक, इंद्रियगम्य सुखदुःखापलीकडे कांहीं उच्चतर गोष्टी आहेत हें समजावें हा उत्कृष्ट ज्ञानाचा दुसरा भाग. अशा प्रकारे जें ज्ञान निर्माण होतें तें ज्ञान अगदीं मुक्त हस्तानें सर्व माणसांनीं, “प्राकृतां”नीं लुटावें, तें त्यांना सोपें व्हावें, केवळ मराठी जाणणान्यांनाही तें मिळावें, या हेतूनें संस्कृताच्या पेटीत ज्ञान झाकून ठेवून त्या पेटीला वर अधिकाराचें आणि परंपरेचें कुलप

गेकलेलें होतें तें मोडून तोडून ज्ञानदेवांनीं या ग्रंथांत तें सर्वांचा हात पोहोचेल अशा प्रकारें आणून ठेविलें आहे. लोकसत्ता, लोकशाही, समाजसत्ता ही ज्ञानाच्या शक्तींत ज्ञानदेवांनीं उत्कृष्टपणें अंमलांत आणलीं. सामान्य माणसांनाही प्रवच्यथा होते ही गोष्ट असामान्य म्हणून मिरविणाऱ्यांना बहुधा कळत नाहीं; प्रापण असामान्य आहोंत या डौलांत ते इतके चूर झालेले असतात कीं त्यांना दुसऱ्यांची आठवणच होत नाहीं. स्वार्थत्याग हा देखील स्वतःच्या बडेजावीचा वेषय करून ते त्याचें रूपांतर स्वार्थांतच करतात. पण ज्ञानदेव म्हणजे मूर्तिमंत नेःस्वार्थापणा होता. “भूतांची दया हें भांडवल संता” त्या भूतदयेनें प्रेरित होऊन त्यांनीं “गीता-ज्ञानेश्वरी” ग्रंथ लिहिला. मोरोपंतांनीं या बाबतींत णढलेले उद्गार खरोखर समर्पक आहेतः—

श्रीमद्भवद्गीताव्याख्या केली जगासि ताराया ।

सारा या सद्ग्रंथा सेविती संसारताप साराया ॥

केवा ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करून प्रचलित करणारे एकनाथी भागवताचे कर्ते प्राणि ज्ञानदेवांनीं घालून दिलेल्या मार्गाला चोखाळणारे थोर सत्पुरुष यांनीं प्रापल्या एका अभंगांत हाच अभिप्राय मोरोपंतांच्या पूर्वांच व्यक्त केलेला होता तोही येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहींः—

कृपालु उदार माझा ज्ञानेश्वर । तया नमस्कार वारंवार ॥

न पाहे यातीकुळाचा विचार । भक्तकरुणाकर ज्ञानाबाई ॥

भलतिया भावें शरण जातां भेटी । पाडीतसे तुटी जन्मण्याधी ॥

ज्ञानाबाई माझी अनाथाची माय । एका जनार्दनी पाय वंदितसे ॥

जव्हां “यातिकुळाचा विचार” न करतां ज्ञानदेव हे “अनाथाची माय” होते. ‘जन्मव्याधी’ची तुटी करावी हा त्यांचा हेतु होता; आणि त्या हेतूनें त्यांनीं ज्ञानेश्वरी लिहिली. पदोपदीं येणारीं कर्तव्ये करणें, त्यांपासून पळून न जाणें ही जर गीताशास्त्राची प्रमुख शिकवण आहे व तिचाच पुरस्कार ज्ञानदेवांनीं या ग्रंथांत केलेला आहे. गीता संपवितांना श्रीकृष्ण अर्जुनाला विचारतातः—

तरी सांग पां पांडवा । सशास्त्र सिद्धांतु आघवा ।

तुज एक चित्तें फावा । गेला आहे ? ॥ १८-१५४०

आम्ही तैसें हें जया रीति । उगाणिलें कानांच्या हातीं ।

येरी तैसेंचि तुझ्या चित्तीं । पैठें केलें कीं ? ॥ १५-४१

अथवा माझारीं । गेले सांडीविगुरी ।
 किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिले ॥ १५४२
 जैसे आम्ही सांगितलें । तैसेंचि हृदयीं फावलें ।
 तरी सांग पां वहिलें । पुसेन तें मी ॥ १५४३
 तरी स्वाज्ञानजनिते । मागिलें मोहें तूते ।
 भुलविले तो येथें । असे कीं नाही ॥ १५४४
 हें बहु पुसों कांई । सागे तूं आपल्या ठाई ।
 कर्माकर्म कांही । देखतासी ॥ १५४५

अत्यंत श्रेष्ठ अशा ज्ञानश्रवणानें अर्जुन तन्मय झाला होता. हा प्रश्न ऐकून आनंदानें, प्रेमानें, कृतज्ञतेनें त्यांचें अंतःकरण भरून आलें. फाटकी तुटकी नोकरी देणाऱ्याचें उपकार आपण जन्मभर स्मरतो, कसली तरी परीक्षा उत्तीर्ण झालों कीं पेढे वाटतों, पगारांत पांच रुपयाची वाढ करून देतों म्हणणाऱ्या उदरंभरू गुरूचे पाय धरतो; पण ज्यानें सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञान दाखविलें, कर्तव्य निःसंदेहपणें पटवून दिलें, अंतःकरणांतील भय व शंका हीं नाहीशी केलीं असा जर सद्गुरू कोणी भेटला तर अर्जुनाची जी स्थिति झाली तीच आपली होणार नाही कां ? त्याला “आनंदामृताचें भरतें ” आलें.

विविधा आत्मकथांची दाटी । चीप दाटत होती कंठी ।
 ते करूनिया पेंठी । हृदयामांजीं ॥ १८-१५५७
 वाचेचे विगुळणें । सांवरुनि प्राणें ।
 अक्रमाचे श्वसणे । ठेवूनि ठायीं ॥ १५५८

तो अर्जुन कृष्णाला म्हणतो:-देवा मोह अद्यापि आढे कां म्हणून विचारतोस ?

तरी तो सहकुटुंब गेला जी ठावो । घेऊनि आपुला ॥
 आतां मोह असें कीं नाही । हें ऐसें जी पुससी काई ।
 कृतकृत्य जाहलों पाहीं । तुझेपणें ॥ १६६२
 गुंतलो होतो अर्जुनगुणें । तो मुक्त झालो तुझेपणें ।
 आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाही ॥ १६६३
 मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेनी आत्मबोधें ।
 मोहाचे तया कांदे । नेदींच उरो ॥ १६६४

आतां करणे कां न करणें । हें जेणें उठी दुर्जपणें ।

तें तूंचाचूननि नेणे । सर्वत्र गा ॥ १६६५

येविषयी माझ्या ठायीं । संदेहाचें नुरेचि कांहीं ।

त्रिशुद्धी वर्म जेथ नाही । तें मी जालों ॥ १६६

जे मज तुम्हांआड । होतें भेदांचे कवाड ।

ते फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ॥ १६७४

तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा ।

करीन देई अनुज्ञा । भलतिथेविषयी ॥ १६७५

तेव्हां असा हा निःसंदेह मार्ग दाखविणारा ग्रंथ “नोट मन्हाठी” त ज्ञानदेवांनीं आणला. हा लिहिता त्याच वेळीं अनेकांनीं श्रवण केला आणि या “वाळीत” टाकलेल्या भावंडांभोंवती लोक गोळा होऊं लागलें. निवृत्तिनाथ हे सर्वांचे गुरु; पण ज्ञानदेव हें जनतेच्या प्रेमाचा विशेष विषय झालें. ज्यांना “ब्राह्मण” म्हणण्याची ब्राह्मणांना हाका वाटली त्यानें असें ज्ञान प्रकट केलें कीं मोठमोठ्या यथार्थनाम ब्राह्मणांनीं आपलीं मस्तकें त्याच्या चरणधूळीनें पुनीत करून घ्यावीत. ज्ञानेश्वरीची रचना हा ज्ञानदेवाच्या आयुष्यातील जसा सर्वांत मोठा अद्भुत चमत्कार त्याचप्रमाणें मराठी वाङ्मयातीलही सर्वांत मोठा अद्भुत चमत्कार होय. यांत तुडुंब भरून राहिलेले रसांचे सागर, यांत सर्वत्र असणारीं अलंकारांचीं भांडारें, यांतील शब्दरचनेचे चमत्कार, यांतील कोंवळीक हें सर्वच कांहीं अद्भुत आहे, विस्मयजनक आहे. हा ग्रंथ वाचण्याला देखील विशेष पात्रता लागते:—

जैसे शारदीयेचे चंद्रकळे—। माजी अमृतकण कोवळे ।

ते वैचितीं मनें मवाळे । चक्रोरतलगे ॥ १-५६

तियांपरी श्रोतां । हें अनुभवावी कथा ।

अति हलुवारपणा चित्ता । आणूनिया ॥ १-५७

या ग्रंथाचें साहित्यांग व अंतरंग हे पाहण्यासाठीं निराळें भागच विवेचनासाठीं घातलें पाहिजेत. येथें एवढेंच सांगावयाचें कीं हा ग्रंथ रचला आणि अवघ्या महाराष्ट्रांनें ज्ञानदेवाला आपलें गुरूत्व दिलें. या ग्रंथरचनेनंतर त्यांचा व नामदेवाचा परिचय होऊन त्यांनीं तीर्थयात्रा केली. त्या कथाभागाकडे आपण आतां वळूं.

भाग पांचवा

तीर्थयात्रा

ज्ञानोबाचा हात । प्रेमें धरी विश्वनाथ ॥
ऐसें बोलत चालत । दोघे आले गंगेआंत ॥
ज्ञानोबाचे पायीं । मिठी घाली गंगाबाई ॥
नामा म्हणे सोडा बाई । ज्ञानदेव सर्वांठायीं ॥

नामदेव-तीर्थावळीचे अभंग

ज्ञानेश्वरीच्या रचनेनंतर पंढरपूर येथे यात्रेस गेल्यावेळीं ज्ञानदेव व नामदेव यांची गांठ पडून दोघांचा उत्तम खेह जमला व पुढे दोघांनीं मिळून कित्येक महिने तीर्थयात्रेत घालविले ही हकीकत मुख्यत्वेकरून नामदेवाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या अभंगांवरून कळते. किंबहुना ज्ञानदेवाच्या चरित्रांतील बहुतेक हकीकत नामदेवाच्या अभंगांवरूनच मिळावेळी आहे. ज्ञानदेवांच्या काळीं महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं पुष्कळ संत होते व त्या सर्वांची गांठभेट होण्याचें स्थान म्हणजे पंढरपूर. ज्ञानदेव आणि पंढरपूर यांच्यांतील संबंध निश्चित करणें अगदीं सोपें आहे असें नाहीं. पंढरपूरची एकादशीला वारी करणाऱ्या विठ्ठलभक्तांनीं ज्ञानेश्वरीचें अतिशय कौतुकानें स्वागत केलें, त्या ग्रंथाला “आई” म्हणून वंदन केलें आणि तो ग्रंथ वारकरी मंडळीचा मुख्य ग्रंथ होऊन बसला. एखाद्या विशिष्ट पंथासाठीं ज्ञानदेवांनीं हा ग्रंथ लिहिलेला नव्हता ही गोष्ट मागील भागांत स्पष्ट केलेली आहे. पण हा ग्रंथ जवळजवळ धर्मग्रंथ म्हणून वारकऱ्यांनीं आपलासा करून टाकला आणि या ग्रंथरचनेमुळे ज्ञानदेवांचा संबंध पंढरपुराशीं आला. पंढरपूरच्या वाळवंटांत ज्ञानबा-तुकाराम ही आरोळी सतत ऐकूं येते आणि ती महाराष्ट्रभर दुमदुमली. ज्ञानदेवाच्या ग्रंथांमुळे पंढरपूरांत नवचैतन्य थरारलें आणि महाराष्ट्र धर्माची ध्वजा उंच फडफडूं लागली.

पंढरपुरास ज्ञानदेवाकाविठ्ठलाचा परम भक्त नामदेव भेटला. ज्ञानदेव हे ज्ञानेश्वरीचे कर्ते, महासिद्ध हे नामदेवांचे ऐकिले होते आणि विठ्ठलरखुमाई बरोबर गुजगोष्टी करणारा, त्यांच्या बरोबर जेवणाखाणारा असा नामदेव देवाचा

लाडका भक्त म्हणून ज्ञानदेवानें ऐकिलें होते. दोघांच्या भेटीचें वर्णन तीर्था-
वळीच्या अभंगांत सुरवातीलाच नामदेवानें केलें आहे. ते अभंगच या ठिकाणीं
देणें न्यायाचें होईल.

१

नामयाचे भेटी ज्ञानदेव आले । लोटागण घातले नामदेवे ॥
देऊनी आलिंगन प्रीतीच्या पटिभरे । पृजिलें आदरें यथाविधि ॥
धन्य तो अवसर संतसमागमु । करीतसे संत्रमु आवडीचा ॥
नामदेव म्हणे गुफळ माझे जिणें । स्वामीच्या दर्शने धन्य झालें ॥
पूर्व पुण्य माझे फलासी हे आलें । प्रत्यक्ष भेटले पांडुरंग ॥
संसारिं आसक्त मायामोहीं रत । तापत्रयसंतप्त झाले जीव ॥
ऐशोया पतिताचा करावा उद्धार । यालागीं अवतार तुमचा जर्गी ॥
तरी मी एक दीन मूढ मतिहीन । चरणीचा रजरेणू संतांचिया ॥
म्हणोनी पंढरीनाथ पाळीतसे माते । प्रेमजीवनभाते देवोनीया ॥
आजी स्वामींनी पाहिलें कृपादृष्टि । केली सुखवृष्टि अनिवार ॥
नामा म्हणे तुमच्या चरणाचा आधार । ठाकीन पैलपार भवनदीचा ॥

२

ज्ञानदेव म्हणे तूं भक्तशिरोमणी । जोडिले जन्मोनी केशवचरण ॥
प्रेममुखगोडी तुजची फावली । वासना मावळली समूळ तुझी ॥
धन्य तुझें जन्म धन्य तुझें कुळ । धन्य तुज राउळ जवळी असे ॥
भक्तिप्रेम धन्य साधिलें त्वां मार । केला पै संसार देशोधडी ॥
क्षण एक एकांतीं बैसोनी सहज । अंतरीचें गूज बोलो कांहीं ॥
जीवन्मुक्त ज्ञानी जरी जाले पावन । तरी देवतीर्थभजन न संडिती ॥
भक्तशिरोमणी धन्य तूं संसारिं । परि एक अवधारी वचन माझें ॥
भूतळीचीं तीर्थें पहावीं नयनीं । अशी आर्त मनीं आहे माझ्या ॥
तुझ्या संगतीचें नित्य सुख घ्यावें । सार्थक करावें संसाराचें ॥
ऐशी ही उत्कंठा बहुत माझें पोटीं । भाग्यें झाली भेटी तुजशीं आजी ॥
ज्ञानदेव म्हणे पुरवी मनोरथ । करावा मुहूर्त प्रयाणासी ॥

अशी ही तीर्थयात्राप्रकरणाची सुरवात आहे. तिची अधिक चाचपणी
सुरवातीलाच करणें आवश्यक आहे.

ज्ञानदेवांनीं तीर्थयात्रा करावी ही कल्पनाच मोठी रमणीय आहे आणि तिच्यांत संभवनीयता फार आहे. ज्ञानदेवांचे वडोल विठ्ठलपंत हे तीर्थयात्रा करणारे जबर होते तेव्हां तो संस्कार आनुवंशिक म्हणून ज्ञानदेवांत आला असावा हे अशक्य नाही. आणि गीताशास्त्रावर व्याख्या करणाऱ्या या थोर पुरुषाने हिंदुस्थानांतील तीर्थयात्रा करण्याचे ठरवावे हेही स्वाभाविक आहे. कधी कधी प्रश्न येतो तो हा कीं येवढ्या थोड्या आयुष्यांत तीर्थयात्रा ज्ञानदेवांना किती घडली असावी? एक गांठ वरील अभंगावरून स्पष्ट दिसते कीं तीर्थयात्रा करण्याचा संकल्प करून ज्ञानदेव प्रथम पंढरपुरास गेले व तेथे त्यांचा नामदेवाशी परिचय झाला. अद्वैताचे तत्त्व आंगीं मुरलेल्या या थोर तत्त्ववेत्त्याने नामदेवाचे सगुणोपासनेचे प्रेमळ स्वरूप पाहिले व त्याचे त्याला कौतुक वाटले. सगुणोपासक म्हणूनच नामदेवाचे मंडळे (डोके) कसे हा न्याय पुढे संतमंडळीच्या विनोदांत सिद्ध व्हावयाचा होता; पण या वेळीं पंढरपुरांत जमणाऱ्या भक्तमंडळींत नामदेव हे मोठे जाडे प्रकरण होतें यांत शंका नाही. आपण मिळून तीर्थयात्रा करूया असं ज्ञानदेवाने नामदेवाला सुचविले ही घटनाही मोठी मनोरम आहे. यावेळीं ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरीमुळे व तत्पूर्वीच्या पेशणांतील “भट्टी केला बाद” त्यामुळे पुष्कळच प्रसिद्धी झाली होती व त्याच्याभोवतीं साधुमंत, मुमुक्षु व इतर जमू लागले होते असे दिसते. या मंडळींत नामदेवाचे स्थान महात्वाचे होतें व त्याच्यांत आणि ज्ञानदेवांत परस्पर आदर विशेष उत्पन्न झाला असे वर दिलेल्या अभंगावरून दिसते. दोघांना परस्परांच्या संगतींत राहून कांहीं तरी शिकावे असे वाटत होतें आणि ज्ञानदेवाच्या तीर्थयात्रेची सुरवात पंढरपुरापासून झाली असेही वरील अभंगावरून म्हणतां येते.

ज्ञानदेवाची तीर्थयात्रा करण्याची सूचना नामदेवाला फारशी मानवळी नाही, असे पुढील अभंगावरून दिसते:—

ऐसें ऐशेनी नामा विचारी मानसीं । म्हणे काय द्यावे यासीं प्रतिवचन ॥

विठोबाचे पाय आठवीले मनीं । बोले अमृतवचनीं तथाप्ती ॥

सर्वसुख आहे मज पांडुरंगीं । जावे कवणालागीं कवणा ठाया ॥

ऐहिक परत्र चाड मज नाही सर्वथा । न लगती पुरुषार्था मुक्ति चारी ॥

रंक होवोनिया पंढरी चोहटा । राखीन दारवंदा महाद्वारीं ॥

या सुखाकारणें शरीर कर्वतीं फोडिलें । दुर्जय तोडिले मायाजाळ ॥
 त्रिभुवनीचें वैभव सांडोनिया दरीं । झालोसे भिकारी पंढरीचा ॥
 कल्पतरूची छाया कामधेनूचे दुभते । संपूर्ण आइतें सर्व काम ॥
 विठोबाचे पायी काय मज उणे । वासनाची मनें गिल्ली माझ्या ॥
 पाळिलो पोसिलो जन्मोनी जयाचा । विकिलें कायावाचामनें त्याला ॥
 नामा म्हणे स्वामी विठोबासी पुसा । आज्ञा देईल शिरसा धरीन त्याची ॥

पंढरपूराबद्दल एकांतिक प्रेम नामदेवांच्या अंतःकरणांत होतें. पंढरपूरांत राहाण्याचें सुख मिळावें म्हणून त्यानें “ शरीर कर्वतीं फोडिलें ” होतें आणि “ दुर्जय मायापाश तोडिले ” होते. पंढरपूरापुढें इतर तीर्थस्थानांची काय महती असें त्यांस अंतःकरणापासून वाटत होतें. पंढरपूराबद्दल ही एकांतिक वृत्ति, अनन्य भक्ति, ज्ञानदेवाच्या ठिकाणीं नव्हती ही गोष्ट वरील अभंगावरून सिद्ध होतें. “ सर्वाभूतीं परमेश्वर ” या तत्त्वाची द्वाही फिरविणारा भट्टैतवादी ज्ञानदेव एका तीर्थांतला देव मोठा व दुसऱ्या क्षेत्रांतील देव कमी असें मानीक ही गोष्ट शक्यच नव्हती. तेव्हां ज्ञानदेवाला वारकरी पंथाचा पुरस्कर्ता किंवा पुढारी असें मानण्याचें कारण नाही. ज्ञानदेवाला वारकरी पंथानें आपला गुरु म्हणून पतकरला, आणि त्यानंतर हळू हळू पंढरपूर व ज्ञानदेव, विठ्ठल व ज्ञानदेव यांसंबंधीं दंतकथा पसरू लागल्या व कदाचित् ज्ञानदेवानें न केलेले अभंग त्याच्या नांवावर लादण्यांत आले व तत्त्वज्ञानी सिद्ध ज्ञानदेवाचा, लौकिक दृष्टीनें, हळू हळू भगवद्भक्त (नामदेवासारखा) ज्ञानदेव उत्पन्न झाला.

तीर्थयात्रेला सुरवात करण्यापूर्वी ज्ञानदेवांच्या (आईकडून) आजोबाला व आजोबाला देवाज्ञा झाली व आतां हीं भावंडे जगांत अगदीं एकटीं झालीं. चांगदेवाची व ज्ञानदेवाची गांठ हीही या तीर्थयात्रेला सुरवात होण्यापूर्वी व ज्ञानदेवाचें वास्तव्य आळंदीस असतांना पडली. चांगदेव हे त्या काळचे प्रख्यात योगी होते व ते चवदाशे वर्षे वयाचे होते असे म्हणतात. त्यांना योग साध्य होता पण ब्रह्मज्ञान झालेलें नव्हतें व त्यांचा योगविद्येचा गर्व हरण करण्यासाठीं ज्ञानदेव ज्या भिंतीवर बसले होते ती त्यांनीं योगबळानें चालविली व अशा प्रकारें ज्ञानदेव हे महायोगी असल्याबद्दल चांगदेवांची खात्री होऊन ते त्यांच्या पुढें नम्र झाले व या चौदाशे वर्षे वयाच्या योग्याला मुक्ताबाईसारख्या एवढ्याशा मुलीनें ब्रह्मज्ञानाचा “ चांग्या, ऐक ” म्हणून उपदेश केला. ही दोन योग्यां-

मधील “ चढाओढ ” चांगदेव जमीनदोस्त होण्यांत झाली. ही सर्व कथा मोठी भाकर्षक आहे. ही चालविलेली भिंत आळंदीस पुष्कळ दिवस होती व भाविक यात्रेकरू तिची माती तोंडांत टाकून पुण्याई मिळवीत. पण अशानें भिंत नाहीशी होऊं लागली आणि म्हणून तिला आतां पक्क्या चिरेबंदीत घालून ठेविली आहे व यात्रेकरूंना तिला हात लावतां येतो पण खाऊन टाकतां येत नाही. आळंदीत देवळाच्या पुढें असलेला (सोन्याचा) पिंपळ आणि ही चालती भिंत या ज्ञानेश्वरकालीन वस्तु आहेत असें समजतात. त्याचप्रमाणें विसोबा खेचर नांवाचा एक दुष्ट मनुष्यही ज्ञानदेवांनीं चमत्कार करून सन्मार्गावर आणला व पुढे कांहीं वर्षांनीं तो नामदेवाचा गुरु झाला. हे सर्व चमत्कार तीर्थयात्रेला सुरवात करण्यापूर्वी घडले. म्हणजे पंढरपूरला ज्ञानदेव गेले ते त्या काळचे एक नामांकित सिद्ध पुरुष म्हणून गेले.

२ तीर्थयात्रा करण्यासाठीं विठ्ठलाची अनुज्ञा घ्यावी असें नामदेवानें सांगितलें तेव्हां ज्ञानदेवांनीं राउळांत जाऊन देवाकडूनच नामदेवाला तीर्थयात्रेला जाण्यासाठीं अनुज्ञा घेण्याचें ठरविलें.

४

ज्ञानदेव म्हणे भला भक्तराज । कळलें गोप्यगुज सर्व तुझें ॥
 धीर आणि चतुर सर्वस्वें उदार । साजे तुज अधिकार प्रेमभक्ति ॥
 धन्य तूं संसारीं भक्तिभावशील । साधिलें त्वा केवळ प्रेमसुख ॥
 देउनि आलिंगन धरियेला करीं । वंदियेलीं शिरीं चरणरजें ॥
 राउळाभीतरी चला जाऊं वेगें । आज्ञा मागों दोघे तीर्थयात्रे ॥
 सत्वर उठोनी आले स्वामीजवळी । मस्तके ठेविलीं चरणावरी ॥
 जीवाचा निजभाव सांगे ज्ञानदेव । ऐकोनी पंढरीराव हासिजले ॥
 म्हणे तूं ज्ञानशील चिद्रप केवळ । सबाह्य निर्मळ स्फटिक जैसा ॥
 सहज तीर्थरूप तूंच निरंतर । असता हा विचार काय करिशी ॥
 येरू म्हणे स्वामी बोललेती बरवें । परि सार्थक करावें या देहाचें ॥
 प्रसंगीं नामयाचें संगतीमुख घ्यावें । म्हणोनी ज्ञानदेवें धरिलें चरण ॥

तीर्थावळीचे अभंग वाचीत असतांना ते नामदेवानें स्वतः लिहिलेले आहेत कां कोणी तरी नामदेवभक्तां लिहिलेले आहेत अशी शंका वरचेवर येते. उपरोक्त अभंग केवळ कथनपर आहे व त्यांत शेवटीं “ नामा म्हणे ” हेंही

पालुपद नाही. पण हा जर अभंग नामदेवानें स्वतः किहिला असें म्हणावयाचें तर ज्ञानदेवानें नामदेवाचीं

वंदियेलीं शिरीं चरणरजें

असें वर्णन नामदेव स्वतः करील कां ? ज्ञानदेवापेक्षां नामदेव वयानें बरेच मोठे होते तेव्हां तिसऱ्यानें विशेषतः एखाद्या नामदेवभक्तानें अशा प्रकारचें वर्णन करणें शक्य आहे. ओळख झाल्यानंतर ज्ञानदेव व नामदेव यांची मैत्री अतिशयित जमली व नामयानें मिळविलेले (सगुण भक्तिद्वारां) प्रेमसुख ज्ञानदेवाला फार कौतुकास्पद वाटूं लागलें. कोणत्याही गोष्टींतील उत्तम भाग चट्दर्शी लक्ष्यांत यावा अशी ज्ञानदेवाची साम्यवृत्ति होती व सगुणोपासना गौण आणि केवळ साधनरूप आहे हें जरी ज्ञानदेवाचें स्पष्ट तत्त्व होतें तरी तिच्याबद्दल अनादर त्याच्या ठिकाणीं नव्हता. विठ्ठलानें जेव्हां सांगितलें कीं “ सहज तीर्थरूप तूंचि निरंतर ” तेव्हां ज्ञानदेवांचें उत्तर मोठें मार्मिक आहे.

येरू म्हणे स्वामी बोलिलेती बरवे ।

परि सार्थक करावें या देहाचे ॥

देह अगदीं महासाधूचा झाला तरीसुद्धां तो देहच; त्याला देहधर्म असणारच तो “ तीर्थरूप ” होणें शक्य नाही. सांदयानें मुसमुसलेल्या देहाचें कवीनें किती जरी वर्णन केलें; मुखाला चंद्राची आणि अशा इतर उपमांची किती जरी झोड उठविली; रसरसीत आणि टवटवीत ओठांच्या चुंबनाचें वर्णन करतांना लेखणी किती जरी बेहोष झाली तरी “ मुखं श्लेष्मागारम् ” ही भर्तृहरीनें केलेली चेष्टा नसून सत्यकथन आहे ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. त्याचप्रमाणें कितीही सत्पुरुष झाला तरी त्याच्या उष्ट्यानें उष्टावण करून घेणाऱ्या भक्तांची गणना महामूर्खांत करणें आणि असें उष्टावण आपल्या उष्ट्यानें करूं देणाऱ्या “ सत्पुरुषा ”ला लफंगा म्हणणें ही गोष्ट अगदीं क्रमपात्र आहे. ज्ञानदेव अंतर्दयामी, आत्मस्वरूपांत तीर्थरूप होते पण देहाला तपश्चर्या घडावी लागते, देहावर संयमनाचा अंमळ चाळावा लागतो, देहाचें प्रक्षालन व्हावें लागतें, देहाला व्यायाम करावा लागतो, देहाची शुद्धि वरचेवर करावी लागते; केवळ देहवादिभ्रं म्हणजे अक्कळ तहकूब झालेल्या मूर्खशिरोमणीचें बरळणें आहे ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट आहे; आणि ज्ञानदेवांनीं दिलेलें हें यात्रेचें कारण मोठें योग्य

आहे. विठ्ठलांनी नामदेवाला तोर्थयात्रेला जाण्याबद्दल ताबडतोब सांगितलें. विठ्ठाला ज्ञानदेवाची “ तोर्थरूपता ” पटलेकी होती व त्याच्या संगतीत नामदेवाचें अर्धवट ज्ञान पूर्ण ज्ञानांत रूपांतर पावेल हें त्याला माहीत होतें. “ भक्तिसुख ” झालें तरी त्यांत वैषयिकता आली, उपाधिमत्त्व आलें, रति आली, शृंगार आला, आणि म्हणूनच बीजगणितापूर्वी अंकगणित शिकावें लागतें त्याप्रमाणें सगुणोपासना निर्गुणोपासनेची पायरी म्हणून तिचा कांहीं काळ डोकें थंड ठेवून अवलंब करणें ठीक आहे. पण मुमुक्षुला त्याच्यापुढें गेलें पाहिजे; म्हणून विठ्ठल नामदेवाला काय म्हणतात पहा:—

५

मग हांसोनी पंढरीनाथ पाही नाम्याकडे । म्हणे नवल केवढें भाग्य तुझें ॥
 प्रत्यक्ष परब्रह्ममूर्ति ज्ञानेश्वर । करीतसे आदर संगतीचा ॥
 ऐसें भाग्य जेणें सर्वस्वें साधावे । तरीच जन्मा यावें विष्णुदासा ॥
 जावें स्वस्तिक्षेम यावें शीघ्रवत । करावे स्वहित कळेल तैसें ॥
 सर्व भावें आमुचा विसर न पडावा । लोभ असो द्यावा मजवरी ॥
 परीयेसी ज्ञानराजा—बोले जगजीवन । तूं तंव सर्वज्ञ सुखमूर्ति ॥
 परी एक मागणे आहे तुजप्रती । आठवण चिन्ती असो द्यावी ॥
 हें कृपेचें पोसणें माझें आवडतें । क्षण एक जीवापरतें न करी कदा ॥
 परी त्वां सांकडें घातलें सर्वथा । दाटले अवस्था हृदय माझें ॥
 आरुष साबडें नामें माझें वेडें । मार्गी मार्गे पुढें सांभाळावें ॥
 तहान भूक तुवां जाणावी जीवींची । मज चिंता याची वाटे थोर ॥
 मग नामयाचा हात धरोनी श्रीपती । देत असे हातीं ज्ञानदेवा ॥
 रानीं वनीं जनीं विसंबसी क्षणीं । धाडितों देखोनी आर्त तुझें ॥
 चरणीं ठेवुनि माथा निघते झाले दोघे । आले चंद्रभागे केलीं स्नानें ॥
 पुंडलिकाचे चरण वंदूनिया नामा । उतरला भीमापैलतीरीं ॥

ज्ञानदेवासारख्या सतरा अठरा वर्षांच्या मुलाच्या हातीं नामदेवासारखा एवढा मोठा कर्तासवरता माणूस विठ्ठल निरवतो आणि त्याचें वर्णन “ माझें आवडतें ” “ आरुष साबडें ” असें करतो हा सगळाच चमत्कार आहे. तो काय झाला असेल तो असो पण हा अभंग कांहीं नामदेवानें लिहिलेला नव्हे. सर्वत्र ज्यांत नामदेवाचें विशेष कौतुक आहे असे हे तीर्थावळीचे अभंग

त्याच्या कोणी तरी भक्तांने लिहिलेले असावेत असे स्पष्ट दिसते. ज्ञानदेवाच्या आग्रहामुळे नामदेवाला जाण्याची अनुज्ञा विठ्ठलांने दिली. नामदेवाच्या या आत्मचरित्रपर किंवा ज्ञानदेवचरित्रपर अभंगांत विठ्ठल हा चालतो बोलतो माणसांत वावरणारी व्यक्ति आहे. भाविक यावर श्रद्धा ठेवीत आहे आहेत. ज्यांना भाविकपणा नाही ते चमत्कारावर श्रद्धा ठेवणार नाहीत. सारांश स्पष्ट आहे की नामदेवाला घेऊन ज्ञानदेव तीर्थयात्रेला निघाले; पंढरी सोडणें नामदेवाला फार जड वाटलें पण ज्ञानदेवाच्या संगतीचा लाभ मिळून तीर्थयात्रा होणार या गोष्टीचा त्याला फार आल्हाद वाटला.

३ नामदेव व ज्ञानदेव हे निघून गेल्यानंतर विठ्ठलाला अत्यंत दुःख झालें व रुक्मिणीने त्याचें सांत्वन केलें. इतर भक्त मंडळीही विठ्ठलाच्या दर्शनाला आली होती. त्यांच्याजवळही त्याने आपला लाडका भक्त दूर देशीं गेल्याबद्दल खंती व्यक्त केली. इकडे नामदेव व ज्ञानदेव बोकत बोकत गप्पागोष्टी करीत चालले. अर्थात् भक्तीचें माहात्म्य ज्ञानदेव नामदेवाला विचारी आणि योगाचें व ज्ञानाचें माहात्म्य नामदेव ज्ञानदेवाला विचारी. तीर्थावळीच्या अभंगांत योग आणि ज्ञान यांपेक्षां भक्तिसुखाचें म्हणजे सगुण भक्तीचें माहात्म्य अतिशयित वर्णन केलेलें आहे आणि ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हे ग्रंथ वाचून या विषयासंबंधी ज्ञानदेवांचा अभिप्राय ज्यांना अवगत झालेला आहे त्यांना तीर्थावळीचे अभंग ज्ञानदेव-कालानंतर पुष्कळ वर्षांनीं जेव्हां पंढरीचें माहात्म्य विशेष वाढून ज्ञानेश्वरी ही समजून घेण्याची नव्हे तर पूजा करून बांधून ठेवण्याची व केवळ “आई” म्हणून नमस्कार करण्याची पोथी बऱ्याचशा वारकऱ्यांनीं बनविली त्या काळीं रचलेले असावेत असें वाटल्याशिवाय रहात नाही. ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या या तीर्थयात्रेंत आणखी पुष्कळ संतमंडळी बरोबर होती, प्रत्येक मुक्कामाला नामदेव कीर्तन करीत व भक्तिसुखाचा आनंद लोकांकडून लुटवीत, ठिकठिकाणीं भजनाच्या दिव्या उभ्या रहात व ज्ञानदेव नामदेवांचें स्वागत होई-आलीकडच्या अभिनव मराठींत सांगावयाचें म्हणजे, हार्दिक स्वागत होई-इत्यादि गोष्टी संभवनीय असणें जरी असंभवनीय नाही तरी तीर्थावळीच्या अभंगांत त्यांना आधार नाही. महिपतबाबासारख्यांनीं पुढें चारशें वर्षांनंतर केलेल्या वर्णनांतून तीन चार शतकांत ज्ञानदेवचरित्रावर चढत गेलेल्या दंतकथांच्या थरांचाही समावेश होतो हें सुद्धा वाचकांनीं विसरून चालणार नाही.

आतां नामदेव व ज्ञानदेव यांचा रस्त्यांत चाललेला संवाद हा तीर्थावळींतील प्रत्यक्ष अभंग घेऊनच आपण समजावून घेऊं. या अभंगाची भाषा साधारणपणें सोपी आहे हें वाचकांच्या लक्ष्यांत आलेलें आहेच.

९

ऐसे मुखरूप दोघे चालताती मार्गी । परि चित्त पांडुरंगी नामयाचे ॥
 क्षणक्षणा वास परतोनी पहे । वियोग न माहे पंडरीचा ॥
 म्हणे कां गा केशवराजा मोकलीलें मातें । न येयीं सांगाते सांभाळीत ॥
 चिंतातुर थोर पडिलों ये परजनीं । न दिसे माझे कोणी जीवलग ॥
 फुटोनी हृदय होती दोन्हीं भाग । बहुता उद्वेग वाटताती ॥
 तूं माझी जननी तूं माझा जनीता । तूं बंधु चुलता पंडरीराया ॥
 तूंचि इष्टमित्र तूंचि गणगोत । तूंचि कुळदैवत आवडते ॥
 तूंचि माझे व्रत तूंचि माझें तीर्थ । तूंचि धर्म अर्थ काम देवा ॥
 तूंचि ज्ञानचक्षु तूंचि माझा लक्षु । तूंचि माझा साधु स्वभावासी ॥
 साच कीं लटिकें हें माझें बोलणें । तुजवाचुनि जाणे कवण दुजा ॥
 नामा म्हणे आपुले अनाथा सांभाळी । येऊनी हृदयकमळीं राहे माझ्या ॥

हा अभंग अत्यंत मधुर आहे व त्यांत वाचकांना ओळखोची असलेली नामदेवाची भाषासरणी स्पष्ट प्रतीतीला येते. यांत व्यक्त होणारी आतुरता, तळमळ इत्यादि सर्व गोष्टी विप्रंलभ शृंगाराशीं किती समरस आहेत हें काव्यशास्त्रज्ञ वाचकांच्या लक्ष्यांत आल्यावचून राहणार नाही. भक्ति हा स्वतंत्र रस नसून तो स्वरूपानुपंगानें बहुधा शृंगारांत किंवा कचित् शांत रसांत समाविष्ट होतो असें आमचें प्रांजल मत आहे व त्या मताला परिपोषक असे नामदेवाचे आणि इतर संतकवींचे वरच्यासारखे शेंकडो अभंग भिळतात. असो, नामदेवाला याप्रमाणें विठ्ठलाचें विरहदुःख सारखें जाणवत होतें, पुढें वाट चालतां चालतां दोघांचा संवाद सुरू झाला.

१०

ज्ञानदेव म्हणे परियेसी विष्णुदासा । तूं सुख संतोषा पात्र होसी ॥
 प्रेमाचा जिव्हाळा तुझ्या हृदयीं आला । तूं कां वेळोवेळां खंती करिसी ॥
 विचारी सावध होउन भक्तराजा । सुखानंद तुझा तुजचिजवळी ॥

या शेवटल्या ओळीतलें तत्त्वज्ञान सगुण भक्तीचें नव्हे तर भद्वैतानंदाचें आहे हें उघड आहे. “अहं ब्रह्मास्मि” या वाक्याचा उमज पडणें ही गोष्ट प्राप्त होण्याला सगुण भक्ति हा प्रारंभीचा एक उपाय आहे. आतां नामदेव ज्ञानदेवांना उत्तर देतो:—

मी नेणे ज्ञानगति नेणें योगयुक्ति । न देखें विश्रांति एकेवीण ॥
सर्वभावे मज तेंचि रूप आवडे । तें पुंडलीकापुढें उभे असे ॥
तो माझा विठ्ठल दावा दृष्टीभरी । आस मी न करी आणिकांची ॥

ज्ञानदेव भद्वैताच्या मात्रेचा आणखी एक वळसा देतात:—

व्यापक विठ्ठल आहे सर्व देशी । जरी सांडोनीया पाहसी भेदभ्रम ॥
तो नाहीं ऐसा ठाव उरलासे कवण । सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ॥

नामदेव सांगतो:—

काया वाचा मनें मज तोचि व्हावा । गीतीं गावा जीवा सुख वाटे ॥
एकावा श्रवणीं पहावा तोचि नयनीं । नव जावा जवळोनि दूर कोठें ॥

ज्ञानदेव म्हणतात:—

जें अक्षर अव्यक्त देशकाळरहित । ज्ञानी उपासीत सोहंभावे ॥
सर्वेद्रियासहित आवरोनि चित्त । भोगिती अद्वैत नित्य सुख ॥

नामदेव सांगतात:—

सर्व सुख मज आहे त्याचे पायीं । आणिकांच्या बाहीं न पडे कदा ॥
तेथें माझे मन रंगलेसे भावें । सुख येणें जीवें रेखिले डोळां ॥

त्यावर ज्ञानदेवांचें म्हणणें:—

सर्वगत संपूर्ण सर्वकाळ असणें । होणें आणि जाणे नाहीं जया ॥
तें तुजमाझारीं तूं तयाभीतरीं । अनुभवीं निर्धारी ठेवोनि मन ॥

नामदेव पुनः आपलें विठ्ठलप्रेम व्यक्त करतो—

मी न मनीं, न मनीं, लटक्री हे कहाणी । परि जलधरावाचुनी चातक जैसा ॥
तैसें माझे मन स्मरे रात्रंदिवस । पंढरीनिवास जीवन माझे ॥

अशा प्रकारें सगुण भक्तीनें एकांतिक झालेला म्हणून भद्वैत सुखाला अत्यंत पात्र झालेला नामदेव पाहून ज्ञानदेवांना कौतुक वाटलें. कारण भक्तीनें देवाविषयीं जो असा एकजीव झाला तो सगुणाची उपाधि निरस्त झाली कीं

सोहंभावाला आळाच. “शिवोहं शिवोहं” किंवा “विठ्ठलोहं” ही “सोहं”च्या आळीकडची पायरी आहे.

ऐसें ऐकोनि बोलणे म्हणे ज्ञानदेव । धन्य तुझा भाव एकविध ।

नामा म्हणे माझ्या सुखाचा विसावा । आवडे गा जीवा पंढरीरावो ॥
आणि अशा प्रकारे त्यांचा गोड संवाद चाललेला होता व या मोठ्या गोष्टीचा विचार करित ते मार्ग चाळत होते.

११

ऐसे नित्यानंदभरित कविताती मार्ग । हृदयीं तो अनुराग आवडीचा ॥

प्रेमें वोसंडीत करिती स्वहितगोष्टी । दाविती कसवटी अनुभवाची ॥

व्यापक तें मुख दृष्टी होतसे अनिवार । ब्रह्मरसे पूर वोसंडत ॥

ज्ञानदेव म्हणे परियेसी नामया । अद्वैत आत्मया प्रेममूर्ती ॥

भक्तिभाग्य तुवां जोडिले अविनाश । साग पा सविलास मार्ग त्याचा ॥

कैसा तो साधावा सांग भजनविधि । कैसी नमनधुद्धि सत्वशील ॥

कैसा निर्विकल्प ध्यानाचा प्रकार । हा सर्व विचार सांगे मज ॥

कैसे तें श्रवण कैसे तें मनन । कैसे निजऱ्यासन दड होय ॥

कवण ते भक्ति कवण ते श्रुति । कवण विश्रान्ति दावी मज ॥

बहु उत्कंठित या सुखाकरणें । तें मज पारणें करवीं आजी ॥

सांगे हा अनुभव साधन उपाव । विनवी ज्ञानदेव नामयासी ॥

या पुढच्या चार अभंगांत हाच संवाद आहे. ज्ञानेश्वरीत बाराव्या अध्यायांत भक्तीचें वर्णन करणारा आणि तेराव्या अध्यायांत “आचार्योपास्ती” वर काव्यरसानें थबथबलेलें वर्णन लिहिणारा ज्ञानदेव भक्तिमार्गाच्या तंत्राबद्दल अनभिज्ञ होता अशी कल्पना करण्याचें कारण नाही. पण नामदेव हा भक्तीतला अगदीं अनुभवी होता म्हणून रस्ता चालतां चालतां त्याला ज्ञानदेवानें त्यासंबंधीं आदरपूर्वक विचारावें हें स्वाभाविक आहे. हे चार अभंग पुष्कळ मोठे आहेत पण त्यांचा अनुवाद देण्यापेक्षां तेच येथें देणें अधिक युक्त होईल. भक्तिसुखाचा अनुभव सांग असें ज्ञानदेव म्हणालें. त्यावर नामदेव.—

१२

परिसुनि ते गोष्टी घाली चरणां मिठी । दाटलासे कंठीं सद्गदीत ॥

कृपेचें पोसणें मी पंढरीरायाचें । येवढें भाग्य कैसें जाणिवेचें मज ॥

नव्हे बहुश्रुत नव्हे ज्ञानशील । दास मी दुर्बळ वैष्णवांचा ॥
 नेणतें नेणतें कांहींच मी नेणतें । म्हणोनि देवे हातें निरविले तुम्हां ॥
 येतां माझा हात दिधला तुमच्या करीं । घातले आभारी मायबापें ॥
 आतां त्याचें कृपावशें येईल वाचेसरिसे । कळलें कांही तैसें निवेदीन ॥
 परि भानूस देखणे करिजे अनुतेजे । तैसें ज्ञान माझें स्वामीप्रती ॥
 कल्पतरू याचक कृपणाचे द्वारीं । देव भाकी थोरी कामधेनु ॥
 तैसी तुमची यात्रा मज दीनाप्रती । न कळे काळगति समर्थाची ॥
 मातेचिया स्वरें बालक बोबडे । खेळवी लाडे कोडे नेणें लाजो ॥
 नामा म्हणे तैसें तुम्ही माझें कवतुक । कदनि मुखे मुख वाढविता ॥
नामदेवाच्या या नम्र भाषणाला ज्ञानदेव म्हणतात:—

१३

ज्ञानदेव म्हणती शंका न धरिजे मनीं । दृष्टि तुजेपणीं न ठेवावी ॥
 सुखें सुख घ्यावे अनुभवोनी अनुभवावे । आहे ते आघवे ब्रह्मरूप ॥
 त्या सुखाचा अनुभव करी सुखरूपा । सुखवस्तूच्या दीपा नामदेवा ॥
 सुखाचिये ताटीं सुखचि वोगरी । तुझी होईल थोरी क्षुधातुरा ॥
 पंढरीरायाचा तूं प्रेमभांडारी । आशा पूर्ण करी मज याचकाची ॥
 विश्रंतीसी पात्र तूंचि विष्णुदासा । हा मज भरंवसा आहे तुझा ॥
 म्हणोनी हा संगु धरिली थोर आस । झणी होसी उदास भक्तराया ॥
 सिधुहुनी सखोल सरस तुझे बोल । आनंदाची बोल नित्य नवी ॥
 ते मज सादर ऐकवीं सत्वर । श्रवण क्षुधातुर झाले माझे ॥
 जाणीव नेणीव तरी शोभे सर्व । जरी होय आविर्भाव वैराग्याचा ॥
 ज्ञानदेव म्हणे तूं भक्त अंतरंग । नलगे तुज पाग वहुज्जतेचा ॥

शेवटच्या दोन ओवींत ज्ञानदेव नामदेवाची किती समर्पक आणि मधुर
 स्तुति करतात तें वाचक ध्यानांत घेतीलच. नामदेवानें पुढील अभंगांत
 आपला भक्तिमार्ग सांगितला आहे.

१४

ऐसें ऐकोनीया प्रेमा आला पोटी । म्हणे बोलवीत गोष्टी अनुभवाची ॥
 येर कर्मधर्म सर्वही पालहाळ । श्रमुची केवळ जाणिवेचा ॥
 ऐसा संत भेटे विरळा भाग्ययोगें । तो आथिला वैराग्यें सप्रेमळ ।

सर्वभूतीं दया सर्व भावे करुणा । जेथें मोतूंपणा भावळला ॥
 भजन तया नांव वाटे मज गोड । येर ते काबाड वायां शीण ॥
 नमन तें नम्रता न देखे गुणदोष । अंतरीं प्रकाश आनंदाचा ॥
 येर ते दांभिक जाणवे मायावी । विश्वास मी जीवीं न धरी त्यांचा ॥
 ध्यान तया नांव निर्विकार निकें । जे विश्वीं माझ्या देखे विठोबासी ॥
 अखंड हृदयीं तेंचि आठवण । साजरे समचरण विटेवरी ॥
 नादीं लुब्ध जैसी आसक्त हरिणी । जाय विसरुनी देहभान ॥
 यापरी तल्लीन दृढ राखावे मन । या नांवे श्रवण आवडीचे ॥
 व्यवसायीं धित ठेवुनी कृपण । लाभाचें चितन सर्व काळ ॥
 यापरी अखंड स्वहितविचारण । करिजे तें मनन सत्वशील ॥
 परपुरुषीं जैसी आसक्त व्यभिचारीणी । न लागे तिच्या मनीं कामधाम ॥
 कीटकीं भृगीचें जैमें अनुसंधान । निकें निजध्यासन एकविध ॥
 सर्वभावे एक विठ्ठलची ध्याये । सर्वाभूतीं पाहे रूप त्याचें ॥
 सर्वाहूनी निराळा रजतमावंगळा । भोगी प्रेमकळा तेचि भक्ति ॥
 सत्वाचा सुभट्ट असंग एकट्ट । वैराग्य उद्धट्ट एकनिष्ठ ॥
 प्रारब्धाचा भोगी नेणे देहस्मृति । अखंड ते श्रुति निर्विकार ॥
 निर्वासना मन निजलाभे संपूर्ण । तेणे स्वरूपज्ञान विकल्पाचे ॥
 अनुरागे गोविंद ध्यायिजे एकांतीं । यापरती विश्रान्ती आणि नही ॥
 कायावाचामने हा माझा अनुभव । सांगितला सर्व आवडीचा ॥
 नामा म्हणे हेंही बोलाविलें तेणे । उदार सर्वज्ञ पांडुरंग ॥
 याप्रमाणें नामदेवाचें हें भक्तिरहस्यकथन आहे व तें ऐकून ज्ञानदेवांनीं फार
 आनंद व्यक्त केला. कोणी कितीही थोर असोत

परी तुजवीण न मनीं मी विष्णुदासा ।

हे ज्ञानदेवांचे शब्द मोठे समर्पक वाटतात व या भक्तीचें स्वरूप मोठे
 मोहक वाटतें यांत शंका नाही. अर्थात् या भक्तीनें ज्ञान मिळविलें पाहिजे
 तेव्हांच मुक्ति मिळतें हें तत्त्व आहेच.

४ ज्ञानदेवाच्या या तीर्थयात्रेत दुसरी कित्येक भक्तमंडळी सामील झाली
 होती व निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व मुक्ताबाई ही मंडळीही त्याचेबरोबर होती
 इत्यादि हकीकत प्रचलित आहे व आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या ज्ञानदेवांच्या

चरित्रग्रंथांतून ती प्रसिद्ध झालेली आहे. तीर्थावळीच्या अभंगांत या इकीकतीचा निर्देश नाही. खुद्द ज्ञानदेव, नामदेव कोठे कोठे गेले होते याचा उल्लेख सोळाव्या अभंगांत आहे. तेथे म्हटलें आहे:—

पश्चिम प्रभास आदिकरोनी द्वारका । पाहिल्या सकलिका मोक्षपुण्या ॥

पंथी पावन तीर्थ पाहिलीं सकलिके । प्रधाळलीं पातके वासनेचीं ॥

पुढें, प्रत्यक्ष यात्रेचा उल्लेख, विसाव्या अभंगांत आहे.

तीर्थें करोनि नामा पंढरीशी आला । जिवलग मेटला विठोबासी ॥

सद्गदीत कंठ वोसंडला नयनी । घातली लोळणी चरणांवरी ॥

म्हणे शिणलों पंढरीराया पाहे कृपादृष्टि । थोर झालें हिपुटी तुजवीण ॥

अज्ञानाचा भाग होता माझे मनी । हिंडलों म्हणोनी दारोदारीं ॥

परी पंढरीचे सुख पाहतां कोटि वाटे । स्वप्नींही परी कोठें न देखेची ॥

उदंड तीर्थाची ऐकों जाय प्रौढी । चित्त माझे वोढी चंद्रभागे ॥

म्हणोनि चरणांची ठाकोनी सावली । आली मज सांभाळी मायबापा ॥

तया देवांची वास न पाहती माझे नयन । न करिती पूजन कर त्यांचें ॥

तेणें पंथे माझे न चालती चरण । न ऐकती श्रवण कीर्ति त्यांची ॥

कटी तटी जेणे कर नाही ठेविले । न देखों पाउले विटेवरी ॥

त्यासी म्हणतां देव लाजे माझे मन । ते कष्ट दाहण कोणा सांगू ॥ इत्यादि.

या अभंगांत ज्ञानदेवांचा उल्लेखच नाही व नामदेव तीर्थयात्रेत पाहिलेल्या सर्व क्षेत्रांना व देवांना शिष्याशाप देत आला हें स्पष्ट आहे व त्यावरून ज्ञानदेवाच्या संगतीचा त्याच्यावर कसलाही परिणाम झाला नाही हेंही स्पष्ट आहे. तीर्थावळीच्या उरलेल्या अभंगांत विठ्ठलानें नामदेवाला परत आल्यावर मोठें जेवण घातलें व तेथे ब्राह्मण जेवावयाला आले आणि जेवण्याच्या बाबतींत अलिकडील भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर वाद उत्पन्न झाला इत्यादि वर्णन आहे; त्यांत कांहीं तथ्यता आहे असें मानेल तरी त्याचा संबंध नामदेवचरित्राशीं जातो म्हणून त्याची अधिक विचक्षणा करण्याचें येथे कारण नाही. पण या सर्व प्रकारावरून तीर्थावळाचे अभंग हें “पंढरीमाहात्म्या”चा पुरस्कार करण्यासाठीं आणि नामदेवाचे श्रेष्ठ्व वर्णन करण्यासाठीं ज्ञानदेव—नामदेवकालानंतर कोणी तरी रचून ते नामदेवाच्या “कोटी” अभंगांत ढकलून दिले असावेत हा ग्रह दृढतर होतो. या तीर्थयात्रेत

एक चमत्कार घडल्याचीही हकीकत तीर्थावळीत आहे. त्या चमत्कारावरूनही योग आणि ज्ञान यांपेक्षा भक्तीचें माहात्म्य अधिक आहे हें दाखविण्याचा म्हणजे ज्ञानदेवाहून नामदेव श्रेष्ठ हें ठरविण्याचा या “ तीर्थावळी ”चा हेतु होता हें स्पष्ट होतें. येथें ते अभंगच देतों म्हणजे वाचकांना वरील विधान पटेक. रस्त्यावर चालतां चालतां

१६

तृष्णाकांत वनीं होतसे पीडणीं । पडले चिंतवणीं जीवनालागीं ॥
 तंव दृष्टि एक कूप देखिल अवचिता । उदक तेथे पहाता नलगे अंत ॥
 कवणेपरी येथे करूं रिंगवण । प्राण संतर्पणीं वाचवावे ॥
 मग त्या नामयाप्रति बोले ज्ञानदेवो । मज एक उपावो साध्य असे ॥
 लघिमेचे लाघव करुनि ते अवसरीं । उतरुनी भीतरी घेतले जीवन ॥
 घेउनी उदक निघालो बाहेरी । म्हणे अवधारी नामदेव ॥
 आणोनी जीवन देउन तुझ्या हाती । न दिसेची आन गति आणिक कांहीं ॥
 पडिल्या संकटीं विचारावे मनी । सांडावी आयणी अभिमानाची ॥
 आत्मा तो विठ्ठल सर्व निरंतरीं । निरोप दे झडकरी उशीर झाला ॥
 आत्मा तो विठ्ठल असतां सर्व देहीं । माझी कांहीं नाहीं चिंता त्यासी ॥
 नामा म्हणे धीर करावा नावेक । दावीन कौतुक स्वामीजवळी ॥

आणि याप्रमाणें रेड्याच्या मुखानें वेद बोकविणाऱ्या आणि चांगदेवाला भेटण्यासाठीं भित चालविणाऱ्या व मेलेल्या सच्चिदानंदबावाला जिवंत करणाऱ्या ज्ञानदेवाबरोबर नामदेवांनीं चढाओढीचा विडा उचलून आपलें म्हणणें खरें करून दाखविलें.

१७

मग लावूनिया नेत्र निर्धार पै केला । हृदयीं आठविला केशीराज ॥
 इष्ट मित्र बंधु सोयरा जननी जनकु । नेणे मी आणिकु तुजवांचोनी ॥
 येई पंढरीराया मजलागीं धांवतु । झणी पहासी अंत कुपल्लुवा ॥

अशा प्रकारें या सतराव्या अभंगांत नामदेवानें विठ्ठलाचा धावा केला ! द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं जसा भगवान् श्र कृष्ण “ द्वारकेंत गाईवरला ” त्याचप्रमाणें तिकडे “ बैकुंठपुरीत पंढरीनाथ ” स्वमाईबरोबर नामदेवाच्याच गोष्टी करीत

होता तोही गहिंवरळा. नामदेव आपलें स्मरण करीत आहे हें देवाला कळण्यापूर्वी—होय. देवाला कळण्यापूर्वी !—

१८

आणि माझा डावा कां लवतो लोचन । करितसे स्फुरण वाम बाहू ॥
उद्वेग उपसर्ग वाटताती जिवा । कोणा जीवलगार्शी झाले कष्ट ॥
वाजतां पै वारा न लागावा राजसा । माझ्या विष्णुदासा भाविकासी ॥
वाटे तहान भूक झाली त्या पीडणी । तरीच माझ्या मनीं ऐशी दशा ॥
आणि अशा मनःस्थितीत असतांना त्याला नामदेवाचा धावा ऐकूं आला.
त्याबरोबर काय चमत्कार झाला पहाः—

तंव गडगडीत कूप उदके वोमंडला । कल्पांतीं खवळला सिंधु जैसा ॥
ज्ञानदेव म्हणे झाले अभिनव । कैमा ऋणी देव केला येणें ॥
सावध करुनीया दिलें आलिंगन । जीवे लिंबलोण उतरिलें ॥
आणि अशा प्रकारें ज्ञान व योग यावर हा भक्तिमार्गाचा प्रताप गाजला.
तीर्थावळींतील कित्येक अभंग फारच गोड आहेत व त्यांतील दोन तीन प्रत्यक्ष
नामदेवाचे असतील. पण एकंदरीत नामदेवाच्या नांवावर खपणाऱ्या या ज्ञानदेव-
चरित्रविषयक अभंगाबद्दल मधून मधून शंका येते, त्यांची विश्वसनीयता
निश्चित वाटत नाही. या अभंगांत प्रमसुख अपरंपार आहे पण सत्यकथन
किती आहे हा प्रश्न चिंतनीय आहे.

जेथें नामदेव, उपरोक्त अभंगाप्रमाणें, पंढरपूरला अगदीं निराश होऊन परत
आला तेथें इतर भक्त ज्ञानदेवाबरोबर यात्रेत राहिले कां परत आले हा प्रश्न
उभा राहतो व या तीर्थयात्रेचें सर्व भक्तमंडळाचा मोठा प्रवास हें वर्णन कितीही
आव्हाश्दायक असलें तरी त्याच्या खरेपणाबद्दल शंका उपस्थित होते. पण
अशा गोष्टीबद्दल एकदां दंतकथा व लोककथा जमूं लागल्या म्हणजे त्या कोडवर
जातील याचा नियम नसतो. ज्ञानदेवांनीं यात्रा कोणकोणत्या केल्या याचा
निर्णय करणें ही गोष्ट सोपी नाही. वर जीं ठिकाणें दिलेलीं आहेत त्यांचें मोघम
स्वरूपही आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. “पश्चिम प्रभास आदिकरोनी
द्वारका । पाहिल्या सकलिका मोक्षपुण्या । पंथीं पावन तीर्थें पाहिलीं सकलिकें”
हें विधान फार मोघम आहे, यांत कोणत्याही यात्रेचें विशिष्ट वर्णन नाही, हा
जरासा चमत्कारिक प्रकार आहे. प्रभास हें क्षेत्र काठेवाडांत साधारणपणें पूर्वेच्या

बाजूला समुद्रकिनाऱ्याजवळ (सोमनाथ व वेरावळ बंदर यांपासून फारसे दूर नाही अशा ठिकाणी) व द्वारका काठेवाडाच्या साधारणपणे पश्चिमेस; हीं दोन नावे प्रथम दिलेली आहेत व नंतर सर्व मोक्षपुऱ्या पाहिल्या म्हणून सांगितले आहे. सर्व मोक्षपुऱ्या म्हणजे

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ।

पुरी द्वारावती चैव समैते मोक्षदायकाः ॥

या सात पुऱ्या. अयोध्या (संयुक्त प्रांतांत), मथुरा (दिल्लीजवळ), माया म्हणजे हरद्वार दिल्लीहून दोनशें मैलांवर हिमाचलाच्या पायथ्याशी, काशी (बिहार प्रांताच्या आलीकडे), कांची म्हणजे कांजीवीरम (मद्रासजवळ), अवंतिका म्हणजे उज्जयिनी (मध्य हिंदुस्थान), आणि पुरी द्वारावती म्हणजे द्वारका (काठेवाडांत). अशा प्रकारें वरील अभंगांत द्वारकेचा दोन वेळां उल्लेख आहे. आणि या क्षेत्रांना जातांना वाटेंत लागणारीं सर्व क्षेत्रें. म्हणजे हा अभंग लिहिणाऱ्याला या तीर्थयात्रेची प्रत्यक्ष माहिती फारशी नव्हती असें म्हणणें भाग आहे.

काशीला ज्ञानदेव गेले होते त्यासंबंधीं अभंग तीर्थावळींत पुढील-प्रमाणें आहेतः—

१

ज्ञानदेव आले काशी । विवेश्वर आडवे येती ॥
रामनगर वेशीपाशी । भेटी झाल्या उभयतांसी ॥
परस्परें आलिंगन । नामा वंदी उभयचरण ॥

२

पुढें उभे वेशीपाशीं । त्याला लोटांगण काशी ॥
स्वर्गी देवा जाल्या भेटी । भोंवत्या पताकांच्या थाटी ॥
नामा म्हणे विठ्ठल बोला । ज्ञानोबासी म्हणे चला ॥

३

ज्ञानोबाचा हात । प्रेमें धरी विश्वनाथ ॥
ऐसें बोलत चालत । दोघे आले गंगेआंत ॥
ज्ञानोबाचे पायीं । मिठी घाली गंगाबाई ॥
हणे सोडा बाई । ज्ञानदेव सर्वांठांयीं ॥

आणि अशाच प्रकारचें अद्भुत वर्णन इतर क्षेत्रासंबंधीही करतां येईल. ज्ञानदेवांच्या तीर्थयात्रेसंबंधी कादंबऱ्या लिहितां येतील, गोरोबा आले आणि नरहरि आले म्हणून मोठी हृदयंगम वर्णने त्यांत लिहितां येतील; पण कादंबरी म्हणजे चरित्र नव्हे. शुद्धिपत्र मिळविण्यासाठीं आळंदीहून पैठणपर्यंत हीं भावेंडे वणवण हिंडलीं व ज्ञानेश्वरी ग्रंथ लोकांच्या श्रवणांत येऊं लागल्यावर ज्ञानदेवांबद्दल त्यांची पूज्यबुद्धि बळावली. ज्ञानदेवांच्या ठिकाणीं अमानित्व हा गुण अतिशयित होता तेव्हां लोकांच्या गर्दींत शिरून पूजा करून घेणें ही गोष्ट त्यांच्या अगदीं जीवावर आली असती. ज्ञानेश्वरींत तेराव्या अध्यायांत म्हटलें आहे:—

आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां ।
 योग्यतेचे येतां । रूप अंगा ॥ १८६
 तें गजवजो लागे कैसा । व्याधे रंभला मृगु जैसा ।
 कां बाहीं तरतां वळसा । दाटला जेवीं ॥ १८७
 पार्था ! तेणेंपाडे । सन्माने जो सांकडे ।
 गरिमेतें आंगाकडे । येवोचि नेदी ॥ १८८
 पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी ।
 हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ॥ १८९
 तेथ सत्काराची कें गोठी । के आदरा देईल भेटी ।
 मरणेसीं साटीं । नमस्कारितां ॥ १९०
 वाचस्पतीचेनी पाडे । सर्वज्ञता तरी जोडे ।
 परी वेडिवेमाजीं दडे । महिमेभेणे ॥ १९१
 चातुर्य लपवी । महत्व हागवी ।
 पिसेपण मिरवी । आवडोनी ॥ १९२
 लौकिकाचा उद्वेगु । शास्त्रांवरी उबगु ।
 उगेपणीं चांगु । आथी भरु ॥ १९३
 जगें अवज्ञाची करावी । संबंधीं सोयचि न धरावी ।
 ऐसी ऐसी जीवीं । चाड बहु ॥ १९४

आणि ज्ञानेश्वरींतील ज्ञानी पुरुषाच्या वर्णनपर ओव्या हा जर भगवान् श्री ज्ञानदेवाच्या आत्मस्वरूपदर्शनांतील भाग असेल तर ते ज्ञानदेव तीर्थयात्रा कसे

करीत असतील याची कल्पना रसिक वाचकाला येईल. नामदेवाच्या कीर्तनाच्या किंवा भजनाच्या “फडां”तून ज्ञानदेव चालले आहेत; बाटेंत ठिकठिकाणी संतमंडळी येऊन दिंडीत सामील होत आहेत; ज्ञानदेव पदोपदी चमत्कार करीत चालले आहेत; नामदेव मधून मधून त्यांच्याशी त्या बाबतीत चढाओढ करीत आहेत इत्यादि वर्णन वरील ओव्या ज्यांच्या कानांत सारख्या गुणगुणत आहेत त्यांना जरा निराळ्या अर्थाने चमकृतिपूर्ण वाटलें तर त्यांत चमत्कार मानण्याचें कारण नाही. तीर्थावळींत प्रकट झालेल्या नामदेवाप्रमाणें ज्ञानदेव “कडवे” भगवद्भक्त नव्हते. सर्वाभूती समदृष्टि ज्यानें केली त्याची “सर्वा देवी” ही समदृष्टिच असली पाहिजे आणि तशीच ती होती. देव-देवतांतराचा अभिमान ही गोष्ट ज्ञानदेवाजवळ नव्हती असें सांगणें म्हणजे सूर्याजवळ अंधार नाही असें म्हणण्यासारखेंच आहे ज्ञानदेवांना आयुष्यच इतकें थोडें मिळालें कीं त्यांनीं बरीचशी तीर्थयात्रा करणें फारसें शक्य नव्हतें. आणि जी त्यांनीं केली असेल ती रसिक अंतःकरणानें, जिज्ञासु बुद्धीनें, देवाच्या आणि सृष्टीच्या अंतरंगांत शिरण्यासाठीं केली असली पाहिजे.

[५] आतां या तीर्थयात्रेचें वर्णन दोन ग्रंथकारांनीं केलें आहे त्याचा थोडा थोडा मासला येथें देतो.

“अशा प्रकारें करमणूक करीत करीत वाटेच्या अनेकविध तीर्थांचीं स्नानें करून तेथील देवांचीं दर्शनें घेत घेत (ते) चालले. पश्चिमेचे प्रभास, पट्टण, द्वारका, सोरटी सोमनाथ, डाकूरजी भगवान्, बेचराजी देवी, सिद्धपुरी, मातृगया, पुष्करराज हीं तीर्थें करून हे दोघे मारवाड देशांतून चालले. मारवाडांतून उत्तरेस पंजाब देशांतील स्थानेश्वर, नगरकोटनिवासिनी श्रीज्वाळा-मुखी देवी, बदरिकाश्रम, हिमालयांतील पवित्र गंगोत्री, जमोत्री, हरिद्वार इत्यादि तीर्थें करीत करीत हे आमचे दांघे महासाधु दिल्लीस आले...दिल्लीहून श्री ज्ञानेश्वर आणि नामदेव हे बरोबर निघून मथुरा, गोकुळ, वृंदावन, अयोध्या हीं क्षेत्रें करीत करीत कांहीं दिवसांनीं श्री वाराणसी क्षेत्रांत आले. तेथें विधियुक्त यात्रा, श्रीविश्वेश्वरदर्शन, प्रदक्षिणा वगैरे करून श्रीरामभक्त महासाधु कबीर ह्यांची व आमचे ज्ञानेश्वर नामदेव यांची भेट झाली. तेथें कबीराच्या येथेंही पुष्कळ चमत्कार घडले. मग तेथून हे सद्भक्तशिरोमणि निघाले ते प्रयाग, गया, चित्रकूट, अनसूया, गिरि, पूर्वसमुद्र, जगन्नाथ, ओंकार, उज्जनी

महाकाल, सप्तशृंग, नाशिक, त्र्यंबक, पुण्यस्तंभ, प्रतिष्ठान, घृष्णेश्वर, परळी, वैजनाथ (परळी वैजनाथ हें खरोखर एकच ठिकाण आहे) वगैरे तीर्थे करीत आंवढ्या नागनाथास आले. (या ठिकाणीं नामदेवांनीं चमत्कार केलेला होता. त्यामुळे पूर्वाभिमुख देऊळ पश्चिमाभिमुख झाले.)...नंतर तेथून निघून पंपासरोवर, श्रीव्यंकटेश, स्वामी कार्तिक, श्रीशैलमल्लिकार्जुन, शिवकांची, विष्णुकांची, मदुरा-मीनाक्षी, सेतुबंध रामेश्वर, दक्षिणसमुद्र वगैरे करून पुनः हे उत्तरेस चालले. येतांना पश्चिमेकडील परशुराम, गोकर्ण, महाबलेश्वर, (गोकर्ण महाबलेश्वर हें एकच ठिकाण आहे) भीमाशंकरादि तीर्थे करीत करीत श्री पंढरपुरास ज्ञानेश्वर आणि नामदेव हे सुरक्षित येऊन पोहोचले ” इत्यादि. (श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र, बळवंत खंडूजी पारख,).

या सर्व वर्णनाला आधार वर दिलेल्या “पश्चिम प्रभास आदिकरोनी द्वारका । पाहिल्या सकलिका मोक्षपुण्या । पंथीं पावनतीर्थें पाहिलीं सकलिक ” या तीर्थावळींतील अभंगाच्या तीन ओळी. शिवाय “तीर्थे करूनी नामा पंढरीशीं आला ” या विसाव्या अभंगाची दाद रा. ब. खं. पारख यांनीं घेतलेलीच नाही. रा. पारख यांनी ज्ञानेश्वरचरित्र सुंदर भाषेत पुष्कळच वर्षांपूर्वी लिहिलें होतें व त्या काळीं सशोधनाचें तंत्र फारसें कोणाला माहीत नव्हतें असें म्हणतां येईल. तरीसुद्धां आपल्या अद्भुतरम्य वर्णनांत ही तीर्थयात्रा ज्ञानदेव नामदेव या दोघांनींच केली असें रा. पारख सांगतात व तें तीर्थावळीं-तील वर्णनाला धरून आहे. पण या नंतर पुष्कळ वर्षांनीं म्हणजे सन १९१२ या वर्षी रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर या प्रख्यात संतवाङ्मयाभ्यासू गृहस्थांनीं आपला “श्रीज्ञानेश्वर महाराज-चरित्र आणि ग्रंथविवेचन ” हा फार सुंदर भाषेत लिहिलेला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्याच्या सहाव्या प्रकरणांत या तीर्थयात्रेची मोठी सुरस हकीकत आहे. तिलाही अगदीं मूळांतला आधार म्हणजे वर दिलेल्या तीर्थावळींतील अभंगाच्या ओळीच हें सांगायचास नकोच. अर्थात् महिपतबावांच्या ग्रंथांतून दिलेली हकीकतही रा. पांगारकरांनीं घेतलेली आहे. पांगारकर लिहितात त्याप्रमाणें ही तीर्थयात्रा या दोघांनींच केली नाही. ज्ञानदेव व नामदेव पंढरपुरांत विठ्ठलाचा निरोप घेऊन बाहेर पडले. “ श्रीनिवृत्तिनाथांची आज्ञा घेऊन ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं तीर्थयात्रेला निघण्याचा शेत मुक्रर केला. श्रीगुरु निवृत्तिनाथही बरोबर होतेच. सोपानदेव, मुक्ताबाई हे

आणि इतर ज्या भक्तांना यांच्या सहवासाचा लाभ घ्यावासा वाटला ते सर्व मिळून आळंदीहून बरोबर निघाले.” मग ही सर्व मंडळी पंढरपुरास आली. “मंगळवेढ्याहून चोखामेळा व आरणभेंडीहून सावंता माळी हे या संतमेळ्यास पंढरीस येऊन मिळाले. चालत चालत सर्व मंडळी कऱ्हाडजवळ येऊन पोहोचली.” याप्रमाणे सर्व मंडळी मार्गक्रमण करीत असतांना एके दिवशीं तेरगांवीं येऊन पोहोचली. तेथे गोरोबा कुंभार रहात होते. गोरोबांनीं संतांचे मोठ्या भक्तिभावाने आदरातिथ्य केले. प्रत्येक मुक्कामास ज्ञानदेवांचे कीर्तन होत असे.” या ठिकाणीं रा. पांगारकरांनीं गोरोबांनीं सर्वांची डोकी आपल्या थापटण्यानें तपासून पाहिल्याची व नामदेवांचे मडके (डोके) कडे असल्याची गोष्ट दिली आहे. तिचा विस्तृत उल्लेख महिपतीच्या ग्रंथांत आहे. “सर्व मंडळी गोरोबांची आज्ञा घेऊन निघाली तो शिवरात्रीच्या सुमारास आंबड्या नागनाथी येऊन पोचली, ” “ज्ञानेश्वर महाराज तीर्थयात्रा करीत करीत सातपुड्यापर्यंत आले.” ज्ञानेश्वर महाराज यानंतर प्रयागास गेले. “तेथे त्रिवेणीचे स्नान करून व भारद्वाजाश्रम पाहून ते काशीस गेले. त्यावेळीं मणिकर्णिकेच्या घाटावर मुद्रकाचार्य मोठा यज्ञ करीत असल्यामुळे काशीस वैदिक, शास्त्री, पुराणिक इत्यादि विद्वान् ब्राह्मणांची मोठी दंगल उठून राहिली होती व यज्ञप्रसंगीं अग्रपूजेचा मान कोणाला द्यावा याबद्दल तंटा माजून राहिला होता. तो तंटा मिटेना तेव्हां मुद्रकाचार्यांनीं एक हस्तिनी (म्हणजे हत्तीण) आणून तिच्या सोडेंत एक पुष्पमाला दिली व ती ज्याच्या गळ्यांत माळ घालील त्याची अग्रपूजा करावी असे ठरविले. प्रत्येकास वाटे कीं हा मान मळा मिळावा, पण या मानाची रसभर अपेक्षा नसलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या गळ्यांत ती माळ येऊन अचानक पडली व ‘पुंडलीक वरदे’च्या जयघोषांनीं काशीक्षेत्र दणाणून सोडले.” “तीर्थयात्रेचा पंथ क्रमीत असतां आपली संतमंडळी हस्तिनापूर उर्फ दिल्ली येथे आली.” येथे नामदेवांनीं मेलेली गाय जिवंत करून यवन पातशाहाला चकित करून सोडले. “ज्ञानेश्वर महाराज काशीच्या पंचक्रोशींत फिरून गया, अयोध्या, गोकुळ, वृंदावन, द्वारका, गिरनार इत्यादि तीर्थे हिंडत मारवाडांत आले.” मारवाडांत उपरोक्त विहीरींत पाणी वर चढण्याचा चमत्कार झाला आणि अशा प्रकारे “तीर्थयात्रा संपवून संतमंडळी परत पंढरपुरास आली.” महिपतबोवांच्या

भक्तविजयांतील कथांचा आधार घेऊन रा. पांगारकर यांनी लिहिलेला मजकूर लक्षांत घेतका तरीसुद्धा तीर्थयात्रेच्या सर्व वर्णनाचा मूळ आधार तीर्थावळीच्या अभंगांतोला तीन ओळी, हीच गोष्ट शिल्लक राहते. रा. पांगारकरांनी रा. पारख यांच्यापेक्षा थोडीशी अधिक चिकित्सक बुद्धि दाखवून ज्ञानदेवांना बदरिकाश्रम, गंगोत्री, जमोत्री इकडे हिंडवून आणलें नाहीं हीही गोष्ट येथें निर्दिष्ट करण्यासारखी आहे. नामदेव यात्रेतून मध्येच निघून आला ही गोष्ट पांगारकरांनीही उल्लेखिलेली नाहीं.

याप्रमाणें हें तीर्थयात्राप्रकरण आहे. हें चमत्कारांनीं भरलेलें आहे यांत चमत्कार नाहीं; पण ज्ञानदेव चमत्काराचे पुरस्कर्ते नव्हते येवढें लक्षांत ठेवून जिज्ञासूंनीं आपल्या चिकित्सक बुद्धीचा थोडाबहुत उपयोग करण्यांत चूक होणार नाहीं ज्ञानदेव परत पंढरपुरास आल्यावर श्रीगुरूंच्या आज्ञेवरून त्यांनीं “अमृतानुभव” हा कशाचीहा व्याख्या नसलेला स्वतंत्र ग्रंथ रचला. या ग्रंथाला उपमा नाहीं. त्याचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न दुसऱ्या एका भागांत केलेला आहे. या शिवाय ज्ञानदेवांच्या नांवावर मिळणारी रचना बरीच आहे तिचाही परामर्श घेण्याचा प्रयत्न अन्यत्र याच ग्रंथांत केलेला आहे. तीर्थयात्रेनंतर हळू हळू ज्ञानदेवांचा समाधिकाळ जवळ येत चालला. तिकडे वळण्यापूर्वी त्यांच्या काळच्या व त्यांच्याशीं संबंध आलेल्या संत-सज्जनांची ओळख करून घेणें आवश्यक आहे. तेव्हां यापुढील भागांत ज्ञानदेवांच्या मित्रपरिवाराची म्हणजेच तत्कालीन महाराष्ट्रीय संतमंडळाची थोडक्यांत हकीकत दिलेली आहे.

भाग सहावा

परिवार

जयाचें नांव तीर्थरावो । दर्शनं प्रशस्तीसी ठावो ।
जयाचेनि संगें ब्रह्मभावो । भ्रांतासही ॥ १०२
जयाचेनि बोले धर्मु जिये । दिठी महासिद्धीतें विये ।
देखें स्वर्गसुखादि इयें । खेळु जयाचा ॥ १०३
विपायें जरी आठवला चित्ता । तरी दे आपुली योग्यता ।
हें असो तयातें प्रशंसिता । लाभु आथी ॥ १०४
पुढती अस्तवेना पेसैं । जया पाहिलें अद्वैतदिवसैं ।
मग आपणपांचि आपणु असे । अखंडित ॥ १०५

ज्ञानेश्वरी, ६

ज्ञानदेवांचा परिवार—ज्याला घर ना दार, संसार ना उपाधि त्याचा परिवार कसचा ? पण ज्ञानदेवांचा परिवार फार मोठा होता आणि त्यांचा परिवार हें महाराष्ट्राचें भाग्य होऊन गेलें. त्यांचा परिवार म्हणजे प्रथम त्यांचीं मावंडें आणि नंतर त्यांचे नामदेवप्रभृति संतमित्र. त्यांचीं व त्यांनीं केलेल्या चमत्कारांचीं वर्णनं करतां करतां आपले संतचरित्रकार महिपतिबावा यांच्या लेखणीला विलक्षण माधुर्य चढलेलें आहे. ज्ञानदेवांच्या भावंडांची हकीकत आतांपर्यंत बरीच आली आहे. येथें त्यांची त्यांच्या कवित्वद्वारां थोडीशी ओळख करून घ्यावयाची आहे. ज्येष्ठ बंधु निवृत्तिनाथ हे ज्ञानदेवांचे गुरु. आपल्या सद्गुरुबद्दल ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरींत व अमृतानुभवांत ठिकठिकाणीं मोठे प्रेमोद्गार काढले आहेत. ज्ञानदेवांना निवृत्तिनाथांबद्दल अत्यंत पूज्यभाव व अभिमान होता आणि ज्ञानदेवाबद्दल निवृत्तिनाथांना निरतिशय प्रेम होतें. ज्ञानदेवांच्या निर्याणसमयीं हा ज्ञानदेवांचा सद्गुरु, शंकरापेक्षां श्रेष्ठ म्हणून ज्याचें वर्णन अमृतानुभवांत ज्ञानदेवांनीं केलेलें आहे असा, त्या निवृत्तिनाथाचें हृदय खळबळून गेलें. नामदेवानें त्या प्रसंगाच्या केलेल्या वर्णनावरून शाकुंतळांतल्या चौथ्या अंकांतली श्लोकचतुष्टयाची आठवण कोणत्याही

रसिकाला झाल्याशिवाय राहणार नाही. निवृत्तिनाथांच्या नांवावर सुमारे पावणेचारशे अभंग प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील मासल्यासाठी थोडे येथे देतो. श्रीकृष्णासंबंधी अद्वैतपर अभंग निवृत्तिनाथांचे म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत त्यांत माधुर्य अनुपम भरलेले आहे.

१

वैभव विलास नेणोनी सायास । कल्पनेची आस नाही जेथें ॥
ते रूप दुर्लभ कृष्णमूर्ति ठसा । वोतल्या दश दिशा नंदा घरीं ॥
योगियाचे ध्यान मनाचे उन्मन । भक्ताचे जीवन गाई चारी ॥
निवृत्ति साकार ब्रह्मीचा प्रकार । ॐ तत्सदाकार कृष्णलीला ॥

२

मेघ अमृताला जेथुनि पवाड । दुजियाची चाड नाही जेथें ॥
ते कृष्णरूप गाडे । यशोदा घे पुढें । दूध वाडें कोडें । मागतसे ॥
सृष्टीचा उपवटु ब्रह्मांडाचा घटु । ब्रह्मीचा उपवटु उघड दिसे ॥
निवृत्ति उघटु ब्रह्मामाजीं लोले । नदाघरी खेळे गोपवेषे ॥
सद्गुरूचा प्रसाद झाल्यानंतर जी स्थिति प्राप्त झाली तिचें वर्णन केलेल्या अभंगांपैकीं एकदोन देतो.

१

सार हे निःसार निवडुनी घेईन । सर्व हा होईन आत्माराम ॥
राम सर्वाघरीं बिबलासे आम्हा । पूर्ण तो पौर्णिमा सोळा कळी ॥
न देखों दुसरें हरिवीण काज । आणिकाचें चोज नाही तेथें ॥
निवृत्ति गौरव गुरुमुखें घेत । आपणचि होत समरसें ॥

२

निमाली ते निशा पळाला तो दीन । प्रपंचाचें भान लोपिल्लें ॥
हरिवीण नाही सूत्रधारीरूप । वासना संकल्प उपटिला ॥
तोडियेलें सूत्र उगविला गळा । अखंड सोहळा ब्रह्मरूप ॥
निवृत्ति निःसंग परब्रह्म चांग । फेडियला पांग गुरुराजें ॥
पुढील अभंग तत्त्वार्थानें भरलेला आहेः—

अनुभवाच्या गांवीं ज्ञान हेंचि फळ । विज्ञान केवळ वृक्ष तथा ॥
साधनीं स्वानुभव अनुभवीं अनुभव । ब्रह्माची राणीव आम्हां घरीं ॥

रिकामा बरवु नसे खेळे मेळे । ब्रह्मची कळोळे भोगीतुसे ॥
 निवृत्ति सरळ निरसले अज्ञान । सर्वत्र संपर्ण आत्माराम ॥
 पंढरपूर व तेथील काळासमारंभ यासंबंधी निवृत्तिनाथाचे बरेच अभंग
 आहेत. आपल्या तीन भावंडाबद्दलही त्यांचा एक अभंग आहे. त्यांत इतरही
 संतांचा उल्लेख आहे.

सोपान संवगडा स्वानंद ज्ञानदेव । मुक्ताईचा भाव विठ्ठलराज ॥
 दिडी टाळघोळ गाती विठ्ठलनाम । खेचरासी प्रेम विठ्ठलासी ॥
 नरहरि विठा नारा ते गोणाई । प्रेमभरित गेहीं वोसंडत ॥
 निवृत्ति प्रकट ज्ञानदेवा सांगे । पुंडलीकसंगे हरि खेळे ॥
 हा अभंग निवृत्तिनाथांचाच आहे काय ? पण पुढील अभंग याहूनही
 चमत्कारिक आहे.

धन्य हा खेचर धन्य हा सोपान । भक्तीचें जीवन जनक हेतु ॥
 धन्य याचे कुळ पवित्र कुशल । नित्य या गोपाळ जवळी असे ॥
 याचेनी स्मरणें नाशतीं दारुणें । कैवल्य पावणे ब्रह्मामार्जी ॥
 निवृत्ति म्हणे परब्रह्म हे साकार । तेथील अंकुर उमटले ॥
 हाही अभंग निवृत्तिनाथांचाच काय ? आणि असेल तर यांतील सोपान
 म्हणजे त्याचा भाऊ सोपानदेव तोच काय ? आणि त्याच्या म्हणजे आपल्या
 जातिकुळाचा निवृत्तिनाथ धन्यवाद देत आहे ? अतिशय अडचणीचे इतर
 प्रश्न अशा अभंगांच्या आधारावर उभ करण्यापेक्षा हे अभंगच निवृत्तिनाथांचे
 नसून त्याच्या नांवावर कोणीतरी दडपून दिले आहेत असें म्हणणें ज्यास्ती
 सयुक्तिक दिसतें.

आतां त्याचे एकदोन उपदेशपर अभंग देतो.

१

समता वर्तावी अहंता खंडावी । तेणेंची पदवी मोक्षमार्ग ॥
 क्षमा धरी चित्तीं अखंड श्रीपति । एकतत्व चित्तीं ध्याईजेसु ॥
 नाम हाचि मंत्र नित्य नाम सार । दुसरा विचार घेऊं नको ॥
 अन्य शास्त्रें भजतां नाहीं पै मुक्ता । हरिनाम गातां मुक्ति रोकडी ॥
 नित्यसुख ध्यावें नामचि अनुभवावें । तरिच सुख पावावें इहलोकीं ॥
 निवृत्ति भजन नित्य अनुष्ठान । एकरूप ध्यान मनीं ध्यातु सदा ॥

निवृत्तिनाथांच्या नांवावर खपणारे बरेचसे अभंग त्यांचे नव्हेत हें स्पष्ट दिसतें. त्यांतील बऱ्याच गोष्टी निवृत्तिज्ञानदेव यांच्या चरित्राशी, तत्त्वांशी, विसंगत दिसतात आणि कित्येक शतकांनंतर कोणी तरी हे अभंग रचून या पुरुषांच्या नांवावर ढकललेले दिसतात हें स्पष्टपणें नमूद करणें आवश्यक आहे.

सोपानदेवाच्या नांवावर सुमारे पन्नास अभंग प्रसिद्ध आहेत. नमुन्यासाठीं एक येथे देतो. हा ज्ञानदेवासबंधी आहे.

ज्ञानदेवीं ज्ञान नाहीं तेथे भिन्न । प्रपंचाचें भरण तेथें नाहीं ॥
स्वरूपाची खूण होउनी सकळ । भोगी सर्वकाळ चित्सत्ता ॥
आत्मा परमात्मा भेदाभेदद्वंद्व । एक तव अभेद जनीं वनीं ॥
सोपान दीपन दीपीं तें जीवन । तयामाजी मन एक झालें ॥

मुक्ताबाई ही या भावंडांत सर्वांत लहान. ही आपल्या थोरल्या भावंडांची फार लाडकी “ ताई ” होती आणि ब्रह्मज्ञान जाणणारी होती. हिनें अनेक चमत्कार केलेले आहेत. नामदेवाला “ तू कच्चा ” म्हणून ही एवढीशी पोर वरचेवर हिणवत असे. विसोबा खेचर या गृहस्थानें ज्ञानदेवाचा द्वेष करून आपल्या ब्राह्मण्याची कीर्ति गाजविली होती. याचें पहिलें नांव विसोबा चाटी. एक दिवस निवृत्तिनाथानें सणाच्या वेळीं मुक्ताबाईला मांडे तयार करण्यास सांगितलें. त्यासाठीं कुंभाराकडून खापर आणण्यासाठीं निघालेली ही मुलगी विसोबानें पाहिली व तिच्या खापर देऊं नको म्हणून त्यानें कुंभाराला सांगितलें. तेव्हां ती खिन्न होऊन परत आली. तिला खिन्न पाहून ज्ञानदेवानां कारण विचारलें व तें ऐकतांच योगसामर्थ्यानें पोटांतील जठराग्नि पेटविला व आपली पाठ सपाटून तापविली व त्यावर मुक्ताबाईनें मांडे भाजून घेतले. हा चमत्कार पाहून विसोबा चाटी त्यांना शरण गेले व विसोबा खेचर म्हणजे खेचर वृत्तीनें राहणारे म्हणून प्रसिद्धीला आले. नामदेवाचा हा विसोबा खेचरच गुरु झाला. ही गोष्ट म्हणजे मांडे भाजण्याची गोष्ट झाली तेव्हां मुक्ताबाई फार तर दहा बारा वर्षांची असेल. ज्ञानदेवांच्या पाठीवर मांडे भाजण्याच्या चमत्काराह्मत्काच दुसरा चमत्कार म्हणजे येवढ्या लहान वयांत मुक्ताबाईला मांडे करतां येत होते; व ती आपल्या भावंडांना खायला जेवायला करून घाळीत असे. मुक्ताबाई म्हणजे मोठी तीव्र बुद्धीची मुलगी होती यांत शंका नाही. निवृत्तिनाथ व

ज्ञानदेव या भावंडांना शोभण्यासारखी ती बह्नीण होती व मराठी वाङ्मयांत “ ठवले ” रचनांच्या महदंबेप्रमाणेंच तिची आद्य कवयित्रींत गणना केली पाहिजे.

मुक्ताबाईचे दोन चार अभंग येथें देतो. तिच्या नांवावर एकंदर चाळीस बेचाळीस अभंग प्रसिद्ध आहेत.

१

आधी तूं मुक्त होतासि रे प्राणिना । परि वासने पापिणिना नाडिलासी ॥
 आधीचें आठवी मग घेई परी । हरिनाम जिव्हारीं मंत्रमार ॥
 आदि मध्य हरि ऊर्व पै वैकुंठ । जाईल वासना हरि होईल प्रकट ॥
 एक तत्व धरीं हरिनाम गोड । येर ते कावाड विषयबोडी ॥
 नाना मते सांडी वासना पापिणी । एक नारायणीं चाड धरी ॥
 मुक्ताबाई मुक्तलग साडिली हे वासना । मुक्तामुक्ती राना हरिपाठ ॥

२

निर्गुणाची सेज सगुणाची बाज । तेथें केशीराज पडुडले ॥
 कैसें याचे करणें दिवसा चादिणें । सबळें ऊठणे एक तत्त्वीं ॥
 नाहीं या ममता अवधीच समता । आदि अंतु बिंबता नलगे वेळु ॥
 मुक्ताई सधन सर्वत्र नारायण । जीवशीव संपूर्ण एका तत्त्वे ॥

३

प्रारब्ध संचित आचरण गोमटें । निवृत्तिटोकें निघालो आम्ही ॥
 मुळींचा पदार्थ मुळीच पै गेला । परतोनी अबोला संसारासी ॥
 सत्यभित्याभाव सत्वर फळला । हृदयीं सामावला हरिराज ॥
 अव्यक्त आकार साकार हे स्फूर्ति । जीवेंशिचे प्राप्ति ऐसें केलें ॥
 सकाम निष्काम वृत्तीचा निज फेर । वैकुंठाकार दाखविले ॥
 मुक्तलग मुक्त मुक्ताईचें तट । अवघेच वैकुंठ निघोट रया ॥

ज्ञानदेवानें येवढ्या लहान वयांत ज्ञानेश्वरी कशी लिहिली हें कोडें आपल्यापुढें आहे. पण त्याच्यापेक्षां वयानें तीन चार वर्षे लहान असलेल्या मुक्ताबाईनें हे असले अद्वैत ज्ञानानें भरलेले सुंदर अभंग कसे रचले हेंही एक कोडेंच आहे. मुक्ताबाईच्या नांवावर दोन कूट अभंग प्रसिद्ध आहेत. त्यांतला छोटा येथें देतोः—

मुंगी उडाली आकाशीं । तिणे गिल्लिले सूर्याशीं ॥

थोर नवलाव झाला । वांझे पुत्र प्रसवला ॥

विंचु पाताळाशी जाय । शेष माथां वंदी पाय ॥

माशी व्याली घर झाली । देखोनी मुक्ताई हांसली ॥

अशीं कूट पदे जुन्या मराठी वाङ्मयांत बरींच आहेत व त्यांची सोडवणूक वेदांत शास्त्राचें सूक्ष्म ज्ञान असणाऱ्यांनीं करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मुक्ताबाईंच्या बुद्धीचें व वैराग्याचें कौतुक करावें तितकें थोडें आहे. याप्रमाणें ज्ञानदेवांच्या तीन भावंडांचा परिचय झाल्यानंतर आपण त्यांच्या तत्कालीन संतमित्रांकडे वळूं.

[२] मुक्ताबाईंचें नांव घेतांच चांगदेवाचीही आठवण होते. चांगदेव हे त्या काळचे मोठे योगी आणि सिद्धि प्राप्त झालेले पुरुष होते. ते चौदाशें वर्षे वयाचे होते व योगबलानें 'वाघावर बसत' आणि सर्पांचा चाबूक करीत. [पाठीवर 'बसवून' घेण्याइतका वाघ गरीब झाल्यावर येवढ्या जबर चाबकाची जरूरी काय असा प्रश्न निघण्याचा संभव आहे पण तिकडे आपण येथें लक्ष देण्याचें कारण नाही.] चांगदेवांचें चरित्र निळोबा म्हणून तुकारामाचे शिष्य होते त्यांनीं लिहिलेलें आहे. चांगदेव तापी नदीच्या कांठीं रहात. हे योगविद्येंत फार निष्णात होते. त्यांचा शिष्यपरिवार बराच मोठा होता. त्यांनीं ज्ञानदेवानें केलेले चमत्कार ऐकलें व अशा योग्याची व आपली गांठ पडून आपलें योगवैभव त्याला दाखविण्याची संधि मिळावी अशी त्यांना इच्छा झाली.

उपजता ज्ञानी हे वर्म जाणोनी ।

आले लोटांगणी चांगदेव ॥

असें नामदेवानें वर्णन केलें आहे. पण चांगदेवांना अहंता बरीच होती. ज्ञानदेवासारख्या मुलाला मायना काय लिहावा याची शंका येऊन त्यांनीं कोरा कागद-मजकूर न लिहितां-पत्र म्हणून ज्ञानदेवाकडे पाठविला. ही दंतकथा खरी असो खोटी असो, चौदाशें वर्षे योगसाधन करून पुनः चांगदेव कोरा तो कोरा राहिला हें दाखविण्याचा तिचा हेतु आहे. ज्ञानदेवांनीं पत्रोत्तर पाठविलें व पुढें त्यांच्या भेटीला चांगदेव वाघावर बसून आले. त्या वेळीं ज्ञानदेव आपल्या भावंडांसहित एका भिताडावर ऊन खात बसले होते. चांगदेवाचा गर्व हरण-

करण्यासाठी ज्ञानदेवांनींही योगबलाच्या सामर्थ्यानें ती भित चालविली व तो चमत्कार पाहून चांगदेवाचा माथा ज्ञानदेवापुढें विनम्र झाला. चांगदेवपासष्टी नांवाचें छोटेंसें प्रकरण चांगदेवाचा उपदेश करण्यासाठी ज्ञानदेवानें रचिलें व त्यांत अद्वैत तत्त्वाचें विवरण आहे. चांगदेवाची एक अशी गोष्ट सांगतात कीं ज्ञानदेवाचे चमत्कार पाहिल्यानंतर एक दिवस ते मुक्ताबाई स्नान करीत होती तेथें गेले व ती निसर्गावस्थेंत असलेली पाहून अशा स्थितींत तिच्या पाहिल्याची लाज वाटून तेथून परत जाऊं लागले. चांगदेवाच्या या “विषम” चित्तवृत्तीबद्दल मुक्ताबाईनें त्याची चांगलीच हजेरी घेतली. मुक्ताबाई त्याला काय म्हणाली याचें वर्णन महिपतीनें केलें आहे तें मोठें मजेदार आहे.

जरी गुरुकृपा असती तुजवरी । तरी विकार न येतां अंतरी ।

भिंतीस कोनाडे तैशापरी । मानून पुढे येतासी ॥

जनीं वनीं हिडतां गाय । वस्त्रें नेसत असती काय ।

त्या पश्वेषी मी पाहे । तुज कां नये प्रत्यया ॥

मुक्ताबाई पुढें, चांगदेव ज्ञानदेवांचे शिष्य झाल्यावर, त्यांना चांग्या म्हणून हांक मारीत असे. चौदाशें वर्षें वयाच्या या सिद्ध पुरुषाला या बारा चौदा वर्षांच्या मुलीनें “चांग्या” म्हणून हाक मारावी व तिचा त्यानें विषाद मानूं नये हें ज्ञानदेवाच्या सद्गुरुप्रसादामुळें त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या समतेचें निदर्शक होय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चांगदेवाची उकट मुक्ताबाईवरच पूज्यबुद्धि अतिशय वाढली. ज्ञानदेवाच्या घरांत मुक्ताबाई व चांगदेव यांचे वरचेवर संवाद होत व त्यांत ब्रह्मज्ञानविवेचन वरचेवर होई. चांगदेवाचे कांहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत; त्यावरून या अतिवृद्ध सिद्धाच्या ठिकाणीं इतर गुणांबरोबर विनोदबुद्धीही होती असें दिसून येतें. त्याचे कांहीं कूट अभंग मोठे मजेदार आहेत:—एक नमुना—

नोवरीचे हातीं चित्रीव काठी । नोवरी लागे संन्याशापाठी ॥

नारायण म्हणा नारायण म्हणा । नारायण म्हणावो नोवरीवो ॥

विश्वरूप नोवरी संन्याशा रातली । त्या आम्हां भली सोयरीक झाली ॥

दिगंबर नोवरा क्षपणिक वऱ्हाडी । वटेश्वर चांगा वाहतो लुगडीं ॥

चांगदेव मुक्ताबाईला आपली बहीण समजत असे. पुढील कूट अभंग कळावयाला कठीण नाहीं.

वन्हाडी आले संगारनगरा । चांगा नोवरा केळवला ॥
हाती काकण उभा वटेश्वरी । शांति हे नोवरी पर्णावया ॥
पर्णिली शांति वैगली पाटी । मुक्ताबाई करवली हळदुली वाटी ॥

चांगदेवाचा पुढील अद्वैतपर अभंग पहा:—

रूप नाही तेथे नांव नाही । गुण नाही तेथे निर्गुण नाही ॥
रूप नाही तेथे मन सांगावया गेले । आपणचि बुडाले अरुपीं रे ॥
चांगावटेश्वरीं रूप ना गुण । सहज निर्गुण बाईयांनो ॥

चांगदेव मुक्ताबाईला बहीण समजत होता तर ती लहान मुलगी या चौदाशें वर्षांच्या म्हातान्याला आपलें मूल समजत होती. पुढील अभंग चौदा वर्षे वयाच्या मुलीनें चौदाशें वर्षे वयाच्या माणसाला उद्देशून केला आहे असें कोणास वाटेल काय ?

भावं भक्ती करुनि वैराग्य जोडसी । तरी तूं पावसी ब्रह्मसुख ॥
ज्ञानतत्त्वीं करीं करीं हा विचार । निर्गुणी आकार निरामय ॥
चांग्या सोय धरीं ज्ञानवटेश्वरी । मुक्ताई जिव्हारीं बोधु करी ॥

योगापेक्षां ज्ञान महत्वाचें आहे. हा सिद्धांत ज्ञानदेवाकडे येऊन चांगदेव शिकला. ज्ञानाशिवाय मुक्ति नाही हा सिद्धांत शंकराचार्यांप्रमाणें ज्ञानदेवांना मान्य होता. चांगदेवपासर्णीतील ओव्या अमृतानुभवांतील ओव्यांच्या धाटणीच्या आहेत. चांगदेवानें आपल्या शिष्यमंडळींत समाविष्ट होणें हा ज्ञानदेवाचा त्या काळीं फारच मोठा विजय होता. ज्ञानदेव स्वतः योगमार्गी होते पण योग व ज्ञान यांतील तारतम्य त्यांना पूर्णपणें पटलेलें होतें व ते चांगदेवाला उमजलें नव्हतें. चांगदेवाची अहंता एकदां नाहीशी झाल्यावर तो या चार भावंडांत पांचवा झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. चमत्कार करून याप्रमाणें चांगदेवासारख्या महासिद्धाला व विसोबा चाटीसारख्या संसारी माणसाला ज्ञानदेवानें ताळ्यावर आणलें पण त्यांचें परावर्तन केवळ चमत्कारामुळें झालें नाही. तें ज्ञानप्राप्तीमुळें झालें व ती ज्ञानप्राप्ति त्यांना ज्ञानदेवाच्या कृपेमुळें झाली. नामदेवासंबंधीं देखील असेंच म्हणतां येईल. त्याच्याही भक्तींत “ज्ञान” नव्हतें; तें त्याला ज्ञानदेवाच्या संगतीनें मिळालें व विसोबा चाटीसारख्या परावर्तन झालेल्या पतिताचें गुस्ख त्यानें ज्ञानदेवाच्या सांगण्यामुळेंच पत्करलें. नामदेवाची हकीकत

या ठिकाणीं विस्तारानें देण्याचें कारण नाहीं; पण ज्ञानदेवपरिवारांत त्याचें स्थान मोठें असल्यामुलें त्याच्या चरित्राचें थोडक्यांत निदर्शन येथें केलें पाहिजे.

[३] नामदेवाचें चरित्र चमत्कारांनीं भरलेलें आहे व त्याचा जन्म बरोबर कोठें झाला व तो बरोबर केव्हां जन्माला आला याबद्दलही निश्चित असें कांहीं माहीत नाहीं. रा. रा. ल. रा. पांगारकर यांनीं “ ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ ” या ग्रंथांत बरेच परिश्रम करून त्या वेळच्या मंडळीसंबंधी कालनिर्णय केलेला आहे. त्यांत नामदेवांचा जन्मकाल कार्तिक शुद्ध ११ शके ११९२ म्हणून दिलेला आहे; म्हणजे ते ज्ञानदेवाहून पांच वर्षांनीं मोठे होते. नामदेव नांवाचे अनेक ग्रंथकार जुन्या मराठींत झाले ही गोष्ट खरी व एक नामदेव महानुभावपंथी होऊन गेला. चाळीस वर्षांपूर्वी ज्ञानदेव-नामदेव यांच्या परस्परसंबंधाबद्दल व कालानुक्रमाबद्दल पुष्कळ वादविवाद होऊन गेला पण त्यांतून निश्चित असें बाहेर कांहींच पडलें नाहीं. एकापेक्षा अधिक नामदेव झाले तर यांतील ज्ञानदेवाचा मित्र कोणता; त्याचप्रमाणें ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर असे दोघे पुरुष होऊन गेले व एकाचा मित्र एक नामदेव व दुसऱ्याचा मित्र दुसरा नामदेव असा वाद निघून त्यासंबंधी पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष झाले; पण उत्तरपक्षांत गालि-प्रदानाचा धुरळा बराच उडाल्यामुलें अद्यापि याही प्रश्नांचा कांहीं समाधानकारक निर्णय लागला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. नामदेव हा निस्सीम विठ्ठलभक्त होता. भक्तींत तो परिपूर्ण पण ज्ञानांत कच्चा होता व असा नामदेव ज्ञानदेवाचा समकालीन व मित्र होता हें गृहीत धरल्यानंतर त्याच्या नांवावर स्वपणाच्या अभंगाची गाथा तपासली तर त्या अभंगांत परस्परविरुद्ध अशा गोष्टी सांपडतात व त्यांतील कित्येक अभंग त्यानें केलेले नव्हेत असें स्पष्ट दिसतें. यासंबंधी निर्देश तीर्थयात्राप्रकरणांत तीर्थावळीच्या अभंगासंबंधी मागील प्रकरणांत एकापेक्षा अधिक वेळां आलेला आहे. नामदेवानें शतकोटि अभंग करण्याचा निश्चय केला होता व तो पार पाडण्यास त्याचीं बायकामुलें, पैपाहुणे, आलेगेले या सर्वांनीं मदत केली. तरी पण तो निश्चय त्याच्या मृत्यूच्या वेळेपर्यंत तडीला गेला नाहीं व कांहीं अभंग करावयाचे राहिले. तो संकल्प पुढें साडेतीनशें वर्षांनीं तुकारामानें पुरा केला अशी कथा आहे. नामदेवाला उद्धवाचा अवतार समजतात. आपल्याकडे मनुष्य थोडासा मोठा झाला कीं त्याला अवतार समजण्याचा प्रघात आहे व रामदास मास्तीचे अवतार, शिवाजी महाराज

शंकराचे अवतार, टिळक शिवाजीचे अवतार इत्यादि कथा प्रचारांत येतात. शंभर कोटी अभंगाची प्रतिज्ञा ही पण साठ सहस्र वर्षे तपश्चर्या या कोटीतीकच दिसते. तेव्हां या बाबतीत अधिक चर्चा करण्याचें कारण नाही. नामदेवाचा व ज्ञानदेवाचा अप्रतिम स्नेह जमला व विठ्ठलाचा हा आवडता भक्त ज्ञानेश्वरीच्या कर्त्याला गुरुस्थानी मानूं लागला आणि विसोबा खेचराला त्यानें प्रत्यक्ष गुरू केलें. सगुणोपासनेसंबंधी त्याच्या वृत्तींत फारसा अंतर पडला असें दिसत नाही व सगुणभक्तीचा तो मूर्तिमंत पुतळा होऊन गेला यांत कांहीं शंका नाही. त्याच्या शेकडों अभंगांत माधुर्य ओतप्रोत भरलेलें आहे आणि प्रेमळपणा व रसाळपणा या गुणांत मराठी वाङ्मयांत त्याच्याशीं कोणी बरोबरी करील असें वाटत नाही. त्याच्या अभंगांत एक प्रकारची विलक्षण गोडी आहे आणि त्याचें कारण गोडी हा पदार्थ वैषयिक आहे व निर्गुण, निर्विषयक, निरुपाधिक अशा तत्त्वज्ञानांत तशी गोडी असण्याचा संभव कमी. नामदेव हा ज्ञानदेवानंतर पुष्कळ वर्षे जगला आणि विठ्ठलाचें व पंढरीचें माहात्म्य चक्रवाढ व्याजाच्या गतीनें वाढविण्याचें खरें श्रेय त्याच्याकडे आहे. मराठी संतमंडळांत त्याचें नांव अजरामर झालेलें आहे व विठ्ठलभक्त ही पदवी खास त्याची आहे. त्याच्या अभंगाचे एक दोन नमुने येथें देतो.

ज्ञानदेवाबद्दल स्तुतिपर व थोडक्यांत चरित्रपर असा त्याचा अभंग प्रसिद्ध आहे. या अभंगांत मुक्ताबाईचा उल्लेख नाही ही गोष्ट चिंतनीय आहे.

तिन्ही देव जैसे परब्रह्मीचे ठसे । जगीं सूर्य जैसे प्रकटले ॥
 धन्य तो निवृत्ति धन्य तो सोपान । धन्य तें निधान ज्ञानदेव ॥
 उपजतां ज्ञानी हें वर्म जाणोनी । आले लोटांगणी चांगदेव ॥
 प्रत्यक्ष पैठणीं भट्टी केला वाद । रेड्यामुखीं वेद बोलविला ॥
 सोहंसुकृताच्या सोडोनीया गांठीं । केलीसे मराठी गीतादेवी ॥
 नामा म्हणे सर्व सुकृत लाहिजे । एक वेळ जाइजे आळंदीसी ॥

गीतादेवीचें मराठीकरण हा ज्ञानदेवांचा पराक्रम त्या काळच्या सर्व महाराष्ट्रीयाना मोठा अभिनंदनीय वाटला होता. असो. आतां पंढरीच्या विठ्ठलाबद्दल नामदेवाचे अभंगः—

१

वैकुंठीं पाहे तंव चतुर्भुज दिसे । परि सुंदर रूप तेथें नाहीं ॥
 क्षीरसागरीं पाहे तो तेथें निद्रिस्त । परि सुंदर रूप तेथें नाहीं ॥
 द्वारके पाहे तंव पाताळी चरण । परि सुंदर रूप तेथें नाहीं ॥
 हृदयीं पाहे तंव अव्यक्तचि दिसे । परि सुंदर रूप तेथें नाहीं ॥
 नामा म्हणे ऐसा सर्व गुणसंपूर्ण । पंढरीये उभा शोभत असे ॥

२

कस्तुरी कुंकुम रेखे लाल टिळा । केशराची उटी सर्वांगासी ॥
 पाहिला पाहिला माझा पांडुरंग । जीवीं जीवलग डोळेभरी ॥
 हार शोभे गळां मंजरीचा तुरा । कर्ण रत्न किळा झळाळीत ॥
 विटेवरी नीट गोमटी पाउले । त्यांवरी ठेविलें मस्तक म्यां ॥
 नामयाची धणी भुकेली ते घाली । आनंद दिवाळी आजी झाली ॥

३

केशवाच्या नामी लागलेसे ध्यान । देखे त्रिभुवन तदाकार ॥
 जया तया म्हणे माझा चक्रपाणी । जाय लोटांगणी सर्व भावे ॥
 प्रेम वोसंडत नामाचेनि छंदे । हृदय प्रेमानंदें वोसंडत ॥
 धाउनी येउनी चरणाजवळी । वंदी पायधुळी सर्वभावे ॥
 घनश्याम मूर्ति सुंदर सांवळी । ध्यान हृदयकमळा नित्य राहो ॥

आतां पंढरपुगाबद्दल पुढील अभंग पहाः—

ऐसें तीर्थ कुणी दाखवा सुलभ । जेथें प्रत्यक्ष भेटे परब्रह्म ॥
 कोठें ऐसें क्षेत्र आहे त्रिभुवनी । सकळां शिरोमणी चंद्रभागा ॥
 ऐसें तीर्थ कोणी दाखवावे एक । देखतांची सुख पावे मन ॥
 ऐसें तीर्थ कोणी दाखवा साजिरें । सदा प्रेमपूरें वोसंडत ॥
 ऐसे तीर्थ कोणी दाखवा सुलभ । तेथें समारभ हरिकथेचा ॥
 ऐसे तीर्थ कोणी दाखवा निर्मळ । परब्रह्म केवळ सकळां जीवां ॥
 नामा म्हणे आम्हां दीनांचें माहेर । धन्य पंढरपूर गीतीं गातां ॥

पंढरपूरचा हा अभिमान हें नामदेवाचें वैशिष्ट्य आहे.

आतां ढोंगी, लबाड, दुराचारी व कर्मठ लोकांविषयीं नामदेवाणें ओढवले कोरडे पहाः—

१

पलंगी नारी बैसवूनी । माये हाती वाहे पाणी ॥
 ऐसा कलियुगी आचार । क्रिया भ्रष्ट झाले नर ॥
 स्त्रीसी पाटावाची चोळी । माता शिवती सोवळी ।
 स्त्रियेचा कैवार वोडी । मातेसी म्हणे राड वेडी ॥
 स्त्रीचें ऐकोनी उत्तर । सरळ्या बंधूसी पाडी वैर ॥
 म्हणे विष्णुदास नामा । ऐसा कलियुगाचा महिमा ॥

हा विष्णुदास नामा पंढरपूरभक्त नामदेवाहून निराळा होता असें म्हणतात
 व रामदास आणि रामीरामदास यांचा जसा घोटाळा होतो तसाच घोटाळा
 नामदेव व विष्णुदास नामा यांच्या बाबतीत झाला असावा असें दिसते.

२

गोमुखी गोवूनि काय जपतोसी । जपतप त्यासी विघ्न करी ॥
 नामसंकीर्तने जळतील पापे । चुकतील खेपा चौऱ्याशीच्या ॥
 उपवास करी उग्र अनुष्ठानी । तथा चक्रपाणी अंतरतो ॥
 नामा म्हणे ऐसे बहुतेक प्राणी । पचतील खाणी भ्रष्ट लोक ॥

३

विष्णूसी भजला शिव दुरावला । अधःपात झाला तथा नरा ॥
 शिवपूजा करी विष्णूसी अवहेरी । तथाचिये घरी यम नांदे ॥
 विष्णुकथा ऐकी शिवासी जो निंदी । तथासी गोविदीं ठाव नाही ॥
 नामा म्हणे शिव विष्णु मूर्ति एक । वेदाचा विवेक आत्माराम ॥

४

देहाचें ममत्व नाही जों तुटले । विषयीं विटलें मन नाही ॥
 तंव नित्य सुख कैसेनि आतुडे । नेणती बापुडे प्रेमसुख ॥
 मीच एक भक्त मीच एक मुक्त । म्हणती पतित दुराचारी ॥
 नामा म्हणे तुझे कृपेवीण देवा । केवि जोडे ठेवा विश्रांतीचा ॥

आतां नामदेवाला “ कच्चे मडकें ” म्हणणाऱ्यांना पुढील अभंग उत्तरादाखळ
 आहे कीं काय ?

गुरूच्या वचनें होईल पै ज्ञान । न कळे प्रेमखूण विठोबाची ॥
 वेदीं हे विचारा पुराणातें पुसा । विठोबाचा कैसा प्रेमभाव ॥

साधकासी मिद्धि होईल पै प्राप्ति । न कळे निरुती प्रेमग्वण ॥

नामा म्हणे सोडा जाणीवेचा सीण । संतांची ते खूण जाणे संत ॥

कदाचित् हा अभंग लिहिल्यानंतर नामदेवांनीं विसोबा खेचराचें शिष्यत्व पत्करलें असावें. नामदेव हा ज्ञानदेव चरित्रांतोळ एक फार महत्वाचा धागा आहे आणि मराठी वाङ्मयांत पहिल्या प्रतीत त्याचें स्थान आहे.

[४] नामदेवाचा विचार करतांना त्याच्या घरीं नोकर म्हणून काम करणारी जनाबाई हिचीरी आठवण होत. “ म्हणे नामयाची जनी ” हे महाराष्ट्रांतील पहिल्या कवयित्रीतील एकाचें पालुपद आहे. या संतमंडळाच्या सहवासांत दासदासींना देखील ब्रह्मज्ञानाचा आस्वाद मिळून कवित्व करण्याची स्फूर्ति होत असे. जनाबाईच्या अभंगांत गोडी फार आह.

गंगा गेली गिन्पागी । त्यागे अव्हेरिले तिसी ॥

नरी ते सांगावे कवणाला । ऐसे बोले गा विठ्ठला ॥

जळ कोपे जळचरा । माता अव्हेरी लेहुरा ॥

जनी म्हणे शरण आले । अव्हेरिता वीढ गेले ॥

भक्तांसाठीं देव काय करतो त्याचें वर्णन पुढील अभंगांत आहे. भगवद्गीतेतील “ योगक्षेमं वहाम्यहम् ” यावरील ज्ञानेश्वरीतील व्याख्यान जनाबाईने कदाचित् ज्ञानदेवांच्या मुखांतूनच ऐकलें असेल.

ज्याचा मखा हरी । त्यावरी विश्व कृपा करी ॥

उणे पडो नेदी त्याचे । वारं सोयी आघातचे ॥

तयावीण क्षणभरी । कदा आपण नव्हे दुरी ॥

आंग आपले ओढोनी । त्याला राखे जो निर्वाणा ॥

ऐसा अंकित भक्तासी । म्हणे नामयाची दासी ॥

प्रत्यक्ष विठ्ठल जनाबाईंचीं कामे करीत असे. त्याचा उल्लेख पुढील अभंगांत आहे.

आतां पुरे हा संसार । कुठें फेडूं उपकार ॥

सांडूनिया थोरपण । करी दळण कांडण ॥

नारीरूप होउनी हरी । माझें न्हाणेंधुणे करी ॥

राना जाय वेची शेणी । शेखां वाहे घरीं पाणी ॥

ठाव मागे पायापाशी । म्हणे नामयाची दासी ॥

ज्ञानदेवाबद्दलचा पुढील अभंग नामदेवाच्या घरीं दळण कांडण करणाऱ्या दासीच्या मुखांतून निघालेला आहे व त्यांतील भावना अत्यंत हृदयंगम आहे.

विवेकसागर । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥

मरोनीया जावें । वा माझ्याच्या पोटा यावें ॥

ऐमे करी गा माझ्या भावा । मग्न्या माझ्या ज्ञानदेवा ॥

जाइन ओवाळुनी । म्हणे जन्मोजन्मी जनी ॥

जनावाईचे बरेच अभंग प्रसिद्ध आहेत व त्यांतील सुंदर कल्पना आणि माधुर्य आपणांस तल्लीन करतात.

ज्ञानदेवाच्या परिवारांत जातिभेद नव्हता. म्हणून ज्ञानदेव-मंडळ हें महाराष्ट्राच्या काय पण भरतखंडाच्या इतिहासांत अपूर्व आहे. मराठी भाषेची सेवा ज्यांनीं प्रथम केली त्यांत अठरापगड जातोचे स्त्रीपुरुष होते. या परिवारांतोळ नरहरी सोनार, चोखामेळा महार, सेना न्हावो, गोरा कुंभार, सावंता माळी, भागु महारीण, इत्यादि नांवें लक्षांत घेतलीं म्हणजे वरील विधानाची सत्यता पटते. गोरा कुंभार हा मोठा विनोदी होता. ज्ञानदेवमंडळांत त्याला मोठी मान्यता होती. एकदां सर्व संत गोष्टी करीत बसले असतां अशी कल्पना निघाली कीं गोरा कुंभारानें सर्वांचीं डोक्रीं तपासावीं. त्याप्रमाणें गोण्यानें आपले मडकीं करतांना उपयोग करण्याचें थापटणें घेऊन प्रत्येकाच्या डोक्यावर त्यानें प्रहार करण्याला सुरवात केली; प्रत्येकानें हंसत खेळत या प्रसादाचा स्वीकार केला. पण नामदेवाच्या डोक्यावर जेव्हां थापटणें बसलें तेव्हां तो ओरडला. त्याबरोबर “मडकें कच्चें रे कच्चें” म्हणून गोरोबा ओरडला व संतमंडळांत हंशा उडाला. नामदेवानें गुरू केला नव्हता व त्याला अद्वैत ज्ञान झालें नव्हतें या गोष्टीला अनुलक्षून ही गोष्ट आहे. पण या गोष्टीवरून एक मजेदार घटना लक्षांत येते. या सतमंडळांत भेदाभेद नव्हता. (अद्वैत पंथाची ध्वजा हातीं घेणारांत तो नसलाच पाहिजे.) सर्व एकमेकांना सारख्या आदरानें वागवीत. गोरा कुंभाराचा पुढील अभंग अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या अंतर्गत आनंदानें भरून राहिलेला आहे.

मुकिया साखर चाखाया दिधली । बोलतांही बोली बोलवेना ॥

तो काय शब्द खुंटला संवाद । आपला आनंद अवधाराया ॥

आनंदी आनंद मिळोनि राहणे । अखंडित होणें न होनियां ॥

म्हणे गोरा कुंभार जीवन्मुक्त होणे । जग हें करणें शहाणें बापा ॥

चोखामेळा हा महार होता, जनाबाईच्या पुढील अभंगांत त्याचें वर्णन आहे.

यातिहीन चोखामेळा । त्यासी भक्तीचा कळवळा ॥

जाला त्याचा म्हणियारा । राहे घरी करी थारा ॥

देव बाटविला त्याणें । हासे जनी गाय गाणें ॥

जनाबाईबरोबर अखिल महाराष्ट्र हंसावयास लागून अस्पृश्यतेचा पूर्ण उच्छेद करील तो सुदीन; पण तो सुदीन जवळ आणण्याचा प्रयत्न ज्ञानदेवकाळी झाला होता हें लक्षांत ठेविऊं पाहिजे. चोखामेळ्याला विठ्ठलाच्या दर्शनाची बंदी बडग्यांनीं केली त्याचा उल्लेख पुढील अभंगांत आहे.

धांव घाली विठ्ठ आतां चालूं नको मंद ।

बडवे मज मारिती ऐसा काही नाहीं अपराध ॥

विठोबाचा हार तुझे कंठा कैसा आला ।

शिव्या देवोनि म्हणती महारा देव बाटविला ॥

अहो जी महाराज ! तुमचे द्दारींचा कुतरा ।

नका जी मोकळूं चक्रपाणी दुजे द्दारां ॥

जोडोनिया कर चोखा विनवितां देवा ।

बोलिलों उत्तर परि राग न धरावा ॥

चोख्यानें देव बाटविला आणि या बाटविण्याला सर्व संत मंडळाची पूर्ण संमति होती. चोखामेळ्याचे अभंग सुंदर आहेत व त्यांत उत्कृष्ट तत्त्वविचार पहावयास मिळतो. पुढील अभंग पहा:—

१

देहीं देखिली पंढरी । आत्मा अविनाश विटेवरी ॥

तो हा पांडुरंग जाणा । शांति रुक्मिणी निजांगना ॥

आकारलें तितुकें नासे । आत्मा अविनाश विठ्ठल दिसे ॥

ऐसा विठ्ठल हृदयीं ध्यायीं । चोखा मेळा जडला पायीं ॥

२

आम्हां न कळे ज्ञान न कळे पुराण । वेदांचें वचन न कळे ॥

आगमाची आटी निगमाचा भेद । शास्त्रांचा संवाद न कळे आम्हां ॥

योग याग तप अष्टांग साधन । न कळेचि दान व्रत तप ॥
चोखा म्हणे माझा भोळा भाव देवा । गार्हिन केशवा नाम तुझे ॥

विटाळ, अस्पृश्यता, म्हणून ओरडणारांना पुढील आहेर आहे:—

पंचहि भूतांचा एकचि विटाळ । अवघाचि मेळ जगी नादे ॥
तेथें तो सोवळा वोवळा तो कोण । विटाळाचे कारण देह मूळ ॥
आदि अंती अवघा विटाळ संचला । सोवळा तो झाला कोण न कळे ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटते । विटाळापरतें आहे कोण ? ॥

चोखोबासारखा ज्ञानी महार ज्ञानदेवाच्या मित्रमंडळांत होता हें महाराष्ट्र-धर्माचें वैशिष्ट्य आहे. चोखोबाचे अभंग तर उत्तम आहेतच पण त्याच्या बायकोचे देखील कांहीं अभंग आहेत. त्यांतील एक:—

नाही उरली वासना । तुम्हां नारायणा पाहतां ॥
उरला नाहीं भेदाभेद । झाले शुद्ध अंतर ॥
विटाळाचे होते जाले । तुटले बळे नामाच्या ॥
चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोखयाची म्हारी ॥

भागु महारोण म्हणून एक कवयित्री याच काळीं होऊन मेली. तिचा ज्ञानदेवाबद्दलचा अभंग:—

कृपेच्या सागरा । माय बापा ज्ञानेश्वरा ॥
देहेभाव हो सोडून । वा माझे धरा ध्यान ॥
जेणे पाषाण तारिले । मुखे पशु वेद बोले ॥
भिती चालविली । ऐसी कृपालु माउली ॥
ऐसा कृपालु भक्तांचा । माय बाप हा आमुचा ॥
विश्रांतीचा ठाव । भागु म्हणे ज्ञानदेव ॥

हिच्या पुढील अभंगांत “अस्पृश्य” प्रश्नाचा उल्लेख आहे:—

आलों तुझ्या दर्शनासी । भेट द्यावी वा आम्हांसी ॥
सर्व संत हो राउळीं । मी रे येकली तळमळी ॥
करुणा ऐक विठार्ई । मज बाळा भेटी देई ॥
देव आले हो बाहेरी । मज नेले खांद्यावरी ॥
भागु म्हणे भेट झाली । माझी चिंता ही हारली ॥

आतां नरहरि सोनाराचे दोन अभंग पाहूं. पहिला ज्ञानदेवासंबंधी आहे.

संवगडे निवृत्त सोपान मुक्तावाई । ज्ञानदेवापार्था भाव माझा ॥
धन्य ते वैष्णव मिळाले सकळी । जीवभाव मी ओवाळी तथा चरणी ॥
अखंड ध्यानी ध्यातो हृदया साचार । नरहरी सोनार कायामने ॥

दुसरा अभंग अद्वैत वृत्तीविषयी आहे.

शिव आणि विष्णु एकचि प्रतिमा । ऐसा ज्याचा प्रेमा सरोदीत ॥
धन्य ते संसारी नर आणि नारी । वाचे हरहरी उच्चारिती ॥
नाहीं पै तो भेद अवघाचि अभेद । द्वेषा द्वेषसंवंधा उरी नुरे ॥
सोनार नरहरि न देखें पै द्वैत । अवघा मूर्तिमंत एक रूप ॥

स्वतःच्या धंद्याचा उल्लेख करून नरहरीने एक सुंदर अभंग केलेला आहे.

देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥
देह बागेशरी जाणा । अंतरात्मा नाम सोने ॥
त्रिगुणाची करुनि मूस । आत ओतिला ब्रह्मरस ॥
जिव शिव करुनि फुंकी । रात्रंदिवस ठोकाठोकी ॥
विवेक हातवडा घेऊन । कामक्रोध केला चूर्ण ॥
मनबुद्धीची कातरी । रामनाम सोनें चोरी ॥
ज्ञान ताजवा घेउनि हाता । दोन्ही अक्षरें जोखिती ॥
खांद्या वाहोनि पोतडी । उतरला पैलथडी ॥
नरहरी सोनार हरीचा दास । भजन करी रात्रंदिवस ॥

सेना न्हावी हा एक या वेळचा भगवद्भक्त ज्ञानदेव मंडळांतला होता. याचे कांहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानदेवाबद्दल त्याला अत्यंत आदर होता.

अलंकापुरवासिनी । ज्ञानावाई मायबहिणी ॥
लेकुराची चिता । वागवावी कृपावंता ॥
मी तों आहे यातिहीन । माझा राखा अभिमान ॥
करुनि विनवणी । सेना लागतो चरणी ॥

याच्या अभंगांत मार्मिकपणा व कोठें कोठें विनोदही आढळतो.

उदार तुम्ही संत । मायबाप कृपावंत ॥
केवढा केला उपकार । काय वानूं मी पामर ॥

जड जीवा उद्धार केला । मार्ग सुपंथ दाविला ॥

सेना म्हणे उतराई । होतां न दिसे कांही ॥

पुढील अभंगांत सेनाने आपल्या धंद्याचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांतील वर्णनांत कदाचित् कोणाला बोभसता व अश्लीलता आहे असे म्हणण्याचा मोह होईल. तो मोह त्यांनीं टाळावा व अभंगांतील सुंदर अर्थ लक्षांत घ्यावा.

आम्ही वारीक वारीक । कसं हजामत वारीक ॥

विवेकदर्पण दाळं । वैराग्याचिमटा हालवूं ॥

उदकशानि ओई घोळं । अहंकाराची शेडी पिळं ॥

भावार्थाच्या वगला झाडू । कामक्रोध नखे काढूं ॥

चौवर्णा देउन हात । सेना राहिला निवात ॥

५ ज्ञानदेवाचा परिवार म्हणजे तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत जी नवचैतन्याची उभारणी झाली तिचे कारागोर होत. आणि त्या सर्वांच्या अग्रभागीं ज्ञानेश्वरीचा कर्ता वैदीप्यमान असा प्रकाशतो. या मंडळीच्या बैठका होत, त्यांचे परस्पर संवाद होत, त्यांच्यांत वेळीं प्रसर्गो विनोद होई आणि या सर्व कथा महिपतिबावांच्या गोड ग्रंथांतून वाचावयास मिळतात. त्या वाचनांना ठिकठिकाणीं चमत्कारांचीं वर्णने वाचून विवेकबुद्धीचा वाचक अडखळतो. त्यानें चमत्काराविषयीं शंका प्रदर्शित केली कीं भाविक मंडळींना बरे वाटत नाही व भाविकपणाचें स्तोम माजविणारं तर शिष्यागाळीपर्यंत मजल आणतात. पण विचारी माणसांनीं त्यामुळे या कथा वाचण्याचें टाकूं नये. विवेकबुद्धीचा पूर्ण उपयोग करून, कांहीं अग्राह्य असें वाटल्यास तें सोडून देऊन सुद्धां, या कथांत जें सार उरतें त्यांत “दैवी चमत्कार” असा नसला तरी तसा पुष्कळ आहे. वयाच्या पंधराव्या सोळाव्या वर्षी ज्ञानेश्वरी अमृतानुभवासारखे ग्रंथ लिहिणें ही काय सामान्य गोष्ट आहे ? पितामातेनें लोकत्रासाळा भिऊन पळ काढल्यावर तीन भावंडांचा सांभाळ शिरावर घेऊन निवृत्तिनाथासारख्या अल्पवयी मुलानें गैरीनाथासारख्या त्या काळीं गाजलेल्या योग्याचें प्रेम संपादून त्यापासून योगमार्ग साध्य करून घ्यावा ही काय सामान्य गोष्ट आहे ? दोन अल्पवयी बालकांनीं पैठणसारख्या विद्वानांच्या आगारांत जाऊन त्यांच्याशीं शास्त्रविषयक वादविवाद करावा व त्यांच्याकडून शुद्धिपत्र नाही तरी प्रशंसा मिळवावी ही गोष्ट काय सामान्य आहे ?

मुक्ताबाईसारख्या एवढ्याशा मुलीने नामदेवाला शहाणपण शिकवावे आणि चौदाशे वर्षे वयाच्या “चांग्या”ला ब्रह्मज्ञानाचे घुटके पाजावेत हो काय सामान्य गोष्ट आहे ? इतके चमत्कार जे करू शकतात त्यांची असामान्यता सिद्ध करण्यासाठी रेड्याच्या मुखाने वेद बोलविण्याची आणि उभी भित चाकविण्याची आणि मेललेला माणूस उठविण्याची आणि पाठीवर मांडे भाजण्याची कांहीं आवश्यकता नाही. या कथा नसत्या तरी विचारी जे आहेत त्यांची मान आदराने व पूज्य भावनेने निवृत्तिज्ञानदेवापुढे वांकलीच असती.

पण ज्ञानदेवांनी केलेला मोठा चमत्कार म्हणजे अठरापगड जातीचे लोक एका ठिकाणी गोळा करून मराठी समाजांत त्यांनी धृति उत्पन्न केली. त्या धृतीचे वर्णन ज्ञानेश्वरीत तेराव्या अध्यायांत मोठे मार्मिक केलेले आहे.

तरी तत्त्वां परस्परे । उघड जातिस्वभाववरे ॥

नव्हे पृथ्वीतें नीरे । निनाशिजे ॥ १४३

नीराते आटी तेज । तेजा वायूसी झुंज ॥

आणि गगन तंव सहज । वायु भक्षी ॥ १४४

तेवींचि कोणेही वेळे । आपण कायिसयाही न मिळे ॥

आत रिघोनि वेगळे । आकाश हे ॥ १४५

ऐसीं हीं पांचही भूतें । न साहती एकमेकातें ॥

कीं तिथेही ऐक्याते । देहासी येती ॥ १४६

दंडाची उखिविखी । सोडूनि वसती एकी ॥

एकएकाते पोखीं । निजगुणे गा ॥ १४७

ऐसे न मिळे तया साजणे । चाले धैर्य जेणें ॥

तया नांव म्हणे । धृति मी गा ॥

जातीचीं “पांच” भूतें एकमेकांना सहन करीत नाहीत. तेव्हां एकमेकांना “न मिळणाऱ्यांना साजणें,” एकत्र करून त्यांच्याकडून कार्य करविणें हे धृतीचे मर्म आहे. त्या धृतीला कार्यरूपांत ज्ञानदेवांनी आणलें व महाराष्ट्रातील भेदाभदाचे टवाळ व्यावहारिक बाबतींतसुद्धा पार नाहीसे करून टाकलें. त्यांच्या परिवारांत कुणबीमाळ्यापासून चांगदेवासारख्या सिद्ध पुरुषापर्यंत सर्वांचा समावेश होता. त्यांत मुक्ताबाई जनाबाईसारख्या स्त्रिया होत्या. त्यांत स्पृश्य होते, अस्पृश्य होते. त्यांत अवघा महाराष्ट्र

सामावला होता. महाराष्ट्रावर तेव्हा स्वराज्य होतं आणि म्हणून त्या वेळच्या वाङ्मयांत आनंद आणि प्रसन्नता यांचें साम्राज्य नांदत असलेलें दृष्टीस पडतें. ज्ञानदेवपरिवारांत बसणें, प्रत्यक्ष ज्ञानदेवांच्या मुखानें ज्ञानेश्वरी ऐकणें, नामदेवाचें कीर्तन श्रवण करणें, जनाबाईचें विठ्ठलाबरोबर होणारें संभाषण कानावर येणें, निरनिराळ्या जातीचीं व दर्जाची मंडळी “हें विश्वचि माझे घर । ऐशी बुद्धि जयाची स्थिर ” या अत्यंत उदात्त भूमिकेवर एकत्र झालेलें पाहणें, हें भाग्य ज्ञानदेवांनीं महाराष्ट्राला लाभवून दिलें. आणि या सर्व मंडळींनीं आमच्या मायबोलीच्या वैभवाचा मोठा प्रासाद उभा केला. ज्ञानदेवांचा परिवार हा मराठी वागीश्वरीचा परिवार आहे. त्यांच्या कृपेन, त्यांच्या ग्रंथरचनेन आमची मराठी अमृताशीं पैज मारू लागली, नव्हे पैज मारून ती जिंकू लागली. अमृताचे मुख्य गुण दोन; त्याचें माधुर्य फार असतें आणि त्यानें मरणाची भीति रहात नाहीं. हे गुण ज्ञानेश्वरींत, अमृतानुभवांत आणि तत्कालीन सर्व वाङ्मयांत दिसून येतात.

अशा या परिवारांत ज्ञानदेवांनीं कांहीं वर्षे घालविलीं. पण अमृतानुभव लिहिल्यानंतर त्यांचें कार्य झालें आणि त्यांनीं निजधामाला जाण्याचा, समाधि घेण्याचा विचार केला. पुढील भागांत त्या विस्मयजनक विषयाकडे वळूं.

भाग सातवा

समाधि

अनुभव हा सागर गुह्य आणि ब्रह्म ।
उघडें अध्यात्म बोलियेलें ॥
प्रकट हें गुह्य उकलिलें गावाळ ।
केलें करतळमळ ज्ञानयानें ॥
कोणाची कल्पना नुरेची बा येथें ।
उघडा गुह्यार्थ सिद्ध केला ॥
करणें न करणें सांगितला पंथ ।
तिन्ही लोकीं कीर्ति वाढविली ॥
ज्ञान हें अंजन साधी संजीवनी ।
नामा म्हणे यांनीं ख्याति केली ॥

ज्ञानेश्वरी लिहून झाल्यावर सहा वर्षांनीं म्हणजे वयाला एकवीस वर्षें पुरीं झाल्यावर दोन तोन महिन्यांनीं आळंदी सुकामीं ज्ञानदेवांनीं समाधि घेतली. हा समाधीचा दिवस गुरुवार कार्तिक वद्य १३ शके १२१८ हा होता याबद्दल शंका दिसत नाही. नामदेव, जनाबाई, विसोबा खेचर, चोखामेळा इत्यादि तत्काळीन मंडळींनीं या दिवसाचा प्रत्यक्ष उल्लेख केलेला आहे आणि पंढर-पूरची कार्तिकी (म्हणजे शुद्ध) एकादशीची यात्रा नंतर आळंदीस वद्य ११ ला जाते आणि तेथें त्रयोदशीला ज्ञानदेवांच्या समाधितिथीचा समारंभही होतो. या वर्षी संवत्सराचें नांव दुर्मुख होते आणि रा. पांगारकर लिहितात कीं “ या दिवसाची तारीख पंचवीस आक्टोबर १२९६ ही होय.” ज्ञानेश्वरांच्या रचने-नंतर ज्ञानदेवांनीं तीर्थयात्रा केली आणि त्यानंतर अमृतानुभव हा ग्रंथ लिहिला. त्यांची इतर ग्रंथरचना या दरम्यानच्या कालांतच झाली. त्यांच्या समाधि-प्रकरणालाही मुख्य आधार नामदेवाच्या अभंगांचा. त्यांत लिहिलेल्या प्रत्येक विधानावर डोळे झांकून विश्वास ठेवावा ही “श्रद्धे”ची व्याख्या करणाऱ्यांच्या तोंडीं कागून फायदा नाही. विचारपूर्वक शंका आली तर ती प्रकट करून तिचें निरसन करून घेणें आवश्यक आहे असें भगवान् श्रीकृष्णाचें व खुद्द ज्ञानदेवांचें सांगणें आहे हा विचार देखील ज्यांच्या

जवळ नाही त्यांनीं आळीकडच्या विद्वानांच्या नांवांने उगाच खडे फोडण्यांत तात्पर्य नाही. सश्रद्ध म्हणजे आंधळा नव्हे आणि संशयात्मा म्हणजे ज्याच्या बुद्धीचा निर्णय झाला नाही, होऊं शकत नाही तो. ज्याच्या बुद्धीचा निर्णय निश्चित झाला तो संशयात्मा नव्हे. भगवान् श्रीकृष्ण सांगतात:—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १८-६३

यांतील दुसऱ्या ओळीचा, विमृश्य एतत् अशेषेण, या पदाचा आंधळ्या श्रद्धेचा अश्लाघ्य प्रचार करणारे, जर अर्थ लक्षांत घेतील आणि यथा इच्छसि तथा कुरु, या श्रीकृष्णाच्या उदारपणाचें जर ते अनुकरण करतील तर आधुनिक तार्किक विद्वानांना शिष्यांशप देण्यांत त्यांच्या 'पुण्याई'ची जी हानि होत आहे ती होणार नाही. वरील ओळ ज्ञानदेव पुढीलप्रमाणें 'नोट मराठी'त देतात:—

तेम सर्वज्ञेही मियां । सर्वही निर्धारनियां ।

निक होय ते धनंजया । सांगितले तुज ॥ १८-१३३१

आतां तूं ययावरी । निकें हे निर्धारीं ।

निर्धारि करीं । आवडे तैसे ॥ १८-१३३२

श्रीकृष्ण विवेकवादी असल्यामुळे, आंधळी श्रद्धा हा लफंग्या लोकांनीं मूर्ख लोकांच्या गळीं उतरवलेला गुण आहे हें त्यांना पूर्ण मान्य असल्यामुळे, "निर्धारोनी करीं । आवडे तैसे" असा स्पष्ट आदेश ते देतात. तेव्हां नामदेवाच्या अभंगात तर्कशुद्धतेचा अभाव दिसला, अविश्वसनीयता दिसली कीं ते करंटेपण आहे म्हणून ओरडा करणाऱ्यांना या बाबतींत श्रीकृष्ण आणि ज्ञानदेव यांचेही अभिप्राय माहीत नाहीत हें उघड आहे. आधारभूत साधनांचा उपयोग डोळे उघडे ठेवून करावा लागतो; आणि तसा तो करणे हेंच सरळपणाचें (नुसतें शहाणपणाचेंच नव्हे) लक्षण आहे ही गोष्ट स्वतःला श्रद्धावान् म्हणून भिरविणाऱ्यांनीं दृष्टीआड करून चालणार नाही.

सध्यांच्या कायद्याप्रमाणें मनुष्याच्या वयाला एकवीस वर्षे पुरीं झालीं म्हणजे तो वयांत येतो, जबाबदारी घेण्याला लायख ठरतो. ज्ञानदेवांनीं वयाला एकवीस वर्षे पुरीं होण्यापूर्वीं दोन उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिले आणि तीं पुरीं झाल्यावर त्यांनीं समाधि घेण्याचें ठरविलें. ज्ञानेश्वरीची प्रसिद्धी होऊन तिला

असंख्य भक्तजन मिळाळे आणि तिची रचना करणाऱ्याबद्दल महाराष्ट्रांत अत्यंत आदरबुद्धि निर्माण झाली. त्यानंतर सहा वर्षे तीर्थयात्रेसाठी म्हणा किंवा अन्य कारणाकरिता म्हणा ज्ञानदेव जेथे जेथे वावरले तेथे तेथे त्यांचा महापुरुष म्हणून सन्मान झाला. नामदेवासारखा गाजलेला भगवद्भक्त, चांगदेवासारखा प्रख्यात योगी, विसोबा चाटी (खेचर) सारखे कर्मठ ब्राह्मण आणि स्पृश्यास्पृश्य जातींतील अनेक कर्ते पुरुष हे त्यांच्या प्रभावळीत दाखल झाले आणि अगदीं अल्पावधीत ज्ञानदेव हो एक महाराष्ट्रांतोळ प्रचंड संस्था, अनुपमेय शक्ति झाली. त्यांच्यासंबंधी किंवा त्यांच्या वेळच्या संतमंडळीसंबंधी वर्णन करणाऱ्या जुन्या मराठीतील ग्रंथांत चमत्कारांच्या हकीकती देण्यावर फार भर आहे; आणि या चमत्कारांचे उल्लेख तत्कालीन लोकांनी केलेले आहेत. 'रेड्यामुखी वेद बोलविला' या चमत्काराचा उल्लेख नामदेवाने व पुढे अडीचशे वर्षांनी एकनाथाने केलेला आहे. या चमत्कारांच्या गर्दीत या भावंडांचे स्वभावविशेष प्रत्यक्ष वर्णन करण्याचा भाग अधिक पुढे येणे कठीण झाले. तथापि निरनिराळ्या कथा व वर्णने यावरून त्यासंबंधी अप्रत्यक्ष अनुमान बांधता येते. शिवाय ग्रंथावरून ग्रंथकाराला ओळखणे ही गोष्ट जरी एकंदरीत चिंतनीय असली तरी तिच्या साहाय्याने ग्रंथकाराच्या कांही स्वभावविशेषांचा सामान्यपणे कयास बांधता येणार नाही असे नाही. एक गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे की या चार भावंडांचे एकमेकांवर पराकाष्ठेचे प्रेम होते आणि तिघेही भाऊ आपल्या धाकट्या बहिणीला-मुक्ताबाईला-जिवाभावापलीकडे जपत. मुक्ताबाईचे वय ज्ञानदेवांनी समाधि घेतली तेव्हा अवघे १७ वर्षांचे होते आणि त्यापुढच्या वर्षांत ती आपल्या दोन भावंडांप्रमाणेच इहलोकांतून नाहीशी झाली. तिला या भावांनी अगदी लहान वयापासून वाढविली, हाताखांद्यावर खेळविली, आईबापांच्या जागी ते झाले. या थोर भावंडांची बह्मीण म्हणून तत्कालीन सर्व संतही तिचे फार कौतुक करीत. मुल्लेबाळें हो कुटुंबाची, संसाराची शोभा आहे. त्यांतल्या त्यांत मुळी म्हणजे संसाराचा शृंगार आहे. आणि शिवाय मुक्ताबाई सामान्य मुळगी नव्हती. नामदेवाबरोबर सगुणनिर्गुणभक्तीबद्दल आणि चांगदेवाबरोबर ज्ञानविरहित योगाबद्दल वादविवाद करण्याइतकी तिला या गहन विषयांची ओळख होती. चारी भावंडे सारख्याच संकटांना भोगून वर आलेली होती. कोकछळाच्या दिव्यांतून ते बाहेर पडलेले होते. त्यामुळे जरी त्यांचे वय लहान होते तरी

त्यांना जगाचा, संसाराचा अनुभव फार आलेला होता. लोकछलाने त्रस्त होऊन आपल्या आईबापांनी प्रयाग क्षेत्राला प्रयाण केलें व तेथें आपला देह त्रिवेणीच्या उदकांत अर्पण केला हें दुःख त्यांनीं भोगलें होतें. दुसरी गोष्ट, सज्जनांनीं त्यांच्याकडे यावें, त्यांच्याभोंवतीं जमावें, त्यांच्या निशाणाखालीं कार्य करावें असा लोकांना आकृष्ट करण्याचा, ज्याला पुढारीपणाचा गुण म्हणतात तो निवृत्तीच्या किंवा ज्ञानदेवाच्या किंवा दोघांच्याही ठिकाणीं होता. बाळपणांत लोकछलाचा अनुभव घेतल्यानंतर पुढें आपल्या बुद्धीच्या, विद्येच्या, सद्गुणानाच्या, प्रभावानें या भावंडांनीं आणि ज्ञानदेवानें आपल्या अद्भुत ग्रंथरचनासामर्थ्यानें जगाला आश्चर्यचकित करून सोडल्यावर मग सापेक्षतेनें त्यांना चांगले दिवस आले. त्यांचीं लोकांत मान्यता वाढली. त्यांच्या चरणांवर सहस्रावधि लोकांचीं मस्तकें नम्र होऊं लागलीं. मराठीच्या नगरींत ज्ञानदेवानें ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करून मराठी भाषेला संस्कृताच्या बरोबरीनें सिंहासनाधिष्ठित केलें. आणि हा सर्व पराक्रम वयाची विशी ओलांडण्याच्या पूर्वीं केला आणि मग केवळ लोकांचे नमस्कार घेण्यासाठीं संसारांत राहण्यापेक्षां आपलें कर्तव्य झालें, लोकांचें “ऋण” फेडलें, हें समजून त्यांनीं समाधि घेण्याचा निश्चय केला.

२ नामदेवानें वर्णन केल्याप्रमाणें एक दिवस ज्ञानदेवानें पंढरपुरांत पांडुरंगाला प्रार्थना केली:—

मंगळमूर्ति सुखधामा । भक्तांचिया कल्पद्रुमा ।
निवृत्तीच्या पुरुषोत्तमा । नमो तुज ॥
विद्यासागरा वैरागरा । संकटीं माउली ज्ञानेश्वरा ।
भरित दाटलें अंबरा । तो तूं योगेश्वरा मोक्षदायी ॥
मति चालविली रसाळ । संतश्रोतियां केला सुकाळ ।
दिधलें पुरुषार्थाचें बळ । तें तूं केवळ संजीवन ॥
अमृतानुभव आनंदलहरी । ग्रंथ सिद्ध केला ज्ञानेश्वरी ।
संस्कृत, प्राकृत वैखरी । वदविली माझी ॥
आतां मोक्षाच्या वाटा । पाहिला षट्चक्र चोहटा ।
आज्ञा द्यावी वैकुंठा । ज्ञानदेव म्हणे ॥

योगमार्गानें मोक्षाच्या वाटेवरच्या चव्हाट्यावर जाण्याची म्हणजे समाधि घेण्याची इच्छा याप्रमाणें ज्ञानदेवांनीं केली; व ही समाधि आळंदीत—

अलकापुरांत-घेण्याचा आपला मानस त्यांनीं प्रकट केला. त्यांनीं आत्मविद्येची जो चर्चा केली त्यानें सज्जन श्रोते सुख पावले; जन्माला येऊन कार्य करावयाचें तें केलें; त्या कार्याबद्दल मानपत्रें मिळवावीत, जयजयकार करून घ्यावा ही इच्छा वा अपेक्षा ज्ञानदेवासारख्या थोर ज्ञानी पुरुषाला नव्हती. ज्या उल्हासानें व्रतबंधाच्या वेळीं आठनऊ वर्षांचा मुलगा शृंगारलेल्या घोड्यावर बसून भिक्षावळीसाठीं देवालयकडे जाण्यासाठीं बाहेर पडतो व समोर चाललेल्या दारूकामांत तल्लोण होतो आणि हा समारंभ आपला म्हणून आनंद मानतो त्याच (पोरकट) उल्हासानें वयाची साठो उलटतांच शष्टयन्त्रिपूर्तीचे समारंभांत गर्क होणारे लोक शहाणे म्हणविणाऱ्यांत इतके सांपडतात कीं कार्य संपल्याबरोबर संसारंतून निवृत्त होऊन समाधिसुखांत दंग होण्याची ही ज्ञानदेवांचा वृत्ति आश्चर्य उत्पन्न करते; आणि त्या वृत्तीतलें अमानिस्व लक्षांत घेऊन आपण कौतुकाने, आदराने ज्ञानदेवाकडे पाहूं लागतो. शके १२१८ च्या कार्तिक शुद्ध एकादशीला हा समाधीचा निश्चय ज्ञानदेवांनीं पंढरीला पांडुरंगासमोर केला असें दिसते.

ज्ञानदेव समाधि घेणार हो गोष्ट त्याच वेळीं पंढरपुरांत महायात्रेसाठीं जमलेल्या सर्वांना विदित झाली आणि ज्ञानदेवाचें शेवटचें दर्शन घेण्यासाठीं पंढरपुरची यात्रा आळंदीकडे वळली. त्याचें वर्णन नामदेवानें केलें आहे:—

पंढरीचा पोहा आला अलंकापुरी । पंच कोसावरी साधुजन ॥
 पांडुरंगासगे वैष्णवाचे भार । दिज्या ते बाहेर निघान्याम ॥
 पताकाचे भार निघाले बाहेर । भेटती ऋषीश्वर पांडुरंगा ॥
 अवघिया भेटी द्याव्या त्या बाहेरी । मग अलंकापुरी येते जाले ॥
 सोपानानें मग केला नमस्कार । उतरिले पार पांडुरंग ॥

या मंडळींना सामोरा सोपानदेव आला होता व प्रत्यक्ष पांडुरंग सहकुटुंब या समाधीच्या समारंभासाठीं वारकऱ्यांच्या बरोबर आळंदीला आले व तेथील इंद्रायणी नदी उतरून (सध्या पुण्याकडून मंडळी जातात त्याप्रमाणें) आळंदी गांवांत गेले. अश्रद्धावंतांनीं व विवेचकांनींमुद्धां रुक्मिणीपांडुरंग हे आळंदीला प्रत्यक्ष आले होते ही गोष्ट मान्य करूनच हे नामदेवाचे अभंग वाचण्यांत मोठा आनंद आहे. नुसते पांडुरंगच आळंदीला आले होते असें नाही:—

हरिहर विधाता आले अलंकापुरीं । इंद्रायणीतीरीं एकथाटी ॥
योगियाचा सखा कोठें ज्ञानेश्वर । जाती ऋषीश्वर भेटावया ॥
शून्याच्या पोटीं निरंजन गुंफा । जानयज्ञ सोपा सिद्ध केला ॥
उन्मनी निद्रा लागलीसे फार । स्वर्गी ज्ञानेश्वर जागा झाला ॥
नामा म्हणे देवा भली केली बुद्धी । लागली समाधि ज्ञानदेवा ॥

ही सर्व मंडळी गेली त्या वेळीं (बहुधा आपल्या नित्यक्रमाप्रमाणें) ज्ञानदेव समाधिसुखांत दंग होते. त्या (नित्याच्या) समाधीचें वर्णन नामदेव करतात:-

लागली उन्मनी वैराग्याची भुणी । जागा निरंजनी निरंतर ॥
भुचरी खेचरी चाचरीच्या छंदे । अगोचरींच्या नांदे सहस्रदळी ।
आंष्ट हात ध्वनि चितवृत्ति जेथे । उजळली उद्योत तन्मयाची ॥
नामा म्हणे देवा करा गावधान । नाही देहभान ज्ञानदेवा ॥

पहिल्या तीन चरणांतील वर्णन योगशास्त्राच्या पारिभाषिक शब्दांत आहे.

त्या समाधीतून ज्ञानदेव यथाक्रम बाहेर आले व त्यांनीं विठ्ठलाजवळ कायमची समाधि पाहिजे म्हणून प्रार्थना केली. तुझा हट्ट पुरवीन असें वचनही विठ्ठलानें दिलें.

उदित झाले मन आता काय अनु (न) मान ।

करी शीघ्र प्रस्थान आज्ञा माझी ॥

देवाचा हो कर धरोनी ज्ञानेश्वर । निघाला बाहेर योगीराज ॥

मागे पुढे संत चालिले मिरवीत । कैतुक पहात इहलोकी ॥

नारा विठा गोंडा महादा विरक्त । परसा भागवत उभे तेथे ॥

समुदाय वैष्णव मिळालासे भारी । महोत्सव गजरीं आरंभिला ॥

नामा म्हणे गुण दाविले श्रीहरी । धन्य अलंकापुरी पुण्यभूमि ॥

अशा प्रकारें ज्ञानदेवाचा समाधि-सोहळा पहाण्यासाठीं प्रत्यक्ष विठ्ठल येऊन ज्ञानदेवांच्या पुण्याईनेंच त्याचें सर्वांना दर्शन झालें. “ज्ञानदेवायोगें सकलांसी दर्शन । परब्रह्म निधान डुल्लतसें” असें या प्रसंगाचें वर्णन नामदेव करतो. आळंदी ही पुण्यभूमि असून समाधीला फार योग्य स्थान आहे असेंही विठ्ठलानें सांगितलें. आणि मग समाधीची तयारी सुरू झाली. सर्व साहित्य आणलें. “तुळशी आणि बेळ दर्भ आणि फुलें । उदक हें चांगलें भागीरथीचें ॥” या सर्व वस्तु आणल्या. नंतर साडेतीन पावलें निश्चलपणें पुढें टाकल्यावर

“देव म्हणे आता होई सावधान । माग वरदान मज कांहीं ॥” तेव्हा कार्तिक शुद्ध एकादशी जशी पंढरीची तशी कार्तिक वद्य एकादशी आळंदीची व्हावी म्हणून ज्ञानदेवानें मागितलें आणि विठलानेंही मोठ्या आवडीनें हें वरदान दिलें व “जेथें ज्ञानदेव तेथें मी निशिदिनीं” असें सर्वांना सांगितलें. आतां ज्ञानदेव आपल्यांतून जाणार म्हणून सर्व लोक तर दुःखित झालेंच पण प्रत्यक्ष पांडुरंगही गहिंवरला आणि म्हणालाः—

कोण जाणे माझे जीवीचा कळवळा । प्रेमाश्रु डोळां लोटताती
अवघियांचें मन दुःखित तटम्य । लहान थोर संत वोसंडती ॥
तारियेले जड या माझ्या कीर्तनीं । आठवती मनीं गुण तुझे ॥
नामा म्हणे येथें बोलवेना मज । जातसे निजगुज आवडीचें ॥

आणि मग नामदेवांनीं ज्ञानदेवाचें विठ्ठलाजवळ वर्णन केलें; त्यांतील एक अभंग या भागाच्या सुरवातीस दिलेला आहे. मोठमोठे चमत्कार करून दाखविले आणि पतिताना तारून ज्ञानदेवानें आपली भक्ति ख्यात केली असें सांगून नामदेव वर्णन करतातः—

अहंकार पोटीचे उतरीलें जहर । केला उपकार जगामार्जी ॥
काम क्रोध उतें उतरिले दंभ । करपले कौंभ संशयांचे ॥
विकल्पाचे पायीं घातियेली बेडी । केली ताडातोडी इंद्रियांची ॥
स्वर्गादिक सुखें कमाविलीं रोकडीं । वैकुंठासी शिडी लावियेली ॥
नामा म्हणे धन्य उभारिल्या ध्वजा । घातियेल्या शेजा सुखधामी ॥

आणि अशी ही थोर विभूति चालली म्हणून सर्वत्र तळमळ सुरू झाली.

कासावीस प्राण मन तळमळी । जैसी कां मासोळी जीवनावीण ॥
दाही दिशा ओस वाटती उदास । करिताती सोस मनामार्जी ॥
घातियेली घोण प्राण आला कंठी । ज्ञानदेवासाठीं तळमळी ॥
नामा म्हणे देवा वाटतसे खंती । चालली विभूति योगियाची ॥

नामदेवांचे हे अभंग करुण रसानें तुडुंब भरलेलें आहेत. पुढचा अभंगः—

नानापरी मन आवरीतो भारी । कांहीं केल्या हरि विसर न पडे ॥
दृश्या अदृश्याच्या दूर केल्या गोष्टी । उघडिली दृष्टी ज्ञानदेवें ॥
गीतेवरी टीका ग्रंथ केला सार । केवळ ईश्वर ज्ञानाचा हा ॥
नामा म्हणे आतां देहासी विटला । स्वरूपी पालटला ज्ञानदेव ॥

शेवटची ओळ सश्रद्ध व विवेचक दोघांनींही ध्यानांत घ्यावी. असो; दशमीच्या दिवशीं बाहेर पडून एकादशीच्या दिवशीं हरिजागर करावा आणि द्वादशीला पारणें सोडून त्रयोदशीला समाधि घ्यावी असें ठरलें. आणि मग ज्ञानदेवानें पांडुरंगाकडे आपलीं भावंडें निरविलीं. त्या प्रसंगाचें हृदयद्रावक वर्णन नामदेवानें केलें आहे:—

निवृत्ति सोपान मुक्ताई धाकुटी । धरियेली कंठीं पांडुरंगें ॥

कळवळलीं मनीं करिती दीर्घ ध्वनि । आठविती मनीं ज्ञानदेव ॥

विकळ झाले चित्त संदेह दुश्चित । नामा विकळ तेथ होत असे ॥

आणि प्रत्यक्ष पांडुरंगानें या तीन भावंडांचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला. ज्ञानदेवानें “पापी उद्धरीले । पतित तारिलें । जड पाठविलें । मोक्षपंथीं॥” इतकेंच नव्हे तर याहून विशेष गोष्टी केल्या.

निसंगासी संग नलगे आणिकांचा । परमार्थ हा साचा गहन केला ॥

जड या जीवांचे हरविलें अज्ञान । नेले उतरून भवसिंधु ॥

ज्ञानियासी केली सिंधुसंजीवनी । झाले जनीवनीं एक तारु ॥

नामा म्हणे सत्य बा माझ्याचे बोलणे । करी लिबलोण पदीं त्याचें ॥

परंतु तीं सर्व माणसें होती, ज्ञानी होती तरी माणसेंच होती. ज्ञानदेवाच्या विद्योगाची कल्पना त्यांना असह्य झाली. ज्ञानदेवाचे गुण, त्यानें केलेले चमत्कार या सर्वांची आठवण त्यांना झाली आणि तीं भावंडें स्फुंदूं लागलीं. विठ्ठलानें त्यांचे परोपरीनें समाधान केलें. खुद्द ज्ञानदेवानें काय ज्ञान प्रकट केलें, “स्वयें नंदादीप उजळिला,” त्याची आठवण त्यानें करून दिली आणि समाधीच्या आड येऊं नका असें त्यांना चिन्तविलें; आणि पुढच्या कार्यक्रमाला सुरवात झाली

आणिक वाधें तेथे वाजताती अपार । उठावले भार वैष्णवाचे ॥

चिद्रत्न मंडप दिधला कळोळ । जैसे दीपमाळ दीप ठेले ॥

नक्षत्र गोंधळ उसळती भारी । चक्रे त्याजवरी उल्लाळती ॥

मोतिये तोरणें लाविलीं अपार । झळकती तारे विभु ऐसे ॥

नामा म्हणे देवा नवल केले गहन । पुंजाळिलें गगन ज्ञानदेवें ॥ १ ॥

निवृत्तिज्ञानदेव उभे दोहीकडे । सोपान ते पुढें मुक्ताबाई ॥

देहुडे सुरगण थक पडिलें लोकां । सुरू केला डंका वैकुंठीचा ॥

चकतीथीं उभे देव साधुजन । करविलें ज्ञान ज्ञानदेवा ॥

देवाचें हें तीर्थ घेतलें ज्ञानेश्वरें । केला नमस्कार पादपद्मीं ॥
 विठ्ठल रुक्मिणी ऋषि सुरवर । पूजा ज्ञानेश्वर करीतसे ॥
 नामयाच्या हातीं गंध अक्षता । पूजा महंता मान्य झाली ॥ २ ॥
 टाळ विणे मृदंग वाजती अपार । नारद तुंबर गीत गाती ॥
 शुक्र वामदेव अंबऋषि सादर । मध्ये ज्ञानेश्वर ब्रह्मरूप ॥
 पिपीलिकेसी मार्ग जावया न मिळे । जाती भार भेळे वैष्णवांचे ॥
 नामा म्हणे देवा दाविली नवाळी । पुरविली आळी ज्ञानोबाची ॥ ३ ॥
 दशमीचे दिवशीं केली प्रदक्षिणा । आणिक कीर्तना संत उभे ॥
 रात्रंदिवस त्यांही केला हरिजागर । हरिदिनी थोर कृष्णपक्षीं ॥
 मग केलें ज्ञान भागीरथीचे तीरी । संतमहंता भारी पूजियेले ॥
 अवलोकिलें डोळां आंतर बाहेरी । मग सिद्धेश्वरी येते झाले ॥
 सिद्धेश्वरालागीं पूजीलें निवळ । मागीतलें स्थळ समाधीसी ॥
 गंगा आणि गिरिजा नीळकंठ ईश्वर । केला नमस्कार नामा म्हणे ॥ ४ ॥

सिद्धेश्वराजवळ समाधि घेण्याचें निश्चित झाले होतें तेथें मंडळी येऊन
 पोहोंचली. समाधीचीं जागा झाडून साफसूफ करून घेतली. द्वादशीला पारण्याचा
 मोठा समारंभ झाला.

गंगा गिरजा राही रुक्माबाई भामा । उठिल्या राधण्या पारण्याच्या ॥
 सगळ्या पंक्ति पिंपळाच्या पानावर बसविण्या. “पात्रें ते श्रीपति वाढूं
 लागे,” नुसतें वाढूं कागले नाहीत तर

सोंवळ्यानें हरि वाढितो सकळां । मनींचा कळवळा कोण जाणे ॥
 रुक्माईचे कानीं सांगितली गोष्ट । विस्तारावे ताट ज्ञानदेवा ॥
 राई रुक्माबाई वाढिती आवडीनें । मोडितो पारणे ज्ञानदेव ॥
 नामा म्हणे देवा परब्रह्म अन्न । जातो बोलावणें ज्ञानदेवा ॥ १ ॥
 निवृत्ति मुक्ताईचें करिती समाधान । घेतला सोपान मध्यभागीं ॥
 ऐक्य आहिक्याची बैमन्नी एकवटे । विस्तारिली ताटे रुक्माईनें ॥
 एक एकालागीं देताती प्रसाद । आतां ज्ञानराज पाहूं डोळां ॥
 नामा म्हणे स्वस्थ जिवितां पंगतीं । घृतपात्र हातीं विस्तारीतु ॥ २ ॥

ऐक्याप्रत पावळेला ज्ञानदेव आणि आहिक्यांत—इहलोकांत असलेले इतर यांची
 एक पंक्ति झाली. मग ज्ञानदेवाला चंदनाची उटी कावून अक्षता कावल्या व

पुष्पमाला त्याच्या गळ्यांत घातल्या. दोन प्रहरीं भोजन आटोपल्यावर तिसऱ्या प्रहरीं कीर्तनाला सुरवात झाली. आणि मग प्रत्येक जण समाधीपूर्वी ज्ञानदेवाच्या भेटीस निघाला. समाधीच्या जागेची ज्ञानदेवांनी पूजा केली. ते त्या प्रसंगी पूर्ण आनंदांत निमग्न होते. देहभावाचा पूर्ण निरास होऊन समाधिसुखाची वाट ते पहात होते. भावंडांचे हात ज्ञानदेवानें विठ्ठलाच्या हातीं दिले तेव्हां ती ईश्वरमूर्ति गहिंवरली, कासावीस झाली. मग ज्ञानदेवांनीं सर्वांना नमस्कार केला. शेवटचा नमस्कार निवृत्तिनाथाला केला त्याचें वर्णन नामदेव करतातः—

पुढे ज्ञानेश्वर जोडोनिया कर । बोलतो उत्तर स्वामिसंगें ।
पाळिलें पोसिले चालविला लळा । वा माझ्या कृपाळा निवृत्तिराजा ॥
स्वामीचीया योगें झालों स्वरूपाकार । उतरलो पार मायानदी ॥
निवृत्तीने हात उतरिला वदना । त्यागिलें निधाना आम्हांलागीं ॥
नामा म्हणे देवा देखेवना मज । ब्रम्हा ज्ञानराज मिळविला ॥

आपल्या लाडक्या भावाचा, आपल्या दिगंतकीर्ति बंधुरत्माचा शेवटचा निरोप घेतांना त्याचा गुणगौरव निवृत्तीनें फार मार्मिक शब्दांत करून ज्ञानदेवाच्या पराक्रमाचें रहस्यच प्रकट केलें.

बोसंडोनी निवृत्ति आलिंगीं लागला । आणिकांच्या डोळां अश्रू येती ॥
अमर्यादा कधीं केली नाहीं येणें । शिष्यगुरुपण सिद्धी नेले ॥
गीतार्थाचा अवघा घेतला सोहळा । गुह्यगौप्यमाला लेवविल्या ॥
फेडिलीं डोळ्यांचीं अत्यंत पारणीं । आतां ऐसे कोणी सखे नाहीं ॥
काढोनीया गुह्य देव केले फोल । आठविती बोल मनामार्जी ॥
नामा म्हणे संत कासावीस सारे । लाविती पदर डोळ्यांसी ॥

तो प्रसंगच मोठा हृदयद्रावक होता. ज्ञानदेवानें सोपानाचें समाधान करण्यास पुनः पांडुरंगास सांगितलें. त्यानंतर तीन्ही भावंडांनीं आपण आतां फार दिवस जगणार नाहीं हें स्पष्टपणें सांगितलें. आपण चारी भावंडें एकरूप आहोंत म्हणून निवृत्तीनें सांगितलें. आणि आतां आपली ताटातूट होणार या कल्पनेनें तो कैवल्यदानी ज्ञानी पण कासाविस झाला. तो निवृत्तिनाथ होता पण त्याचें मनुष्यपण त्या वेळीं त्याला आवरलें नाहीं.

निवृत्तिदेव म्हणे करितां समाधान । कांहीं केल्या मन रहात नाहीं ॥
बांधल्या तळ्याचा फुटलासे पाट । ओघ बारा वाट मुरडताती ॥

बांधल्या पेंढीचा सुटलासे आळा । तृण रानोमाळा पांगलेसे ॥
 हरिणीवीण खोपी पडियेली वोस । दशदिशा पाडस भ्रमताती ॥
 मायबापे आम्हां त्यागियेले जेव्हां । ऐसे संकट तेव्हां झालें नाही ॥
 नामा म्हणे देवा पेटला हुताशन । करा समाधान निवृत्तीचें ॥
 निवृत्तीची ती स्थिति विस्मयजनक होती पण मानुषतासुलभ होती,
 सर्वांनीं त्याचें समाधान केलें.

ज्ञानीयांनीं ऐसी करावी जंव खंती । अज्ञानाचा किती पाड आला ॥
 म्हणून त्याका सांगितलें, मग ज्ञानदेव समाधीला बसले. राईस्कमाबाईंनीं
 ज्ञानदेवांना ओवाळिलें. त्या काळची मोठमोठी मंडळी तेथें आदरानें उभी
 राहिली. ज्ञानदेवानें समाधिस्थानाका प्रदक्षिणा घातली. आंत जाण्याला पायऱ्या
 केल्या होत्या; बाहेरच्या पडिल्या पायरीवर पांडुरंग उभा होता. पांडुरंग आणि
 परात्पर गुरु निवृत्तिनाथ यांनीं ज्ञानदेवाचे हात भरले.

देव निवृत्ति यांनी धरिले दोन्ही कर । जातो ज्ञानेश्वर बैसावया ॥
 नदीच्या माशा घातले माजवण । तैसे जनवन कालवले ॥
 दाही दिशा धुंद उदयास्तावीण । तैसेची गगन कालवले ॥
 जाउनी ज्ञानेश्वर बैसले आसनावरी । पुढे ज्ञानेश्वरी ठेवियेली ॥
 ज्ञानदेव म्हणे सुखी केलें देवा । पादपद्मीं ठेवा निरंतर ॥
 तीन वेळ तेव्हां जोडिले करकमळ । झाकियेले डोळे ज्ञानदेवें ॥
 भीममुद्रा डोळां निरंजन मैदान । झाले ब्रह्मपूर्ण ज्ञानदेव ॥
 नामा म्हणे आतां लोपला दिनकर । वाप ज्ञानेश्वर समाधिस्थ ॥

“लोपला दिनकर” या शब्दप्रयोगावरून ज्ञानदेवांनीं योगमार्गानें देहत्याग
 केला हाच अर्थ स्पष्ट सूचित होतो. नंतर निवृत्तिनाथ व गोपाळ-विठ्ठल बाहेर
 आले व समाधीवर शिळा बसविली. बाहेर आल्यावर सर्वांचा शोक अनावर
 झाला. ‘सोपान मुक्ताई सांडिती बारीरा । म्हणती धरा धरा निवृत्तीसी’
 असा प्रकार झाला. सगळ्यांनी दुःखित अंतःकरणानें ज्ञानदेवांच्या समाधीला
 फुलें वाहिलीं. सगळ्यांनीं मिळून ज्ञानदेवांच्या नांवांनं जयजयकार केला;
 आणि याप्रमाणें ज्ञानदेवांच्या ऐहिक यात्रेचा शेवट झाला. सर्व मंडळी पुढच्या
 म्हणजे मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीपर्यंत समाधीजवळच राहिली आणि भजन
 कीर्तन हीं सारखीं चालूं होती. मग द्वादशीला पारणें होऊन सर्व मंडळी

पांडुरंगासहित त्रयोदशीला म्हणजे ज्ञानदेवानें समाधी घेतल्यानंतर पंधरवड्यानें परत जावयास निघाली. ज्या प्रकारें नामदेवानें या प्रसंगाचें साधत वर्णन केलें आहे त्यावरून ज्ञानदेवांनीं समाधि लावून देहत्याग केला ही गोष्ट स्पष्ट होतें आणि या प्रसंगीं शोककल्लोळ उडाळा, निवृत्तिनाथासारख्या ज्ञानी पुरुषाचेंही देहभान नाहींसें झालें त्यावरून पुनः परत न येणार म्हणून ज्ञानदेवांनीं सर्वांचा शेवटचा निरोप घेतळा याबद्दल शंका रहात नाहीं. देहाळा आल्याचें कार्य झाल्याबरोबर ज्ञानदेवांनीं देहत्याग केला. ज्या आश्चर्यकारक तत्त्वज्ञानाचा उपदेश त्यांनीं आपल्या ग्रंथांतून केला त्याला अगदीं अनुरूप अशा “देहातीत”पणें त्यांनीं समाधि घेतली. अमृतानुभवाच्या नवव्या प्रकरणांतील “जीवमुक्त” पुरुषाच्या स्थितीचा त्यांनीं सर्वास अनुभव आणून दिला.

३ ज्ञानदेवांच्या समाधीनंतर एक वर्षाच्या आंत बाकीचीं तीर्न्हीही भावेंडे निजधामाला गेलीं. चौदाशें वर्षें योगबळानें जीवमान असलेल्या चांगदेवांनींही याच वर्षीं आपल्या देहाचें विसर्जन केलें. नामदेवाच्या अभंगांत म्हटलें आहे:—

प्रथम ज्ञानेश्वरे काढियेली वाट । धरियेले वैकुंठ अलंकापुरी ॥

इंद्रनीळ पर्वत नेमिला सोपाना । निवृत्तीसी जाणा त्रिंबकेश्वर ॥

चौथी मुक्ताबाई नेमियेली तापी । नामा म्हणे ख्याती केली त्यांनीं ॥

प्रथम ज्ञानदेवानें वाट काढली आणि अलंकापुरांत म्हणजे आळंदीत वैकुंठ गांठलें. याही उल्लेखावरून ज्ञानदेवांनीं योगसाधन करून देहत्याग केला हेंच स्पष्ट होतें. सोपानदेवाच्या समाधीसाठीं इंद्रनीळ पर्वत नेमिला होता; निवृत्तिनाथाचें निर्याण त्र्यंबकेश्वरीं व्हावयाचें होते आणि मुक्ताबाईची देहावसानाची जागा तापी नदीच्या कांठीं ठरली होती असा वरील ओळींचा अर्थ आहे. पुण्याजवळ पुरंदर किल्ला आहे तोच इंद्रनीळ पर्वत; त्याच्या शेजारीं सासवड नांवाचा गांव आहे. गांवाजवळ कऱ्हा नांवाची कडानशी नदी आहे. तेथें मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीला म्हणजे ज्ञानदेवांच्या समाधीनंतर बरोबर एक महिन्यानें आणि आळंदी सोडल्यावर बरोबर पंधरवड्यानें सोपानदेवांचा मृत्यु झाला. सासवडलाही पुष्कळ संतमंडळी जमली होती. याही प्रसंगावर नामदेवाचे म्हणून अभंग आहेत व त्यांत सोपानदेवानें समाधि घेतली असें म्हटलें आहे.

सोपानदेवें ग्रंथ केला होता सार । ठेविला समोर निवृत्तीच्या ॥

असा एका अभंगांत उल्लेख आहे. सोपानदेवाच्या मृत्यूमुळे निवृत्तिनाथ आणि मुक्ताबाई हे अगदीं उदास होऊन गेले व चांगदेवालाही जगण्याचा कंटाळा आला. ज्ञानदेव गेले, सोपानदेव गेले आतां मुक्ताबाई आणि निवृत्तिनाथ जाणार हा विचार चांगदेवाला असह्य झाला. मुक्ताबाई ही वयानें लहान बालिका; पण वृद्ध चांगदेवाला तिच्यापासून ब्रह्मज्ञान मिळालें. तिच्यावर त्याची भक्ति फार होती. चौदाशें वर्षें जगूनमुद्धां आपलें अज्ञान गेलें नव्हतें; आपण मोठ्या अभिमानी वृत्तीनें आळंदीला आलों; आणि तेथें “अज्ञान केलें दुरी मुक्ताबाईनें” असें चांगदेव सांगतो. मुक्ताबाई हीच खरोखर या वृद्ध योग्याला गुरुस्थानी होती.

अवध्या विद्येचा करुनी अभ्यास । पावलों मी क्लेश देवराया ॥

मुक्ताबाईयोगें उतरलो भवसिंधु । तैशी दीनबंधु कृपा करी ॥

तेव्हां मुक्ताबाईचें मरण डोळ्यांनीं पहाण्याचा प्रसंग चांगदेवाला नको होता. विसोबा खेचरही या प्रसंगीं बरोबर होते. सर्वांच्या संमतीनें चांगदेवानें माघ वद्य त्रयोदशीला म्हणजे ज्ञानदेवानंतर तीन महिन्यांनीं पुणतांबें येथें गोदावरी-तीरावर समाधि घेतली. पुणतांब्याहून ही सर्व मंडळी नेवाशाला गेली. याच ठिकाणीं ज्ञानेश्वरीचें लेखन पुरें झालें होतें. तें लेखन पुरें होऊन सहा वर्षें झालीं नाहीं तोंच ज्ञानदेवानें समाधि घेतली. नेवाशाहून निवृत्तिनाथ, मुक्ताबाई आणि नामदेव हें आपेगांवला गेले. याच गांवांत आईबाप सोडून गेल्यावर निवृत्तिज्ञानदेवांनीं भिक्षा मागून कांहीं काळ आपल्या लहान भावंडांचा प्रतिपाळ केला. सगळी पूर्वींची आठवण होऊन बिचारी मुक्ताबाई शोकविव्दल झाली.

मुक्ताई उदास झाली असे फार । आतां हें शरीर रक्षूं नये ॥

त्यागिले आहार अन्नपाणी सकळीं । निवृत्तिराज तळमळी मनामाजीं ॥

त्याचप्रमाणें

निवृत्तिराज म्हणे आतां पंढरीनाथा । मुक्ताईला जपा अवघे जण ॥

चित्तवृत्ति तिची स्वरूपीं निमग्न । नाहीं देहभान मुक्ताईला ॥

अवघे जण जपती जपे नारायण । चालती घेऊन मध्यभागीं ॥

निवृत्तिराजें धरली मुक्ताबाई हातीं । सांभाळीत जाती निशीदिनीं ॥

पदोपदीं जपे निवृत्तिराज करें । आणिक ऋषीश्वर सांभाळिती ॥

नामा म्हणे देवा जातां तांतडीनें । पुढें स्थळ कोण नेमियेले ॥

शके १२१८ संवत्सर संपून आतां १२१९ संवत्सर सुरू झालें होतें. वैशाख महिन्यांत ही सर्व मंडळी फिरत फिरत तापीतीरावरील महत् नगर या गांवीं आली. हें स्थळ फार सुंदर होतें असें पुढील अभंगावरून दिसून येईल

तापीचीये तीरीं महद् ग्राम थोर । असे सोमेश्वर पुरातन ॥
वय वैशाख मास दशमी निर्मळ । उष्णकाळ फार तापतसे ॥
तेथें परशुरामे मारियेला बाण । पाहती पुरातन पश्चिमेस ॥
पाहिले माय आम्ही तापीतीर । उतरले भार वैष्णवांचे ॥
धन्य तापीतीर दिसे मनोहर । दोही थडीं भार पताकांचे ॥
नामा म्हणे हरि आवडीचें स्थळ । कऱ्हेर कमळ उदय झाला ॥

या ठिकाणचें सृष्टिवर्णन पुढील अभंगांत फारच सुंदर असें दिलें आहे.

फुलले अनेक तरुवर तेथें । दुर्वा दर्भ आंत उगवले ॥
करंज जाभळीं लागली एकथाटीं । वरी बहुदाटी तरुवरांची ॥
अमृतफळे अपार विस्तारिले फार । त्यामार्जी मयूर टाहो देती ॥
कंठ कोकिळा त्या सुस्वर गायन । तरुवर सुमनें परिमळ ॥
पारिजातकाची दाटी झाली भारी । आंत मैलागिरी डुहताती ॥
नामा म्हणे देवा भजा हा एकांत । मार्कंडेयें येथें तप केलें ॥ १ ॥
सोनियाचीं झाडें अनेक कर्दळी । त्यांत रानकेळी फोफावल्या ॥
सिताफळी भरीत अवघी तापीथडी । दाट दिसती गाढीं रामफळें ॥
तापीतीरीं ऋषि आणि शारंगधर । पाठीमागें भार वैष्णवांचे ॥
धन्य महत्नगर सोमेश्वर । धन्य तापीतीर योगियांचें ॥
उष्णकाळीं छाया आवडती फार । म्हणती ऋषीश्वर रम्य स्थळ ॥
नामा म्हणे देवा रंगलें अंतःकरण । उतरतीं विमाने गंधर्वाचीं ॥ २ ॥

अशा या सुंदर स्थळीं वैशाख शुद्ध द्वादशीला मोठें वादळ झालें आणि विजांचा कडकडाट होऊन अपघातानें मुक्ताबाईला मृत्यु झाला. तिचा बेह देखील नंतर कोणाला दिसला नाहीं. या अपघाताचें वर्णन पुढील अभंगांत आहे.

टाळ विणे मृदंग सुस्वर गायन । कोंदलें गगन दाही दिशा ॥
प्रळयींच्या बीजा वर्षती अपार । झाला धुंधकार दाही दिशा ॥
करोनीया स्नान बैसले बाहेर । म्हणती अंधकार फार झाला ॥

झुंजाट सुटला वारा कापूं लागे धरा । नभची अंतरा कालवलें ॥
 नामा म्हणे देवा झाली कैसी गति । पडलीसे त्रांति अवध्या जनां ॥ १ ॥
 निवृत्तिराज म्हणे प्रथ्यांचा वारा । सुटला शारंगधरा ऐसें वाटे ॥
 हालते गगन डोलती विमानें । गेलें देहभान अवधियांचे ॥
 अवधियांचे डोळे झांकले एकदां । माध्यान्ही अंबुदा वळुनि आले ॥
 निवृत्ति पांडुरंग राई रखमाई । धरा म्हणती घाई मुक्ताबाईला ॥
 नामा म्हणे केशवा जाहला उवाळा । कांहीं केल्या डोळां उघडों नेदी ॥ २ ॥
 ऋषि म्हणती हरि पातलेसे विन्न । आतां कैसे प्राण वांचतील ॥
 कोणाचिया शुद्धी नाहीचिया कोणा । म्हणती नारायणा मृत्यु आला ॥
 कडाडली बीज निरंजनी जेव्हां । मुक्ताबाई तेव्हां गुप्त झाली ॥
 वैकुंठी लक्ष घंटा वाजती एकघाई । झाली मुक्ताबाई स्वरूपाकार ॥
 एक प्रहर झाला प्रकाश त्रिभुवनी । जेव्हां निरंजनी गुप्त झाली ॥
 गेलें निवारुनी आकाश आभुट । नामा म्हणे कोठें मुक्ताबाई ॥ ३ ॥
 उघडिल्या दिशा उघडिलें गगन । पाहिलें वदन भास्कराचे ॥
 निवृत्तिराजाते कळवळा वाटे भारी । आतां आम्हां हरि आज्ञा द्यावी ॥
 जयजयकारें टाळ्या पिढिती सकळ । नाचती गोपाळ तापीतीरीं ॥
 सकळाचें चित्तीं येतो कळवळा । मुक्ताबाई डोळां पाहिली नाहीं ॥
 नानापरी खेद करिती योगेश्वर । लाविती पदर डोळियासी ॥
 नामा म्हणे देवा कैसें आतां कांहीं । आम्हा मुक्ताबाई बोलली नाही ॥

शा प्रकारें मुक्ताबाईचा अंत झाला. “होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई.”
ग त्या ठिकाणीं सर्व मंडळी एक महिनाभर राहिली. ते दिवस त्यांना युगा-
माणें वाटले. निवृत्तिनाथ तर अतिशय कष्टी झाले. तिन्हीं धाकटीं भावंडें
क्यांसमोर गेलीं ! आणि काय तीं गोड भावंडें !

आत्ममुख एक बोलती बोलणीं । ज्ञानराज मनीं आठवती ॥
 ज्ञानराजें आमुचे निवविले डोळे । आतां ऐसे खेळे नाहीं कोणी ॥
 ऐकावा हा अर्थ मुक्ताबाईच्या मुखीं । आतां ऐसी सखी नाहीं कोणी ॥
वृत्तिनाथाला ज्ञानदेवाचे गुण सारखे आठवूं लागले.

अविट बोलणें बोलवें अनादि । जें गुह्य वेदीं सांपडेना
 कीर्ति वैराग्य केले सामराज्य । गुरुत्वासी लाज नाहीं आली ॥

नाशिवंत शरीर केलें अविनाश । घडविला विलास अध्यात्मींचा ॥
 अविट बोलणी आठवती मनीं । आतां त्रिभुवनीं दिसेनात ॥
 तुझ्यामुलें हरि चालतो उगला । देहाआधीं गेला प्राण माझा ॥
 नामा म्हणे देवा करितां ऐसा घोर । साडील शरीर निवृत्तिराज ॥ १ ॥
 जें जें सुख आम्ही अनुभविलें मना । त्याचा नारायणा आठव होतो ॥
 ऐसे पदोपदीं निवृत्तिनाथ कष्टी । कोण कोणाच्या गोष्टी आठवाव्या ॥
 ज्येष्ठाच्या आधी कनिष्ठाचें जाणे । केलें नारायणे उफराटे ॥
 उफराटे फार कळलें माझें मनीं । वळचणीचें पाणी आढ्या गेलें ॥
 अवध्यापरिस कष्टी केले मुक्ताईने । कांहींच बोलणें घडले नाही ॥
 नामा म्हणे विठोबा ऐकशी बोलणें । अवघियांचीं मने कळवळली ॥ २ ॥

गहिनिनाथानें आपल्याका जें ज्ञान दिलें ते ज्ञानदेवानें व्याख्या करून
 ग्रंथांत समाविष्ट केलें.

काढिला शोधून अनुभव मुक्ताईनें । तें ज्ञान सोपानें संपादिलें ॥
 अशा प्रकारच्या आठवणी काढीत काढीत मंडळी सप्तशृंगीच्या डोंगरावर
 आली आणि तेथें देवीचें दर्शन घेऊन सर्वजण गोदातीरीं त्र्यंबकेश्वरांत उतरले.
 या ठिकाणीं ज्येष्ठ वद्य द्वादशीला म्हणजे मुक्ताबाईच्या मृत्यूनंतर बरोबर एक
 महिन्यानें निवृत्तिनाथांनीं देह ठेविला. अशा प्रकारें आठ महिन्यांत हीं चार
 भावंडें इहलोकांतून नाहीशीं झालीं. ज्ञानदेव प्रथम गेले व पुढें सात महिन्यांत
 सोपान, मुक्ताबाई आणि निवृत्तिनाथ यांनीं त्यांच्या पावलांवर पाउल टाकून
 हा लोक सोडला. “चारी देव जैसे परब्रह्मीचे ठसे” ते गेले तेव्हां महाराष्ट्रांत
 सर्वत्र दुःख झालें यांत नवल नाही.

४ ज्ञानदेवाच्या समाधीपासून तो निवृत्तिनाथांच्या समाधीपर्यंत जो वृत्तांत
 उपलब्ध आहे तो नामदेवाच्या अभंगांत आहे. ज्ञानदेवानें समाधि घेतल्या-
 नंतर नामदेवानें शोकविह्वल होऊन ज्ञानदेवाचें दर्शन व्हावें म्हणून पांडुरंगा-
 जवळ हट्ट धरला व तो पांडुरंगानें पुरविला अन्नीही हकीकत नामदेवाच्या या
 विषयांवरील श्लोकच्या भागांत आहे. नामदेव पांडुरंगाला म्हणतो:—

नामदेव म्हणे देवा ज्ञानदेव सृष्टि । पडेल कां दृष्टि पुनः आतां ॥
 ज्ञानाचा वियोग जडला हृद्रोग । भेटीचा प्रयोग करा देवा ॥
 ज्ञानदेव माझा दाखवा या वेळी । जीव तळमळी त्याच्यावीण ॥

संत अंतरला सखा झाला दूर । आतां पंढरपूर कैसे कंटू ॥
 तुमचे दर्शन ज्ञान कृपादान । पंढरीस येणे याचसाठी ॥ १ ॥
 तरीच येईन पंढरीस । दृष्टी देखेन ज्ञानेश ॥
 ज्ञानदेवा भेटी व्हावी । ऐशी सोय देवा लावी ॥
 ऐशियाच्या कृपादानें । तुम्हां संगती नाचणें ॥
 पंढरीचें जे कां मुख । जाणें तो एक भाविक ॥ २ ॥

पांडुरंगानें नामदेवाचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला:—

देव म्हणे नाम्या पाहे । ज्ञानदेव मीच आहे ॥
 तो आणि मी नाहीं दुजा । ज्ञानदेव आत्मा माझा ॥
 माझ्या ठायी ठेवी हेत । सोड खंत खंडी द्वैत ॥
 नाम्या उमज मानसी । ऐसें म्हणे हृषीकेशी ॥

पण नाम्या उमजला नाहीं; त्यानें खंती सोडली नाहीं; त्यानें द्वैत खंडलें नाहीं, उलट तो म्हणतो:—

नामदेव म्हणे देवा । ब्रह्मज्ञान पोटी ठेवा ॥
 तुम्ही मायेसंगें गूढ । ज्ञान जाणिवेचे आड ॥
 आम्हां नाहीं याची चाड । वाटे संतभेटी गोड ॥
 संतभेटी प्रेम फावे । प्रेमें देवाशी भेटावे ॥
 प्रेम आहे पोटभरी । त्यासी देव पोटी धरी ॥
 नामदेवाठायी प्रेम । मार्गी आडविलें ब्रह्म ॥

शिवटीं देवानें नामदेवाचा लळा पुरविला व गरुडाला पाठवून (वैकुंठाहून) पुष्पक विमानांतून ज्ञानदेवास आणविलें. “ज्ञानदेवा पहातां डोळां । नामदेवा हर्ष झाला ॥” त्यानें त्याचे पाय भरले व वियोगदुःख सहन होत नाहीं म्हणून त्यास सांगितलें. पुढें काय झालें हें अभंगावरून स्पष्ट होत नाहीं. पण ज्ञानदेव जर विमानांतून आले तर ते समाधीच्या जागीं नव्हते, वैकुंठांत होते, म्हणजे वैकुंठावासी झाले होते, म्हणजे मृत्यु पावले होते ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

हे सर्व अभंग लक्षपूर्वक वाचले म्हणजे ते नामदेवानें लिहिले आहेत कीं काय याबद्दल शंका येते. त्यांतील कित्येकांत नामदेवाचा रसालापना ओतप्रोत भरलेला आहे यांत शंका नाहीं; पण एकंदर ते कोणातरी नामदेवभक्तानें ज्ञानदेव-नामदेव चरित्रावर लिहिलें असावेत असें वाटतें. या अभंगांतून

अतिशयोक्ति आणि काल्पनिक वर्णन ही बऱ्याच ठिकाणी आहेत याबद्दलही वाद होण्याचें कारण नाही. देवांची विमानें आलीं, नारद तुंबर गावयास लागले, राईरुक्माबाई यांच्याबरोबर सत्यभामाही वाढावयास आली या गोष्टींवरून देवतांचें आगमन हा काल्पनिक भाग आहे याबद्दल शंका रहात नाही. पांडुरंगानें केवळ ज्ञानदेवाच्या समाधीलाच नव्हे तर सर्वांच्या समाधिसमारंभासाठीं प्रत्यक्ष सहकुटुंब हजर रहावें असें वाटणें ही गोष्ट भक्तिपंथांत एक विशिष्ट भावनापूर्ण मनोवृत्ति होते तिचा परिणाम आहे; तो परिणाम झाला म्हणजे काल्पनिक गोष्टी सत्य आहेत असें वाटतें; आणि तीच गोष्ट येथें झालेली आहे. चमत्कारांचा चमत्कार असा आहे की त्यांचा कडेपर्यंत तपास लावला की ते पुष्कळांनीं ऐकलेले आहेत पण पाहिलेले कोणीही नाहीत असें निश्चित होतें. ज्ञानदेवापासून तो निवृत्तिनाथाच्या समाधीपर्यंत जे जे चमत्कार म्हणून वाटतात ते झालेच नव्हते असें या नामदेवाच्या अभंगांचें सूक्ष्म परीक्षण केलें म्हणजे आपणांस आढळून येते. नामदेवानें ज्ञानोबाची गांठ पडावी म्हणून पांडुरंगाजवळ आळ घेणें व पांडुरंगानें ती पुरविण्यासाठीं गरुडाला वैकुंठास पाठविणें व ज्ञानदेवानें तेथून पुष्पक विमानांतून येणें (आणि आपण आळंदीच्या समाधिस्थानांत नाहीं असें सिद्ध करणें) या सर्व गोष्टींवरून तर चमत्कारांचा काल्पनिकपणा अधिकच सिद्ध होतो. श्रद्धेच्या पार्यीं माणसांनीं वेडें बनण्याचें कारण नाही ही गोष्ट श्रद्धेचे वकीलही मान्य करतील. ज्ञानदेवांनीं समाधि लावून योग्याप्रमाणें देहत्याग केला एवढी गोष्ट या सर्व वर्णनावरून मान्य करण्यास हरकत नाही.

सोपानदेवाच्या व निवृत्तीच्या समाधीच्या वेळीं ज्ञानदेवसमाधीच्याच सर्व गोष्टींची वर्णनकारानें पुनरावृत्ति करावी याचा अर्थ एका विशिष्ट ठाऱ्याचें वर्णन करणें त्यावेळीं ग्राह्य समजलें जात होतें व कवीनें तें त्याप्रमाणें केलेलें आहे असाच होतो. हीं तीनही भावडें व चांगदेव ज्ञानदेवाच्या वियोगामुळें दुःखांन मरण पावलीं ही गोष्ट उघड आहे. मुक्ताबाईला महत् नगरांत (तापीतीरीं माणगांव म्हणून एदलाबादेपासून कांहीं अंतरावर आहे तेंच हें महत् नगर असें रा. पांगारकर म्हणतात) वैशाख महिन्यांत वादळांत मृत्यु आला. बहुधा तिच्या अंगावर वीज पडून ती मृत्यु पावली. पावसाळा सुरू होण्यापूर्वीं अशीं वादळें आपल्याकडे सर्वत्र होतात व त्यावेळीं वीज पडून पुष्कळ वेळां प्राण-

ज्ञानि होते हैं प्रसिद्धच आहे. ज्ञानदेवांच्या मृत्यूनंतर उदास होऊन निवृत्ति-सोपानमुक्ताबाई आणि त्यांचे कित्येक मित्र हे महाराष्ट्रांत भटकत होते व या प्रवासांतच ही भावंडे क्रमाक्रमाने मृत्यु पावलीं. चमत्कार घडले कीं नाहींत याबद्दल विवाद करण्यांत फारसा अर्थ नाहीं, जे अंधश्रद्धा आहेत त्यांची या बाबतींत खात्री पटविणे शक्य नाहीं व जे विवेचक आहेत ते अशक्य गोष्टीवर “चक्षुर्वैसत्यम्” झाल्याशिवाय केव्हांही विश्वास ठेवणार नाहींत. दुसऱ्याने पाहिले म्हणून सांगणे हे “चक्षुर्वैसत्यम्” नव्हे. पण अनैसर्गिक चमत्कार सोडून दिले तरी एकविशी पुरी होण्याच्या पूर्वी ज्ञानदेवाने किंवा सतरा वर्षे पुरी होण्यापूर्वी मुक्ताबाईने जे बुद्धीचे आणि सोशिकपणाचे चमत्कार करून दाखविले त्यांना सामान्यपणे अलौकिक हे नांव देण्यास हरकत नाहीं. “ज्ञानेश्वरी” ची रचना पंधराव्या वर्षी आणि “अमृतानुभवाची” रचना अठराव्या वर्षी हे वाङ्मय सृष्टीतले चमत्कार खरोखर मनुष्याच्या कल्पनेला थक् करतात. याच्यापुढे रेडा बोलविणे आणि भित्त चालविणे हे चमत्कार कांहींच नव्हत. पण सामान्य जनांना ज्ञानेश्वरीचा चमत्कार कळण्यास ती यथासांग समजली पाहिजे. रेडा वेद बोलला किंवा भित्त चालली या गोष्टींचा चमत्कार समजण्यास फारसे परिश्रम लागत नाहींत. शिवाय ज्ञानदेवांच्या ग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्यांना ते चमत्कार-वादी नव्हते हैं माहीत आहे. योगबलाने प्राप्त झालेल्या ऋद्धि आणि सिद्धि या मोक्षमार्गांत अडचणी आहेत असे त्यांचे स्पष्ट मत होतें. तेव्हां कोणत्याही कारणासाठी ते योगबलाचे चमत्कार करून दाखवितील ही गोष्ट खरी मानतां येत नाहीं. पण सामान्य जनांत “चमत्काराशिवाय नमस्कार नाहीं” आणि म्हणून प्रत्येक मोठ्या माणसाच्या नांवावर चमत्कार चढविण्याचा प्रकार चालतो.

पण या चमत्कारांखेरीज आणखीही विवादात्मक गोष्टी ज्ञानदेवाच्या चरित्राबाबतींत लोकांपुढे उभ्या राहिल्या आहेत. त्यामुळे कोणीही आपले डोळे गरम करून घेण्याचे कारण नाहीं. ज्ञानदेवांचे ग्रंथ हे त्यांनीं कायमचे वैभव महाराष्ट्राला दिलेले आहे. त्यांच्यापुढे हे वादविवादाचे प्रश्न सगळे कमी महत्वाचे वाटतात. अर्थात् प्रश्न उपस्थित झाले कीं त्यांचा विचार केला पाहिजे; निर्णय लावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे; आणखी इतका प्रयत्न करून निर्णय लागेलच असेही नाहीं. अशा कित्येक प्रश्नांचा थोडाबहुत परामर्श पुढील भागांत घेऊन आपणांस ज्ञानदेवांच्या लौकिक चरित्राचा निरोप घ्यावयाचा आहे.

भाग आठवा

विवाद आणि शंका

झडकरी अनुमानाचेनि करतले ।

घेऊनि तिये वाक्यफळे ।

प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥ १९२

तंव विचाराचिया रसना न दाटती ।

वरी हेतूच्या दशनीं न फुटती ।

ऐसें जाणोनि सुभद्रापति । चुंबीचिना ॥ १९३

ज्ञानेश्वरी, ७

ज्ञानदेवांच्या चरित्रांतील प्रसिद्ध असलेले चमत्कार आधुनिक विचारसरणीच्या माणसाला चमत्कारिक वाटतात यांत काहीं नवल नाही. चमत्कारांवरची श्रद्धा आतां धार्मिक म्हणविणाऱ्या माणसांतही फारशी उरलेली नाही व धर्मरक्षण करण्याच्या हेतूने धर्मातील चमत्कारांना स्थानबद्ध करण्याचें किंवा निदान त्या चमत्कारांचा विवेकाला पटेल असा अर्थ लावण्याचें धोरण बहुतेक शहाण्या धार्मिकांनीं पतकरलेलें आहे. अशा अलौकिक चमत्कारांसंबंधीं आम्हांस जें काय म्हणावयाचें होतें तें त्या त्या ठिकाणीं या ग्रंथांत आम्ही स्पष्टपणें म्हटलेलें आहे. सश्रद्ध माणसांची ज्या गोष्टीवर श्रद्धा बसलेली आहे तिचा विचार होतां होईतो हलुवारपणानें करावा हा सिद्धांत सामान्यपणें मान्य करूनच आम्ही या बाबतींत लिहिलेलें आहे हें सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल. केव्हां केव्हां श्रद्धा ही अत्यंत अज्ञानमय असतें व प्रसंगविशेषीं ती स्वार्थमय असतें व हलुवारपणानें तिचें अंतस्थ स्वरूप लक्ष्यांत येत नाही; त्यावेळीं तिच्या स्वरूपावर कटु प्रहार करणें हाच एक उपाय ठरतो व त्याचा अवलंब सत्यप्रिय माणसांना करावा लागतो. ज्ञानदेवचरित्रांत त्यांनीं केलेले चमत्कार हाच एक विवाद्य प्रश्न नाही; अथवा चमत्कारांचा प्रश्न फारसा विवाद्य नाही असेंही म्हणण्यास हरकत नाही. पण दुसरे कित्येक प्रश्न असे असतात कीं तें श्रद्धेच्या प्रांतांतच येऊं शकत नाहीत. त्यांचा निर्णय परंपरेच्या

समजुतीवरून न लावतां जीं निरनिराळीं प्रमाणें उपलब्ध असतील त्यांवरून लावावा लागतो. कालनिर्णय वगैरे गोष्टी अशा प्रकारच्या आहेत व या बाबतींत आपल्याकडे निश्चितपणें लिहिण्याचा प्रघात नसल्यामुळें व जें लिहावयाचें तेंही पुष्कळवेळां चमत्कारयुक्त म्हणजे चमत्कारिक असल्यानें अशा गोष्टींचा निर्णय करणें हें पुष्कळसें अवघड होऊन वसतें. ज्ञानदेवचरित्रांत “शके बाराशें बारात्तरे” हें ज्ञानेश्वरींतील शेवटच्या वाक्यांपैकीं एक वाक्य तिथि वार कांहीं न देतां कां होईना पण प्रत्यक्ष कालदर्शक असें एक प्रमाण आहे व त्यानंतर त्यांची समाधितिथि कार्तिक वद्य त्रयोदशी शके ३०० वर्षे चालत आली आहे म्हणून ती ग्राह्य मानण्यास हरकत नसावी. पण असे एक दोन प्रसंग सोडून या चरित्रांत कालनिर्णयाला साहाय्यक असा पुरावा मिळत नाही. आणि या बाबतींत ज्यांनीं शंका काढल्या त्यांना उत्तर प्रत्युत्तर करतांना शास्त्रीय दृष्टीपेक्षां गालिप्रदानाचा अधिक उपयोग झाला हो कष्टतर गोष्ट येथें नमूद केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. चांगदेव चौदाशें वर्षे जिवंत होते ही गोष्ट चौदाशें वर्षांच्या योग्याला पंधरा वर्षांच्या मुलांनें किंवा बारा वर्षांच्या मुलींनें शहाणपण शिकविलें या दृष्टीनें मोठी आकर्षक आहे. त्यानें ज्ञानदेव व मुक्ताबाई यांच्या चरित्राला रंग चढतो; पण चांगदेवाच्या चौदाशें वर्षांच्या चरित्राची कोणती माहिती उपलब्ध आहे ? जी माहिती उपलब्ध आहे ती ज्ञानदेवचरित्रापुरतीच आहे ही गोष्ट थोडीशी चमत्कारिक नाही काय ? तेव्हां या बाबतींत शंका निघणें अनिवार्य आहे व त्या निघाल्यावर त्यांचा ज्ञातपणांनें विचार करणें, निर्णय लागल्यास तो लावणें, लागत नसल्यास तसें स्पष्ट सांगून टाकणें, हाच मार्ग सरळ व शहाणपणाचा आहे; व त्याचाच अवलंब विचारी माणसांनीं केला पाहिजे.

ज्ञानदेवचरित्रासंबंधीं परंपरेचा दुरभिमान बाळगणाऱ्या लोकांना अस्वस्थता वाटेल अशा प्रकारच्या शंका साधार प्रकट करण्याचा मान रा. रा. शिवराम एकनाथ भारदे या गृहस्थाकडे जातो. हे भारद्वाज या टोपण नांवानें लिहीत. यांचा जन्म सन १८६२ सालीं झाला व मृत्यु १९१९ सालीं झाला. हे अहमदनगरच्या मिशन हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. स्वदेशाभिमानी वृत्तीबद्दल यांची प्रसिद्धी होती व त्यापार्शीं त्यांना सरकारचा रोप सहन करून आपत्तीही सोसाव्या लागल्या. हे जुन्या तऱ्हेचे, जुन्या वळणाचे ज्ञानसंध्याशील ब्राह्मण

होते. कोणत्याही प्रकारे “सुधारक” म्हणून त्यांचे वर्णन लौकिक दृष्ट्या करता आले नसते. पुण्याच्या सुधारक पत्रांत १८९४-९९ साली त्यांनी ज्ञानदेवाबाबद आपली लेखमाला लिहिली व तीमुळे भाविक मंडळीत साहजिकच मोठी धांदल उडाली. त्यांचा मुख्य सिद्धांत “ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानदेव व अभंगकर्ता ज्ञानेश्वर हे दोन निरनिराळे संत होऊन गेले” हा आहे. या मुख्य सिद्धांताच्या अनुषंगाने त्यांनी दुसरे कांही सिद्धांत काढले. (१) नामदेवाचा समकालीन अभंगकर्ता ज्ञानेश्वर होता, ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानदेव नव्हता. (२) नामदेवाचा काळ शके तेराशेंनंतर म्हणजे ज्ञानेश्वरीनंतर कमीत कमी शंभर वर्षांनी होता व अशा प्रकारे ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानदेव झाल्यानंतर शेंसवाशें वर्षांनी अभंगकर्ता ज्ञानेश्वर झाला. (३) ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानदेव हा आपेगांवचा व निवृत्तिनाथाचा मुलगा; अभंगकर्ता ज्ञानेश्वर हा आळंदीचा ज्ञानदेव; हा शिवोपासक आणि नाथपंथी; ज्ञानेश्वर हा रामानुजपंथी व सगुणोपासक (विष्णूचा उपासक). मूळ सिद्धांत व त्यावरून काढलेले पुढील तीन सिद्धांत हे क्रांतिकारक स्वरूपाचे होते व त्यांनी मोठे वादळ उत्पन्न करावे यांत कांहीच आश्चर्य नव्हते. या शंकांना उत्तर त्या वेळी वे. शा. सं. श्रीपतिबुवा भिंगारकर, श्री. बापूसाहेब कुर्ंदवाडकर, केरळकोकिलकर्ते आठल्ये इत्यादिकांनी देण्याचा प्रयत्न केला व वादविवादांत भारद्वाजांच्या प्रतिपक्ष्यांनी त्यांच्यावर यथाशक्ति गालिप्रदानाचाही उपयोग केला. पण असे वाद गालिप्रदानाने संपत नाहीत. हा वाद तेव्हां मिटला नाही व अद्यापिही त्याचा निश्चित निर्णय लागला आहे असे म्हणवत नाही.

भिंगारकरबोवांनी भारद्वाजांना दिलेले प्रत्युत्तर म्हणजे या वादांतील उत्तर पक्षाची उत्तम कैफीयत आहे. त्यांनी जे मुद्दे भारद्वाजांच्या शंकाखंडनार्थ दिले आहेत ते थोडक्यांत असे:—(१) ज्ञानेश्वरीचा कर्ता व अभंगकर्ता ज्ञानदेव निराळे नाहीत, एकच आहेत, आणि पंढरपूरास जाणारा संत ज्ञानेश्वर हाच ज्ञानेश्वरीकर्ता असून तो आळंदीस होता, वगैरे. (२) नामदेव हा ज्ञानदेवांचा समकालीन होता; म्हणजे तो ज्ञानेश्वरीच्या काळी होता, त्यानंतर शंभर वर्षांनी झालेला नाही. (३) ज्ञानदेव एकच असल्यामुळे दोघांची कुळे व मातापिता निराळी ही गोष्ट शिळकच रहात नाही. (४) या ज्ञानेश्वरीकर्त्या व संत ज्ञानदेवाची समाधि आळंदीस आहे. याशिवाय भारद्वाजांनी आपल्या मुख्य

सिद्धांताच्या समर्थनार्थ आणलेला महत्वाचा मुद्दा हा की ज्ञानेश्वरी व अभंग यांतील भाषा ठळकपणे भिन्न आहे ही गोष्ट भिंगारकर मुळीच मान्य करीत नाहीत. त्यांच्या मते (५) भाषापद्धति दोन नाहीत. असे हे या वादांतील पूर्व पक्ष व उत्तर पक्ष आहेत. यांत अनुषंगाने सांगावयाची गोष्ट म्हणजे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत नामदेव नांवाचे ग्रंथकार एकाहून अधिक झालेले आहेत. महानुभावांत एक नामदेव होऊन गेला व त्यानेच महाभारत प्रथम मराठीत आणण्याचा प्रयत्न केला असे दिसते. हा नामदेव व शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिज्ञा करून बसलेल्या पंढरीच्या पांडुरंगाचा लाडका नामदेव एक नव्हत याबद्दल विद्वानांत एकमत आहे. तसेच पंजाब प्रांतांत ज्याची ख्याति आहे तो नामदेव कोण, संत नामदेव कां महानुभावी नामदेव कां तिसराच कोणी, याही प्रश्नाचा समाधानकारक निर्णय लागलेला नाही. पंजाबांत गेलेला नामदेव व संत नामदेव हे एकच असं कित्येक संशोधकांचे म्हणणे आहे; पण त्यासंबंधी असावा तितका बळकट पुरावा अद्यापि उपलब्ध झालेला आहे असे म्हणवत नाही. भारद्वाजांच्या म्हणण्याचा आपण थोडक्यांत विचार करूं. त्यांचे नांवसुद्धां घ्यावयाचे नाही व त्यांना अनुल्लेखाने पराजित करावयाचे ही कित्येक लेखकांची वृत्ति आम्हांस योग्य वाटत नाही व कोणाही विचारी माणसास योग्य वाटणार नाही.

२ भारद्वाजांच्या म्हणण्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव लिहिणारा ज्ञानदेव आणि अभंग लिहिणारा ज्ञानदेव हे एक नव्हत. कारण या दोन ग्रंथांत प्रकट झालेली विचारसरणी आणि मनोवृत्ति व ज्ञानदेवांच्या नांवावर स्वपणाच्या बहुतेक अभंगांतील विचारसरणी व मनोवृत्ति यांत फारच फरक आहे; शिवाय दोहोंच्या भाषासरणीतही अतिशय भेद आहे. तसेच नामदेव हा ग्रंथकार तेराव्या (शके) शतकांतला नसून चौदाव्या शतकांतला आहे तेव्हा त्याच्याबरोबर तीर्थयात्रेला गेलेला व पंढरपुरास (वरचेवर) जाणारा ज्ञानदेव हा ज्ञानेश्वरीचा कर्ता नव्हे. हीं विधाने करून मग भारद्वाजांनीं असे अनुमान बसविले आहे की ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव लिहिणारा ग्रंथकार हा आपेगांवास होऊन गेला; त्याचा व पंढरपूरचा कांहीं म्हणण्यासारखा संबंध नाही; त्याची व नामदेवाची गांठ पडणे शक्य नव्हते, तेव्हा नामदेवाचा मित्र अभंगाचा कर्ता, आणि पंढरपुरचा वास्कर हा ज्ञानदेव निराळा असला पाहिजे.

तो ज्ञानदेव आळंदीला होऊन गेला; चमत्कार वर्णन केलेले आहेत ते त्याच्या संबंधी. ग्रंथकार ज्ञानदेव हा योगी होता, शिवोपासक होता, नाथपंथी होता, आणि पूर्ण अद्वैतवादी होता. संत ज्ञानदेव हा भक्तिमार्गी, विठ्ठलोपासक म्हणजे विष्णूची उपासना करणारा, म्हणजे वैष्णव, तेव्हा सगुणोपासक, म्हणून कोणत्या तरी प्रकारचा द्वैती. ज्ञानदेव दोन धरले म्हणजे अभंग, त्यांपैकी जो संत होता त्याने लिहिले, हें उघड होतें. अर्थात् या अनुमानाप्रमाणें ज्ञानेश्वरी नेवाशास लिहिली असें समजण्याचें कारण नाहीं. तो आपेगांव किंवा पैठण किंवा आणिक कोठे तरी लिहिली असें म्हणतां येईल. अशा प्रकारें भारद्वाजांनीं मुख्यतः ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव आणि ज्ञानदेवी अभंग यांतील फरक लक्षांत घेऊन हीं अनुमानें काढलेलीं आहेत.

आपल्या अनुमानाच्या पुष्टीकरणार्थ ज्ञानेश्वरींतील कित्येक ओव्या घेऊन अंतर्गत पुरावा देण्याचा प्रयत्न भारद्वाज यांनीं केलेला आहे. भारद्वाजांच्या आक्षेपांना किंवा अनुमानांना एकंदरीत जीं उत्तरें आलीं त्यांत हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबुवा यांचें “श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा काळनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र” हें लहानसें पुस्तक विशेष महत्वाचें समजलें पाहिजे. त्यांच्या पुस्तकांतील पांच प्रकरणांचे मथळेच त्यांचें म्हणणें काय आहे तें दर्शवितात.

- (१) नामदेव व ज्ञानदेव हे समकालीनच होते.
- (२) ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आळंदीचाच ज्ञानदेव होय.
- (३) कुलवृत्त व गुरुशिष्यपरंपरा दोन नाहींत.
- (४) भाषापद्धतीही दोन नाहींत.
- (५) ज्ञानेश्वरीकारांची समाधि आळंदीसच आहे.

यांपैकी चौथ्या मुद्याचा विचार कोणाही ज्ञानेश्वरीच्या सुजाण वाचकास स्वतंत्रपणें करतां येईल; पण बाकी चार मुद्दे प्रत्यक्ष पुराव्यावर अवलंबून राहणार हें उघड आहे. या चार मुद्याबाबत भारद्वाज व भिंगारकरबोवा यांच्यांत स्पष्ट मतभेद आहे व दोघांनींही आपापकीं विधानें पुराव्यावरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. “निवृत्तिनाथसुते” या ज्ञानेश्वरींतील शेवटच्यापैकी एका ओवींतील शब्दाच्या आधारेणें ज्ञानेश्वरीकर्ता ज्ञानदेव हा निवृत्तिनाथाचा मुलगा होता असें भारद्वाजांनीं म्हटलें आहे व त्यावरूनच या ज्ञानदेवाची कुळपरंपरा निराळी

होती असें अनुमान काढकें आहे. हा अर्थ काढतांना दूरान्वय फार जाहळा आहे. शिष्य या अर्थी सुत वापरत नाहीत असें नाही व तशाच अर्थानें हा शब्द येथे आहे. “महेशान्वयसंभूत” याचाही अर्थ शंकराच्या शिष्यपरंपरेतील म्हणजे नाथपंथांतील असा होतो. तथापि असा शब्दच्छल सोडून दिल्यावर काल-निर्णयाच्या बाबतीत भारद्वाज व भिंगारकर दोघांनीही प्रत्यक्ष निर्णयात्मक असें कांहीं सिद्ध केलेलें आहे असें म्हणवत नाही.

ज्ञानदेव हे दोन होते कां एक होते या बाबतीत प्रत्यक्ष असा पुरावा भाषा-पद्धतीचा म्हणतां येईल. ज्ञानेश्वरीची भाषा आणि ज्ञानदेवी अभंगांची भाषा आणि विशेषेकरून दोन्हींतील विचारसरणी यांत कित्येक ठिकाणीं पुष्कळ फरक आहे यांत शंका नाही. हा फरक नाहीच असें भिंगारकरबुवाही म्हणूं शकत नाहीत. त्यांच्या मते विषयपरत्वे व प्रसंगानुरोधानें असा फरक होऊं शकेल; तेव्हां तिकडे विशेष लक्ष्य देण्याचें कारण नाही. आमच्या मते, भाषापद्धति व विचारसरणी यांत फरक नाही असें म्हणणें धारिष्टाचें होईल; पण त्या फरकाचें कारण शोधतांना एका ज्ञानदेवाचे दोन ज्ञानदेव करण्याचें मात्र प्रयोजन नाही. भिंगारकरबुवांनीं हा फरक कां आहे याचें कारणही बरोबर दिलेकें आहे; पण तें कारण चुकीचें आहे असें मात्र त्यांचें मत आहे आणि म्हणून तें देतांना त्यांनीं वापरलेली भाषा हा फरक आहे असें म्हणणाऱ्यांना जरी पुष्टि देणारी आहे तरी त्यांच्याबद्दल अनादरयुक्त अशी आहे. भिंगारकरबुवा आपल्या उपसंहारांत म्हणतात:—“पांचव्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरीच्या समाधीबद्दलचे तेंटे आजकालचे आहेत असें नाही; व ज्ञानेश्वरीकारांची खरी समाधि आळंदीस नाही असा जर कांहीं पुरावा केव्हाही दाखवितां आला असता तर आजपर्यंत उपस्थित होऊन निर्णय झालेल्या अनेक कजांत वादीच्या किंवा प्रतिवादीच्या तर्फें तो केव्हांना केव्हां तरी पुढें आल्यावांचून राहिला नसता. पण सहाशें वर्षांत जी गोष्ट करण्याचें कोणासही सुचलें नाही व शक्यही वाटलें नाही ती कल्पना १९ व्या शतकाच्या अखेरीस भारद्वाजांच्या डोक्यांत अचूक कशी उतरावी व क्षणभर तरी आपल्या अज्ञानविजृंभितानें शाह्या-सुरत्या मंडळीस चकविण्याचा त्यांचा प्रयत्न थोडाबहुत तरी कसा सिद्धीस जावा याचें कांहीं तरी कारण असलें पाहिजे. परवीं एवढा अपूर्व कुतर्कप्रबंध रचण्यास कोणी प्रवृत्त होणार नाही. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां हा

अश्रुतपूर्व कुतर्क भारद्वाजांच्या डोक्यांत येण्यास भक्तिमार्ग व अद्वैतवाद यांच्या संबंधाने अलीकडील कांहीं लोकांच्या ज्या कल्पना झालेल्या आहेत त्या बऱ्याच अंशी कारण झालेल्या असाव्या असे वाटते. श्रीशंकराचार्यांनी स्थापिलेल्या अद्वैत मार्गात ज्याचे मन गढून गेले आहे तो “ग्यानबा तुकाराम” म्हणून टाळ कुटण्यास कधीही प्रवृत्त होणार नाही अशी कित्येकांची समजूत झालेली आहे. तसेच भक्तिमार्ग द्वैतमत स्वीकारल्याबरोबर सिद्ध होऊ शकत नाही किंवा ग्राह्य वाटणे शक्य नाही, अशीही कित्येकांची कल्पना आहे. वस्तुतः पहाता या दोन्ही कल्पना वेदांत व भक्तिमार्ग यांचे पुरे परिशीलन न केल्यामुळे अज्ञानाने उद्भवलेल्या आहेत. भक्ति आणि ज्ञान यांत दोहोंत कोणास अधिक प्राधान्य द्यावयाचे एवढाच काय तो भाष्यकारांचा खरा आशय आहे. भक्ति टाकावी असे कोणीही प्रतिपादन करीत नाही. इतकेच नव्हे तर द्वैती किंवा अद्वैती दोघेही भक्तिमार्गाची उत्तम साधनांत गणना करतात.... ज्ञानी आणि टाळकुटे अथवा संत यांच्यामध्ये कित्येक मंडळीस जो विरोध भासत आहे तो प्रमाणसिद्ध नसून संप्रदायप्रवर्तक पुरुषांच्या आचरणावरून, केखावरून आणि पुढे निरनिराळ्या संप्रदायांत झालेल्या अनेक ज्ञानी पुरुषांच्या उदाहरणांवरून हा भेद वास्तविक नाही एवढे स्पष्ट करून येण्यासारखे आहे. यासंबंधाने अलीकडे कांहीं लोकांत प्रचलित असलेले मत कदाचित् विरुद्ध असेल, परंतु जुन्या ग्रंथकारांचे आणि साधूंचे हे मत नव्हते व ज्या कालाचा सध्या आपण विचार करीत आहो त्या कालास हे मत लावणे म्हणजे आधुनिक विद्वानांच्या वृष्ट्याकरीत्या ज्ञानेश्वर महाराजांस चढविण्याइतकेच हास्यास्पद आहे.” हा दीर्घ उतारा देण्याचा आशय चतुर वाचकांच्या लक्षांत येईल. ज्या “मता” वर भिंगारकरबोवा इत्या चढवितात त्या मताचे खरे कारण त्यांनीच दिले आहे. आधुनिक विद्वानांच्या वृष्ट्याकरीत्या ज्ञानदेवांस चढविण्याचा कोणाच आधुनिक सुज्ञाचा विचार नाही पण त्याचबरोबर ज्ञानदेवांचे व त्याच्या शिकवणीचे खरे स्वरूप झाकून त्याला नाटकी हरिदास किंवा गबाळ्या माळकरी बनविण्याचा प्रयत्नही कोणी सहन करणार नाही. भक्तिमार्ग व अद्वैत यांचा निर्णय ज्ञानदेवांनी लावला आहे व त्यांना “टाळकुट्यां” त घालून चित्रपटांतील नायक बनविण्याचा उद्योग कोणाही सुज्ञाचा व तज्ज्ञाचा पटण्यासारखा नाही हे स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे.

३ ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरी ही पंढरपूरच्या वारकरी मंडळींनीं जवळजवळ आपला धर्मग्रंथ म्हणून मान्य केली ही गोष्ट सर्वस्वी खरी आहे. पण ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव या दोन ग्रंथांत विट्ठलनासाचा अत्यंताभाव आहे यांतही शंका नाही. शिवाय ज्ञानेश्वरींत ठिकठिकाणीं सगुण भक्ति ही साधन म्हणून सांगितली असून तिचा विपर्यास कसा होता हे स्पष्ट केलेलें आहे. सगुणाच्या पलीकडे जाऊन निर्गुणाचा अनुभव येणें ही ज्ञान प्राप्त झाल्याची खूण; ज्ञान हें कर्मात्तर होत असलें; कर्मशून्यता ही भगवद्गीतेंत कोठेंही सांगितलेली नाही, पण योगयुक्त होऊन कर्म केल पाहिजे असें सांगितलेलें आहे. योगयुक्तता म्हणजे समत्व; आणि समत्वाचा संदेश हा भगवद्गीतेचा म्हणून ज्ञानेश्वरीचा प्रमुख संदेश आहे. ज्ञानदेव भक्तिमार्गाविरुद्ध नव्हते; पूर्ण ज्ञान होण्याच्या पूर्वीचा तो मार्ग आहे व त्याची खूण आचरणांत आहे हें त्यांनीं वरचेवर स्पष्ट केलें आहे. ज्ञानी पुरुषांचीं आणि भक्तांचीं लक्षणें त्यांच्या आचरणावरून समजतात व ज्याच्या दैनंदिन आचरणांत समत्व नाही, भूतदया नाही, निरहंकारता नाही, निर्ममत्व नाही तो कितीही तात्त्विक ब्रह्मज्ञानांत संपन्न असला, किंवा पूजाअर्चा मोठ्या थाटामाटानें करीत असला तरी व्यर्थ आहे हेंही ज्ञानदेवांनीं स्पष्ट केलेलें आहे. कृष्णभक्तीच्या आधारेनं दुराचरणाचें जें प्रदर्शन कित्येक ठिकाणीं होत होतें व अद्यापिही होत आहे त्या प्रकारच्या भक्तीचा निषेध ज्ञानदेवांनीं केलेला आहे व अशी “बुवाशाही” महाराष्ट्रांत व येऊं देण्याबद्दल ज्ञानदेवप्रभृति आमच्या थोर संतांनीं फार श्रम केले, पण उपरोक्त दुष्परिणाम सगुण भक्तीच्या मर्यादा व मर्म न ओळखणाऱ्यांच्या हातून होतात व त्यांची गय करण्याची प्रवृत्ति सनातनी म्हणविणाऱ्यांत बरीच आहे. ही प्रवृत्ति ज्ञानदेवांना मान्य नव्हती. परमेश्वराची उपेक्षा करून नागपंचमीला नागोबाची व गणेशचतुर्थीला गणोबाची पूजा करणाऱ्यांची त्यांनीं फार कानउघाडणी केली आहे. म्हणून उठल्या सुटल्या मूर्खपणाच्या व आचरतपणाच्या रूढींची तरफदारी करणारे व कितीही ज्ञान झालें तरी या रूढींचा विध्वंस न व्हावा म्हणून आटोकाट प्रयत्न करणारे म्हणजे ज्ञान आणि आचरण यांचा संबंध नसावा असें म्हणणारे हे ज्ञानदेवाचे अनुयायी नसून त्यांच्यासंबंधीं गैरसमज उत्पन्न करतात; आणि म्हणूनच भिंगारकरबोवा म्हणतात त्याप्रमाणें भक्ति व भद्वैत यांचें अतीव साहचर्य हें पुष्कळांना पटत नाही; व

स्यामुळे ज्ञानदेवाचें व त्याच्या शिकवणीचें शुद्ध स्वरूप मळीन द्योऊं नये ही त्यांची इच्छा आहे. ज्ञानेश्वरींत व कित्येक ज्ञानदेवी अभंगांत विचारांची भिन्नता आहे यांत मुळींच शंका नाही. पण ती भिन्नता कां आली हें सांगण्यासाठीं दोन ज्ञानदेव होते या कल्पनेची आवश्यकता नाही. आमच्या मते ज्या अभंगांत ही भिन्नता विशेष स्पष्ट आहे ते दुसऱ्या कोणी तरी लिहून ज्ञानदेवाच्या नांवावर दडपले आहेत व ज्ञानदेवाला “आपल्यासारखा” करण्याचें श्रेय संपादिलें आहे. थोर पुरुषाच्या नांवावर स्वतःचे विचार दडपून देण्याची ही प्रथा पूर्वी होती व आतांही आहे हें उघड आहे आणि ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे आपोगांवचा व आळंदीचा असे दोन ज्ञानदेव होते ही कल्पना केल्याशिवाय ही भिन्नता कशी उत्पन्न झाली याचा निर्णय होतो. नामदेवाचें मडकें म्हणजे डोकें कच्चें ठरविणाऱ्या गोरा कुंभारानें व तत्काल संतमंडळीनेंही भक्तीची, सगुणोपासनेची मर्यादाच स्पष्ट केलेली आहे; पण ही गोष्ट सगुणोपासनेला अमर्याद समजणारे विसरतात असं म्हटलें पाहिजे.

आमचें म्हणणें स्पष्ट करण्यासाठीं आणि सिद्धही करण्यासाठीं ज्ञानेश्वरींतील नवव्या अध्यायांतील उतारा फार उपयुक्त आहे. भगवद्गीतेतील या अध्यायांतील अकरावा श्लोक पहा:—

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥

या महत्त्वाच्या श्लोकाच्या अनुरोधानें पुढील टीका आहे.

किंबहुना भवा बिहाया । आणि साचें चाड आधी जरी मियां ।

तरी तूं गा उपपत्ति इया । जतन कीजे ॥ १४०

एन्हवीं दिठी वेधली कवळें । तै चांदणियातें म्हणे पिवळें ।

तेवी माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखती दोष ॥ १४१

ना तरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडू विख ।

तेवी अमानुषा मानुष । मानिती मातें ॥ १४२

म्हणउनि पुढत पुढती धनंजया । झणें विसंबसी या अभिप्राया ।

जे इया स्थूलदृष्टि वायां । जाइजेल गा ॥ १४३

पै स्थूलदृष्टि देखती मातें । तेंचि न देखणें जाण निरुतें ।

जैसैं स्वप्नीचेनि अमृतें । अमरा नोहिजे ॥ १४४

एन्हवीं स्थूलदृष्टि मूढ । मातें जाणती कीर दढ ।
 परी तें जाणणेंची जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ॥ १४५
 जैसा नक्षत्राचिया आभासा-। साठीं घातु झाला तया हंसा ।
 माजी रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनियां ॥ १४६
 सांगे गंगा या बुद्धि मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ ।
 काय सुरतरु म्हणोनि बाबुळ । सेविली करी ॥ १४७
 हार निळयाचाचि दुसरा । या बुद्धि हातु घातला विखारा ।
 कां रत्नं म्हणोनि गारा । वेंची जेवी ॥ १४८
 अथवा निधान हे प्रकटलें । म्हणोनि खदिरांगार खोळे भरिले ।
 कां साउली नेणतां घातलें । कुहां सिहें ॥ १४९
 तेंबी मी म्हणोनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची ।
 तिहीं चंद्रासाठीं जेंवी जळींची । प्रतिमा धरिली ॥ १५०
 तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोणी एकु कांजी प्याला ।
 मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ॥ १५१
 तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें । भरंवसा बांधोनि चित्तें ।
 पाहती मज अविनाशातें । तरी कैचा दिसे ॥ १५२
 अगा काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निगिजत आहे पूर्विलिया वाटा ।
 कां कोंडा कांडितां सुभटा । कणु आतुडे ॥ १५३
 तैसें विकारले हें स्थूल । जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ ।
 काइ फेन पितां जळ । सेविलें होय ॥ १५४
 म्हणोनि मोहिलेनी मनोधर्म । हेंचि मी मानूनि संभ्रमें ।
 मग येथींचों जियें जन्मकर्म । तियें मजचि म्हणती ॥ १५५
 येतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासी कर्म ।
 विदेहासि देहधर्म । आरोपिती ॥ १५६
 मज आकारशून्या आकारू । निरुपाधिका उपचारू ।
 मज विधिवर्जिता व्यवहारू । आचारादिक ॥ १५७
 मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासी गुणु ।
 मज अचरणा चरणु । अपाणिया पाणी ॥ १५८

मज अमेया मान । सर्वगतासी स्थान ।
 जैसैं सेजेमार्जी वन । निदेला देखे ॥ १५९
 तैसैं अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षूसी नेत्र ।
 अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप ॥ १६६
 मज अव्यक्तासी व्यक्ति । अनार्तासी आर्ती ।
 स्वयंतृप्ता तृप्ति । भाविती गा ॥ १६१
 मज अनावरणा प्रावर्ण । भूषणातीतासी भूषण ।
 मज सकळकारणा कारण । देखती ते ॥ १६२
 मज सहजातें करीती । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती ।
 निरंतरातें आव्हानिती । विसर्जिती गा ॥ १६३
 मी सर्वदा स्वतःसिद्धु । तो कीं बाळ तरुण वृद्धु ।
 मज एकरूपा संबंधु । जाणती ऐसे ॥ १६४
 मज अद्वैतासी दुजें । मज अकर्तयासी काजें ।
 मी अभोक्ता कीं भुंजे । ऐसैं म्हणती ॥ १६५
 मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचें निधनें शिणती ।
 मज सर्वातरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ॥ १६६
 मी स्वानंदाभिरामु । तया मज अनेक सुखाचा कामु ।
 आघवाची मी असे समु । कीं म्हणती एकदेशी ॥ १६७
 मी आत्मा एक चराचरी । म्हणती एकाचा कैपक्ष करी ।
 आणि कोपोनि एकातें मारी । हेंचि वाढविती ॥ १६९
 किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मानुष धर्म प्राकृत ।
 तयाचि नांवें मी, ऐसैं विपरीत । ज्ञान तर्याचें ॥ १६९
 जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती ।
 मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनी ॥ १७०
 मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनी आकारें ।
 म्हणउनी ज्ञानाचे तें आंधारें । ज्ञानासि करी ॥ १७१

हा उतारा मोठा झाला परंतु तो सुद्धाच घेतला आहे. त्यावरून मूर्तिपूजा, सगुणोपासना व त्यांची संबंध असलेली भक्ति (आणि सामान्य लोक हिलाच भक्ति समजतात) यांविषयी ज्ञानदेवाचा अभिप्राय स्पष्ट होतो. आतां आणखी

एक उतारा देतो. हा तेराव्या अध्यायांतोळ आहे व “अज्ञानं यदतोऽन्यथा” या पदावरील टीकेंत आहे. ही टीका विस्तृत आणि स्वतंत्र अशी आहे. पुढील उताऱ्यावरून भक्तीच्या रूढ कल्पनासंबंधी ज्ञानदेवाची भूमिका स्पष्ट होते.

आणि माझ्या ठायीं भक्ति । फलालागीं जया आर्ती ।

धनोद्देशें विरक्ति । नटणें जेवीं ॥ ८०८

ना तरी कांताच्या मानसीं । रिगोनि स्वैरिणी जैसी ।

राहाटे जारेंसीं । जावयालागीं ॥ ८०९

तैसी माते किरीटी । भजती गा पाउटीं ।

करोनि जो दिठी । विषो सूये ॥ ८१०

आणि भजिन्निलियासवे । तो विषो जरी न पावे ।

तरी सांडी म्हणे आघवें । टवाळ हें ॥ ८११

कुणवट कुळवाडी । आन आन देव मांडी ।

आदिलाची परवडी । करी तया ॥ ८१२

तया गुरुमार्गा टेके । जयाचा सुगरवा देखे ।

तरी तयाचा मंत्र शिके । येह नेषे ॥ ८१३

प्राणिजातेसी निष्ठुरु । स्थावरी बहु भर ।

तेवींचि नाहीं एकसरु । निर्वाहो जया ॥ ८१४

माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचे कोनीं बैसवी ।

आपण देवोदेवी—यात्रे जाय ॥ ८१५

निल्य आराधन माझे । काजीं कुळदेवता भजे ।

पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना ॥ ८१६

माझें अधिष्ठान घरीं । आणि बैसे आनाचे करी ।

पितृकार्यावसरीं । पितरांचा होय ॥ ८१७

एकादशीच्या दिवशीं । जेतुला पाडु आम्हांसी ।

तेतुलाची नागासी । पंचमीशी ॥ ८१८

चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये ।

चाउदशी म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥ ८१९

नवमीतें मांडी । मग बैसे नवचंडी ।

आदित्यवारीं वाडी । बहिरवां पात्रीं ॥ ८२०

पाठीं सोमवार पावे । आणि बेलेंसी लिंगा धांवे ।

ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो ॥ ८२१

ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी ।

अवघेन गांवद्वारीं । अहेव जैसी ॥ ८२२

तैसेनि जो भक्तु । देखसी सैरा धांवतु ।

जाण अज्ञाना मूर्तु । अवतार तो ॥ ८२३

ज्या “ भक्तमंडळी ” चा पक्ष घेऊन आमची कित्येक सनातनी म्हणविणारीं माणसें वाग्युद्ध चालवितात तिची ज्ञानदेवांनीं ही अशी संभावना केली आहे. “ गांवद्वारींची अहेव ” म्हणजे गांवाच्या वेशीजवळ राहणारी वेश्या अशी संज्ञा अशा “ भक्तांना ” दिलेली आहे. ज्याला लौकिकांत धर्म म्हणतात, ज्ञानदेवा-सारखे अद्वैती आणि महाज्ञानी झाले तरी या लौकिक धर्माचा त्यांनीं कधीं अग्वेरे केला नाहीं असें ज्यासंबंधीं भिंगारकर आणि पांगारकर सांगतात त्या लौकिक धर्मावर केलेला हा भडिमार पाहून आगरकरासारख्या सुधारक वीराचें मस्तकही ज्ञानदेवापुढे नम्र होईल. आणि अशा प्रकारें शुद्ध धर्माचा, शुद्ध कर्तव्यमार्गाचा प्रसार करण्याचें कंकण ज्यांनीं बांधलें होतें, समाजांतील अज्ञान आणि ढोंग यांचें निर्मूलन करण्याचें व्रत ज्यांनीं स्वीकारलें होतें त्यांच्या कित्येक अभंगांत या व्रताशीं विपरीत असा अर्थ असला तर ते अभंग त्यांचे नव्हेत हें म्हणण्याशिवाय मार्ग कोणता उरला ? ज्ञानदेव एक होते कां दोन होते हा प्रश्न देखील वरील विरोधानें खरोखर उत्पन्न झालेला आहे हें भिंगारकरबोवांनाही मान्य आहे. आणि हा विरोध अतिशय जबरदस्त आहे. नामदेवाला ज्ञानदेवाची भूमिका पटण्यासाठीं गुरु करून घ्यावा लागला हें सुप्रसिद्ध आहे आणि ज्ञानदेव हा “ आमच्यासारखा ” च म्हणजे खात्री पटली आहे एका प्रकारची पण प्रत्यक्ष वर्तन करतो दुसऱ्या प्रकारचें या वर्गांतील होता असें म्हणणारे ज्ञानदेवावर मोठी आग पाखडत आहेत हें स्पष्ट आहे. ज्ञानदेवाच्या नांवावर विकणारे आणि त्याच्या सुंदर तत्त्वज्ञानाशीं विसंगत असणारे अभंग त्याच्या नांवावर कोणी तरी “ सैरा धांवतु ” भक्तमणीनें दडपले असले पाहिजेत हीच गोष्ट यावरून सिद्ध होते. ही गोष्ट जे मान्य करीत नसतील ते अप्रत्यक्षपणें ज्ञानदेव दोन झाले या उपपत्तीला मान्यता देतात असें म्हणणें प्राप्त आहे.

४ याप्रमाणें ज्ञानदेव दोन असावेत ही उपपत्ति मान्य करणें आम्हांस योग्य वाटत नाहीं. अर्थात् त्यामुळें निरनिराळे पितृवंश वगैरे गोष्टींत शिरण्याचें प्रयोजनच उरत नाहीं. शिवाय या गोष्टीं केवळ अनुमानावर उभारलेल्या दिसतात; ज्याला कांहीं तरी प्रत्यक्ष म्हणतां येईल असा पुरावा उपलब्ध होईपर्यंत ज्ञानदेवाचे वडील आपेगांवाहून आळंदीला आले ही आज शेंकडों वर्षें लोकप्रसिद्ध असलेली कथाच वस्तुस्थितिनिदर्शक समजली पाहिजे. नामदेव किती होते हा वाद ज्ञानदेवचरित्रांत घालण्याची आवश्यकता नाहीं. आणि शिवाय आपेगांवकर व आळंदीकर असे दोन ज्ञानदेव नव्हते हें मान्य केल्यावर ज्ञानदेवाचा विशिष्ट मित्र नामदेव हा ज्ञानदेवचरित्रांत एकच असणार हें उघड आहे. त्याखेरीज जर कोणी नामदेव झाले असतील—आणि नामदेव नांवाचे कवि एकाहून अधिक म्हणजे निदान दोन तरी होऊन गेले असें दिसतें—तर त्यांचा ज्ञानदेवांशीं संबंध नाहीं. शुद्धिपत्राच्या वादाच्या बाबतींत असें म्हणावें लागतें कीं पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलेलें म्हणून जें संस्कृत भाषेंत किट्टिकेकें शुद्धिपत्र प्रसिद्ध आहे त मागाहून कोणीतरी तयार केलेलें आहे. निवृत्ति ज्ञानदेव यांना शुद्धिपत्र मिळालें नाहीं, त्यांनीं मुंजीं केल्या नाहींत ही गोष्ट स्पष्ट आहे. “हरिचिंतन करून असावें” या संदेशाला शुद्धिपत्र म्हणतां येत नाहीं. शुद्धिपत्र मिळत नाहीं तर काय करावयाचें या प्रश्नाला तें उत्तर आहे. “हरिचिंतन करावें” असें सांगणें किंवा “लग्नकार्य करूं नका” असें सांगणें याका शुद्धिपत्र म्हणत नाहींत. त्या वेळच्या ब्राह्मणसमाजाच्या दृष्टीनें ही चार भावंडे ब्राह्मणांच्या सोळा संस्काराला पात्र आहेत कीं नाहींत हा प्रश्न होता व त्याला उत्तर पैठणच्या ब्राह्मणांनी “नाहीं” असें स्पष्ट दिलें. तेव्हांच्या परिस्थितींत आणि प्रचलित असलेल्या धार्मिक नियमाप्रमाणें आणि रुढीप्रमाणें पैठणच्या काय किंवा कुठल्याही काय शास्त्रीपंडितांना दुसरा निर्णय देणें शक्य नसेल असेंही म्हणतां येईल. पण या चार भावंडांच्या “अलौकिक” पणाची साक्ष पटूनही, डोळे दिपून गेले होते तरीसुद्धा, त्यांना शुद्धिपत्र मिळालें नाहीं ही गोष्ट विसरून चालणार नाहीं.

ज्ञानदेवांच्या चरित्रांत सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनीं केलेलें “अलौकिक” चमत्कारही नव्हे किंवा त्यांना न मिळालेकें शुद्धिपत्र ही नव्हे. संस्कृत भाषेंतील ज्ञानभांडार सामान्य जनतेला खुलें नव्हतें; त्याच्या किस्सा

पंडितांच्या हातीं होत्या. ते भांडार फोडून त्यांतील उच्च ज्ञान सर्व कोकांना मोकळें करून देण्याची कामगिरी ज्ञानदेवांनीं केली व त्यामुळें तेव्हांच्या “क्षेत्रस्थ” ब्रह्मवृंदांना क्रोध यावा हें साहजिक होते. ज्ञानदेव जरी संन्याशाची संतति नसते तरी स्त्रीशूद्रादिकांना ब्रह्मविद्येची देणगी दिल्याबद्दल आणि तांत्रिक धर्माच्या बळावर उदरपोषण करणाऱ्यांच्याकडे गेल्याशिवाय जन्माचें सार्थक होऊं शकतें व मोक्ष मिळूं शकतो हें सर्व दुनियेला जाहीर केल्याबद्दल त्यांच्यावर हा क्रोध कोसळलाच असता. ज्ञानेश्वरीच्या कर्त्यावर कुभांड रचण्याला “तो संन्याशाचा पोर आहे” हें केवळ निमित्तमात्र कारण होतें; वास्तविक प्रचलित तांत्रिक धर्माळा व त्याच्या “वृत्ती” ला ज्ञानदेवांच्या “अवतारा” मुळें जबरदस्त धक्का बसला यांत शंका नाही. हा धक्का ज्ञानदेवांनीं मोठ्या सहृदयपणानें व कधीं कधीं कोमलपणानें दिलेला आहे. ते खरे विवेकी असल्यामुळें, भर्मसमजुती स्थलकाळावलंबी, वयोविद्यावलंबी असतात हें त्यांना माहीत होते आणि म्हणून त्यांनीं कोणाचाही (लबाड होते त्याखेरीज कोणाचाही) धिक्कार केला नाही. आगरकरांना ज्याप्रमाणें अज्ञान लोकांची करुणा येई, त्यांच्या अज्ञानाबद्दल त्यांना दुःख होई, त्याचप्रमाणें ज्ञानदेवांना अज्ञानी जनांची करुणा आली. पण दोघांनींही अज्ञानी लोकांना अज्ञानांत ठेवणाऱ्यांचा पूर्ण समाचार घेतलेला आहे; आणि ज्ञानदेवाचा “संत” करणाऱ्यांनीं ही गोष्ट झाकून ठेविली आहे. उच्च ज्ञान प्रकट करतांना सुद्धां लौकिक समजुती म्हणजे अज्ञान यांचा निषेध करावयाचा नाही हें एका कालाच्या “जुन्या” पक्षाचें व्रत होतें. त्या व्रताला अनुकूल अशी ज्ञानदेवांची साक्ष सांगण्याचा प्रकार लबाडीचा नसेल कदाचित् पण पोरकटपणाचा निःसंशय आहे आणि ज्ञानेश्वरीचें वाचन करणारे सुजाण लोक त्यामुळें फसण्याचा संभव नाही.

पंढरपूर व ज्ञानदेव यांचा संबंध काय होता, किती होता यासंबंधीं निर्णयात्मक सांगणें कठीण आहे, पण जो संबंध नामदेव व पंढरपूरचा विट्ठल यांच्यांत होता तो ज्ञानदेवांच्या बाबतींत नव्हता एवढें नक्की म्हणतां येईल. नामदेव बऱ्याच कालपर्यंत सगुण भक्तीला साध्य समजत होता, तींतील गोडी व रस (व हे दोन्हीही इंद्रियविषय आहेत) यांचा मोह त्याला जबरदस्त होता, व तो तसा असावा यांत मनुष्यस्वभावाला विरुद्ध असें कांहीं नाही.

पण इंद्रियविषयांच्या मोहाला मार्गे सारून वस्तूचें शुद्ध ज्ञान करून घेणें व तदनुसार वागणें याला माणुसकी म्हणतात, यालाच इंद्रियजय म्हणतात, यालाच योग म्हणतात, तो ज्ञानदेवांनीं प्राप्त करून घेतला होता. सगुण भक्ति ही साधनरूप असल्यानें तिचा कटु शब्दांत त्यांनीं धिक्कार केलेला नाही, पण वस्तुस्वरूप काय हें सांगतांना त्यांनीं भीडभाडही ठेविली नाही व कटु नसले तरी कडक शब्दांचा भडिमार करण्यास मार्गे पुढें पाहिलें नाही. अकराव्या अध्यायांत अर्जुनाला विश्वरूप दर्शन दिल्यावर तें स्वरूप पाहून अर्जुन भ्याला. त्या वेळच्या प्रसंगाचें वर्णन या संबंधांत फार उद्बोधक होईल म्हणून त्यांतील कांहीं उतारे येथें देतो. अर्जुनानें हात जोडून प्रार्थना केली कीं कृष्णा, तुझें चतुर्भुज कोमल रूप मला दाखव.

किबहुना स्वामी । तें देखावयां उत्कंठित पां मी ।
 म्हणोनि आतां तुम्ही । तैसेया होवावें ॥ ६०५
 हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे ।
 आतां होताति आंधळे । कृष्णमूर्तिलागीं ॥ ६०६
 ते साकार कृष्णरूपडें । वांचोनि पाहों नावडे ।
 तें न देखतां थोडें । मानिताति हे ॥ ६०७
 आम्हां भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तिवांचूनि नाही ।
 म्हणोनि तैसाचि साकारु होई । हें सांवरिं आतां ॥ ६०८

अशा प्रकारें विश्वरूपाला घाबरून साकार, गोंडस, मोहक कृष्णरूप पुनः धारण करण्याबद्दल अर्जुनानें विनंति केली. त्याच्यावर दिलेलें उत्तर ज्ञानदेवांच्या शब्दांत वाचावें म्हणजे या महाराष्ट्रकविकुलगुरुचें व तत्त्वज्ञाचें या बाबतींतील मत स्पष्ट होतें.

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला ।
 म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । धसाळ कोणी ॥ ६०९

अर्जुनाला दिलेलें “धसाळ” विशेषण लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे श्रीकृष्ण म्हणतात:—

कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोषु न घेसी ।
 मा भेणें काय नेणों बोलसी । हेकाडु ऐसा ॥ ८१७

“कोणती विलक्षण गोष्ट तुला प्राप्त झालेली आहे, तिचा लाभ झाल्याबद्दल तुला आनंद व्हावा (तो तर दूर राहिला) पण उलट भयाने गांगरल्यामुळे तू काय बोलतो आहेस हें देखील तुला समजत नाही असें दिसतें. एवढा हेकाडा कसा झालास ?” “धसाळ ” नंतर “हेकाडु ” या विशेषणाचा प्रसाद अर्जुनाला मिळाला. केवळ अर्जुनावरच्या प्रेमांमुळे हें “गुह्याद्गुह्यतर ” असें आत्मस्वरूप श्रीकृष्णानें प्रकट केलें. तेंच रूप वस्तुरूप आहे आणि त्याच्या प्राप्तीसाठीं, तें समजावें म्हणून, मोठमोठ्या लोकांचे आटोकाट प्रयत्न चालतात.

ऐसी काय नेणो तृप्ति ये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी ।
म्हणोनी गौप्याचीही गुढी । उभविली जमी ॥ ६१३
हे तें अपारां अपार । स्वरूप माझे परात्पर ।
एथोनि ते अवतार । कृष्णादिक ॥ ६१४
हे ज्ञानतेजाचे निखिल । विश्वात्मक केवळ ।
अनंत हें अदळ । आय सकळां ॥ ६१५
हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वी श्रुत दृष्ट नाही आना ।
जें जोगे नव्हे साधना । म्हणोनिया ॥ ६१६
याची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतलें ।
याज्ञिकही माघांते आले । स्वर्गोनिया ॥ ६१७
साधकी देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिला योगाभ्यासु ।
आणि अध्ययन सौरसु । नाही येथ ॥ ६१८

म्हणून श्रीकृष्ण सांगतातः—

म्हणोनि विश्वरूपलाभे श्लाघ । येथींचें भय नेघ नेघ ।
हेंवांचोनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं ॥ ६२३
हां गा समुद्र अमृताचा भरला । आणि अवसांत वरपडा जाहला ।
मग कोणीही आथी वोसंडिला । बुडिजेल म्हणोनी ॥ ६२४
तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । आज हातां आलें आहे सहज ।
कीं येथ तुज गजबज । होवावी कां ॥ ६२८
परी नेणसीच गांवढिया । काय कोपों आतां धनंजया ।
आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसी मा ॥ ६२९

“ गांवढिया ” म्हणजे गांवढळ हें आणखी एक विशेषण श्रीकृष्ण अर्जुनाला देतात. “ तुझ्यावर रागावण्यांत देखील अर्थ नाही इतका तूं वेडा आहेस ” असें त्याला ते सांगतात आणि विचारतात:—

हें नव्हे जो मी साचें । एथ मन करुनिया काचें ।

प्रेमें धरिसी अवगणियेचें । चतुर्भुज जें ॥ ६३०

हें जें माझें खरें स्वरूप आहे तें खरें नव्हे असें म्हणतोस; या खऱ्या स्वरूपाला पहातांना मन घट्ट करावयाचें तें तूं कच्चें, भिन्न करतोस आणि माझें जें हें नाटकी, वरवरचे चतुर्भुज (सगुण) स्वरूप त्या ठिकाणीं प्रेम ठेवतोस ? गांवढळ अगदीं तूं !

तरी आञ्जुनिवरी पार्था । सांडीं सांडीं हें व्यवस्था ।

इयेंविषयीं आस्था । करिसी झणीं ॥ ६३१

हें रूप जरी घोर । विकृति आणी थोर ।

तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करी ॥ ६३२

याच रूपावर निष्ठा ठेव. कारण चतुर्भुज (सगुण) रूप केवळ “ बाह्य सख्यसुखापुरतें ” आहे; पण त्यांत खरी अंतरंगांतील मौज नाही. म्हणून

जे इयें रूपाहूनि सद्भावा । नेदावें निघों ॥

या दिलेल्या ओव्यावरून मूळ साध्या श्लोकावर टीका करतांना ज्ञानदेवांच्या शब्दांत अर्जुनावर जे कोरडे श्रीकृष्णानें ओढलेले आहेत त्यांचा एकच अर्थ होतो; कीं ज्ञानदेव वस्तुज्ञानाला अत्यंत महत्त्व देतात. तेव्हां असा थोर पुरुष केवळ आंधळ्या भक्तीचा पाइक होईल हें शक्यच नाही. किंबहुना ज्ञानदेवापासून तुकारामापर्यंत महाराष्ट्रीय संतकवि सगुणाची मर्यादा जाणणारे व ठेवणारे होते. त्याचें अमर्याद स्तोम त्यांनीं केव्हांही माजविलें नाही. ज्ञानदेवांचा ग्रंथ पंढरपूरच्या यात्रेकरुंनीं शिरोभार्य केला पण ज्ञानदेव या यात्रेकरूपेक्षां किंबहुना पंढरपूरच्या देवाच्या काढक्या नामदेवापेक्षां फार पुढें गेलेले होते ही गोष्ट उघड आहे व तशी कबुळी नामदेवादिकच देतात. “ ज्ञानियांचा राजा ” “ श्रीज्ञानराज भगवान् ” अशा तऱ्हेचीं स्तुतिकुसुमें मराठी कवींनीं एकट्या ज्ञानदेवावरच उधळलेलीं आहेत, अशा ज्ञानदेवाला केवळ “ टाळकुट्या ” बनविण्याचा मोह जरी पुष्कळ वेळां पडला तरी तो आवरला पाहिजे. पंढरपूरचें देउळ ज्ञानदेवापूर्वीं होतें पण पुढें त्याला विलक्षण महत्त्व ज्ञानदेवासुलें चढलें व सतराव्या शतकांत शूद्र-कवि

म्हणून कोणी उपहासानें व कोणी प्रेमानें ज्याला संबोधिलें आहे त्या तुकारामाची अभंगवाणी महाराष्ट्रांत खेळली तेव्हां तर पंढरपूर ही महाराष्ट्र-धर्माची राजधानी झाली. जेथें जेथें मराठी भाषा बोलतात तेथें तेथें “ ज्ञानदेव तुकाराम ” हे शब्द तार स्वरानें ऐकूं येतात. म्हणून आजकालचे पंढरपूर ज्ञानदेवाचें आहे; पण त्या काळी, तेराव्या शतकांत, ज्ञानदेव नामदेवाप्रमाणें सर्वस्वी पंढरपूरचे होते असें म्हणणें धारिष्ट्याचें होईल. ज्ञानदेव नाथपंथी होते, योगमार्गी होते, अद्वैतानुयायी होते, केवळ टाळकुटीवर भरंवसा ठेवणारे नव्हते, केवळ नामस्मरणाचें स्तोम माजविणारे नव्हते, तर

तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जियें देहीं उमटतीं चिन्हें ।

यावर पूर्ण विश्वास ठेवणारे होते. अंतःकरणांतील ज्ञानाचीं चिन्हें देहीं, दैनंदिन आचरणांत उतरलीं पाहिजेत हा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय होता. Doctrine पेक्षां works ला ते महत्त्व देत; पंथाच्या शिक्क्यापेक्षां आचरणाच्या शुद्धपणाला तें मान देत. आणि त्या शुद्धपणाचा पाया सदा आणि सर्वत्र “ सर्वाभूतीं परमेश्वर पाहून सर्वत्र समत्व ठेवणें ” हा होता. दुष्टांनांही ते मूर्ख समजत आणि मूर्खपणा ज्ञानाच्या प्रभावानें जातो या तत्त्वाचा त्यांनीं प्रचार केला. सिद्ध पुरुषाचें पुढील रसरसीत, आश्चर्यकारक वर्णन पहा—

तैसा आत्मत्वें वेष्टिला होये । तो जया जया दृश्यतिं पाहे ।

तें दृश्य द्रष्टेपणेंसीं होत जाये । तयाचेंचि रूप ॥ १८-४१०

याच्यावर व्याख्या करणें म्हणजे निराळा ग्रंथ लिहिला पाहिजे. जाणते जाणतातच.

५ वस्तुज्ञान झाल्यानंतर रूढ धर्माचा म्हणजे रूढीवर अवलंबून असणाऱ्या धर्माचा म्हणजे धर्माचीं मूलतत्त्वे कितीक बाबतींत (आणि एखादे वेळीं बहुतेक किंवा सर्व बाबतींत) विसरलेल्या धर्माचा, जो ज्ञानी पुरुष “ ज्ञान हें आचरणावरून प्रत्ययाला येतें ” या तत्त्वाचा डांगोरा पिटतो तो पुरस्कार करील कां ? कां जेथें जेथें अज्ञान दिसेल, निर्दयत्व दिसेल तेथें तेथें तो हल्ला करून त्याचें निर्मूलन करील ? या प्रश्नांचीं उत्तरे अगदीं उघड आहेत. तेव्हां ज्ञानदेव ज्ञानी झाले तरी रूढ धर्माला धक्का लावण्यास तयार नव्हते, त्यांनीं रूढ धर्माला उचलूनच भरले इत्यादि गोष्टी बोलणें हें व्यर्थ आहे. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपल्या काळीं रूढ धर्मांतील अन्याय्य गोष्टीबद्दल जें बंड केलें तें अगदीं

आजच्यासारखेंच होतें या म्हणण्यांतही अर्थ नाही. म्हणून एकनाथांना अस्पृश्यतानिवारक मंडळाचे सभासद करणें व ज्ञानदेवांना “माणुसकी”च्या विसाव्या शतकांतील नव्या धर्माची दीक्षा देण्याचा भास उत्पन्न करणें अशा गोष्टींची “अव्यापारेणु व्यापारां”तच गणना करणें प्राप्त आहे. आत्मरूपज्ञान झाल्याखेरीज समत्व येत नाही. स्थार्थबुद्धि आणि वर्गकलह या तत्त्वांचा पुरस्कार करणाऱ्यांनी समत्वाच्या गोष्टी बोलण्यांत अर्थ नाही. वर्गावर्गांत, देशादेशांत, द्वेष वाढविणें म्हणजे समत्व नव्हे हे स्पष्टच आहे. समत्व ही मनाची वृत्ति आहे; ती ज्ञानानें प्राप्त होते व आचरणांत प्रतीतीला येते. ती वृत्ति जितकी अधिक माणसांच्या ठिकाणीं येईल तितकी जगांत खरी समता वाढेल; नाही तर फक्त विषमतेचें एक नांव जाऊन तिला दुसरें नांव येईल. या बाबतींत पुढील ओव्या मनन करण्यासारख्या आहेत. त्या निरनिराळ्या पक्षाच्या, मताच्या, लोकांनीं निर्विकार अंतःकरणानें वाचाव्या, समजून घ्याव्या, आणि मग ज्ञानदेवांचें म्हणणें काय होतें हें त्यांना उत्तम प्रकारें समजेल. या ओव्या ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतून घेतलेल्या आहेत आणि त्यांत “माझा भक्त” म्हणजे सर्वत्र समदृष्टीनें पाहणारा हा कोणत्याही जातीचा किंवा धंद्याचा असला तरी उत्तम आहे असें प्रतिपादन केलेलें आहे.

तो मी पुससी कैसा । तरी जो सर्वाभूतीं सदा सरिसा ।

जेथ आपपरु ऐसा । मागु नाहीं ॥ ४०७

जे ऐसिया माते जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनी ।

जे जीवकर्मकरुनी । माते भजले ॥ ४०८

ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जयां शरीरही पाठीं न पवे ।

तेणें भलतया व्हावे । जातीचिया ॥ ४१५

अगा कुळाचिया चोखटपणा न लगा । आभिजात्य झणें श्लाघा ।

व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां वहावा ॥ ४३१

कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा ।

एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ॥ ४३२

म्हणूनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंजजही व्हावें ।

वरि देहाचेनि नांवे । पश्चेंही लाभो ॥ ४४१

पाहें पां सावजें हातिरूं धरिलें । तेणें तया काकुळती मातें स्परिलें ।

कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पावलिया मातें ॥ ४४२

‘मातें पावणें’ म्हणजे काय याचो स्पष्ट व्याख्या वर ओवी ४०८ यांत मालेली आहे. तेंच पुढील ओव्यांत आणखी स्पष्ट करतात:—

अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमाचिये शेंवटीं ।

तिये पापयोनींही किरिटी । जन्मले जे ॥ ४४३

ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड ।

परि माझ्याठाणीं दड । सर्वभावे ॥ ४४४

जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेचि-रूप ।

जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ॥ ४४५

माझिया कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण ।

जया सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ॥ ४४६

जयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणीव मज एकतेचि जाणें ।

जया ऐसें लाभे तरी जिणें । एव्हवी मरण ॥ ४४७

ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा ।

जियावयालागीं ओलावा । मीचि केल ॥ ४४८

ते पापयोनीही होतु का । ते श्रुताधीतही न होतु कां ।

परि मजसी तुकितां तुका । तुटी नाहीं ॥ ४४९

आणि आतां समत्व कसें व कां उत्पन्न होतें याचें वर्णन करणाऱ्या कांहीं ओव्या लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

राजाज्ञेचीं अक्षरे आहाती । तियें चामा एका जया पडती ।

तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ॥ ४५३

वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे ।

तैचि चाम एक जै लाहे । तेणें विकती आघवीं ॥ ४५४

तैसें उत्तमत्व तैचि तरे । तैचि सर्वज्ञता सरे ।

जै मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥ ४५५

म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण ।

एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ४५६

जैसे तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ ।
 मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥ ४५८
 कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे ।
 जंव न घापती एकवटे । अग्नीमार्जी ॥ ४५९
 तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ।
 जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥ ४६०

ब्राह्मणांचेही स्तुतिपर वर्णन ज्ञानदेवांनीं याच पुढील श्लोकावरील टीकेंत केलेले आहे. मुळांत फक्त “ब्राह्मण” शब्द आहे. पुढील ओव्यांत केलेले वर्णन ज्यांना लागू पडतें ते ज्ञानदेवांच्या मतें ब्राह्मण.

मग वर्णमार्जी छत्रचामर । स्वर्ग जयांचे अग्रहार ।
 मंत्रविद्येसी माहेर । ब्राह्मण जे ॥ ४७५
 जे पृथ्वीतळींचे देव । जे तपोवतार सावयव ।
 सकळ तीर्थासि दैव । उदयलें जे ॥ ४७६
 जेथ अखंड वसिजे यागीं । जे वेदांची वज्रांगी ।
 जयांचिये दिठीचिया उत्संगीं । मंगळ वाढे ॥ ४७७
 जयांचिये आस्थेचेनि वोले । सत्कर्म पाल्हाळीं गेलें ।
 संकल्पें सत्य जियालें । जयांचेनि ॥ ४७८

वृत्तीसाठीं म्हणजे विधींच्यामुळें मिळणाऱ्या उत्पन्नासाठीं किंवा नोकरीचाकरी-साठीं खटपट लटपट करणारे ते या वरील वर्णनाचा विषय होऊं शकत नाहीत हें उघड आहे. म्हणजे उदरभरणासाठीं खटपटी करणें यांत गैर आहे असें नव्हे; तर वैश्य धर्माची किंवा शूद्र धर्माची कास धरून पुनः आपण उच्चवर्णीय म्हणून मिरवणें व वैश्यशूद्रांना हीन लेखणें हें मात्र सर्वस्वीं गैर आहे यांत शका नाही.

तेराव्या शतकांतील परिस्थिति लक्षांत घेऊन ज्ञानदेवांच्या कार्याचा विचार करावा व त्या कार्यापासून आज आपल्यापुढें कठीण प्रश्न पडले आहेत ते सोडविण्याला स्फूर्ति मिळवावी. पण तेव्हांचे शब्द व आजचे शब्द यांचे विशिष्ट अर्थ ओळखावेत, त्यांची घालमेल करून घोटाळा उत्पन्न करूं नये. ज्ञानदेव हे भूतदयेचे पुरस्कर्ते होते व जग सुधारणें, अधिक चांगळे करणें, म्हणजे भूतदयाच

कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपांत निःस्वार्थपणें आचरणें असें त्यांचें तत्त्व होतें. स्वार्थाच्या पायावर रचलेली तत्वे किती जरी गोंडस असली तरी केवळ त्यांचाच अभ्यास किंवा आचरण करणाऱ्यांना ज्ञानदेवाच्या शिकवणीचें रहस्य कळणार नाही, आचरणाचें मर्म ध्यानांत येणार नाही. त्यांच्या सर्व कार्याचा पाया “ निःस्वार्थ ” (हा आजचा शब्द आहे) म्हणजे परमार्थ होता. परमार्थाचा परलोकांशी संबंध नाही; आपल्याच या जगाशी, या जीविताशी संबंध आहे. तो परमार्थ केवळ विवेकवादीही मान्य करतात व तोच ज्ञानदेवांनी विशद केलेला आहे. त्यांची शिकवण ही त्यांच्या ग्रंथांत आहे; आणि त्याच ग्रंथांत त्यांची अपरंपार, आश्चर्यकारक काव्यसंपदा भरली आहे. त्या दोहोंचेंही निदान विहंगमावलोकन करण्यापूर्वी आपण त्यांनीं वर्णन केलेल्या योगमार्गाचा व त्यानंतर त्यांच्या अमृतानुभव या अपूर्व ग्रंथाचा परिचय करून घेऊं.

भाग नववा

योगमार्ग-पंथराज

तेथ प्रवृत्तिरूच्या बुडीं । दिसती निवृत्तिफळांचीया कोडी ।
जिये मार्गीचा कापडी । महेश अजुनी ॥ ६-१५३ ॥
पाठीं महर्षि येणें आले । साधकांचे सिद्ध जाहाले ।
आत्मविद् थोरावले । येणेंचि पंथे ॥ ६-१५६ ॥
हा मार्गु जें देखिजे । तें ताहान भूक विसरिजे ।
रात्रिदिवसु नेणिजे । वाटे इये ॥ ६-१५७ ॥

ज्ञानेश्वर स्वतः योगमार्गांत निष्णात होते आणि संन्यास तोच योग असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. विषयानुरोधानें भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत चार पांच श्लोक योगमार्गाचें वर्णन करतात; त्यांच्यावर भाष्य करतांना ज्ञानेश्वरीत या मार्गाचें सविस्तर विवेचन केलेलें आहे. त्याचा विचार आपण या स्वतंत्र भागांत करणें हितावद् होईल. संस्कृतांत योगशास्त्रावर पातंजलाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. पण पातंजलानें सांगितलेल्या उपपत्तींत प्रयोगरूपानें नवीन पुष्कळ गोष्टींची भर पडली. योगमार्ग आचरण करण्याला सोपा नव्हे. शेंकडों निरनिराळ्या तंत्रांनीं आणि क्रियांनीं आणि शारीर व्यायामपद्धतींनीं भरलेला असा तो मार्ग बनलेला आहे. योगसामर्थ्याबद्दल आपल्या देशांत अनेक नवळकथा प्रसिद्ध आहेत व चमत्कार करून दाखविणें हें योगसिद्धीचें एक लक्षण आहे असें सर्वत्र समजतात. चमत्कार करून दाखविणें हें ज्ञानदेव गौण समजतात व योगमार्ग हा ब्रह्मसाक्षात्काराचा, जीवन्मुक्तीचा, मोक्षाचा मार्ग आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे. योगमार्गाला त्यांनीं “पंथराज” असें म्हटलें आहे. त्यावरून त्याबद्दल त्यांना किती आदर वाटत होता हें स्पष्ट आहे. महादेवाला योग्यांचा राणा समजतात. त्यालाही या मार्गीचा “कापडी” म्हणून ज्ञानदेवांनीं या मार्गाची थोरवी प्रकट केली आहे. स्वतःच्या गुरुपरंपरेचें वर्णन करतांना “महेशान्वयसंभूतें । निवृत्तिनाथसुतें ’ असा त्यांनीं उल्लेख केला आहे. महेश म्हणजे महादेव हा सर्व योग्यांचा परात्पर

गुरु; त्याचा अन्वय म्हणजे वंश म्हणजे त्याची गुरुपरंपरा; त्या गुरुपरंपरेंत मच्छींद्रनाथ, गोरखनाथ, गैनीनाथ व पुढें निवृत्तिनाथ अशी मंडळी झाली व निवृत्तिनाथांनं आपल्या भावंडांना योगमार्गाचा गुरुपदेश दिला. तेव्हां महेशान्वयसंभूत या पदाशीं “निवृत्तिनाथसुत” याचा अन्वय लावला म्हणजे निवृत्तिनाथशिष्य हाच अर्थ संभवतो; दुसरा अर्थ संभवत नाही हें स्पष्ट आहे. तर या योगपरंपरेंत ज्ञानदेव समाविष्ट झालें होतें व योगमार्गाचा निवृत्तिनाथांनीं व त्यांनीं यथासांग अभ्यासही केला होता. ज्ञानमार्ग व योगमार्ग म्हणजे ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्ग—कर्मठपणाचा मार्ग नव्हे. कर्मठपणाचा मार्ग ज्ञानदेवांनाही मान्य नव्हता; व पूर्वकालापासूनही जैन किंवा बुद्ध यांचींही बंडें वास्तविक कर्मठ मार्गाविरुद्ध झालीं. पण ज्ञानेश्वरींत वर्णन केलेला योगमार्ग यालाच ज्ञानदेव खरोखर कर्ममार्ग समजतात. शब्दांच्या सारखेपणामुळें कर्ममार्गाचा अर्थ कर्मठपणापासून तो आलीकडे टिळकांच्या कर्मयोगरहस्यापर्यंत बदलत गेला आणि शब्दाचा प्रयोग अनेकार्थत्वांनं झाल्यामुळें त्यासंबंधीं निरनिराळ्या गैरसमजुतीही पुष्कळ पसरल्या. पण ज्ञान व भक्ति यांच्याशीं ज्याची तुळना करतात व यांच्याशीं ज्याचा कांहींसा निराळेपणा दाखविलेला आहे तो कर्ममार्ग म्हणजे योगमार्गच आहे. या मार्गाचें सविस्तर वर्णन ज्ञानदेवांनीं भावार्थदीपिकेच्या सहाव्या अध्यायांत विशेषेंकरून व इतरत्रही थोडेंबहुत केलेलें आहे.

सहाव्या अध्यायाच्या सुरवातीसच सांगितलें आहे:—कर्मापासून मिळणाऱ्या फळाचा आश्रय न करतां म्हणजे त्यावर दृष्टि न ठेवतां, त्याची फिकीर न करतां, कर्माचें फळ मिळेल या आशेनं कर्म करण्यास प्रवृत्त न होतां, जो कार्य म्हणजे केलेंच पाहिजे म्हणजे कर्तव्य असें कर्म करतो त्यालाच संन्यासी म्हणावयाचें आणि त्यालाच योगी म्हणावयाचें; एखादा निरग्नि किंवा अक्रिय असला म्हणजे तो संन्यासी होत नाही किंवा योगी होत नाही. संन्यासी हा निरग्नि असतो; आश्रमभर्माप्रमाणें गृहस्थ व वानप्रस्थ हा साग्नि असतो. संन्यासी हा निरग्नि असतो याचा भावार्थ न ओळखल्यामुळें त्याचा तांत्रिक अर्थ असा झाला आहे कीं संन्याशानें अग्नीला स्पर्श करतां उपयोगी नाही; वेळीं प्रसंगीं सुद्धां त्यानें स्वयंपाक करतां उपयोगीं नाही. कारण अग्निसेवेशिवाय स्वयंपाक होऊं शकत नाही. म्हणून संन्याशाबरोबर त्याला स्वयंपाक करून घाळणारा एखादा

ब्रह्मचारी बहुधा असावा लागतो. त्याचप्रमाणे संन्याशानें किंवा योग्यानें अक्रिय असावयाचें म्हणजे त्यानें सांसारिक विवादांत पडावयाचें नाहीं. पण य शब्दाचाही तांत्रिक अर्थ निष्क्रियत्वांत झाला आहे. सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकांत या तंत्राचें स्वरूप उघड केलें आहे व तांत्रिक अर्थानें कोणीही संन्यासी किंवा योगी होऊं शकत नाहीं असें स्पष्ट बजाविलें आहे. संन्यास व योग याचें मुख्य लक्षण म्हणजे

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

हें आहे. हेंच ज्ञानदेवांनीं स्पष्ट केलेलें आहे इतकेंच नव्हे तर अग्निसेवा करणारा व कर्माचा अवलंब करणारा गृहस्थाश्रमीही संन्यासी व योगी असूं शकतो असेंही सांगितलें आहे:—

गृहस्थाश्रमाचें ओझें । कपाळीं आधींचि आहे सहजें ।

कीं तेचि संन्यासें वाढविजे । सरिसें पुढती ॥ ५०

म्हणूनी अग्निमेवा न सांडितां । कर्माची रेखा नोलांडिता ।

आहे योगमुख स्वभावता । आपणयांची ॥ ५१

जेथ संन्यासिला संकल्प तुटे । तेथचि योगाचें सार भेटे ।

ऐसे हें अनुभवाचेनि थटें । साचें जया ॥ ५३

आतां हा योग साधण्याला खडतर कर्म करावें लागतें. योगरूपी पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला जावयाचें असेल त्याला त्यासाठीं सांगितलेला कर्ममार्ग क्रमाक्रमानें, पायरीपायरीनें उत्तम प्रकारें आचरावा लागतो. योगाला अष्टांगयोग असें नांव आहे व हीं आठ अंगें पुढीलप्रमाणें क्रमाक्रमानें आहेत:—
(१) यम (२) नियम (३) आसन (४) प्राणायाम (५) प्रत्याहार (६) धारणा (७) ध्यान आणि (८) समाधि. योगाला पर्वताची उपमा दिली व योगाचल असे रूपक करून ज्ञानदेव म्हणतात; डोंगराला पायथा असतो; त्यालाच यमनियम म्हणावयाचें. पायथ्यावरही जो जाऊं शकत नाहीं तो पर्वतावर काय चढणार ? तेव्हां यम आणि नियम हें आंगीं बाणल्याशिवाय योगमार्गाकडे पाहणें हें व्यर्थ आहे. यम म्हणजे आत्मसंयमन, आत्मसंयमनाची करपना यावी म्हणून याज्ञवल्क्य स्मृतीतील पुढील श्लोक लक्ष्यांत ठेवावा:—

ब्रह्मचर्यं दया शांतिर्दानसत्यमकल्कता ।

अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

नियम म्हणजे व्रतस्थपणा; कांहीं नियम ठरवून त्याप्रमाणें बिनचूक वागणें; याचाही अर्थ आत्मसंयमनच. पण यम म्हणजे सामान्य आत्मसंयम आणि नियम म्हणजे विशिष्ट आत्मसंयमः—

शौचमिज्या तपोदाने स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतमौनोपवासंच स्नानं च नियमा दश ॥

हा श्लोक नियमाच्या बाबतीत लक्षांत ठेवावा. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे नियम हें यमाचें (संयमाचें) तंत्र आहे. तें तंत्र काळस्थलानुसार थोडें बहुत बदलूं शकतें पण यमाचें स्वरूप बदलत नाही; तें अबाधित राहते. योगपर्वताचा पायथाच मुळीं यमनियमांचा आहे. यमनियम या पायथ्यापासून पुढें आसनाची पाऊलवाट लागते व ही पाऊलवाट प्राणायामाच्या कड्यावर पोहोंचते. आसनविधीला पाऊलवाट व प्राणायामाकडे कडा म्हटलें आहे. या कड्यावरून चाललें म्हणजे त्याचे टोंक येतें. याला “ आघाडा ” असें ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे. या “ आघाड्याला ” माथेरान, महाबलेश्वर इत्यादि ठिकाणीं Point म्हणतात. हा आघाडा म्हणजे प्रत्याहार होय. या ठिकाणीं बुद्धीचेंही पाय निसरतात व अगदीं प्रतिज्ञा करून निघालेल्या हट्टी लोकांचा देखील कडेलोट होण्याचें भय असतें. तरी अभ्यासाच्या बळानें प्रत्याहाराचा हा अधांतरीं रस्ता चाळला पाहिजे आणि वैराग्याच्या नखांचा आधार घेऊन हा रस्ता ओळांडला पाहिजे. मग पुढें पवनाचें, वाऱ्याचें पठार लागतें आणि पुढें धारणेचा विस्तीर्ण प्रांत येतो व त्याचें टोंक म्हणजे ध्यान. या ठिकाणीं पोहोंचल्यावर प्रवृत्तीची धाव संपते व साध्य साधनांची गांठ पडते आणि येथून पुढें गेल्यावर जेथें वाटच संपते तेथें समाधि आहे. यमनियम प्रथम साध्य झाले पाहिजेत; नंतर आसनविधि आत्मसात् करावयाचा. आसन म्हणजे व्यवस्थितपणें बसणें. साधा अभ्यास करतांनासुद्धां अशा प्रकारें बसावें कीं आळस येऊं नये, झोंप लागू नये, अभ्यासाकडे लक्ष लागवें. याच प्रकारांतून योगशास्त्रातील आसनविधि उत्पन्न झाला व हठयोगांत तर त्याचें स्वरूप म्हणजे शारीरिक कसरतीचें झालें. पण या कसरती करणें म्हणजे योगसाधन नव्हे. आसनविधि साधल्यानंतर प्राणायाम म्हणजे शरीरांतर्गत वायूंचें नियमन कराययाचें आणि प्रत्याहार करावयास शिकावयाचें म्हणजे जाणून बुजून विषयापासून त्या त्या इंद्रियांना आवरून मागें आणावयाचें; इंद्रियांवर

विषयांची सत्ता चालूं न देतां तीं आपल्या ताब्यांत आणावयाचीं. प्रत्याहार साधला म्हणजे आंगीं वैराग्य बाणतें हें उघड आहे. त्यानंतर धारणा शिकावयाची. धारणा म्हणजे मन एकाग्र करणें, व नंतर ध्यान म्हणजे प्रथम (आवश्यक असेल तर) साकार व क्रमाक्रमानें निर्गुण, निराकार परब्रह्माचें चिंतन करणें, आणि योगमार्गाचें पर्यवसान म्हणजे समाधि लावणें, आपलें विचार आणि परब्रह्म यांचें पूर्ण ऐक्य करणें. अशी ही योगमार्गाची सोपान-परंपरा आहे व ती ज्ञानदेवांनीं उत्तम प्रकारें परिस्फुटित केली आहे.

२ याप्रमाणें योगमार्ग वाटेक त्याला किंवा वाटेक त्या प्रकारें जमण्यासारखा नव्हे; बाकीचें सर्व कांहीं वाटेक तसें करून योगसाधन जमणार नाही. म्हणून योगमार्गाचें प्रत्यक्ष विस्तृत विवेचन देण्यापूर्वी योगारूढ झालेला म्हणजे योगमार्गाला लागलेला किंवा योगी कसा असतो त्याचें वर्णन केलें आहे. पुढील ओव्या पहा:—

तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरां । नाहीं विषयांचिया येरझारा ।

जो आत्मबोधाच्या वोवरां । पहुडला असे ॥ ६-६२

जयाचें सुखदुःखाचेनि आंगें । झगटलें मानस चेवो नेघे ।

विषय पासींही आलीयां से न रिघे । हें काय म्हणऊनी ॥ ६३

इंद्रियें कर्माच्या ठायीं । वाढीनलीं परी कहीं ।

फळहेतूची चाड नाहीं । अंतःकरणीं ॥ ६४

असतेनि देहें येतुला । जो चेतुचि दिसे निंदेला ।

तोची योगारूढ भला । वोळखें तूं ॥ ६५

ज्याच्या इंद्रियांच्या घरांत विषय येरझारा घालीत नाहीत म्हणजे ज्याचीं इंद्रियें विषयांच्या तडाख्यांत सांपडत नाहीत; जो आत्मबोधाच्या म्हणजे आत्मज्ञानाच्या ओवरीमध्ये म्हणजे खोलीत सुखानें झोंपलेला असतो म्हणजे जो आत्मज्ञानाच्या आनंदांत सर्वदा निमग्न असतो; सुखें व दुःखें जरी आंगाशीं येऊन लगटूं लागलीं तरी ज्याचें मन क्षुब्ध होत नाही; विषय जवळ आलें तरी सुद्धां त्यांची फिकीर जो करीत नाही; इंद्रियें कर्माच्या ठिकाणीं लागलेलीं असतात म्हणजे कर्माचरण करीत असतात परंतु कर्माचरण करूनसुद्धां त्याच्या फलाच्या हेतूची चाड ज्याच्या अंतःकरणांत नसते; आणि अशा प्रकारें देहधारणेपुरता जो असतो म्हणजे व्यवहारांत असतो आणि

(बाकी व्यवहाराच्या भानगडीत पडत नाहीं म्हणून) तो जागा असतांनासुद्धां झोंपलेला आहे, बेफिकीर आहे असें दिसतें, असें सामान्य जनाला भासतें, तो पुरुष खरोखर योगारूढ आहे असें समजावें. तेव्हां योगारूढ होणें ही गोष्ट मजेंत किंवा नाद म्हणून होण्यासारखी नव्हे हें उघड आहे.

या योगमार्गाची विशेष माहिती अध्याय सहावा श्लोक ११-१५ यांत दिलेली आहे. या पांच श्लोकांवर भाष्य लिहितांना ज्ञानदेवांनीं शास्त्रीय योग-मार्ग पूर्णपणें प्रकट केला आहे.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥

आतां यावरील ज्ञानदेवांची टीका. (शुचौ देशे) योगाभ्यास करण्यासाठीं एक (योग्य) स्थान, ठिकाण पहावें लागेल. त्या ठिकाणीं स्वस्थता इतकी असावी कीं तेथें एकदां बसल्यावर तेथून जाण्याची इच्छाच होऊं नये. तें स्थान आणखी असें असावें कीं तें पाहतांच वैराग्य दुष्पट व्हावें. साहित्यशास्त्रांत रसांच्या बाबतींत जसे उद्दीपन विभाव सांगितलें आहेत त्याचप्रमाणें येथें जें स्थान पहावयाचें तें वैराग्याचें उद्दीपन करणारें असावें. त्या ठिकाणीं सज्जन माणसें रहात असावीत आणि संतोषाची वाढ होत असावी आणि मनाला धारिष्ट उत्पन्न व्हावें. तें स्थान इतकें रम्य असावें कीं अभ्यास आपोआप व्हावा आणि त्या रम्यपणामुलच अंतःकरणाला आत्मानुभव पटावा. त्या ठिकाणीं गेल्यावर पाखंडवादी माणसालासुद्धां तपश्चर्या करण्याची इच्छा व्हावी. सहज एखादा सकाम मनुष्यही तेथें गेला तरी परत जाण्याची त्याला इच्छाच होऊं नये. जो कोठें रहात नाही त्यालाही ज्या ठिकाणीं रहावेंसें वाटेल, भटकणाऱ्यालाही जेथें स्थिर व्हांव अशी इच्छा होईल आणि विरक्ति जेथें जागृत होईल असें तें ठिकाण असावें. शृंगारी माणसाला सुद्धां तें स्थान पाहून राज्यसुद्धां सोडून येथें रहावें असें वाटावें. अशा प्रकारें तें स्थान मोठें सुंदर असावें.*

माधुर्य आणि शोभा यांत ज्ञानदेव जगन्नाथाची बरोबरी करतात हें रसिकांस सांगायलास नकोच.

* जगन्नाथ पंडितांनीं गंगालहरींत गंगातीराची पुढीलप्रमाणें प्रशंसा केलेली आहे तिची येथें आठवण होते. (पुढील पृष्ठावर चालू)

शिवाय तें स्थळ अस असावें कीं तेथें योगसाधनाच्या मार्गांत असलेलीं साधक मंडळीच असावी, इतरेजनांचीं तिकडे वर्दळ नसावी. ज्ञानदेव सौंदर्याचें आणि आनंदाचे मोठे भोक्ते होते. वैराग्यशीलतेंतही त्यांची रसिकता कायम होती. या स्थलासंबंधी त्यांच्या पुढील ओव्याच येथें देतोः—

जेथ अमृताचेनि पाडें । मूळाहीसकट गोडें ।
जोडती दाटें झाडें । सदाफळतीं ॥ ९-१७३
पाउला पाउला उदके । वर्षाकालेवीण अति चोखें ।
निझरें कां विशेखे । मुलमे जेथ ॥ १७४
हा आंतपुही अळुमाळु । जाणिजे तरी शीतळु ।
पवैनु अति निश्चळु । मंद झुळके ॥ १७५
बहुतकरूनी निःशब्द । दाट न रिघे श्वापद ।
शुके हन षट्पद । तेउतें नाहीं ॥ १७६
पाणिलंगें हंसें । दोनी चारी सारसें ।
कवणे एके वेळे बैसे । तरी कोकीळही हो कां ॥ १७७
निरंतर नाही । तरी आलीं गेलीं कांहीं ।
होत कां मयूरही । आम्हीं ना न म्हणों ॥ १७८
परी आवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा ।
तेथ निगूढ मठ होवावा । कां शिवालय ॥ १७९

त्या ठिकाणीं ठिकठिकाणीं उत्तम पाणी असावें, सदोदित फळांनं भरलेलीं झाडें असावीत, ऊन बेताचें असावें, वारा मंदमंद असावा, पोपट आणि भुंगे देखील येऊं नयेत अशी गर्द झाडी असावी; पाण्याच्या आश्रयानें एखादा दुसरा हंस, दोनचार पाणकोंबड, एखादा कोकीळ तेथें असला तरी चाखेल. एखादे

अपि प्राज्यं राज्यं नृणमिव परित्यज्य सहसा ।
विलोलद्वानीरं तव जननि तीरं श्रितवताम् ॥
मुधातः स्वादीयः सलिलभरमातृप्तिं पिबताम् ।
नराणामानंदः परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥

१ उन्ह. २ बेताचें. ३ वारा. ४ गर्द झाडी असलेले. ५ पोपट. ६ भुंग, भुंगा. ७ पाण्याजवळ. ८ सारसपक्षी. पाणकोंबडा.

वेळीं एक दोन मोर आले तरी ज्ञानदेवांची ना नाही. आणि तेथें एखादा मठ किंवा शिवमंदिर असेल तर फार उत्तम. अशा ठिकाणीं आसन रचावें. खालीं दर्भाकुर घालावेत, त्यावर धूत वस्त्र पसरावें आणि त्याच्यावर मृगाजिन घालावें. दर्भाची रचना ते सरळ आणि अखंड राहतील अशी असावी. हें आसन फार उंच किंवा फार जमिनीसरसें नसावें. त्यांतही समभाव (सारखेपणा) असावा.

वर सांगितल्याप्रमाणें आसन रचून त्यावर बसावें आणि एकाग्र अंतःकरणानें सद्गुरूचें स्मरण करावें. तें स्मरण केलें म्हणजे शरीराच्या आंतबाहेर सात्विक भाव भरून येतील आणि अहंभावांमुळें, मोपणांमुळें, दुरभिमानांमुळें उत्पन्न झालेला मनाचा कठिणपणा, निगरगट्टपणा, विरून जाईल; विषयांचा विसर पडेल आणि इंद्रियांची कसमस, चुळबूळ बंद होईल आणि मनाची घडी अंतःकरणांत बसेल म्हणजे मन निश्चल होईल आणि अंतःकरणांत विलीन होईल. ही स्थिति प्राप्त होईपर्यंत सद्गुरूस्मरण चालू ठेवावें आणि ती स्थिति उत्तम प्राप्त झाली म्हणजे आसनविधीला सुरवात करावी. त्या विधीला सुरवात झाली म्हणजे आंग आंगाळा सांवरून धरीत आहे व शरीरांतील निरनिराळे वायु एकत्र, एकरूप होत आहेत असा अनुभव यावयास लागेल. मनाची प्रवृत्ति मागें फिरेल, समाधि जवळजवळ येईल म्हणजे मनाची एकाग्रता अधिकाधिक होईल आणि बसल्याबसल्या योगाभ्यास साधावयास लागेल. या आसनांत मुद्रा कशी असावी हें सांगितलेलें आहे. मुद्रा म्हणे आसनमांडी घातल्यावर कमरेच्या वरच्या शरीराची रचना, शरीराची धाटणी. मांड्या पोटरलीला खेटतील अशा प्रकारें ठेवाव्यात. पायांचे तळवे उताणें करून एकावर एक घालावेत व गुदस्थानाच्या बुडाशीं घट्ट बसवावेत. उजवा तळवा अगदीं तळाला ठेवावा आणि त्याचा दाब गुदस्थानाच्या मधोमध पडेल अशा प्रकारें तो ठेवावा म्हणजे मग त्याच्यावर डावा तळवा सहजच येईल. गुदस्थान आणि जननस्थान यांच्यांत चार अंगुलांचें अंतर असतें त्यापैकीं दोनी बाजूचें दीड दीड अंगुल सोडल्यावर मधोमध जें एक अंगुल राहतें तेथें, सर्व आंग सांवरून, टाचेचा मागला भाग जरा जोरांनें रेटावा, वरचें शरीर उचललें आहे हें कळेल न कळेल अशा बेतानें पाठीच्या कण्याचें खालचें टोंक उचलावें आणि दोन्ही घोटें तसेच जरा उचललेल्या

स्थितीत ठेवावेत; म्हणजे सगळा शरीराचा सांचा पायांच्या बोळ्यांवर स्थिर होईल. अशा तऱ्हेचें जें बसणें त्यालाच “मूळबंध” आसन किंवा वज्रासन असें नांव आहे. या आसनामुळे गुदस्थान व जननस्थान यांच्या मधोमध जें आधारक आहे म्हणून योगांत कल्पिलेले आहे त्याच्यावर मुद्रा म्हणजे शरीराचा वरचा भाग तोलून, सांवरून राहतो आणि शरीराच्या खालच्या भागाचा रस्ता बंद होऊन आंतड्यांमध्ये फिरणारा जो अपानवायु तो शरीराच्या आंतल्या भागांत मागेमागे शिरतो. तेव्हां हातांचें तळवे डाव्या पायांवर टेंकतात आणि खांदी उंच होतात असें दिसते. खांदी उंचावल्यामुळे डोकें खाली गेल्यासारखें होतें आणि डोळे झांकतात कीं काय अशी स्थिति प्राप्त होते. डोळ्यांचीं वरचीं पातीं झांकतात पण खालचीं विस्तार पावतात आणि अशा प्रकारें दृष्टि अधोन्मीलित, अर्धी झांकलेली व अर्धी उघडलेली अशी होते; आणि ही दृष्टि बरोबर नासिकाप्रावर, नाकाच्या टोंकावर स्थिर होते; कारण त्या अधोन्मीलित दृष्टीला धड आंतही जातां येत नाही व बाहेरही धड पडतां येत नाही, आणि अशा स्थितीत इकडे तिकडे पहावें किंवा कांहीं आकार किंवा रूप पुढें आणावीत या इच्छाच नाहीशा होऊन जातात, दृष्टि नासिकाप्र झाली म्हणजे मान आखडल्यासारखी होते, इनवटी गळ्या-खालच्या पोकळीत शिरते आणि सगळी मान आवडून छातीला रेटावयास लागते आणि कंठाची नाळ, नरडीचें हाड, त्या मानेंत गुरफटून जाते, नाहीस झाल्यासारखें दिसते आणि हा जो बंध होतो त्याला जालंधर बंध असें म्हणतात. जेव्हां बेंबी वर येते, पोट सपाट होतें, आणि हृदयकोशाचा विस्तार होतो आणि नाभि व स्वाधिष्ठान म्हणजे लिंगमूळ यांच्या मध्ये जो बंध म्हणजे शरीररचना होते त्याला वोढियाणा बंध म्हणतात. (६-१८६ ते २१० ज्ञानेश्वरी).

यापुढील श्लोक १४ व १५ यांवर केलेल्या भाष्यांत ज्ञानदेवांनीं योगाचें सर्वस्व उक्लून दाखविले आहे. हे दोन श्लोक म्हणजे

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ ६-१४

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ ६-१५

या श्लोकांचा सरळ अर्थ:—

ज्याचें अंतःकरणांत पूर्ण शांतपणा आहे, जो निर्भय झालेला आहे, जो ब्रह्मचारिव्रतानें राहतो, मनाचें संयमन करून जो आपलें चित्त सर्वथा माझ्याकडे लावतो आणि योगयुक्त होऊन जो मत्पर होतो, (१४) आणि याप्रमाणें नियतमानस होऊन (मनाचें नियमन करून) जो स्वतःला याप्रमाणें योजतो (कामाला लावतो) त्या योग्याला माझ्या ठिकाणीं स्थिर असलेली आणि निर्वाण म्हणजे मोक्ष देणारी असल्यामुळें जो परम म्हणजे अत्यंत श्रेष्ठ आहे अशी शांति (असें समाधान) प्राप्त होते.

या दोन साध्या श्लोकांवर भाष्य करतांना ज्ञानदेवांनीं योगमार्गाचें रहस्यच विशद केलें आहे. वरच्या श्लोकांच्या भाष्यांत आपण जालंधर बंध आणि वोढियाणा बंध येथपर्यंत आलों. आतां त्यापुढें ज्ञानदेव काय सांगतात तें आपण पाहूं:—

आसनविधि बरोबर करून जालंधर बंद किंवा वोढियाणा बंध साधला म्हणजे त्या बंधांचा ठसा शरीरावर बाह्य प्रकारें उठतो त्याचप्रमाणें मनोधर्माची त्राय ही मोडते. त्राय म्हणजे आश्रयाचें ठिकाणीं—म्हणजे जसा बाह्य शरीरबंध किंवा मुद्रा ही पहाणाऱ्यांना दिसण्यासारखी विशिष्ट किंवा निराळी होते त्याप्रमाणें अंतर्गतही मनोवृत्ति बदलते, मनाला वृत्तीच्या लहरी येण्याच्याच बंद पडतात. ज्ञानदेव म्हणतात—

कल्पना निमे । प्रवृत्ति शमे ।

आंग मन विरमे । सावियाची ॥ ६-२१२

धुधा काय जाहली । निद्रा केउती गेली ।

हें आठवणही हारपली । न दिसे वेगां ॥ ६-२१३

अशी मानसिक स्थिति होते. असो. आतां मूळबंध किंवा वज्रासन केल्यामुळें अपानवायूला अपानद्वारानें बाहेर पडतां येत नाहीं. तो कोंडल्यामुळें माघारा वळतो आणि अहचर्णीत सांपडल्यामुळें तो वर जाऊं लागतो आणि अशा तऱ्हेनं त्याला फुगवटी येते. अशा प्रकारें तो फुगला म्हणतो तो क्षुब्ध होतो व त्याला मस्ती येते आणि तो कोंडल्या ठिकाणीं गुरगुरण्यास लागतो आणि नाभिस्थानाजवळ मणिपूर नांवाचें एक चक्र आहे अशी हठयोगांत कल्पना केलेली आहे त्या चक्राला तो धक्के द्यावयास लागतो. मग ती त्याची

दंगल थांबते पण तो सगळें शरीर ढवळून काढतो आणि अगदीं बाळपणापासून सांठलेली त्यांतील घाणसाण बाहेर काढून टाकतो. (म्हणजे आसनविधीचा परिणाम शरीरांतील घाण बाहेर काढण्याच्या कामांत कोणत्याही रेचक औषधापेक्षां अधिक बलवत्तर होतो असें योगशास्त्र सांगतें.) हा अपानवायु मग (बाहेर न पडल्यामुळे) पोटांत मावेनासा होतो आणि तो कोठ्यांत सर्वत्र संचार करतो आणि तेथील कफ व पित्त सर्व बाहेर काढून लावतो. शरीरांतील सप्त धातूंचे समुद्र उलथेपालथे करतो, मेदाचे (लठ्ठपणाचे) डोंगर तो फोडून काढतो आणि हाडांच्या आंत असलेली मज्जा बाहेर काढतो. नाडीची सोडवणूक करतो, सगळीं गात्रें बिघडून जातात कीं काय असें वाटूं लागते आणि अशा स्थितींत साधक भयभीत होतो. पण योगाच्या या सुरवातीला साधकानें या परिणामांना बिलकुल भिऊं नये. कारण या अपानवायूच्या खवळण्यामुळे व्याधि उत्पन्न झाल्यात असें वाटतें तरी त्या व्याधि तो वायूच नाहीसा करतो व शरीरांतील पृथ्वी आणि आप यांना तो एकत्र काळवतो. कफ, पित्त वगैरे आप व मेद, मांस, मज्जा ही पृथ्वी या दोघांची तो काळवाकाळव करून टाकतो. (जबर रेचक घेतल्यावरही भय दाखविणारे परिणाम होतात तसाच प्रकार योगमार्गाच्या आसनविधीनें होतो.)

३ याप्रमाणें आसनविधीचा परिणाम झाला म्हणजे कुंडलिनी नामक शक्ति जागृत होते. ही कुंडलिनी शक्ति योगशास्त्रांत निरनिराळ्या चक्रांप्रमाणेंच कल्पिलेली आहे व आधुनिक शरीरशास्त्राच्या दृष्टीनें हीं चक्रें व ही कुंडलिनी निश्चित करण्याचे प्रयत्न कित्येकांनीं केलेले आहेत पण ते सफल झाले आहेत असें म्हणणें धारिष्ट्याचें होईल. कुंडलिनीचें वर्णन ज्ञानेश्वरी अध्याय ६ ओवी २२१ पासून सुरू होते. या वर्णनांत अलंकारिकपणा बराच असल्यामुळे त्याचा अक्षरशः अर्थ करणें बरोबर होणार नाही. उपमा दृष्टांतादिकांनीं स्पष्टीकरणाळा साहाय्य होतें पण अलंकारानें वर्णन करणें म्हणजे वस्तुमात्र वर्णन नव्हे हें सर्वमान्य सूत्र या ठिकाणीं लक्ष्यांत ठेवावें म्हणजे झालें. आसनविधीमुळे शरीरांत उष्णता उत्पन्न होऊन ती ज्याप्रमाणें:—

बाळपणींची कुहीटुळी । बाहेर घाली ॥

त्याचप्रमाणें तीच उष्णता या कुंडलिनी शक्तीला जागी करते. ती कुंडलिनी कशी आहे तर

नागिणीचें पिलें । कुंकुमें नाहलें ।

वळण धेऊनि आले । सेजे जैसे ॥ ६-२२२

तैसी ते कुंडलिनी । मोटकी औट वळणी ।

अधोमुख सार्पिणी । निंदेली असे ॥ ६-२२३

नागिणीचें पिलं जसें काय कुंकवानें नाहूं घातलें आहे असें लालबुंद, तें वेढोळें घालून जसें झोंपावें त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी जशी काय नागीणच आहे. ती कुंडलिनी नाडी लहानशी आहे आणि तिनें साडे तीन फेऱ्यांचें वेढोळें घातलेलें असतें. तिचें तोंड खालीं असतें व ती निजलेली असतें. ती जशी काय,

विद्युल्लतेची विडी । वन्हिज्वालांची घडी ।

पंधरेयाची चोखडी । घोंटीव जैशी ॥ ६-२२४

विजेची सुरळी किंवा अग्नीच्या ज्वालेची घातलेली घडी किंवा शुद्ध बावनकशी सोन्याची घोटलेली लगडी असावी त्याप्रमाणें तेजस्वी, लखलखीत दिसते. ही कुंडलिनी नाभिस्थानांत लहानशा पुटांत घट्ट बंधांनीं आवळलेली अशा स्थितींत असते. वज्रासनाच्या योगानें सर्व शरीरावर जसा भार पडावा तसा नाभिस्थानावरही पडला तेव्हां अशा प्रकारें वज्रासनानें चिमटल्यामुळें ती जागी झाली. आणि मग जसें काय नक्षत्र तुटून पडावें किंवा प्रत्यक्ष सूर्याचें आसनच मोडावें किंवा तेजाच्या बीजाला कोंभ फुटून तें वर यावें त्याप्रमाणें ती भगधगीत, प्रखर तेजस्वी अशी शक्ति आपले ते साडेतीन वेदे सोडते आणि आंगाला (झोंपेंतून उठल्यावर करतात त्याप्रमाणें) आळोखेपिळोखे देऊन जशी कांहीं नाभिकेंद्रावर, नाभीमूळावर उभीच राहिली आहे अशी दिसते. अगोदर तिला पुष्कळ दिवसांची भूक लागलेली; त्यांत तिच्या हाकवून जागी केली हें निमित्त झालेलें; मग तिचें जें तोंड खालीं होतें तें ती उघडून सरळ वर करते; आणि हृदयकोशांत शिरलेला अपानवायु ती सर्वच्या सर्व गिळून टाकते. आपल्या मुखाच्या ज्वाळांनीं ती त्या वायूच्या खालीवर सर्वत्र आसून टाकते; आणि त्याला गिळल्यावर मांसाचे लचके तोडून खावयास लागते. जेथें जेथें मांस आहे तेथें ती घास घेते आणि हृदयाचे देखील एकदोन लचके ती घेते. मग पायाचे तळवे, तळहात, यांना ती खाऊं लागते, वरचे भागही फोडते आणि प्रत्येक अंगाचा झाडा घेते. खालच्या भागांना तर ती सोडीत नाहीच पण नखांतील सत्व देखील ती खाऊन टाकते आणि कातडी पिळून

काढून ती हाडांना जाऊन भिडते. हाडांच्या नळ्या ती (वखवखलेल्या कुऱ्याप्रमाणे) चोखून टाकते, क्षिरांच्या काढ्या कोरून काढते आणि आंत याप्रमाणे स्थिति झाली म्हणजे बाहेरच्या बाजूला असणारे केसही करपून जातात. याप्रमाणे पुष्कळसे खाऊन झाल्यावर या कुंडलिनीला जबरदस्त तहान लागते आणि रक्त वगैरे सस धातू शरीरांत आहेत त्यांचा ती एकच घोट घेते आणि शरीरांत खडखडीत उन्हाळा होतो. नाकपुढ्यांतून बारा अंगुले वाहणारा वाराही ती आडविते व त्याला मागे खेचून आंत घालते. याप्रमाणे शरीराच्या आंत अपान वायूला ती वर खेचते आणि नाकांतून वाहणाऱ्या ऊर्ध्व वायूला ती खाली खेचते. मध्ये जी चक्रे असतात त्यामुळे या दोन वायूंची भेट होत नाही. तीं चक्रे मध्ये आडवीं नसतील तर ते दोन्ही वायु एकत्र झाले असते. त्यामुळे कुंडलिनी क्षणभर दुःखी होऊन म्हणते “तुम्हीच आतां फक्त शिल्पक उरलेले आहांत.” या सर्वांचा अर्थ असा की कुंडलिनी शरीरांतील सर्व धातु (पार्थिव भाग) खाऊन टाकते आणि जलाचा भाग तर अगदीं पुसून टाकते आणि याप्रमाणे दोन महाभूतांचा घास केल्यावर तिचे समाधान होतें आणि मग तिचा रस्तरस्तीतपणा नाहीसा होतो, ती सौम्य होते आणि सुषुम्ना नांवाची नाडी कल्पिलेली आहे तिच्या जवळ जाऊन राहते. शरीरांत फक्त वायु राहतो. संतुष्ट झालेली ही सर्पिणीसारखी कुंडलिनी स्वस्थ पडल्यावर गरळ ओकावयास लागते आणि ते गरळच प्राणवायूला अमृतासारखे होते व याप्रकारे तो प्राणवायु जिवंत रहातो म्हणजे सगळे शरीर अस्थिपंजर झालें तरी प्राण असतो. तो प्राणवायु त्या गरळाच्या ज्वाळांतून बाहेर पडतो पण (जरी तो ज्वाळांतून बाहेर पडलेला असला तरी) सर्व शरीराला आंत बाहेर निववूं लागतो गारवा उत्पन्न करतो, आणि मग रोडावलेल्या आंगांत पुनः कस, जोर भरावयास लागतो. परंतु या मधल्या काळांत नाड्यांचे मार्ग बंद झालेले आणि शरीरांतील नऊही वायु फक्त प्राणवायूंत समाविष्ट झालेले असतात किंवा नवविध वायु नष्ट होऊन फक्त प्राणवायु उरतो; आणि म्हणून या स्थितींत शरीराचे धर्म रहात नाहीत. (योगी मृतवत् दिसतो पण तो केवळ जिवंत असतो.) या वेळीं इडा व पिंगळा (अनुक्रमे डाव्या व उजव्या नाकपुडींतील नाड्या) एकवटतात, तीन्ही गांठी सुटतात आणि शरीरांतील

साही चक्रांचे पदर फाटून जातात. नाकपुड्यांतून वाहणाऱ्या वायूंना चंद्र आणि सूर्य अशीं उपमायुक्त नावे दिली आहेत; त्यांपैकी एकाही वायूचा पत्ता लागत नाही. येथे म्हटलें आहे:

तो वातीवरी पवतु । गिवसितां न दिसे ॥

म्हणजे हा वारा जरी वातीवर हुडकला तरी कळून येत नाही. वात म्हणजे दिव्याची वात. याचा अर्थ असा होईल कीं दिव्याचो वात जरी या वायूसमोर धरली तरी तो वात जशीच्या तशी राहिल. (पहा, बा. अ. भिडे, ज्ञानेश्वरी, पृष्ठ १७०). पण नाकांतल्या वाऱ्यासमोर दिव्याची वात म्हणजे ज्योत धरणें जरा कठीण काम आहे; तेव्हां दुसरा अर्थ वात म्हणजे सूत असा घ्यावा. (वात सुताचीच केलेली असते.) मनुष्य प्राणांतिक अवस्थेत आला म्हणजे नाकासमोर सूत धरण्याचा प्रघात आहे व तीच कल्पना येथें दिसते. सूतसुद्धां हालत नाही असे पाहिलें म्हणजे प्राण गेला असे समजतात व योगीही त्याचप्रमाणें निष्प्राण झालेला दिसतो. बुद्धीची स्फूर्ति नाहीशी झालेली असते; आणि प्राणांतील म्हणजे नाकांतील जो परिमळ म्हणजे परिमळ जाणण्याची शक्ति तीही मध्यमेत लुप्त होऊन जाते. येथपर्यंत स्थिति आली म्हणजे पुढील चमत्कार होतो:

तंव वरिलेकडोनि ढालें । चंद्रामृताचें तळें ।

कानवडोनि मिळें । शक्तिमुखी ॥ ६-२४७

वरच्या बाजूला (अर्थात् शरीराच्या) चंद्रामृताचें तळें असतें. चंद्राची सत्रावी कळा म्हणजे अमृतकळा. हें तळें गळावयास लागतें आणि तें वांकडें होऊन कलंडतें व त्यांतील अमृत कुंडलिनीच्या तोंडांत शिरते. कुंडलिनीरूपीं नळींत (नाडींत) भरलेला अमृतरस सर्व शरीरभर पसरतो आणि प्राणवायु जसा सर्वत्र मुरतो तसें हें अमृत सर्व शरीरभर मुरतें. तापलेल्या मुशींत जसें मेण निघून जाऊन भातूचा रसच राहतो त्याप्रमाणें शरीराच्या रूपानें सत्रावी कळा म्हणजे अमृतकळा अवतरलेली आहे कीं काय असें वाटतें म्हणजे सर्व शरीर अमृतरसमय झालेलें दिसतें व त्या अमृतरसानें, रसरूप शरीरानें, त्वचेचें, कातडीचें पांघरूण घेतलें आहे असें वाटतें. ढगांच्या बुरख्यांत सूर्य झांकलेला असतो. तो बुरखा निघाला म्हणजे तो जसा तेजस्वी असा बाहेर पडतो त्याप्रमाणें त्वचेचा कोरडा पापुद्रा या दिव्य अमृतमय शरीरावर असतो तोही

झडून जातो आणि मग सर्व शरीर नवीन व सुंदर दिसावयास लागते. योगाभ्यासाने जुन्या शरीराचा लोप करून अमृतकळने भरलेल्या नवीन शरीराला धारण करणारा योगी कसा दिसतो हे अनुवावरूपाने न सांगतां ज्ञानदेवांच्या शब्दांत देतो.

मग काश्मीरीचे स्वयंभ । कां रत्नबीजा निघाले कोभ ।

अवयवकांतीची भांव । तैशी दिसे ॥ ६-२५३

ना तरी संध्यारागींचे रंग । काढनि वळिले ते आंग ।

की अंतर्ज्योतीचे लिंग । निर्वीळिले ॥ २५४

कुंकुमाचें भरीव । मिद्धरमाचें वोर्तीव ।

मज पादतां सावेव । सांतिचि ते ॥ २५५

ते आनदचिर्त्राचे लेप । ना तरी महामुखाचे रूप ।

कीं संतोषनहचे रोप । थावले जैमे ॥ २५६

तो कनकचंपकाचा कळा । की अमृताचा पृतळा ॥

नाना सामिजिला मळा । कोवळिकेचा ॥ २५७

हो का जे शारदियेचनि वोले । चंद्रबिब पाळ्हेले ।

कां तेजचि मूर्त वैसले । आसनावरी ॥ २५८

तैसे शरीर होये । जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिथे ।

मग देहाकृती विहे । कृतानु गा ॥ २५९

असें हे नवीन शरीर योगमार्गाने मिळविले म्हणजे त्या शरीराला कृतांतही भितो म्हणजे त्याला मरणाचे भय रहात नाही, या नव्या शरीरांत म्हातारपण अर्थातच असत नाही. तारुण्य देखील मागे पडते व बाळपणीची सर्व दशा प्राप्त होते. त्याचे वय लहान मुलाचे दिसते पण त्याला-त्या योग्याला-सामर्थ्य फार मोठे असते. (बालकाप्रमाणे तो सामर्थ्यहीन नसतो.) बाल म्हणजे बळ असा अर्थ करावा लागण्यासारखे त्याच्याजवळ प्रचंड धैर्य असते. नवीं नखें, नवे दांत, नवीन रोमपंक्ति, लहान मुलासारखी कोमल करचरणतळें, असे त्याला प्राप्त होतात. योग्याचे शरीर कांतीनें सोन्यासारखें पण वजनाने वायूसारखें असते, कारण त्यांत आप आणि पृथ्वी यांचा अंशच नसतो. अशा स्थितीत योगी

मग समुद्रापैलीकडील देखे । स्वर्गींचा आलोचू आइके ।

मनोगत ओळखे । मुंगियेचें ॥ २६९

असे चमत्कार करू शकतो व त्याला सिद्धि प्राप्त होतात. पण या सिद्धीचा नाद ज्याला लागला तो योगी फुकट गेला असें शास्त्रमत आहे. तेव्हां सिद्धीच्या मार्गे न लागतां योग्यानें पुढे गेलें पाहिजे. कुंडलिनी शक्ति प्राणवायूचा हात धरून, आधार घेऊन, हृदयकोशाला तळाची पायरी करून, मध्यमा म्हणजे सुषुम्ना नाडीचा जिना चढून हृदयाला पोहोचवें. आणि या ठिकाणी ती पोचली म्हणजे

ते कुंडलिनी जगदंबा । जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा ।

जया विश्वबीजाचिया कोभा । साउली केली ॥ २७२

जे शून्यलिगाची पिंडी । जी परमात्मया शिवाची करंडी ।

जे प्रणवाची उघडी । जन्मभूमि ॥ २७३

अशी ही कुंडलिनी हृदयांत समाविष्ट झाली कीं “अनुहत” किंवा “अनाहत” नांवाचा ध्वनि ऐकूं यावयास लागतो. या अनाहताचे नाद या शक्तीबरोबर आलेल्या बुद्धीच्या चैतन्याला ऐकूं यावयास लागतात. हे अनाहत नाद दहा आहेत ते क्रमाक्रमानें ऐकूं यावयास लागतात. हें सर्व कल्पनेनं जाणलें पाहिजे, पण तें कल्पनेला कल्पण्यालाही कठीण आहे असें ज्ञानदेव सांगतात. हृदयाकाशांतोळ आवाज तोच हा आवाज; त्या आवाजाच्या नादानें ब्रह्मरंध्र (म्हणजे मस्तक) त्याची खिडकी उघडते. हृदयाकाशाच्या वर महदाकाश म्हणजे ब्रह्मरंध्र आहे असें कल्पिलें आहे. तेथें चैतन्य असतें. त्या ब्रह्मरंध्रांत कुंडलिनी शिरते व तेथील चैतन्याला आपल्या तेजाचें भोजन घालते. बुद्धि हीच या भोजनांतोळ भाजी समजावयाची. हें भोजन झालें म्हणजे द्वैत अगदीं नाहीसें होतें. आणि अशा प्रकारें आसनविधीनं चालविलेली ही कुंडलिनी शेवटीं प्राणरूप होऊन जाते. तेव्हां याप्रमाणें पिंडानें पिंडाचा ग्रास होतो. कुंडलिनी शक्ति म्हणजे प्राण असेंच शेवटीं ज्ञानदेवांनीं स्पष्ट केलें आहे व हेंच नाथसांप्रदायाचें-योगसांप्रदायाचें रहस्य आहे असेंही त्यांनीं म्हटलें आहे.

याप्रमाणें आसनविधीपासून कुंडलिनी शक्तीला जागृत करून नवीन शरीर संपादन करून योगी सिद्ध कसा होतो यासंबंधीं १४ व्या श्लोकांवर ज्ञानेश्वरीत ज्या ओंव्या आल्या आहेत त्यांपैकीं बहुतेकांचा अनुवाद वर दिलेला आहे. मच्छिंद्रनाथ, गोरखनाथ वगैरे योगीमंडळींच्या पंथांत निवृत्तिनाथ व ज्ञानदेव होते तेव्हां त्यांनीं येथें लिहिलेला सर्व प्रकार अनुभवगम्य केला होता असें

समजलें पाहिजे. योगमार्गाचें हें स्पष्ट विवरण केल्याबद्दल कित्येक योगमार्गी म्हणविणारीं माणसें ज्ञानदेवांना दोष देतात असें ऐकण्यांत आहे. पण “ब्रह्मविद्ये”चा जगाळा सुकाळ करावयास निघाकेल्या महंताला जगापासून चोरून कांहींच ठेवावयाचें नव्हतें हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण हें विवरण तरी मुमुक्षूला व अधिकाऱ्यालाच समजणार; तेव्हां त्याचा दुरुपयोग होईल असें समजण्याचें कारण नाही. शिवाय योगाभ्यासापूर्वीचा जो पूर्वरंग भगवद्गोतेत सांगितला आहे तोही लक्षांत ठेविला पाहिजे. ज्याच्या मनाला समता प्राप्त झाली आहे तोच योगी होऊ शकतो. तांत्रिक योग्याला-दृढयोग्याची कसरत करणाऱ्याला, ज्ञानदेव कवडीचीही किंमत देत नाहीत हें विसरून चालणार नाही. या कसरतवाल्यांचा आणि मोक्षभर्मांचा कांहींही संबंध नाही. कसरत करून पोटाची खळगी भरावयाची किंवा लोकांना खळग्यांत घालावयाचें एवढाच ज्यांचा योगमार्गाचा अर्थ त्यांच्याहून ज्ञानदेवांचा पंथ भगदीं निराळा होता. खुद्द भगवद्गोतेत या योगमार्गाचें स्पष्टीकरण नाही. आणि म्हणूनच

पिडें पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंकेतींचा दंशु ।

परी दाऊनी गेला उद्देशु । महाविष्णु ॥ २९१

असें ज्ञानदेव म्हणतात. नाथपंथाच्या संकेताचें-शास्त्राचें, तंत्राचें-रहस्य म्हणजे पिंडानें पिंडाचा ग्रास करावयाचा, शरीरानें शरीराळा खाऊन टाकावयाचें-असा आहे. या शरीराच्या साहाय्यानेंच या शरीरांतोळ दोष नाहीसे करून नवीन शरीर म्हणजे निर्दोष शरीर, सामर्थ्यवान् शरीर, तेजस्वी शरीर याच शरीराच्या ठिकाणीं संपादन करावयाचें हा नाथमार्गाचा “गुप्त ठेवा” आहे. त्याचा श्रीकृष्णानीं फक्त उल्लेख केलेला आहे. पण

तया ध्वनिताचें केणें सोडुनी । यथार्थाची घडी झाडुनी ।

उपलविली म्यां जाणुनी । ग्राहीक श्रोते ॥ २९२

असें ज्ञानदेव सांगतात. श्रीकृष्णानीं हें ध्वनिताचें गांठोडें बांधून ठेविलें होतें. तें येथें सोडलेलें आहे आणि त्यांतोळ खरा अर्थ भगदीं झाडून उघडा केलेला आहे. अर्थात् ही गोष्ट उघड आहे कीं या उघड्या केलेल्या अर्थाचा प्रयोग ज्यांना करावासा वाटेक त्यांनीं तो तज्ज्ञामार्फतच केला पाहिजे व “तज्ज्ञ” मंडळींत ज्ञानदेवांच्या मनोवृत्तीचा महंत सांपडणें ही मोठी दुर्लभ गोष्ट आहे. येथें सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या कां खोऱ्या हें अनुभवानेंच कळावयाचें आहे आणि

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

अशी पूर्वाची तयारी असणाऱ्याचाच अनुभव येथे जमेल धरावयाचा आहे. या अनुभवाची शेवटची पायरी म्हणजे कुंडलिनीचा ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश होऊन द्वैताचा पूर्ण निरास होणे ही होय. तेव्हा कर्मफलत्यागी आणि द्वैतशून्य अशे महंताच्याकडून ही प्रत्यक्ष जाणून घेण्याची गोष्ट आहे. तिचा शाब्दिक परिचय ज्ञानदेवांनी स्वानुभवाच्या बळावर ज्ञानेश्वरीत करून दिलेला आहे.

४ सहाव्या अध्यायांतील १५ व्या श्लोकाचा अर्थ वर दिलेलाच आहे. आतां त्यावर ज्ञानेश्वरीतील भाष्य ओवी २९३ पासून सुरू होतं. तें येथे अनुवादित शब्दांत देण्याचा प्रयत्न करतोः—

(शक्ति म्हणजे कुंडलिनी शक्ति ही आत्मशक्तीतच मावळून जाते हें वर आलेंच आहे [२८७]). शक्तीचें तेज जेव्हां नाहीं होतें तेव्हां शरीराला आलेलें नवीन बाळसेदार रूपही नाहीं होतें आणि मग तो योगी जगाला खरोखर असतो तसा दिसत नाहीं. खरोखर तो पद्विष्यासारखाच म्हणजे शरीर धारण केलेला असा असतो, त्याचे सर्व अवयवही दृग्गोचर असतात, पण त्याचें शरीर जसें काय वाऱ्यानें वळलेलें, तयार केलेलें आहे असें भासतें. वरची सोपटें सोलल्यानंतर केळीचा गाभा जसा अत्यंत सूक्ष्म व कृश स्वरूपांत दिसावा किंवा आकाशाला जसे अवयव फुटावेत (म्हणजे आकाशाच्या अफाटपणामुळे ते डोळ्यांना दिसणेंही कठीण) त्याप्रमाणें त्याचें शरीर बनतें आणि मग त्या शरीराला खेचर म्हणजे आकाशांत संचार करणारें शरीर असें म्हणतात. (अर्थात् तें फार हलकें असले पाहिजे.) या पदवीला योगी आला म्हणजे त्या शरीराच्या योगानें जगांत तो चमत्कार करूं शकतो. हा साधक म्हणजे साधन करणारा (सिद्ध नव्हे) चालू लागल्यावर मागे जीं पाउलें उमटतात त्यांवर आणिमादिक अष्ट सिद्धि हात जोडून तो सांगेल तें काम करण्यास तयार असतात म्हणजे त्याला सिद्धि प्राप्त होतात. येथें ज्ञानदेव म्हणतातः—

तेणे काय काज आपणण्यां ।

त्या सिद्धीबरोबर आपले काम काय आहे ? यावरून सिद्धीच्या नादीं लागणें व चमत्कार करून दाखविणें या भानगडींत खरा सिद्ध पुरुष पडत नाहीं एवढें आपण लक्षांत ठेवावयाचें. असो. योग्याच्या शरीरांत भूतत्रय म्हणजे पृथ्वी, आप आणि तेज या तत्वांचा लोप होतो. पृथ्वीचा अंश

जळांत, जलाचा तेजांत आणि तेजाचा हृदयांत संचार करणाऱ्या वायूंत होऊन वायु हें एकच तत्त्व त्या शरीरांत राहतें. हा पवन आहे हें तरी तेथें शरीर आहे म्हणून समजतें आणि शेवटीं तोही आकाश या महाभूतांत प्रविष्ट होतो. मग कुंडलिनी हें नांव नाहीसे होऊन मास्त हें नांव त्या शक्तीला मिळते व हा मास्त म्हणजे वायु जोपर्यंत शिवरूप झाला नाही, ब्रह्मरूप झाला नाही, तोपर्यंत आपल्या शक्तिरूपानें राहतो. मग जालंधर बंधाचा तो त्याग करतो आणि सुपुत्रा नाडोचें तोंड फोडून गगनाच्या पहाडावर, पर्वतावर म्हणजे ब्रह्मरंध्रांत म्हणजे मस्तकांत शिरून तेथें तो आसन ठोकतो. त्यानंतर काय होते हें ज्ञानदेवांच्याच मूळ शब्दांत देणें बरें:—

ते ॐकाराचिये पाठी । पाय देत उठाउठी ।
 पश्यंतीचिये पाउठी । मागां घाली ॥ ३०३
 पुढे तन्मात्रा अर्धवरी । आकाशाच्या अंतरीं ।
 भरती गमे सागरीं । सरिता जेवीं ॥ ३०४
 मग ब्रह्मरंध्री म्यिरावोनि । सोहंभावाच्या बाव्या पसरूनी ।
 परमात्मलिगा धावोनि । आगा घडे ॥ ३०५
 तव महाभूतांची जवनिका फिटे । मग दोहीसी होय जटें ।
 तेथ गगनासकट आटे । समरसीं तिये ॥ ३०६
 पै मेघाचेनि मुखी निवडला । समुद्र का वोघीं पडिला ।
 तो मागुता जैसा आला । आपणपयां ॥ ३०७
 तेवीं पिडाचेनि मिपे । पदी पद प्रवेश ।
 तें एकत्व होय तैसे । पांडुकुमरा ॥ ३०८
 आता दुजे हन होते । की एकचि हें आडते ।
 ऐशिये विवंचनेपुरतें । उरेचिना ॥ ३०९
 गगनीं गगन लया जाये । ऐसे जे कांहीं आहे ।
 ते अनुभवे जो होये । तो होऊनी ठाके ॥ ३१०
 म्हणोनि तेथींची मातु । न चढेची बोलाचा हातु ।
 जेणें संवादाचिया गांवाआंतु । पैठी कीजे ॥ ३११

हें जे शेवटीं ऐक्य होतें, द्वैत लयाला जातें तो प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट आहे; त्या गोष्टीला बोलाचा, शब्दांचा हात पोहोचत नाही म्हणजे संवादांत

एकानें दुसऱ्याला ती समजावून द्यावी असे शब्दच मुळीं मिळत नाहीत. जेथें शब्दसृष्टीचे ईश्वर ज्ञानदेवच असें म्हणतात तेथें त्यांचे शब्दच पहावेत, त्यांचा विचार करावा, अनुवाद करण्याच्या फंदांत पडूं नये हेंच ग्रीक दिसतें. कारण—

म्हणना अखगंमाजी सापडे । की कानवरी जोडे ।

हे तेंगे नव्हे फुडे । त्रिशुद्धी गा ॥ ३१६

जे कट्टी देवे । अनुभविले फावें ।

ते आपणर्चा हे ठाकावे । होऊनिया ॥ ३१७

पुढती जाणणे ते नाहीची । म्हणानी असो किती हेची ।

बोलावे आता वायांची । धनुर्धरा ॥ ३१८

या अनुभवानें महासुखाची प्राप्ति होते आणि जे थोर योगी आहेत ते या महासुखाचें प्रत्यक्ष स्वरूप होतात आणि त्याचें वर्णन शब्दांनीं करतां येत नाही. पण त्यांचें वर्णन ज्ञानदेव ज्या वाक्यांनीं करतात त्या वाक्यांची कोंवळीक आणि शोभा मोठी अद्भुत आहे:—

ऐसें शब्दजात मार्घाते सरे । तेथ संकल्पाचे आयुष्य पुरे ।

वाराही जेथ न शिर । विचाराचा ॥ ३१९

जे उन्मनियेचे लावण्य । जे तुर्येचे तारुण्य ।

अनादि जे अगण्य । परम तत्व ॥ ३२०

जे विद्याचे मूळ । जे योगद्रुमाचे फळ ।

जे आनंदाचे केवळ । चैतन्य गा ॥ ३२१

जे आकाराचा प्रातु । जे मोक्षाचा एकांतु ।

जेथ आदि आणि अंतु । विरोनि गेले ॥ ३२२

जे महाभूताचे बीज । जे महातेजाचे तेज ।

एवं पार्था जे निज—। स्वरूप माझे ॥ ३२३

ते अनिर्वाच्य महामुख । पै आपणची जहाले ते पुरुख ।

जयांचे का निष्कर्ष । प्राप्तिवेरी ॥ ३२४

अशा प्रकारचे अनिर्वाच्य, शब्दांनीं वर्णन करतां येण्यासारखें नव्हे असें जें महासुख तें, जे आपण होतात म्हणजे आत्मस्वरूपाची प्राप्ति करून घेतात आणि ज्यांचे निष्कर्ष, प्रयत्नांचे परिणाम आत्मप्राप्ति होण्यांत होतात त्यांनाच

मिळतें. वर वर्णन केलेले योगाचे साधन ज्यांनीं करून शरीर सार्थकतेला लावले ते शुद्ध होऊन परमेश्वराच्या योग्यतेचे होतात, परमेश्वर होतात.

परब्रह्माचेनि रसें । देहाकृतीचियेनी मुसें ।

वोतीव जाहले तैसें । दिसती आंगे ॥ ३२७

हें वर्णन ऐकून अर्जुन आश्चर्यचकित झाला, थरारळा आणि त्यानें एक खुबीदार प्रश्न श्रीकृष्णाला केला. तो म्हणाला:—“आपण हा जो उपाय सांगितला त्यामुलें प्राप्ति (आत्मप्राप्ति) निश्चित होईल हें खरें आहे. या योगाभ्यासांत जे दृढ होतील, हा अभ्यास जे उत्तम करतील त्यांना ब्रह्मप्राप्ति भगदीं खात्रीनें होईल हें आपण जसें मला सांगितलें तसें तंतोतंत पटलें. या गोष्टीचें नुसतें वर्णन ऐकूनच मला बोध झाला, ज्ञान झालें, हा योग करावा असें वाटलें. नुसतें शाब्दिक वर्णन ऐकूनच माझे अंतःकरण गुंगून गेलें. मग ज्याला अनुभव येईल तो तल्लीन होईल, या जगाला, संसाराला, उपाधीला विसरेल यांत नवल काय ? पण देवा, ज्याच्या आंगां योग्यता नाही, ज्यांना दृढपणा नाही, ज्यांना एवढा घट्टपणा नाही, त्यांना हा कसा साधणार ?” आपल्या दुबळेपणाची आठवण होऊन उच्चतर ध्येयाची आवड असणाऱ्याचा हा करुणोद्गार अर्जुनाच्या तोंडीं ज्ञानदेवांनीं घातलेला आहे आणि त्याला उत्तर कृष्णांनीं दिलें तेंही मोठें सुंदर आहे.

हें काज कीर निर्वाण । परी आणीकही जे कांही साधारण ।

तेही अधिकाराचे वोडवेवीण । काय सिद्धि जाय ॥ ३३९

ही परमार्थाची, योगसाधनाची, ब्रह्मप्राप्तीची, मोक्षाची गोष्ट तर निर्वाणीची, अतिशय अवघड अशी आहे. पण श्रीकृष्ण विचारतात, साधो गोष्ट देखील अधिकार प्राप्त झाल्याशिवाय साध्य होते काय ? तेव्हां योग्यता आंगां आणणें या गोष्टीचा एवढा बाऊ करण्याचें कारण नाही. या बाबतींत अधिकारी होण्याला फार श्रम नकोत:—

नावेक विरक्त । जाहला देहधर्मी नियतु ।

तरी तोची नव्हे व्यवस्थितु । अधिकारिया ॥ ३४२

थोडासा (नावेक) विरक्त होऊन देहाचीं विहित कर्में (देहधर्म) जर नियमितपणें (नियत) एखादा करूं लागेल तर तोच अधिकाराला प्राप्त होणार नाही कां ? मात्र जो अनियत आहे, ज्याच्या ठिकाणीं कसलाही नियमितपणा नाही

त्याला मात्र योगाभ्यासाची गोष्ट जमणार नाही. सोळाव्या व पुढील श्लोकांमध्ये “नियत” शब्दाचा अर्थ श्रीकृष्णांनी स्पष्ट केलेला आहे.

जो रसनेद्रियाचा अंकिला । कां निद्रेसीं जीवें विकला ।

तो नाही येथ म्हणितला । अधिकारिया ॥ ३४५

जो रसनेद्रियाचा, जिभेचा अंकित आहे, जो खादाड आहे, जो झोंपेच्या पूर्णपणे अधीन आहे, तिला विकलेला आहे, जिवाभावाने तिचा दासानुदास झालेला आहे, त्याला योगाभ्यासाच्या बाबतीत अधिकार नाही. त्याच्या हातून योगाभ्यास होणार नाही.

अथवा आग्रहाचिये बांदोडी । क्षुधा तृषा कोडी ।

आहारातें तोडी । मारुनिया ॥ ३४६

अथवा जो आग्रहाने (सत्याग्रहाच्या मिषाने सुद्धा) भूक व तहान यांना कोंडतो आणि भुकेला व क्षुधेला मारून जो आहार तोडतो,

निद्रेच्या वाटा न वचे । ऐसे दृढिवेचेनि अवतरणे नाचे ।

ते शरीरची नव्हे त्याचें । मा योगु कवणाचा ॥ ३४७

किंवा जो मुळीं झोंपच घेत नाही आणि आपण मोठे व्रतस्थ म्हणून नाचत असतो त्याच्या ताब्यांत मुळीं त्याचें शरीरच नसतें तर त्याला योग कसा जमणार ? झोंपेच्या अधीन होणें हें जसें योगाला विरुद्ध आहे तसेंच झोंप तोडणें ह्मी विरुद्ध आहे. भुकेच्या आहारीं जाणें हें जसें योगाला विरुद्ध तसें भुकेला मारणें ह्मी योगाला विरुद्ध. अतिरेक हा योगाला जमत नाही.

युक्ताहारविहारम्य युक्तचेष्टम्य कर्मसु ।

युक्तम्यप्रावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७

दुःखाचा नाश करणारा असा हा योग जे युक्ताहारविहार आहेत त्यांनाच प्राप्त होतो. ज्ञानदेव या श्लोकाचा अर्थ सांगतांना म्हणतात:—

आहार तरी सेविजे । परी युक्तीचेनी मापे मविजे ।

क्रियाजात आचरिजे । तथाचि स्थिती ॥ ३४९

मितला बोलीं बोलीजे । मितलियां पाउलीं चालिजे ।

निद्रेही मानु दीजे । अवसरे एके ॥ ३५०

जागणें जरी जाहले । तरी व्हावें ते मितलें ।

येतुलेनी धातुसाम्य संचलें । असेल सहजें ॥ ३५१

ऐसे युक्तीचेनी हातें । जै इंद्रिया वोपिजे भाते ।

ते संतोषासी वाढते । मनचि करी ॥ ३५२

खाहें पाहिजे, झोंपडो घेतली पाहिजे, सर्व कांहीं केलें पाहिजे, पण सगळें मितस्थपणानें झाळें पाहिजे, नियतपणें झाळें पाहिजे; त्यांत अतिरेक उपयोगी नाही, जहालपणा उपयोगी नाही, तरच योग साध्य होतो, हा या विवरणाचा निष्कर्ष आहे. पुढें सुमारे चारशें वर्षांनीं रामदासांनीं बोलणें चालणें “नेमस्त” पाहिजे म्हणून जो उपदेश केलेला आहे तो वरील तत्त्वाचा अनुवाद होय हें समर्थ रामदासांच्या नांवाखालीं आपल्या अनियतपणाळा, ज्याला ते जहालपणा हें नांव देत त्याळा, झांकूं पहाणाऱ्या पढतशहाण्याखेरीज कोणालाही समजण्यासारखें आणि उमजण्यासारखें आहे. योग म्हणजेच युक्ति; आणि युक्ति म्हणजे कोणतीही गोष्ट योग्य, मित प्रमाणांत करणें; हा मितपणा, नेमस्तपणा, नियतपणा जेथें आहे तेथें मोक्षाचेंही राज्य प्राप्त होतें.

म्हणोनि युक्ति हे पांडवा । घडे जया सदैवा ।

तो अपवर्गांचीथे राणिवा । अलंकारिजे ॥ ३५३

ज्या सदैवाला, भाग्यवंताला, युक्ति घडते, नेमस्तपणा साध्य होतो तो मोक्षाच्या (अपवर्गाच्या) राणिवेकडून (राज्यलक्ष्मीकडून) अलंकारितो, ती राज्यलक्ष्मी त्याला प्राप्त होते. तेव्हां योगसाधनाचा अधिकार प्राप्त होण्याला अतिरेकी माणूस चालत नाही. शरीराचे सर्व व्यापार नियमितपणें होत असले म्हणजेच शरीर निरोगी असतें व असें निरोगी शरीर ठेवण्यासारखी ज्याची नियत वृत्ति आहे त्यालाच या मार्गांत सिद्धता प्राप्त होते. कांहीं तरी आचरत-पणानें अचाट गोष्ट करणें किंवा उगीच निष्कारण देहदंड करणें याला योग म्हणत नाहीत. योगसाधन करणारा पुरुष युक्ताहारविहार असला पाहिजे, व्यक्ताहारविहार असावयास नको, हें सूत्र जर लक्षांत ठेविलें तर योगासंबंधीं दोन बाजूंनीं उद्भवणाऱ्या ज्या दोन प्रकारच्या गैरसमजुती त्यांचा निरास होण्यास हरकत नाही. वाटेल तें निर्लज्जपणें करणें म्हणजे योग नाही आणि उगीच उपासतापास, सोंवळेंभोवळें यांचा अतिरेक करणें म्हणजेही योग नव्हे.

इंद्रियांवर स्वामित्व पाहिजे पण इंद्रियांचा निष्कारण छळ करणें म्हणजे कांहीं स्वामित्व नव्हे. हें स्वामित्व क्रमाक्रमानें साध्य करतां येतें. अभ्यासाळा म्हणजे सतत प्रयत्नाळा श्रीकृष्ण अतिशय महत्त्व देतात. इंद्रियांची ओढ

अभ्यासाला आड येते, नाही असें नाही, पण इंद्रियांना भिण्याचें कारण नाही. पुष्कळ वेळां हितकारक गोष्ट इंद्रियांना आवडत नाही, रुचत नाही; श्रेयस्कारक गोष्ट प्रिय, प्रेयसी, वाटत नाही. ज्या कडू औषधानें आयुष्य स्थिर राहतें व टिकतें किंबहुना अढळ होतें तें जिभेला आवडत नाही पण तें घशाखाली ओतावें लागतें. त्याचप्रमाणें योग करण्यांत इंद्रियांची मिजास कमी होते पण त्यामुळें योग करण्यापासून परावृत्त होऊं नये. योगासारखे सोपें कांहीं नाही असें ज्ञानदेव निश्चयपूर्वक सांगतात. गाढ आसन घालून ज्या योगाला सुरवात करावयाची त्यामुळें चैनीला लांचावलेल्या इंद्रियांना प्रथम दुःख होईल हें खरें. पण इंद्रियांचा निग्रह झाल्याशिवाय, तीं ताड्यांत आल्याशिवाय आपणपेया, आत्मस्वरूपाला चित्त भेटू शकेल ही गोष्ट शक्य नाही. चित्ताला आत्मस्वरूपाची एकदां ओळख झाली कीं त्याला अत्यंत सुखाचा लाभ होतो व तें सुख भोगण्यांतच तें तल्लीन होऊन जातें. त्या सुखाहून अधिक असें दुसरें सुख नाहीच आणि ज्या सुखाची ओळख इंद्रियांना बिलकुल नसतें तें सुख मग त्याला प्राप्त होतें आणि तें सुख भोगीत असतां मेरूपर्वताहून मोठीं दुःखें जरी देहावर कोसळीं तरी त्या चित्ताला त्यांची फिकीर वाटत नाही. तें चित्त महासुखांत इतकें गर्क होऊन गेलेलें असतें कीं शरीराला जरी शस्त्रांनीं तोडलें किंवा अग्नींत टाकलें तरी त्याला त्याची दादही नसतें. अशा तऱ्हेचें मोठें विलक्षण सुख या योगसाधनाच्या सिद्धतेने प्राप्त होतें. त्या सुखाची गोडी संसाराच्या तांडांत अडकलेल्या, संसारसुखाला लांचावलेल्या, मनाला एकदां लागली कीं त्याला वासना म्हणून उद्भवत नाही. योगाच्या अभ्यासानें हें अपूर्व, विलक्षण, अलौकिक, असामान्य सुख प्राप्त होतें; तें सुख प्रत्यक्ष दिसावयास लागतें, आणि त्या सुखाशीं आपण सरूपता पावतो. तेव्हां मनाचें नियमन केलें कीं संकल्पविकल्पाचही नियमन झालेंच आणि नियमन होणें म्हणजेच वैराग्य उत्पन्न होणें; वैराग्य प्राप्त झाल्यावर बुद्धीच्या ठिकाणीं धैर्य उत्पन्न होईल आणि ती मनाला अनुभवाच्या वाटेनें आत्मभुवनांत, परमात्मभुवनांत, आणून सोडील. शब्दांनीं वर्णन न करतां येण्यासारख्या ज्या गोष्टी घडतात व ज्यांमुळें शरीराला, बुद्धीला समाधान होतें त्यांना अनुभव हें नांव दिलेलें आहे व या शब्दाला वेदांतशास्त्रांत मोठें महत्त्व आहे. इकूहकू उच्च सुखाचा अनुभव येऊं लागला म्हणजे मोठें उनाड असलेले

मनसुद्धां ग्राम्य सुखांचा किंवा सुखकल्पनांचा त्याग करून तिकडे अधिकाधिक वळेल व तें शिवटीं आत्मस्वरूपांला जाऊन भिडेल. मन तेथपर्यंत गेल्यावर त्या पुण्याचें बाह्य लक्षण म्हणजे

भूतांचिनि अनेकपणें । अनेक नव्हे अंतःकरणें ।

केवळ एकत्वचि माझें जाणें । सर्वत्र जो ॥ ३९४

जेणें ऐक्याचिये दिठी । सर्वत्र मातेंचि किरीटी ।

देखिला जैसा पटीं । तंतु एक ॥ ३९८

मुखदुःखादि वर्म । कां शुभाशुभें कर्म ।

दोनी ऐसीं मनोधर्म । नेणेचि जो ॥ ४०५

म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आपण विश्व होइजे ।

ऐमें साम्यचि एक उपासिजे । पांडवा गा ॥ ४०९

ही साम्यावस्था ही त्या योग्याचें लक्षण होय. या साम्यावस्थेला भगवद्गीतेंत, वेदांत तत्त्वज्ञानांत, ज्ञानेश्वरींत, महाराष्ट्रीय कवींच्या वाङ्मयांत फारच उन्नत स्थान दिलेलें आहे व तें यथायोग्य आहे. ही साम्यावस्था ज्याच्यांत नाही तो योगी नव्हे, तो ज्ञानी नव्हे, तो सत्पुरुष नव्हे, तो साधु नव्हे, तो संत नव्हे, तो सद्गुरू होण्याला लायक नाही, सच्छिष्य त्याच्याकडे वळणार नाही. अशा प्रकारें मनोजयाच्या मार्गानें आत्मस्वरूपदर्शनापर्यंत योगसाधन करून कसे जातां येईल त्याचें श्रीकृष्णानें विवरण केलें. त्यानंतर अर्जुनानें दुसरा प्रश्न केला. मनोजय करावा हें ठीक आहे, पण हें सोपें आहे कां ? मन अतिशय चंचल, वाऱ्यासारखें, त्याला धरावें कसे आणि ताऱ्यांत ठेवावें कसे ? आणि त्याचा निग्रह साधणार कसा ?

५ मनाच्या चंचलतेचें वर्णन अर्जुनानें अगदीं निर्भांडपणानें केलेलें आहे. रोगाचा परिहार करून ध्यावयाचा असेल तर त्याचीं सर्व लक्षणें वैद्याला कांहीही मार्गे न ठेवतां सांगितलीं पाहिजेत. अर्जुन म्हणतो:—“श्रीकृष्णा, आमची दया येऊनच मनोजय करा म्हणून सांगतां; पण या मनाला जिंकणें आम्हांला मोठें कठीण दिसतें. हें मन केवढें आहे हें पहावें तर त्याचा पत्ताही लागत नाही आणि हें एकदां भटकावयास लागलें कीं त्याला त्रैलोक्यही पुरें पडत नाही. तेव्हां या मनाचें आकलन कसे करावयाचें ? चेष्टा करीत राहणाऱ्या मर्कटाला स्वस्थ कसे करावयाचें ? प्रचंड झंझावाताला थांब म्हणून सांगितलें

तर तो थांबेल कां ? हें मन असें विलक्षण आहे कीं तें बुद्धीचा छळ करतें, तिच्या सतावून सोडतें; निश्चयाच्या टाळतें, निश्चय म्हणून करूं देत नाही; आणि धैर्याच्या हातावर टाळी देऊन केव्हांच निसटतें, प्रत्यक्ष विचाराला या मनामुळे भूल पडते, विचारी माणसें सुद्धां या मनांतील कल्पनातरंगांमुळे उल्लू होतात; संतोषाच्या ठिकाणींही याच्यामुळे वासना उद्भवतात, संतुष्ट माणसें जर मनाच्या तावडींत सांपडतील तर संतोष टाकून भलभलत्या गोष्टींची प्राप्ती व्हावी म्हणून झुरणीला लागतील; आणि ज्याला स्वस्थपणें बसण्याची इच्छा झाली आहे अशा माणसालाही हें मन दाही दिशा धुंडावयास लावील. ज्याचा निरोध करावा तर जें उसळी घेतें, ज्याचा संयम करावयास जावें तो जें ज्यास्तच चेखाळतें, असें हें मन आपला स्वभाव कधीं सोडून देऊन स्वस्थपणानें राहिल काय ? मन जेव्हां निश्चळ व्हावें तेव्हां आम्हाला साम्यावस्था येणार आणि मन इतकें चंचल आहे कीं त्याला निश्चळ करणें म्हणजे दुरापास्त गोष्ट आहे.” अर्जुनाची ही अडचण श्रीकृष्णांनीं ओळखली व “तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें; बोलत आहांसी तें तैसेंचि । यया मनाचा कीर चपळची । स्वभावो गा ॥” म्हणून त्यांस सांगितलें. तरीसुद्धां, श्रीकृष्ण म्हणतात,

परी वैराग्याचेनि आधारे । जरी लाविले अभ्यासाचिये मोहरे ।

तरी केतुलेनि एकें अवसरे । स्थिरावेल ॥ ४१९

वैराग्याचा आधार घेऊन योगाभ्यासाच्या मार्गाला लागलें तर कांहीं काळानें मन स्थिर होईल. वैराग्याचा ज्याला आधार नाही त्याला मात्र हा मनोजय होणार नाही. मनाला एकदां आजारून गोंजारून आत्मसुखाचो गोडी लावली पाहिजे; म्हणजे त्या अनुभवाचें सौंदर्य कळल्यावर मग तें झुलूळ गोष्टीकडे हुंकूनही पहाणार नाही. ज्यांना विरक्ति बिककूल नाही, जे अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सुद्धां करीत नाहीत त्यांना मात्र हें मन आवरतां येणार नाही हें श्रीकृष्ण मान्य करतात. यम आणि नियम यांच्या रस्त्याकडेच जर आपण कधीं गेलों नाही आणि केवळ विषयरूप जलांत जर सारखी बुडी देऊन बसलों आणि युक्तीची, योगाची, नियमनाची तोसीस जर या मनाला कधीं लावली नाही तर मन तें निश्चळ होणार कसें ? अर्थात् होणार नाही. म्हणून मनोनिग्रह करण्याचे जे उपाय आहेत त्यांना सुरवात केली पाहिजे म्हणजे यज्ञ आल्याशिवाय राहणार नाही. योगसाधन करतां येत नाही असें नाही

पण पुष्कळांची अडचण ही असते कीं अभ्यास करण्याचा मुकीं प्रयत्नसुद्धां करावयाचा नाही अशी त्यांची वृत्ति असते.

अंगीं योगाचे होय बळ । तरी मन केतुले चपळ ।

आंगीं जर योगसाधन करण्याचें सामर्थ्य असेल तर मनाच्या चपळपणाची प्रतिष्ठा काय ? पंचमहाभूतेंसुद्धां माणूस आपल्या बळानें ताब्यांत आणतो मग मन कां ताब्यांत येणार नाही ? अर्जुनाला हा युक्तिवाद मान्य झाला.

तेथ अर्जुन म्हणे निर्रें । देवो बोलती ते न चुके ।

साचची योगबळेंसी न तुके । मनोबळ ॥ ४२७

परंतु ज्यांना योगसाधनाची मुळीच ओळख नाही त्यांना मन अनावर वाटावें यांत नवल नाही. योगाचें वर्णन ऐकून अर्जुनालाही वाटलें, पटलें, कीं मनोजय करतां येईल व एकदां मनोजय झाला म्हणजे पुढच्या गोष्टी सर्व क्रमाक्रमानें साध्य होतील. पण वैराग्य आणि अभ्यास, योगाभ्यास, या दोन तत्वांची आठवण विसरतां कामा नये आणि या दोन तत्वांच्या जोरावर असाध्यही साध्य करतां येते. “कारण अभ्यास तुका म्हणे.”

योगाभ्यासाचा आणखी एकदां थोडक्यांत उल्लेख नवव्या अध्यायाच्या चौदाव्या श्लोकावर भाष्य करतांना ज्ञानदेव करतात. त्यांत “नित्ययुक्ता उपासते” असें म्हटलें आहे. ज्ञानदेव म्हणतात—“कित्येक पंच प्राण आणि मन यांना मोठ्या काळजीपूर्वक आपल्या ताब्यांत ठेवतात. बाहेरून यमनियमाचें कुंपण लावतात आणि वज्रासनाची भिंत, तट उभा करून त्याच्यावर प्राणायामरूपी तोफा तयार ठेवतात. त्या ठिकाणीं कुंडलिनी शक्ति जागृत होऊन तिचा सर्वत्र लखलखाट होतो आणि मन व पवन (शरीरांतली वायु) हे अनुकूल होतात. अमृतकळेचें तळे ओसंडते. त्या ठिकाणीं प्रत्याहार म्हणजे इंद्रियांची एकाग्रता कळसाला पोहोचते, विकारांचीं बोहळीं संपतात म्हणजे विकारांचें नाही नांव होतें आणि सर्व इंद्रियें जशीं काय बांधावीत त्याप्रमाणें अंतःकरणाच्या आंत येऊन राहतात. त्या ठिकाणीं भारणारूपी अश्वींची गर्दी होते, पंचमहाभूतें एकवटून आकाशांत समाविष्ट होतात आणि संकल्पविकल्पांच्या चतुरंग सैन्याचा धुव्वा उडतो. नंतर आपला विजय झाला अशी आरोगी ठोकीत ध्यानाचें निशाण उभें होतें आणि तन्मयत्वाचें, ब्रह्मपदाचें एकछत्री साम्राज्य सुरू होतें आणि आत्मानुभवाच्या साम्राज्याचा पट्टाभिवेक (त्या योग्याला) संपूर्णपणें

समाधिलक्ष्मीबरोबर होतो.” अशा प्रकारे हे योगाभ्यासाचे व त्याच्या सुंदर परिणामांचे थोडक्यांत रूपकात्मक वर्णन या ठिकाणी आहे. (९-२१२ ते २१८). येथे थोडक्यांत यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि या सर्वांचा व शेवटी अनुभवसुख यांचाही उल्लेख क्रमाने झालेला आहे. या अष्टांगयोगाचे आणखीही एकदोन ठिकाणी थोडक्यांत उल्लेख ज्ञानदेवांनी केलेले आहेत त्यावरून योगाभ्यासाकडे त्यांचे लक्ष्य विशेष होते याबद्दल शंका रहात नाही. त्यांनी केलेले वर्णन हे त्यांच्या स्वतःच्या दैनंदिन अभ्यासाचे असले पाहिजे हे उघड आहे आणि म्हणून त्यांचे महत्त्व विशेष आहे. योगाभ्यासाचे जे तंत्र आहे ते एका दृष्टीने पाहिले तर शारीरिक कसरतीचे तंत्र आहे आणि हे तंत्र हस्तगत करण्याला कोणत्याही धर्मभावनेचा अम्मल मनावर असलाच पाहिजे असे नाही असे एका इंग्रज लेखकाने म्हटले आहे. पण या अभ्यासांतून प्राप्त होणारी मनःस्थिति आणि अनुभव ही आधिभौतिक गोष्टींपासून इतकी निराळी आहेत की त्यांना धार्मिक म्हटले नाही तरी आध्यात्मिक म्हटले पाहिजे. आणि आर्यधर्म-हिंदुधर्म-हा सूक्ष्मपणे लक्ष्य दिले तर तंत्र किंवा ग्रंथ यांच्यासंबंधी अभिनिवेशाचा धर्ममार्ग नसून आध्यात्मिक-आधिभौतिकापलीकडच्या-भूमिकेवर नेणारा असा धर्ममार्ग आहे हे पटल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणूनच अनीश्वर तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या कपिलमहामुनींचा या धर्माच्या सर्व ग्रंथांत अत्यंत गौरवपर उल्लेख आहे. कपिलांचे तत्त्वज्ञान अनीश्वरवादी असले तरी ते आधिभौतिक नाही, सुखं च मे ज्ञयनं च मे, या प्रणालीतील नाही, त्यालाही मनःसंयमन, इंद्रियजय आणि अध्यात्माची भूमिका या गोष्टी मुख्य वाटतात. याच कारणामुळे हिंदु धर्माच्या रुढींवर प्रबळ शस्त्रसंपात करणाऱ्या आगरकरांच्या लेखांत किंवा केशवसुताच्या कवितांत वेदांताचीच भूमिका आढळते. अशा प्रकारे योगशास्त्र हे जरी मूलतः धार्मिक स्वरूपाचे नाही तरी आध्यात्मिक मनोवृत्तीवाचून ते साध्य नाही व चमत्कार उत्पन्न करण्याकरितां जे त्याचा अभ्यास करू पहातात त्यांचा धिक्कार ज्ञानदेवप्रभृतींनी केलेला आहे आणि सिद्धीच्या पाठीमागे लागणारे योगी अष्ट होतात असे सांगितलेले आहे. तथापि योगाभ्यासाच्या प्रथमावस्थेचे शरीरावर जे परिणाम होतात व शरीरातील कित्येक व्याधींचा त्यामुळे जो बीमोड होतो तिकडेच आलीकडे प्रतीच्य देशांत किंवा येथेही विशेष लक्ष

दिले जाते व योग म्हणजे एक शारीर शिक्षणाचा भाग आहे (Physical Culture) या दृष्टीने त्याचा पुष्कळ लोक विचार करू लागले आहेत.

पतंजलीने योगाची व्याख्या चित्तवृत्तिनिरोध अशी दिली आहे व ज्ञानदेवांनीही मनोजय हेंच योगाचें रहस्य सांगितलें आहे. चित्त एकाग्र करून परब्रह्मचिंतन करणे हा योगसाधनाचा हेतु आहे. चित्त उत्तम प्रकारे आणि शास्त्रीय रीत्या एकाग्र करता येण्यासाठी योगाचें सर्व तंत्र आहे. चित्ताची एकाग्रता होण्यापूर्वी (धारणा, ध्यान यांच्यापूर्वी) आसनविधीच्या योगाने आणि प्राणायामाच्या साधनेने शरीरांतर्गत वायूंचें निरोधन इष्ट आहे आणि शरीरशास्त्रदृष्ट्या त्याला महत्त्व मिळालें हें साहजिक आहे. शरीरांतील वायूंचे निरोधन करून त्याला विशिष्ट मार्गाने चालावयास लावल्यामुळे शरीरांतील सर्व व्याधि नष्ट होतात व कांहीं सुख असलेल्या विलक्षण शक्ति जागृत होऊन शरीराकडून न होणारे चमत्कारही होऊ शकतात. हें सर्व युक्ताहारविहारत्वाने करणे यालाच राजयोग हें नांव आहे. राजयोग म्हणजे राजे लोकांचा, चैनी लोकांचा, सुखासीन लोकांचा योग असा एक लौकिक अर्थ होऊन बसला आहे तो सर्वस्वी चुकीचा आहे. राजयोग म्हणजे योगमार्गांतील राजमार्ग, आडमार्ग नव्हे. आडमार्ग म्हणजे हठयोग व तो नव्हे तो राजयोग. हठयोगाने शरीराची कसरत अधिक होते पण तो अध्यात्मापासून दूर राहतो. त्यांत मनोजय होत नाही म्हणून ताब्यांत आणलेले शरीर केव्हां बंड करील याचा नियम नसतो. राजयोग किंवा योग हें अचाटपणाचे बंड नव्हे. पण मनुष्य एकदां त्रासला म्हणजे अतिरेक करतो तसा तो योगमार्गांतही अतिरेक करतो व या अतिरेकाच्या प्रकारांनाच सामुदायिक नांव हठयोग असें मिळालेले आहे. जे योगमार्गांत तज्ज्ञ व अनुभवी आहेत व एकंदरीत जे विचारी आहेत ते हठयोगाला गौण समजतात. हठयोगाची तुलना शब्दचमत्कारयुक्त कवितेबरोबर करता येईल. उत्तम रसिक व ज्ञानी शब्दचमत्कारांना व हठयोगाला गौण समजतात. पण अज्ञानी मूढांना शब्दचमत्काराचें जसें कौतुक वाटतें तसेंच हठयोगाचें वाटतें. मूढांची बहुसंख्या असते. त्यांच्या डोळ्यांत शब्दचमत्कार करून, तंत्राचें चमत्कार करून आणि हठयोगाचे चमत्कार करून धूळ फेकतां येते. पण मेनकेची गांठ पडली कीं विश्रामित्र कटपटतो हें अज्ञ लोकांनाही कळतें व कवितेच्या तंत्राची कितीही कसरत केली तरी तींत तिचा खरा मंत्र, अर्थचमत्कार आणि रस, हे

मिळत नाहीत हे शेवटीं सामान्य लोकांनाही समजल्याशिवाय रहात नाही. ज्ञानदेवांनी योगमार्गाचें केलेलें आविष्करण त्याचा जनतेला अधिक परिचय व्हावा या उद्देशानें केलेलें होतें हें स्पष्ट आहे. तेव्हां हा मार्ग “गुप्त” रहावा या मताचे ते नव्हते. “गुप्त” गोष्टीचा बाऊ करणाऱ्यांना लफंगे समजावेत व त्यांच्याकडे योगसाधनासाठीं जाऊं नये असा इषारा स्वामी विवेकानंद यांनींही आपल्या “राजयोग” या ग्रंथांत दिलेला आहे. आतां ज्ञानदेवांनीं वर्णन केलेल्या सर्व गोष्टी क्रमाक्रमानें होतात किंवा नाहीं हें पहाणें अनुभवाचें काम आहे. प्राणायामविधि साधून दोन्ही नाकपुड्यांतून वारा समान वाहू लागला म्हणजे निद्रेची फारशी आवश्यकता रहात नाही व नाकाला भोंवताली कशीही परिस्थिति असली तरी सुवास यावयास लागतात असें स्वामी विवेकानंद सांगतात. या सर्व गोष्टी अनुभवगम्य आहेत. तेव्हां त्या भागांत प्रवेश करावयाचा येथें विचार नाही. कुंडलिनीचा शरीरशास्त्रदृष्ट्या तपास लावण्याचे प्रयत्न सफळ झालेले नाहीत हें वर सांगितलेंच आहे. पण कुंडलिनी म्हणजे एक शक्ति आहे, उष्णता, प्रकाश, विद्युत् यासारखी शक्ति आहे व कांहीं विशिष्ट प्रयोगांनीं ती जागृत होते म्हणजे उत्पन्न होते आणि मग तिचे कांहीं विशिष्ट परिणाम होतात असें समजून चाललें तरी योगाच्या अभ्यासाला किंवा योगशास्त्राचें मर्म कळण्याला, कसलीही हरकत येण्याचें कारण नाही.

६ ज्ञानदेव हे गुरुपरंपरेनेंच योगाभ्यासांत निष्णात झाले होते. नाथसांप्रदायांत योगमार्गाचें महत्त्व फार होतें. भक्तिमार्गाचा प्रचंड पूर जो पुढे सर्व भरतखंडावर आला त्यांत योगमार्ग मागसला असें दिसतें. पण ज्ञानदेवांना जरी भक्तिसुख मान्य होतें तरी त्यांचा अधिक ओढा योगमार्गाकडे होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. शिवाय योगमार्गांत मनोजयाला जें प्राधान्य आहे तेंच भक्तिमार्गांतही ज्ञानदेव देतात आणि ज्ञानदेवाप्रमाणेंच नामदेव, एकनाथ, तुकाराम हे देतात ही लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. भक्त म्हणजे समदर्शी व सदाचरणी असलाच पाहिजे हें ज्ञानदेशाचें ठाम तत्त्व होतें. “न कळतां पद अग्निवरी पडे” त्याप्रमाणें चुकून देवांचें नांव तोंडीं आलें तरी मोक्ष मिळतो या तत्वाचा पुरस्कार त्यांच्या ग्रंथांत कोठेंही नाही. वैराग्य हें पाहिजेच, योग्यास पाहिजे, भक्तास पाहिजे. परमार्थ हा स्वार्थापेक्षां--लौकिक स्वार्थापेक्षां--अनंत परीनें महत्त्वाचा, मोलाचा असल्यामुळे स्वार्थ साधून त्याबरोबर पुरवणीचें काम म्हणून

परमार्थ साधेल अशा मताचें प्रतिपादन त्यांनीं कोठेंही केलेलें नाहीं. मुमुक्षु-
आहे या परतंत्र स्थितींतून सुटका व्हावी अशी इच्छा असणारा पुरुष-हाच
फक्त योगाला काय, भक्तीला काय, अधिकारी आहे; आणि हें तत्व ज्यांनीं
जाणलें त्यांनाच ज्ञानेश्वरी ग्रंथांतीळ रहस्य समजेल हें त्यांनीं स्पष्टपणें
सांगितलेले आहे.

तैसें अध्यात्मशास्त्रीं द्ये । अंतरंगचि अधिकारिये ।

या त्यांच्या म्हणण्याचा कोणताही दुसरा अर्थ नाहीं. योगशास्त्र हा
अध्यात्मशास्त्राचा भाग आहे, संसारशास्त्राचा नाहीं, विज्ञानाचा नाहीं हा
विसरतां कामा नये. वैराग्याचें वर्णन ज्ञानलक्षणें सांगतांना ज्ञानेश्वरीत तेराव्या
अध्यायांत केलेलें आहे. आठव्या श्लोकाच्या सुरवातीला “इंद्रियार्थेषु वराग्यम्”
असा शब्द आहे त्याचा अर्थ विशद करणाऱ्या बारा ओव्या आहेत त्या येथे
घेणें सयुक्तिक होईल.

आणि विषयांविशीं । वैराग्याची निक्की ।
पुरवणी मानसी कीं । जित्ती आशी ॥ १३-५१३
वमिलिया अन्ना । लाळ न घोटी रसना ।
का आंग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया ॥ ५१४
विष खाणें नागवे । जळत घरीं न रिघवे ।
व्याघ्रविचरा न वचये । वस्ती जेवीं ॥ ५१५
धडाडीत लोहरसी । उडी न घालवे जैसी ।
न करवे उशीशी । अजगराची ॥ ५१६
अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे ।
नेदी इंद्रियांचेनि तोंटें । कांहीं जावो ॥ ५१७
जयाचे मनी आलस्य । देहीं अतिकार्य ।
शमदमीं सौरस्य । जयासीं गा ॥ ५१८
तपोव्रतांचा मेळावा । जयाचे ठायी पांडवा ।
युगांत जया गांवा-। आंतु येतां ॥ ५१९
बहु योगाम्यासी हांव । विजनाकडे धांव ।
न साहे जो नाव । संघाताचें ॥ ५२०

नाराचांचीं आंथरणें । पूयपंकीं लोळणें ।
 तैसें लेखी भोगणें । ऐहिकींचें ॥ ५२१
 आणि स्वर्गातें मानसें । ऐकोनि मानी ऐसें ।
 कुहिलें पिशित जैसें । थानाचें कां ॥ ५२२
 ते हें विषयवैराग्य । जें आत्मलाभाचें भाग्य ।
 येणे ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥ ५२३
 ऐसा उभयभोगीं त्रासु । देखसी जेथ बहुवसु ।
 तेथ जाण रहिवामु । ज्ञानाचा तूं ॥ ५२४

ब्रह्मानंदायोग्य होण्याला वैराग्य पाहिजे. योगाभ्यासाचें फळही ब्रह्मानंद आहे. तेव्हां वैराग्याशिवाय योगाभ्यास नाही. आणि भक्तीचें पर्यवसान ब्रह्मानंदांत होतें. तेव्हां भक्तीच्या परीक्षेला बसण्यापूर्वीही वैराग्याची प्राथमिक परीक्षा उतरलेली असली पाहिजे. वैराग्य म्हणजे डोक्यांत राख घालणें (अक्षरशः किंवा लाक्षणिक अर्थानें) नव्हे. वैराग्य हें नेहमींच विवेकांतून निर्माण व्हावें लागतें या गोष्टीबद्दल सुजाण लोकांत मतभेद नाही.

योगमार्गाचा कर्ममार्ग असें नांव आहे. “ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्” इत्यादि वचनांवरून ही गोष्ट स्पष्ट आहे. योगमार्गाचा प्रसार व विस्तार होण्यापूर्वी वैदिक कर्ममार्ग म्हणजे यज्ञमार्ग होता. या यज्ञयुक्त कर्ममार्गाचा परलोकाशी, पुनर्जन्माशी प्रत्यक्ष संबंध होता. भगवद्गीतेंत परलोक, पुनर्जन्म यांचा कोठेंही प्रत्यक्ष निषेध नाही; किंबहुना, योगमार्गाला सुरवात केलेला पण मध्यंतरी मरण आल्यामुलें सिद्धि न पावलेला असा मनुष्य दुसऱ्या जन्मांत चांगल्या कुळांत जन्मास येऊन तो योगाभ्यास पुढें चालू ठेवतो असें वर्णन केलेलें आहे. तथापि “स्वर्गनरकसूचक” ज्ञानाला अज्ञानच म्हटलें आहे व योगमार्गातील सिद्धि, आनंद, समाधान, मनःस्थिति ही याच लोकीं, याच देहीं प्राप्त होतात ही गोष्ट सर्वत्र स्पष्ट केलेली आहे; आणि हेंही यज्ञविशिष्ट कर्ममार्ग व योगमार्ग यांतील फार महत्वाचें अंतर आहे. वेदांतांत ज्ञानमार्ग सांगितला आहे याचा अर्थ “अकर्म” असा नव्हे ही गोष्ट भगवद्गीतेंत आणि ज्ञानेश्वरींत वरचेवर स्पष्ट केलेली आहे. भगवद्गीतेंतच “अकर्म” ग्राह्य मानलेलें नाही तेव्हां शंकराचार्यांनाही तें मान्य नाही हें उघड आहे. परंतु कर्ममार्ग म्हणजे उद्योगमार्ग, उद्यममार्ग, राष्ट्रसुधारणामार्ग

इत्यादि नवीन अर्थ जे प्रतीत राजकारणशास्त्रांतून व तत्त्वज्ञानांतून निघालेले आहेत त्यांचा तंतोतंत पुरस्कार भगवद्गीता, शांकरभाष्य अगर ज्ञानेश्वरी यांत हुडकू पाहणें व तो तेंथे नाहीं म्हणून या पूर्व ग्रंथांना व आचार्यांना दोष देणें हें समजसपणाचें नाहीं. खुद्द ज्ञानदेवांनीं “शृंगारोनी कर्म करावें” इत्यादि वचनांच्या द्वारां सर्व गोष्टी उत्तमपणें, प्रवणपणानें (efficiently) केल्या पाहिजेत हें अगदीं स्पष्ट केलेलें आहे. यज्ञमार्ग, योगमार्ग, कर्मयोग इत्यादि संज्ञा शास्त्रीय आहेत व त्यांचा अर्थ निश्चित झालेला आहे व त्याच अर्थानें त्यांचा विचार केला पाहिजे हें उघड आहे.

ज्याला पंथराज असें ज्ञानदेवांनीं नांव दिलें आहे तोच राजयोग किंवा योगराज होय. त्याच्या साहाय्यानें सर्व शरीर (मनासहित) आपल्या ताब्यांत आणावयाचें व खरें वैयक्तिक स्वातंत्र्य मिळवावयाचें आणि याप्रमाणें पिंड (म्हणजे आपलें शरीर) हें संपूर्ण आपल्या ताब्यांत आल्यावर जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं या न्यायानें ब्रह्मांडही आपल्या हातीं येतें असा या ठिकाणीं तर्कवाद आहे. योग्याला जें अपरंपार सामर्थ्य प्राप्त होतें त्याचा स्वार्थासाठीं किंवा वैयक्तिक लाभासाठीं उपयोग करावयाचा नाहीं तर त्या सामर्थ्यानें ब्रह्मानंद हस्तगत करावयाचा हें योगाचें साध्य, ध्येय आहे. या मार्गांत करावयाच्या गोष्टी कठीण असल्यामुळें त्या सामान्य माणसांना साध्य नाहीत व त्यांच्यासाठीं भक्तियोग आहे अशी सार्वत्रिक समजूत झालेली दिसते. पण वर भक्त कसा असला पाहिजे यासंबंधीं उल्लेख केला आहे त्यावरून तेंही कांहीं सोपें काम नाहीं हें स्पष्ट होतें. नुसतें “रामकृष्ण हरि गोविंद” म्हणून कांहींही होत नाहीं. नामोच्चाराचें तंत्ररूप जाऊन जेव्हां तो मंत्ररूप होईल तेव्हां तो करणाऱ्याची योग्यता विशेष असावी लागेल. स्वार्थ सोडणें, सर्वाभूतीं परमेश्वर पाहणें, अहंभाव नसणें, लोभ नसणें, कर्मफलत्याग करणें या गोष्टी ऐकण्याला सोप्या व गोड असल्या तरी करण्याला कठीण, फार दुर्घट आहेत. त्या इतक्या दुर्घट आहेत कीं कित्येक दांडगेश्वर पण स्वतःवर स्वामित्व नसणारीं माणसें त्या गोष्टी करतां न आल्यामुळें योगमार्गाची कसरत करण्याकडे लक्ष देतात. कित्येक एका पायावर वर्षभर उभे राहतील, पण जवळची कवडी कोणास देणार नाहीत. कित्येक एकवीस दिवस नाहीतर एकशेंएक दिवस उपास करतील पण आपला हट्ट, अहंकार सोडणार नाहीत

आणि अहंकार नसणें हें तर जसें ज्ञान्याचें तसेंच भक्ताचें मुख्य लक्षण आहे. अशीं माणसें म्हणजे अहंकार सोडणें वगैरे न करणारीं माणसें रोगाच्या कसरतींत शिरतात, त्यांत तरबेज होतात, त्यामुळें शरीर कमावतात, उत्तमोत्तम शक्ति प्राप्त करून घेतात व राजयोगाला दृढयोगाचें रूप आणतात आणि “गुप्त” गोष्टींचें थोतांड माजवितात. पण त्यांना ब्रह्मप्राप्ति होत नाही व त्यांच्याकडे जाणारेही ब्रह्मप्राप्तीसाठीं जात नाहीत तर ते खरोखर लौकिक मात्सीसाठींच जात असतात. अशा प्रकारचे शिष्यही ठक आणि गुरूही ठक आणि अशाच मंडळींना उद्देशून श्रीकृष्णमुखानें ज्ञानदेव सांगतात.

येथे जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेपण मिरवी तेचि उणे ।

आम्ही जाहलो ऐसे जो म्हणे । तो कांहींच नव्हे ॥ ९-३६८

तो येथें जाणता म्हणून मिरवतो त्यालाच कांहीं कळत नाही. जो मी आहे, पूर्ण आहे म्हणून बोभाटा करतो त्याचें तेंच उणें म्हणजे हा बोभाटा हेंच त्याचें उणेंपण, तो पूर्णत्वाला पोचला नाही याची खूण; आणि आम्ही झालों, मह्यरूप झालों असें म्हणणारे कांहींही झाडले नसतात, कोरडे ठणठणीत असतात. तेव्हां “मी ब्राम्हण स्थितींत असतो म्हणून वाटेला तसा वागतों” अशा अर्थाचें वाक्य बोलणारे गुरूपदवीला तर नालायख आहेतच पण साधा वांगला माणूस असेंही म्हणवून घेण्याला नालायख आहेत.

अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हन जे हुटहुटी ।

ते तृणा एकासाठी । न सरे येथ ॥ ९-३६९

प्राप्त्या यज्ञाची, दानाची, तपश्चर्येची जे घमंड मारतात त्यांच्या यज्ञदान-प्याला येथें गवताच्या काडीचीही किंमत नाही. तेव्हां निर्णयः—

म्हणोनि थोरपण पन्हां साडिजे । येथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।

जै जगा धाकुयें होइजे । तें जवळीक माझी ॥ ९-३७८

या लागीं शरीर सांडोवा कीजे । सकळ गुणांचें लोण उतरिजे ।

संपत्ति मद सांडिजे । कुरवंडी करुनी ॥ ९-३८१

आणि असें करणारा तोच भक्त; आणि असा भक्त होणे हें पुष्कळ वेळेला रोगाच्या कसरतीपेक्षांही कठीण आहे. तेव्हां भक्तिमार्ग हा दीनदुबळ्यांचा कैवा वाटेला तसल्या रुफंग्यांचा मार्ग असा अर्थ करणें म्हणजे अर्थाचा अनर्थ करण्यासारखें आहे.

ज्ञानदेवाच्या या योगमार्गाचा निरोप घेण्यापूर्वी एक गोष्ट येथें सांगावीशी वाटते ती ही कीं या मार्गाकडे सध्यां प्रतीच देशांत पुष्कळांचें लक्ष वेधलें आहे. तें जरी बग्नंशीं आधिभौतिक कारणासाठीं वेधलेलें असलें तरी त्यामुळें त्या मार्गांत “कांहींतरी विशेष” आहे हें पुनःच सिद्ध होतें हें उघड आहे. हिंदुस्थानांतही योगी आहेत. ह्यांतील बहुतेक ब्रह्मप्राप्तीपेक्षां चमत्कारामुळेंच प्रसिद्ध आहेत. खुद्द ज्ञानदेवांच्या चरित्रांतही पशूकडून वेद बोलविणें आणि मृताला जिवंत करणें हे चमत्कार आलेले आहेत. पण पैठणच्या किंवा आळंदीच्या ब्राह्मणांकडून सरळ शुद्धिपत्र मिळविण्याचा चमत्कार कांहीं ज्ञानदेवांनासुद्धां करतां आला नाहीं, त्या ब्राह्मणांची मनोवृत्ति बदलणें हें त्यांनाही शक्य झालें नाहीं. यावरूनच हे चमत्कार घडले हें पुढें निघालें असें तरी म्हणावें किंवा चमत्कार कितीही चमत्कारिक असले तरी “बुद्धीचा पाळट” होणें या मानां ते गौणच ठरतात. म्हणून स्वतः ज्ञानदेव आपल्या ग्रंथांत चमत्कारांना कोठेंही थारा देत नाहींत, “विवेक”च बोलतात. ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हेच ज्ञानदेवांनी केलेले मोठे चमत्कार होत आणि आज सहाशें वर्षांवर महाराष्ट्राच्या बुद्धीला “पाळट” करावयास लावणारे हे महाग्रंथ कोणत्याही चमत्कारापेक्षां आपल्यापुढें कितीही उंच असणारें मस्तक ठेंगणें करतात.

भाग दहावा

अमृतानुभव

जें जाणण्यां विद्यांच्या गांवीं । गुरुत्वाची आचार्य पदवी ।
जें सकळ गुह्यांचा गोसावी । पवित्रां रावो ॥ ४७
आणि धर्माचें निजधाम । तेवींचि उत्तमाचें उत्तम ।
पैं जया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥ ४८
मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे ।
प्रत्यक्ष फावो लागे तैसें । आपैसयाची ॥ ४९
तेवींच गा सुखाच्या पाउटीं । चढतां येइजे जयाच्या भेटी ।
मग भेटल्या कीर मिटी । भोगण्याही पडे ॥ ५०
परी भोगाचिये ऐलीकडिलिये भरे । चित्त उभें ठेलें सुखा भरें ।
ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरि परिब्रह्म ॥ ५१

ज्ञानेश्वरी, ९

शके १२१२ (इसवी सन १२९०) या वर्षी ज्ञानेश्वरीचें लेखन पुरे झालें. शके ११९७ चा ज्ञानदेवांचा जन्म गृहीत धरून यावेळीं त्यांचें वय पंधरा वर्षांचें ठरतें. ज्ञानदेवांनीं समाधि कार्तिक वद्य १३ शके १२१८ (इ. स १२९६) या दिवशीं घेतली म्हणजे त्या वेळीं त्यांचें वय एकवीस वर्षांचें होतें. ज्ञानेश्वरीनंतर कांहीं दिवसांनीं अमृतानुभव हा अपूर्व ग्रंथ त्यांनीं लिहिला. याचा लेखनकाल बरोबर माहीत नाही पण तो १२१२ व १२१८ यांच्या दरम्यान आहे हें उघड आहे. ज्ञानेश्वरीत स्वतंत्र विवरण पुष्कळ आहे पण कांहीं झालें तरी तो ग्रंथ भगवद्गीतेवरचें भाष्य. अमृतानुभव किंवा त्या ग्रंथाच्या शेवटीं ज्ञानदेवांनीं म्हटल्याप्रमाणें अनुभवामृत हा ग्रंथ त्यांच्या प्रज्ञेचा केवळ स्वतंत्र उत्कर्ष आहे. हा आकारानें फार लहान व गुणानें अत्यंत मोठा असा ग्रंथ ज्ञानदेवांच्या कुशाग्र बुद्धीचे विलास दाखवितो असें म्हटलें तर त्यांना अनुभवानें कळलेल्या ज्ञानाचा कसळाही कमीपणा येणार नाही. “बोलीं अरूपाचें रूप दावीन” ही प्रतिज्ञा अमृतानुभवांत उत्कृष्ट प्रतीतीला येते. जेथें शब्दही थकतात तेथें शब्दांच्या साहाय्यानें पोहों-

देवो देवी या शब्दांचा स्थूलार्थ शंकर पार्वती. ज्या नाथपंथांत ज्ञानदेव निवृत्तिनाथद्वारां समाविष्ट झाले होते त्या पंथाचा आदिगुरु श्रीशंकर; तेव्हां पहिल्या ओवींत शंकराला व त्याची अर्धांगी पार्वती यांना हा नमस्कार केला. त्याचप्रमाणे या विश्वाचे आविष्कारण (मूळिकें) म्हणजे प्रकृति व पुरुष हा जो सिद्धांत तोही प्रकट केला आणि प्रकृति पुरुष एकच आहेत, दोन नाहीत, द्वैत नाही, अद्वैत आहे हा जो महासिद्धांत त्याचाही प्रस्ताव या ओवींत होतो. मूळिक-सर्वांची जेथून सुरुवात झाली ते मूळिक; हे सर्व विश्व त्यांनीं निर्माण केलें म्हणून देवो देवी हीं जगाचीं जनके, हे जगाचे मातापितर. पण अद्वैत सिद्धांतांतील जो महत्वाचा दंडक कीं जरी हीं विश्वरचना त्यांच्यामुलें झालेली आहे तरी त्यांना कोणत्याही प्रकारें त्या रचनेचा बंध नाही-कर्मबंध नाही-उपाधि नाही-तो दंडक “निरुपाधिकें” हें सुटसुटीत विशेषण देऊन स्पष्ट केलेला आहे. आणि “निरुपाधिकें” हे विशेषण “देवो देवी” या दोघांनाही लागलें म्हणून केवळ देवच नव्हे तर देवी सुद्धां, केवळ पुरुष नव्हे तर प्रकृतिसुद्धां, हीं निरुपाधिक, उपाधिरहित, कैवल्यमय आहेत हेंही दर्शविलें. हे देवोदेवी एक कसे आहेत हें पहिल्या प्रकरणांत निरनिराळ्या प्रकारें वर्णन केलेले आहे.

दोहोंचें एकपण आणि एकाचें दोनपण ही वेदांतांतील गुंतागुंत कायमची अंतःकरणांत शिरण्याला जर कठीण आहे, ती सोडण्याचा प्रयत्न अमृतानुभवानें केलेला आहे व तो कसा केलेला आहे हें आपण लौकरच पाहूं. पहिल्या प्रकरणांत देवी देव यांना अनहंकृतिपूर्वक नमस्कार केला. दुसऱ्या प्रकरणांत सद्गुरूला नमस्कार केला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत सातव्या श्लोकांतील “आचार्योपासनम्” या ज्ञानगुणावर भाष्य करतांना ज्ञानदेवांनीं सद्गुरुप्रेमाचें काव्यमय वर्णन केलेले आहे. तसाच प्रकार या प्रकरणांत आहे; पण येथील भूमिका त्याहीपेक्षा उच्चतर आहे. ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत सुंदर काव्य आहे. या ठिकाणीं वर्णन करतांना ज्ञानदेवाची वाणी काव्याच्याही पक्कीकडे गेलेली आहे. काव्य जर (न. चिं. केळकर म्हणतात त्याप्रमाणें) सविकल्प समाधि असले तर या प्रकरणांत सद्गुरूचें गीत गातांना ज्ञानदेव निर्विकल्प समाधीची कल्पना आणून देतात.

सामर्थ्याचेंनी विकें । जो शिवातेंही गुरुवें जिंकें ।

आत्मा आत्मसुख देखे । आरिसां जियें ॥ २-६

हा सद्गुरु सामर्थ्याच्या प्रभावानें प्रत्यक्ष श्रीशंकराला मोठेपणांत मार्गे सारतो. आणि या सद्गुरुरूप आरशांतच आत्म्याला आत्मसुख पहावयास मिळते. किंवा जो भेटलियाचि सर्वें । पुरती उपायांचि धावे ।

प्रवृत्तिगंगा स्थिरावें । सागरीं जिथे ॥ २-८

रूपक अलंकाराचा उपयोग करून कठीण तत्त्वज्ञान दोन चार शब्दांच्या वाक्यांत ठेवून देण्याची ज्ञानदेवाची हातोटी कांहीं विलक्षण आहे. जो सद्गुरु भेटला कीं मोक्षप्राप्तीच्या उपायांची धावाधाव करण्याची जरूरी पडत नाही. प्रवृत्तिरूप गंगा ह्या सद्गुरुरूप सागरांत स्थिर होते; म्हणजे सद्गुरुची गांठ पडली कीं खरें वैराग्य निर्माण होऊन ममत्वाचा निरास होतो व मनुष्य निवृत्तीच्या शिखरावर जाऊन बसतो. अशा प्रकारें दुसऱ्या अध्यायांत हे सद्गुरुनमन आहे.

२ वाणीच्या साहाय्यानें ज्ञान होतें आणि ज्ञान झालें म्हणजे “यतो वाचो निवर्तते” अशा वस्तूंची ओळख पटून वाणीची आवश्यकता रहात नाही, वाणी अधिक कांहीं सांगू शकत नाही; आणि ज्याप्रमाणें अज्ञान, अविद्या ही ज्ञानप्राप्तिहोतांच नाहीशी होते त्याप्रमाणेंच वाणीही नाहीशी होते. परा, पश्यती, मध्यमा आणि वैखरी अशा चार वाचा समजतात. ब्रह्माक्रमानें या चारी वाणींच्या साहाय्यानें अविद्येचा निरास होतो; प्रथम नेणीव नाहीशी होते; मग जाणीव म्हणजे जाणतेपणाचा अभिमान उरतो. तो नाहीसा झाला, जाणीव नेणीव दोहोंचाही निरास झाला म्हणजेच मनुष्याला उत्कृष्ट, मोक्षदायक ज्ञान प्राप्त झालें असें समजावयाचें.

ये-हवीं परादिकी चौघी । जीव मोक्षाच्या उपेगी ।

अविद्येसर्वें आंगी । वेचिती कीर ॥ ३-२

परादि चार वाणी जीवाला मोक्ष मिळवून देऊं शकतात. पण मोक्ष म्हणजे अविद्येचा नाश; आणि अविद्येच्या नाशाबरोबरच या चारी वाणीही विलय पावतात. चारी वाणी अनावश्यक झाल्यामुळें ज्ञानी पुरुषांत मौन उत्पन्न होतें. केवळ मौन आहे म्हणून कोणीही मनुष्य ज्ञानी होत नाही; पण सामान्य जनाला हा तोल रहात नाही. अत्यंत तपश्चर्येनें, मोठ्या कष्टानें जी स्थिति प्राप्त होते तिच्याचसारखी (पण ती नव्हे), इतर कारणानीं येणारी स्थिति ही तीच आहे असें समजून माणसें तिची वाहवा करतात व माणसांच्या या वेडेपणाचा फायदा घेऊन लफ्फे लोक योग किंवा साधुत्व यांच्या बाह्य तंत्राचा अवलंब

करून उदरभरणाचा व चैन करण्याचा योग साधतात. या वाणीचें ऋण फेडण्याचा प्रयत्न अमृतानुभवाच्या तिसऱ्या प्रकरणांत आहे. गुरुस्तवनानें वाचाऋण फेडतां येतें असें दुसऱ्या प्रकरणाचे शोवटीं ज्ञानदेव सांगतात.

चौथ्या प्रकरणांत ज्ञान आणि अज्ञान यांतील भेद स्पष्ट करण्यासाठीं निरूपण केलेलें आहे. ज्ञानामुळें प्राप्त झालेलें मौन म्हणजे मुक्तेपणा नव्हे, त्याचप्रमाणें ज्ञानामुळें—

जो निरंजनी निंदेला । तो आणिकी नाही देखिला ।

आपुलाही निमाला । आठऊ तया ॥ ४--३३

अशी स्थिति झाली म्हणजे शून्यता आली असें नव्हे; शून्यवादाचें त्यामुळें समर्थन होत नाही. पांचव्या प्रकरणांत सच्चिदानंद या वेदांतांतील पारिभाषिक शब्दांतील सत्, चित्, आनंद या तीन पदांचें विवेचन केलेलें आहे. सच्चिदानंद हा संपूर्ण शब्द आत्मवाचक आहे.

एवं सच्चिदानंद । आत्मा हा ऐसा शब्द ।

अन्यव्यावृत्तिसिद्ध । वाचक नव्हे ॥ ५--१३

सहाव्या प्रकरणांत शब्दाचें खंडन हा विषय आहे. शब्दाच्या आंगच्या गुणांचें रसभरित वर्णन तिसऱ्या प्रकरणांत केलें. त्या वर्णनामुळें शब्दाची शक्ति अगाध आहे असें समजू नये; त्याच्या शक्तीला अद्विधि आहे हें पटावें म्हणून या प्रकरणांतील विवेचन आहे. शब्द मोठा उपयुक्त यांत तर शंकाच नाही.

विधि निषेधाच्या वाटा । दाविता हाचि दिवटा ।

बंध मोक्ष कलिकटा । शिष्टु हाचि ॥ ६--५

विधिनिषेधाच्या वाटा हा शब्दच दाखवितो व बंध म्हणजे काय, मोक्ष म्हणजे काय हा तंटाही या शब्दानेंच उत्पन्न केला आहे. (वेदालाही शब्द ही पारिभाषिक संज्ञा आहे व वरील वर्णन वेदालाही तंतोतंत लागू पडतें.) परंतु शब्दाच्या पलीकडची जी आत्मवस्तु आहे तें शब्दाची शक्ति पांगळी पडते आणि म्हणून ज्ञानदेव सांगतात.

एवं शब्दैकजीवने । बापुडीं ज्ञानें अज्ञानें ।

साचेपणें वने । चित्रींची जैसी ॥ ६--१०२

चित्रांतील कितीही यथातथ्य दिसणारीं वनें म्हणजे खरीं वनें नव्हेत तशींच केवळ शाब्दिक ज्ञानें म्हणजे अज्ञानें आहेत हें या प्रकरणांत स्पष्ट केलें आहे.

सातवें प्रकरण हें या ग्रंथांतील सर्वांत मोठें असून त्याचा विषय अज्ञानाचें खंडन हा आहे. ज्ञान व अज्ञान हे योगी प्रतियोगी शब्द आहेत व जोपर्यंत ज्ञानाची जाणीव आहे तोपर्यंत अज्ञान हें असणारच आणि म्हणूनच अज्ञान-खंडनानंतर (आठव्या प्रकरणांत) ज्ञानखंडन हा विषय आहे. अज्ञान इतकें नाहीसं झालें पाहिजे कीं त्याच्या विरुद्ध अर्थदर्शक ज्ञानशब्दाचीही आठवण बुजली पाहिजे. अत्यंत श्रीमंतीचें लक्षण म्हणजे श्रीमंतीचा विसर पडणें. मी श्रीमंत आहे अशी जाणीव ज्याला असते त्याची श्रीमंती मर्यादित असते हें उघड आहे. अज्ञान हा आत्म्याचा गुण असणें शक्य नाही हें तर उघडच आहे, पण त्याच कारणासुद्धें ज्ञान हाही गुण म्हणून त्याचा राहणार नाही. अशा तऱ्हेचें हें कळण्याला प्रथम थोडेंसं कठीण असें विवरण या सातव्या व आठव्या प्रकरणांत आहे. अज्ञानखंडन करतांना ज्ञानदेवांची काव्यशक्ति आणि तर्कशक्ति यांची आपापसांत जशी काय अहमहमिका चाळली आहे कीं काय असें वाटतें. तसेंच अज्ञानाचें कार्य म्हणजे अज्ञान नव्हे हाही सूक्ष्म सिद्धांत सातव्या प्रकरणांत विशद केलेला आहे. जें खरें नाही तें अज्ञान, आणि जें आहे तें खरें आहे, म्हणून अज्ञान नाहीच, त्याचें मुळीं अस्तित्वच खोटें असंही सुचविलें आहे. अज्ञानाची सर्व प्रकारें चाचपणी करून तें नाही असें शेवटीं ठरविलें.

म्हणोनी अज्ञान सदभावो । कोणे परी न लाहो ।

अज्ञान कीर वाघो । पाहो ठेले ॥ ७-२९३

आणि अज्ञान नाहीसं झालें कीं मग ज्ञानाची (अज्ञानच्छेदक तें ज्ञान) आवश्यकता तरी कोठें उरली ? रात्रो दिवे लावावे लागतात (येथें रात्र म्हणजे अज्ञान, दिवे म्हणजे ज्ञान) पण जेथें अक्षय्य सूर्यप्रकाश आहे तेथें अंधार हा शब्दच अस्तित्वांत नसणार; मग प्रकाश हा शब्दही अस्तित्वांत येण्याला कारण रहात नाही. हेंच आठव्या प्रकरणांत स्पष्ट केलें आहे.

अज्ञानाचा प्रवर्तु । नाही जया गांवांआतु ।

तेथ ज्ञानाची तरी मातु । कोण जाणे ॥ ८-१०

म्हणोन अज्ञान नाही । तेथेचि गेलें ज्ञानही ।

आतां निमिषोन्मिषा दोहीं । ठेली वाट ॥ ८-१२

आणि जाणे तोचि नेणें । नेणें तोचि जाणे ।

आतां कें असणे जिणें । ज्ञानाज्ञाना ॥ ८-१८

“आतां” म्हणजे वस्तुस्वरूपता प्राप्त झाल्यावर ज्ञान आणि अज्ञान दोहोंचेही जीवन संपलें. वर दिलेल्या दोन ओव्यावरून तर्काची कसरत ज्ञानदेव कशी खेळतात हेंही लक्षांत येतें. नवव्या प्रकरणांत पूर्ण ज्ञानी होऊन जो जीवन्मुक्त झाला त्याच्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे. ज्ञानेश्वरीत योगी होऊन कर्म करणारा तोच जीवन्मुक्त असें म्हटलें आहे व त्याच स्थितीचें विवरण येथें केलेलें आहे:—

व्यापाराचे गाडे । मोडतांही अपाडे ।

अक्रियेचे न मोडे । पाऊल केंहीं ॥ ९-२०

जीवन्मुक्तांचें अत्यंत आश्चर्यकारक आणि हृदयंगम वर्णन या नवव्या प्रकरणांत आहे व तें करतां करतां ज्ञानदेवांच्या दृष्टीपुढें आपले जीवन्मुक्त गुरु निवृत्तिनाथ उभे राहिले व त्यांचें त्यांनीं मोठ्या कौतुकानें वर्णन केलेलें आहे.

गुरुत्वे जेव्हडा चांगू । तेव्हडाचि तारुनि लघू ।

गुरु लघु जाणे जो पांगु । तुझा करी ॥ ९-६७

आणि शेवटच्या म्हणजे दहाव्या प्रकरणांत शब्दाचा परिहार करणाऱ्या ज्ञानदेवानें आपल्या ग्रंथाचाही परिहार केलेला आहे.

आम्ही बोलिलो जें कांही । तें प्रकटचि असे ठाई ।

मा स्वयंप्रकाशा कार्या । प्रकाशावे बोलें ॥ १०-८

३ पुरुष हा सर्व उपाधीपासून अलिप्त आहे व तो प्रकृतीच्या ठिकाणीं अधिष्ठान करून म्हणजे प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन ही विश्वरचना करतो; ही प्रकृति म्हणजेच माया; प्रकृति ही अविद्यामय आहे; पुरुषाचें प्रकृतीच्या ठिकाणीं अधिष्ठान होतें हीही कल्पना मायामय आहे; एवंच प्रकृति ही पुरुषाहून अत्यंत भिन्न आहे. ती द्वैताचें, संसाराचें, कारण आहे इत्यादि वाक्यांनीं माणसें गोंधळतात व पुरुष आणि प्रकृति हे परस्परविरुद्ध आहेत, एक उत्तम तर दुसरी द्राढ अशी त्यांची समजूत होते. दुष्ट खोला तर “माया” किंवा “महामाया” म्हणण्याची प्रथा मराठींत आहे. माया खोटी, पुरुष, परमेश्वर खरा इत्यादि समज उत्पन्न झालेले आहेत. सर्व सामर्थ्यावान् परमेश्वर या मायेच्या नादाला कां लागतो हें मात्र कोणीही तत्त्वज्ञ सांगत नाही. अज्ञा प्रकारें वेदांत तत्त्व.

ज्ञानांत “माया” ही एक मोठी अडचण आहे. अगदी त्रयस्थपणानें विचार करणाऱ्याला तें तत्त्वज्ञान पुष्कळ पटतें, तर्कशुद्ध वाटतें, पण वेदांताच्या भव्य प्रासादाक्या मायेचा पाया आहे व त्यामुळें तेथें पुष्कळांचें समाधान होत नाही. अमृतानुभवाच्या सुरवातीलाच ही अडचण ज्ञानदेवांनीं नाहींशी केलेली आहे. पुरुष आणि प्रकृति यांचें विस्तृत वर्णन करून ते दोघेही एकस्वरूप आहेत, त्यांच्या द्वैताच्या पोटीं त्यांचें ऐक्यच बलवत्तर आहे हें प्रथम प्रकरणांत निःशंकपणें सिद्ध केलें आहे. किंबहुना असेंही म्हणावें कीं पुरुष आणि प्रकृति हीं दोन रूपें परमेश्वरच घेतो—परमात्मा घेतो असें म्हणणें विशेष शास्त्रशुद्ध होईल. विषयाचा प्रस्ताव पहा—

जो प्रियूची प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचिथे मरोभरी ।

चारु रथळीं एका हारीं । एकांगांचा ॥ १-२

जो प्रिय म्हणजे पुरुष तोच प्रिया म्हणजे प्रकृति. अशा प्रकारें द्वैताचा भास उत्पन्न झाला. आणि असें करण्याचें कारण “उलट्या आवडीच्या” भरीस तो पडला. परब्रह्माला आपली थोडीशी करमणूक व्हावी असें वाटलें म्हणून त्यानें वेष बदलला, रूप बदललें, पण त्यामुळें हे (आम्हांला दिसणारे) दोन भिन्न आहेत असें मात्र नाहीं. ते एकांगाचे आहेत, एका हारीं म्हणजे एकाच पंक्तीत आहेत, आणि अत्युन्नत अशा ठिकाणीं (चारु स्थळीं) ते आहेत. म्हणजे या दोघांत सरसनीरसपणा, कमी अधिकपणा हा नाहींच.

आवडीचेनि वेगें । येकमेकां गिलिती आंगे ।

कीं द्वैताचेनि पांगे । उगळिते आहाती ॥ ३

ते जरी दोन निराळे दिसले तरी त्यांचें परस्पर प्रेम इतकें विकक्षण आहे कीं ते एकमेकांना अगदीं पूर्णपणें गिळून टाकतात आणि एकरूप होतात, आणि जेव्हां द्वैताची आवड उत्पन्न होते (कारण आवड ही दोघांतच असूं शकते, एकांत असत नाहीं) तेव्हां ते निरनिराळे होतात.

जे एकचि नव्हें एकसरें । मा दोघां दोनीपण कैचे पुरे ।

काय नेणों साकारें । स्वरूपे जियें ॥ ४

जीं हीं दोन आकाराला आलेलीं भिन्न भिन्न स्वरूपें आहेत तीं खरोखर कशीं आहेत, साकारच कां निराकार, दोन कां एक, हें कांहींच कळत नाहीं. कारण ज्याला आपण एक म्हणतो तें एक तरी आहे काय ? (एक म्हटलें कीं

दोन हा शब्द आढळतो आणि द्वैताळा सुरवात होते; ज्याप्रमाणे ज्ञान म्हटलें कीं अज्ञान हा शब्द आठवतो. केवळ ज्ञान तें कीं ज्यांत ज्ञान हाही शब्द शिल्लक राहूं शकत नाही. केवळ अद्वैत तें कीं ज्यांत द्वैत हा शब्द तर नाहीच नाही पण एक हा शब्दही नाही. तेव्हां) जेथें एकाळा एकपण पुरत नाही, जें एक म्हणून आपण म्हणतो तेंच सर्व आहे; अनेकाची ही परमावधि आहे, तेथें दोघांना दोनीपण कसें पुरणार ? म्हणजे एक, दोन, तीन ही जी मर्यादित वस्तूंना मोजण्याची पद्धति ती या अमर्यादित आणि अमेय अशा वस्तुतत्वाला लागू पडत नाही. पुरुषाप्रमाणेंच प्रकृति हीही वस्तुतत्वांतच आहे. दिसण्यांत दोन पण खरोखर एक असें हें वस्तुतत्त्व आहे.

हें एकाचें दोन झालेलें (म्हणजे आमच्या स्थूल दृष्टीला दोन दिसणारे) वस्तुतत्त्व हें खरोखर एकरूपच आहे; देह भिन्न पण आत्मा एक अशी स्थिति आहे.

जया एकसत्तेचें चैसणें । दोघां एका प्रकाशाचें लेणें ।

जे अनादि एकपणे । नांदती दोघे ॥ ८

स्याचप्रमाणें

देवें संपूर्ण देवी । तियेवीण कांहीं तो ना गोसावी ।

किवहुना एकोपजीवी । एकमेकां ॥ १०

देवाच्यामुळें देवीळा, पुरुषाच्यामुळें प्रकृतीला, संपूर्णता आलेली आहे. आणि तो म्हणजे पुरुष हा गोसावी म्हणजे मालक, ती मालकीण आहे म्हणून, झालेला आहे. दोघे एकमेकांना पूरक आहेत; दोघांमुळें दोघे एक आहेत, एकवस्तुतत्त्व आहे. एकमेकांवर दोघेही उपजीवी अवलंबून राहणारे आहेत. ही ओवी वेदांत विषयावर आहे; पण उत्कृष्ट दांपत्यधर्माचें, संसारसुखाचें, पतिपत्नीसंबंधांचेही रमणीय चित्र तींत आपणांका चित्रित केलेलें दिसून येतें. आतां हे दोन असून एक, हा काय शब्दच्छल आहे ? हें काय गौडबंगाल आहे ? तें उकलून दाखविण्यासाठीं दोन तीन उपमांचा काव्यमय उपयोग ज्ञानदेव करतात.

दो दाडीं एक श्रुति । दो फुलीं एक द्रुति ।

दोहो दिवी दीप्ति । एकीच जेवि ॥ १८

दो ओठीं येक गोठीं । दो डोळां येकचि दिठी ।

तेंवी दोघीं जिहीं सृष्टि । एकीच जेवि ॥ १९

दोन टिपण्यांचा मिळून एकच आवाज होतो; दोन फुल्ले घेतलीं तरी सुगंध एकच येतो; दोन दिवे लावले तरी प्रकाश एकच पडतो; दोन ओठ मिळून बोलतात पण शब्द एकच; दोन डोळ्यांनीं पाहतात तरी दृष्टि एकच; त्याप्रमाणें हे दोघे आहेत; इतकेंच नव्हे तर या दोघांमुळें उत्पन्न झालेली सृष्टि देखील (त्यांच्याशींच) एकस्वरूप आहे. सर्वांभूतीं परमेश्वर—आणि परमेश्वर म्हणजे “ माया ” नव्हे, कारण माया म्हणजेही परमेश्वर हें तत्त्वही येथें सांगितलेलें आहे. हें जें दांपत्य आहे तें अनादि कालापासून एकपणाच्या रसाचें भोजन करीत आलेलें आहे. पुढील तीन ओव्यांत वेदांत आहेच पण सांसारिक माणसांनाही काव्यमय, अत्यंत आनंदमय संसाराचें चित्र त्यांत मिळेल.

दाउनी दोनीपण । एकरसाचें आरोगण ।

करित आहे मेहुण । अनादि जें ॥ २०

जे स्वामिचिया सत्ता—। वीण असों नेणें पतिव्रता ।

जियेवीण सर्व कर्ता । कांहींच ना जो ॥ २१

जे कीं भर्ताराचे दिसणे । भर्तार जियेचे असणें ।

नेणिजती दोघेजणे । निवडूं जियें ॥ २२

दोघांचे एकपण सिद्ध करण्यासाठीं आणखी कांहीं समर्पक उपमा ज्ञानदेव देतात आणि या समर्पकपणामुळें “ उपमा कालिदासस्य ” ही संस्कृत महाकवीची ख्याति सुद्धां या आमच्या महाराष्ट्र कविराजराजेश्वरानें मागें पाडली. उपमांची समर्पकता व त्यांचा थाट पहा:—

गोडी आणि गुळ । कापूर आणि परिमळ ।

निवडू जातां पांगळ । निवाडू होय ॥ २३

गुळापासून गोडी विभक्त करतां येत नाहीं आणि कापरापासून सुवास निराळा काढतां येत नाहीं.

समग्र दीप्ति घेतां । जेवीं दीपचि ये हातां ।

तेवि जियेचिया तत्वतां । शिवची लाभे ॥ २४

प्रकाशाचें ज्ञान झालें कीं दिव्याचें ज्ञान होतें त्याप्रमाणें प्रकृतीचें तत्व कळलें कीं पुरुषाचेंही तत्व कळतें.

जैसा सूर्य मिरवे प्रभा । प्रभे सूर्यचि गाभा

तेवीं भेद गिळीत शोभा । एक्रीच जे ॥ २५

कां विव प्रतिविवा द्योतक । प्रतिविव विवा अनुमापक ।

तेमें द्वैतमिसें एक । बरवतसे ॥ २६ ॥

द्वैताच्या मिपांनं येथें एकपणाच शोभत आहे. अशा प्रकारें उपमादि अलंकारांच्या साहाय्यानें अत्यंत कठीण विषय शक्य तितका सोपा करण्याची ज्ञानदेवांची हातोटी आश्चर्यकारक आहे. पहिल्या प्रकरणांत याप्रमाणें शिवशक्तीची, पुरुषप्रकृतीची एकरूपता, एकात्मता स्पष्ट केलेली आहे.

आतां या दांपत्याचा संसार म्हणजे ही विश्वरचना कशी चालली हें मोठ्या मजेंत वर्णन केलें आहे. परमात्मा, परब्रह्म, म्हणजे सर्व गुणातीत, केवळ निरुपाधिक; म्हणजे तसेच पाहिलें तर केवळ शून्य. पण या (प्रकृति) बाईनें त्याचा पुरुष करून त्याला या संसारांत घातला. (दोघांच्या ऐक्याचा सिद्धांत स्थापित करून दोघेपणाचा आविर्भाव आणून ही विश्वरचना ते कशी करतात हें सांगितलें आहे.)

सर्व शून्याचा निष्कर्ष । तो जिया वाईला केला पुरुष ।

जेणे दादलेनी सत्ताविशेषु । शक्ति जाली ॥ १—२७

सर्व शून्यांवा शेवट, महाशून्य, म्हणजे कशांतही न पडणारा, निलेप, निरुपाधिक, पण या प्रकृतीनें त्याला संसारांत घातला. त्याला सर्व भानगडीत पडावयास लावले. या प्रकृतीला टवळीला, एकटीला कोण विचारीत होतें ? हे लग्न जमण्यापूर्वी ही कोणाच्या खिसगणतींतही नव्हती पण हा असला थोर दादला, पति, मिळाल्यामुळें तिला विशेष सत्ता, विशेष वैभव प्राप्त होऊन तिला प्रकृतीच्या जागी शक्ति हें नांव मिळाले. ती प्रकृतीची शक्ति झाली. प्रकृति म्हणजे निष्क्रिय; पण शक्ति म्हणजे सक्रिय. वेदांताच्या उच्च भूमिकेचें वर्णन करतांना सांसारिक परिस्थिति व्यंजित करून श्रोते किंवा वाचक यांची समजूत पटवून देण्याची हातोटी ज्ञानदेवासारखी अन्यत्र क्वचित् पहावयास मिळते. ज्ञानदेवांनीं “ सांसारिक ” लोकांच्या भूमिकेकडे मुळीच पाहिलें नाहीं असें म्हणणाऱ्यांनीं ज्ञानेश्वरीतील काय पण अमृतानुभवांतील सुद्धां उपमा दृष्टांतांच्या पोटीं भरलेलें व्यवहारज्ञान पाहिलेलें नाहीं. हीच ओवी सर्व बाजूंनीं पाहिली म्हणजे तीत प्रतीत होणारें व्यवहाराचें ज्ञान आल्हाद उत्पन्न करतें. नवऱ्याच्या जिवावर मोठ्या झालेल्या पण त्याच नवऱ्याला मुठीत ठेवणाऱ्या स्त्रियांचें चरित्र वरील ओवी किहितांना ज्ञानदेवांना आठवले आहे

हें स्पष्ट दिसतें. पण या दांपत्यांत परस्पर प्रेम मात्र अपूर्व होतें. त्याचें वर्णन मोठें सुंदर केलें आहे.

जियें प्राणेश्वरीविण । गिवीही शिवपण ।

थारो न शक्रे. ते आपण । शिथे घडिली ॥ १-२८

जो प्राणेश्वरी नसेल तर शिवाच्या ठिकाणीं शिवपण राहूं शकत नाही; आणि तिला तर शिवानेंच घडकेला आहे, निर्माण केलेली आहे; म्हणजे शिवाशिवाय तिला अस्तित्व असें नाहीच.

ऐश्वर्यसी ईश्वरा । जियेचें आंग संसारा ।

आपलाही उभारा । आपणचि जे ॥ १-२९

परब्रह्माचा तिनं ऐश्वर्ययुक्त ईश्वर बनविला व त्याचा संसार तिनें उभा केला तो आपल्या अंगांनं, आपल्या गुणांनीं, आणि स्वतःची उभारणी तर तिनें स्वतःवरच केलेली आहे.

पतीचेनी अरूपणें । लाजोनि आंगाचे मिरवणें ।

केले जगाएवढे लेणें । नामरूपाचे ॥ १-३०

तिचा पति म्हणजे अरूप, अनाम, निराकार, निर्गुण. येथें ज्ञानदेवांनीं मोठी गोड कांढी केली आहे व स्मित हास्य उत्पन्न होईल असा गोड विनोद निर्माण केला आहे. पति तर अरूप, रूपहीन; हिला तर आपलें शरीर भूषित करून मिरवावयास पाहिजे; पतीजवळ ना नाम ना रूप; तेव्हां कशावर मिरवावयाचें? तिला पतीच्या अरूपपणाची लाज वाटूनच कीं काय त्याला आणि आपल्यालाही मिरवण्याला साधन म्हणून तिनें या प्रचंड विश्वाएवढें नामरूपाचे लेणें, दागिना करून घेतला. विश्वाचें पृथक्करण केलें म्हणजे नामरूप उरतें; आणि हें लेणें केलें तर केलें पण जगाएवढें मोठें केलें.

जेथें ऐक्याचा दुकाळा । तेथे बहुपणाचा सोहळा ।

जिये संदेवेविषा लीळा । दाखविला ॥ १-३१

उद्याच्याजवळ एकपणाचा देखील दुष्काळ (कां? याचें विवेचन वर केलेलें आहे) तेथें बहुपणाचा सोहळा या भाग्यशील स्त्रीच्या लीळेमुलें पहावयास मिळतो. हें वर्णन वाचून ज्ञानदेवांची प्रसन्न वृत्ति, आणि गोड विनोदबुद्धि हे गुण लक्ष्यांत आल्याशिवाय रहात नाहीत.

या पतीचेंही पत्नीवरचें प्रेम कांहीं विलक्षण होतें.

घातेच्या भिडा । आपरला होय जगाएवडा ।

आगवला उघडा । तियेविण ॥ १-३४

कांतेच्या भिडेमुळें (“कांता ” शब्दांतील मर्म ध्यानांत घ्यावें) हा दिगंबरवृत्ति असूनही यानें या विश्वासारखे विस्तीर्ण पांवरूण लपेटून घेतलें आहे आणि जर कांता नसेल तर तो उघडा होऊन राहतो, मग त्याला वस्त्रप्रावर्णाची शुद्ध रहात नाही, त्याची तां फिकोर करीत नाही. प्रकृतीचा संकोच झाला कीं विश्वाची आटणी होते.

आणि असें दोनपणाचें वर्णन वाचून वाचकाची दिशाभूल होऊं नये म्हणून सांगतात:—

जैसी कां गमीरामगट गति । का सोनयामगट कानि ।

तेसी शिवेशीं शक्ति । आधवीच जे ॥ १-४१

का कस्तूरीसगट परिमळ । उप्पेमसगट अनळ ।

तेसा शक्तीसी केवळ । निवचि जो ॥ १-४२

पहिल्या ओवीत पुरुषाबरोबर स्त्री अशा अर्थाच्या दोन उपमा योजिल्या, तर दुसऱ्या ओवीत स्त्रीच्याबरोबर पुरुष अशा दोन उपमा योजिल्या. हे दोघे दोन वाटतात, पण एक आहेत हा सिद्धांत. त्याचें वर्णन करतांना, विवरण करतांना विवेचनशक्ति दमून जाते, थांबते, तिचें पाऊल पुढे पडत नाही.

जयाच्या स्वरूपनिधारी । गेली परेसी वैगरी ।

सिंधूसी प्रलयनोरी । गंगा जैगी ॥ १-४७

परा वगैरे वाणी ज्यांच्या स्वरूपांचा निर्णय करतां करतां थकली, गंगा ज्याप्रमाणें सिंधूसहित प्रलयकाळाच्या जळांत प्रविष्ट होते त्याप्रमाणे वैखरीही गेली आणि परा वाणीही गेली. तेव्हां अशा प्रकारे सर्वत्र अद्वैताचें साम्राज्य असतांना, सहजच एखादा बुद्धिवान् श्रोता विचारील कीं अद्वयानंदांत तुम्ही नमस्कार करणारे व दुसरे कोणी नमस्कार घेणारे हा भेदाभेद तरी कसा राहिला आणि असा भेदाभेद राहिला तर तत्त्वनाश (लिंगभेद) होत नाही काय ?

तेथ मी नमस्कारां—। लागीं उरीं दुसरा ।

तन्ही लिंगभेद पन्हा । जोई जावों ॥ १-५१

तथापि या शंकेचें निराकरण ज्ञानरेव करतात.

परी सोनेनसी दुजे । नहोनी लेणे सोना भजे ।

हे नमन करणे माझे । तैसे आहे ॥ १-५२

सोन्याचा दागिना जेव्हां सोन्याची पूजा करतो त्या वेळीं तो कांहीं सोन्याहून निराला नसतो. (दागिना हें सुवर्णच आहे) त्याप्रमाणें माझा हा नमस्कार आहे. म्हणजे मी हा नमस्कार केला म्हणून द्वैतस्थिति उत्पन्न होत नाही किंवा द्वैतप्रतिपादन होऊं शकत नाही. ज्ञानेश्वरीच्या प्रारंभी परब्रह्माला गणेश करून त्या गणेशाला नमस्कार केलेला आहे; त्याच्यावर वामनपंडितांनीं यथार्थ-दीपिकेंत जी विद्वत्प्रचुर पण हास्यास्पद झोड उठविली आहे ती अद्वैत-सिद्धांताचा यथायोग्य अभ्यास न केल्यामुळे असें म्हणणें धारिष्ट्याचें होईल; तेव्हां अद्वैतसिद्धांत यथायोग्य न कळल्यामुळे पंडितांनीं तसें केलें असें म्हणावें लागेल पण वर दिलेल्या ओवोवरून अद्वैताचें हृद्गत सहज लक्षांत येतें. मूर्तिपूजेचा निषेध याचा अर्थ मूर्तीतच देव आहे या वृत्तीचा निषेध; पण प्रतीक म्हणून मूर्ति पूजण्याला हरकत नाही हा न्याय न कळल्यामुळे मूर्तिभंजन करणें किंवा तजबिरीना अगर नांवांना हरकत घेणें (तुकारामाच्या अभंगांत या बाबतींत प्रार्थनासंगीत या पुस्तकांत प्रार्थनासमाजवाल्यांनीं केलेले फेरफार पहा) या गोष्टी माणसाच्या हातून घडतात. नामरूपांनं असें गोंधळून जातां उपयोगी नाही, निदान शहाण्या माणसाला तरी नामरूप यांच्या पलीकडचें तत्त्व दिसलें पाहिजे

मिथु आणि गंगेची मिलणी । स्त्रीपुरुष नामाची मिरवणी ।

दिमतसे, तरी पाणी । काय द्वैत होईल ॥ १-५४

म्हणुनि भूतेश भवानी । न करुनि सिनानी ।

मी निघालो नमनी । ते हे ऐमे ॥ १-६०

४ दुसऱ्या प्रकरणांत सद्गुरुला नमस्कार केला आहे व हें प्रकरण वाचतांना सद्गुरु म्हणजे काय हेंही स्पष्ट होतें. सद्गुरु आणि आजकालच्या बुवाशाहींतला गुरु यांचा एकमेकांशीं कांहीं संबंध नाही. ज्ञानदेवापूर्वी शंभर वर्षे होऊन गेलेले आणि ज्यांना आय मराठी कवि म्हणतां येईल ते मुकुंदराज आपल्या विवेकसिंधूंत लबाड गुरूंचा धिक्कार करतात व त्यांच्या वेळेपासून ते अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या लावणीकारापर्यंत लबाड गुरूंचा किंवा गुरुपणाचा भंदा करणाऱ्यांचा, बाजार भरविणाऱ्यांचा सर्वांनीच धिक्कार केलेला आहे.

हीं काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लाकडे ।

हीं काय भवाला दुर करितील माकडे ॥

हे रामजोशीबुवांचे खणखणीत शब्द मराठी वाचकांच्या कानांत घुमून राहिलेले आहेत. “अडक्याला तीन” विकत मिळणाऱ्या गुरुवर रामदासांनीं कोरडे ओढलेले आहेत. “ऐसें संत झाले कळी” म्हणणाऱ्या तुकारामबुवांनीं बुवाशाहीला तर “मोजुनि माराव्या पैजारा” असा शब्दप्रयोग करून पायपोसाखातीं झोडपून काढले आहे. ज्ञानदेवकनाथांच्या ग्रंथांत तर ढोंगी गुरुंचा निषेध अगदीं स्पष्ट आहे. तेव्हां “सद्गुरु”बद्दल प्रेम दाखविणारे महाराष्ट्रीय संतकवि बुवाशाहीला उत्तेजन देणारे होते असे म्हणणाऱ्यांनीं मराठी प्राचीन वाङ्मयाचें अध्ययन केलेलें नाहीं ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट आहे.

ज्ञानदेवांचे गुरु म्हणजे त्यांचे ज्येष्ठ बंधु निवृत्तिनाथ. त्यांचें प्रत्यक्ष नांव घालून वर्णन दुसऱ्या प्रकरणाच्या शेवटीं केलें आहे. संपूर्ण प्रकरणाकडे पाहण्या-पूर्वीं तिकडे प्रथम दृष्टि वळविली तर अनुचित होणार नाहीं. ज्ञानदेव म्हणतात:—

निवृत्ति जया नांव । निवृत्ति जया बरव ।

जया निवृत्तीची राणीव । निवृत्तीची ॥ २-७०

माझ्या सद्गुरुचें नांव निवृत्ति (नाथ); संसारापासून निवृत्ति हीच त्यांची शोभा (बरव, बरवेपणा;) आणि ज्या निवृत्तीची राणीव म्हणजे राजसत्ता ही दखलेल निवृत्तीची, निवृत्तिमय, सांसारिक नव्हे. राणीव, राजसत्ता म्हणजे लोकांना लुटणारी, दुसऱ्याचे घेणारी, सामान्य संसारापेक्षां सांसारिक (आज-कालची बुवाशाही तशी आहे) पण निवृत्तिनाथांची राणीव तशा प्रकारची नव्हे. त्यांची सत्ता धेत नाहीं, देते, मोक्ष देते, आनंद देते, निवृत्ति देते.

वाचुनि प्रवृत्तिविरोध । का निवृत्तीचेनी बोध ।

आणिजे तैशा यादे । निवृत्ति नव्हे ॥ २-७१

ही ओवी जरा आंत शिरून पाहिली पाहिजे. माझ्या सद्गुरुच्या ठिकाणीं जी निवृत्ति आहे, जें समाधान आहे, तें त्यांचें आंगिक आहे, उसने आणलेलें नाहीं. कोणाला प्रवृत्तीचा विरोध करून निवृत्ति मिळाली असें म्हणतात. (म्हणजे प्रथम ते प्रवृत्तीनें बुजबुजलेले होते.) कोणाला निवृत्ति समजली, उमजली, पटली म्हणून ती प्राप्त झाली म्हणतात (म्हणजे तो निवृत्तीचा बोध प्रथम त्यांना नव्हता, ते अज्ञानांत होते हें उघडच झालें) अशा प्रकारें वादविवादानें,

लटपटीनें आणि खटपटीनें निवृत्ति प्राप्त करून घेणाऱ्यांची निवृत्ति ही माझ्या सद्गुरूची निवृत्ति नव्हे. हेंच जरा दृष्टांतानें स्पष्ट करतातः—

आपणा देऊनि राती । दिवसा आणी उन्नति ।

आणिका वारी निवृत्ति । नव्हे तैसा ॥ ७२

रात्र आपणाला देऊन म्हणजे रात्रीचा नाश करून (सूर्य) दिवसाला उदयाला आणतो; त्याप्रमाणें इतरांची (प्रवृत्ति) वारून, त्यांच्या प्रवृत्ति सर्व आपणाला देऊन मग आपण निवृत्ति म्हणून उरतो असा हा निवृत्ति नव्हे. निशेचा नाश करावा तेव्हां दिवसाचा उदय सूर्य करतो त्याप्रमाणें आपल्या प्रवृत्तीला जिावें तेव्हां निवृत्तिपणा गेणार तसा याला (माझ्या सद्गुरूला) आलेला नव्हे.

वोपसराचे बळ । घेऊनि मिरवी कीळ ।

तैसे रत्न नव्हे, निखळ । चक्रवर्ती हा ॥ ७३

वोपसराचें म्हणजे कोंदणाचें बळ मिळाल्यावर तेज मिरविणारे रत्न असते तसा हा (कोंडण असेल तरच प्रकाशित होणारा) नव्हे. हा चक्रवर्ती आहे, स्वयंप्रकाश आहे, याचें तेज निरुपाधिक आहे.

गगनही सून पोटी । जे चंद्राची पघळे पुष्टि ।

ते चांदणे तेणे उठी । आंग जयाचे ॥ ७४

सर्व गगन पोटांत घालून मग चंद्राची पुष्टि म्हणजे चांदणें जसें पघळतें म्हणजे पसरतें; त्या चांदण्याची शोभा त्या आकाशरूप उपाधीला व्यापून उरते आणि म्हणून चांदणें हें चंद्राचें आंगच होय.

तैसे निवृत्तिपणासी कारण । हाचि आपणया आपण ।

घेयावया फुलचि जालें घ्राण । आपुली द्रुती ॥ ७५

तसा निवृत्तिपणाला हा स्वतःच कारण आहे, त्याला बाह्य कारणाची, उपाधीची आवश्यकता नाहीं. जसें फूल स्वतःचा सुवास घेण्याला घ्राणरूप व्हावें त्याप्रमाणें हा सद्गुरू स्वतःचो निवृत्ति (ती त्याच्या ठिकाणीं होतीच) प्रकट करण्यापुरता सद्गुरूच्या भूमिकेंत गेला आहे. तो निवृत्तीमुळें सद्गुरू झालेला नव्हे; तर त्याच्या निवृत्तीनें दुसऱ्यांचें हित होतें, जगाचें कल्याण होतें, सुमुक्षुंचा उद्धार होतो. सद्गुरूची निवृत्ति ही स्वयंभू आहे.

ऐसे करणियाविण । स्वयंभ जे निवृत्तिपण ।

तयाने श्रीचरण । वंदिले ऐसे ॥ ७९

सद्गुरूचें निवृत्तिपण हें करणियाविण आहे. करणीचें म्हणजे कृत्रिम, करणियाविण म्हणजे अकृत्रिम, तेव्हां सारांश हा कीं, या निवृत्तिपणांत कृत्रिमता बिलकुल नाही. प्रकरणाच्या सुरवातीसथ म्हटलें आहे:—

मोडोनी मायाकुंजग । मुक्तिमोतियाचा बोगम ।

जेवविता सद्गुरु । निवृत्ति वंद ॥ ३

मायारूपी हत्तीचा मोड करून मुक्तिरूप मोठ्याचें जेवण आपणांस जेवावयास देणारा सद्गुरु निवृत्तिनाथ त्यांना मी चदन करतो.

राम यार्चेनि यिके । जो शिवातेरी गुन्वे जिके ।

आत्मा आत्मगुण देखे । आरिमा जिथे ॥ ६

सामर्थ्याचा प्रभाव पाहिला तर गुरूवांत (मोठेपणांत) शिवालाही निवृत्तिनाथ जिकतो. प्रत्यक्ष आत्म्याला जेव्हां आत्मसुख (स्वतःकडे पहाण्याचें सुख) घेण्याची इच्छा होते तेव्हां ते त्याला निवृत्तिनाथरूपी आरशांत पहावयास मिळते. आतां सद्गुरूचे एक फार मोठें लक्षण सांगतात:—

रागो जाता शिष्याते । गुरुपणही थाडिले गिते ।

तरी गुरूगौरव जयाते । साडीच ना ॥ १२

शिष्याचें रक्षण करण्यासाठी, शिष्याच्या कल्याणासाठी आपल्याजवळ स्थिर होऊन राहिलेलें गुरुपण देखील देऊन टाकण्याला जो मार्ग पुढें पहात नाही, तरीपण सद्गुरूच्या मोठेपणा ज्याच्यापासून याकिंचितही निवृत्त जात नाही. “ शिष्यात् इच्छेत् पराजय ” ही वृत्ति सद्गुरूची असते शिष्याची बोलवाला म्हणजे आपल्या गुरूवाचें सार्थक ही त्याची वृत्ति असते. गुरु शिष्याला निराळा किंवा कमी मानीतच नाही.

एकपण नव्हे मुन्यास । म्हणूनि गुरुशिष्याचे करुनि मिस ।

पाहणेचि आपली वास । पाहतसे ॥ १३

या सद्गुरूला गौरव कसे प्राप्त होतें पहा:—

लघुत्वाचेनि मुदले । बेसला गुरुत्वाचे सेले ।

नासुनि नाथिले । संदेव जो ॥ २०

बुवाशाहीतलें गुरु जाहिरातीचा भपका करतात, आपला मोठेपणा मिरवितात.

या सद्गुरूला जें गुरुत्व प्राप्त झालें आहे तें कष्टुत्वाच्या मुद्दलावर—आपणाकडे कढानपणा घेऊन प्राप्त झालेलें आहे. त्यामुलें गुरुत्वाच्या अग्रभागीं त्याला स्थान प्राप्त होतें. तो सदैव आहे, भाग्यशील आहे (तें बायाबापड्यांना, भोळ्यांखुळ्यांना चकवून फसवूनही नव्हे तर) जें नाथिलें, जें नाहीच, जे आंतिमय, जें मायिक तें नासून, त्याचा नाश करून. पोटभरू गुरु असतात ते जे “नाथिलें” त्याच्याच पाठोमागे लागलेले बरेड असतात. दुसऱ्यांच्या स्त्रिया गोळा करून आपण ब्राह्मी स्थितींत असल्याच्या गोष्टी ते षोलत असतात. तेव्हां असले उदरंभरू आणि शरीरपराश्रय लफंगे आमच्या संतकवींना मान्य नव्हते हें अगदीं उघड आहे. स्वरी ब्राह्मी स्थिति या सद्गुरूची असते. त्याचें वर्णन सुंदर अलंकारिक भाषेत ज्ञानदेव करतातः—

जीवपणाचेनि त्रासे । यावया आपुलीये दशे ।

शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशियाते ॥ २४

जीवपणाचा (त्या उपाधीचा सुद्धां) कंटाळा येऊन जेव्हां आत्मस्थिति प्राप्त करून घेण्याची इच्छा प्रत्यक्ष श्रीशंकराला उत्पन्न होते त्यावेळीं त्या आत्मस्थितीप्रत जाण्याचा मुहूर्त विचारण्यासाठीं याच श्रीनिवृत्तिनाथरूप जोशाकंड—ज्योतिषाकडे श्रीशंकर जातात. अशा प्रकारें प्रत्यक्ष शंकरापेक्षां अधिक मुक्त स्थितींत सद्गुरु निवृत्तिनाथ आहेत असे ज्ञानदेव सांगतात.

५ वाणी, भाषा, वाङ्मय यांच्या साहाय्यांनं ज्ञानाला सुरवात होते आणि तेंच ज्ञान परा कोटीला पोचलें कीं तेथें वाणीची धांव जाऊं शकत नाही, पण सुरवातीला वाणीचें ऋण मोठें असतें अशा प्रकारचें विवेचन तिसऱ्या प्रकरणांत करून चौथ्या प्रकरणांत ज्ञान आणि अज्ञान यांतील भेद सांगितला आहे. हा भेद सांगतांना अज्ञान, ज्ञान आणि ज्ञानमात्र असे तीन शब्द योजिले आहेत. अज्ञान पिऊन ज्ञान वाढतें पण अज्ञानाचा विनाश करण्याच्या कामांत गुंतलेले ज्ञान कोठवर वाढत जाणार ? त्याचें जीवन सुकीं अज्ञानाच्या नाशावर. तेव्हां अज्ञान संपलें कीं हें ज्ञानही संपुष्टांत आलेंच. म्हणून म्हटलें आहे.

तैसे पिऊनि अज्ञान । तंववरी वाढे ज्ञान ।

जंव अपुले निश्चन । नि.शेष साधे ॥ ४-१०

आणि असें झाल्यावर जें ज्ञान प्राप्त होतें त्याला वर्णनाच्या सोईसाठीं ज्ञानमात्र किंवा केवळ ज्ञान किंवा निखळ ज्ञान असें नांव दिलेलें आहे. त्याला

दृष्टांत देतांना म्हटलें आहे कीं चंद्राच्या सतराव्या कळेला (अमृतकळेला) पौर्णिमेला वाढण्याची व अमावास्येला मरण्याची भीति नाही; त्या कळेला क्षय नाही, वृद्धि नाही; पौर्णिमेनंतर वद्य प्रतिपदेची कळा येणारच; पण सतराव्या कळोनंतर वद्य प्रतिपदाही नाही आणि शुद्ध चतुर्दशीही नाही, पुनव नाही आवस नाही. तसें हें केवलज्ञान आहे, पण या ज्ञानाचें अधिक वर्णन करणें कठीण आहे, अशक्य आहे. तेजाला, प्रकाशाला अंधार जसा दिसतच नाही तसा या केवलज्ञानाला अज्ञानाचा पत्ताही नसतो. आणि जेथें सर्वत्र प्रकाशच भरला आहे तेथें त्याला प्रकाश म्हणून तरी काय म्हणावयाचें? पण तसें म्हणतां येत नाही म्हणून तो प्रकाशाचा अभाव नव्हे, म्हणून अभाव-शून्य-सिद्धांत, मात्र खरा ठरणार नाही. शून्यवाद खोटा आहे.

पांचव्या प्रकरणांत सच्चिदानंद या संयुक्त शब्दाची फोड करून सांगितली आहे व ती मोठी मार्मिक आहे.

सत्ता प्रकाश मुख । या तिही उणे लेख ।

जैसे विखणेंचि विख । विखा नाही ॥ १

सत्ता (सत्) प्रकाश (चित्) आणि मुख (आनंद) मिळून हा सच्चिदानंद शब्द परमात्म्याला लावतात, पण या तिहींनाही तूं (उणे लेख) कमी समज; म्हणजे या शब्दांनीं परमात्म्याची यथार्थ कल्पना होत नाही. असत् याचा नाश करणारी ती सत्ता, जडाच्या उलट तें चित् आणि दुःखाच्या उलट तो आनंद या तीन्हीं शब्दांना उणे, कमी, पूर्ण अर्थ न दाखविणारे समजण्याचें कारण या तीन्हीमुळे त्यांचे प्रतियोगी शब्द ध्यानांत येतात आणि, ते नव्हेत ते हे, असे जरासे अभावरूप वर्णन या शब्दांच्या साहाय्यानें होतें. पण परमात्म्याचें असें वर्णन हें कांहीं पूर्ण नव्हे; त्याच्या वर्णनाचा हा प्रयत्न आहे. तीन गोष्टी सांगितल्या असल्या तरी त्यांनीं दर्शविलेला वस्तुपदार्थ हा एकरूपच आहे. विपाला विष बाधत नाही, तें दुसऱ्याला बाधतें, त्याप्रमाणें परमात्मा एक आहे त्याला हे अनेकरूप वर्णन बाधत नाही. अनेकरूप वर्णन हें उणें आहे, पण तें एकरूप परमात्म्याला बाधत नाही; त्यानें परमात्म्याला उणेंपणा येत नाही. याळा दृष्टांत मोठा समर्पक असा कापूराचा दिळा. त्यांतील मर्म वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

उजाळ द्रुति मार्व । या तिहीं तिही उणीव ।
 हे देखिजे सावेव । कापुरीं एके ॥ ३
 आगे कीर उजाळ । की उजाळ तोचि मवाळ ।
 कीं दोन्ही ना परिमळ—मात्रचि जे ॥ ४
 ऐसे एके कापरपणी । तिन्ही डये तिन्ही उणीं ।
 यापरी आटणी । सत्त्वादिछांची ॥ ५
 एन्हवी सच्चिदानंदभेदे । चालिली तिन्ही पदे ।
 परी तिन्ही उणी आनंद । केली येणे ॥ ६

आणि हेंही स्पष्ट करण्यासाठीं सांगतात:—

सत्ताचि मुखप्रकाश । प्रकाशचि सत्ता उल्हास ।
 हे न निवडे, मिठासु । अमृती जेवी ॥ ७

सत्ता म्हणजे मुख आणि प्रकाश (सत् म्हणजेच आनंद आणि चित्)
 प्रकाश (चित्) म्हणजेच सत्ता (सत्) आणि उल्हास (आनंद) या तीनहींत
 निरनिराळीं निवड करतां येत नाहीं; ज्याप्रमाणें अमृतांत मिठांश, म्हणजे
 गोडपणा (खारटपणा नव्हे; हिंदी शब्द मिठा, मिठाई, हा लक्ष्यांत घ्यावा) हा
 निराळा काढतां येत नाही. आणखी दोन दृष्टांत देऊन पुढें सांगतात:—

तैसे असताचिया व्यावृत्ति । सत म्हणो आले श्रुति ।
 जडाचिया समाप्ति । चिद्रूप ऐसे ॥ १०
 दुःखाचेनि सर्व नाशे । उरले ते मुख ऐसे ।
 निगदिले निःश्वासे । प्रभुचेनि ॥ ११

तेव्हां हा सच्चिदानंद शब्द अन्यव्यावृत्तिसिद्ध असल्यामुळे परमात्म्याचा वाचक
 होऊं शकत नाही.

म्हणोनि सच्चिमुख । हे बोल वस्तुवाचक ।
 नव्हेति, हे शेष । विचारांचे ॥ १२

तेव्हां हे तीनही शब्द परमात्म्याचे वाचक नव्हेत पण त्याचा विचार
 करावयास लावतात आणि मग ते मौन धारण करतात. कां ? कारण फार
 मजेश्वर आहे.

जें जें बोलिजे ते ते नव्हे । होय ते तंव न बोलेवे । २६

अभावरूप वर्णन तें भावरूप कसें होणार ? पण भावरूप जें आहे तें अनुभवाकें

लागते, शब्दांनीं त्यांचें वर्णन करावें तर आमच्या विचारांच्या मानवी शब्दांना तें करतांच येत नाही.

मुखाआंतोनि निघणे । तें मुखिये मुखे तेंणे ।

हे मुखमात्रचि मा कोणे । अनुभवावे ॥ ३५

काहीं सुखें कशीं असतात तें सांगतांच येत नाही.

रूप नाही तें लावण्य । अंग नुठी तें तारण्य ।

क्रिया न फुटे तें पुण्य । कैसे असे ॥ ४६

कां वाद्यविशेषाची सृष्टि । जे जन्म नेधे दृष्टी ।

तें नाटु ऐसी गोष्टी । नादाचिजोगी ॥ ४८

अशा प्रकारें या शब्दांच्या पलीकडच्या गोष्टी आहेत त्यांच्याचसंबंधीं श्रुति नेति नेति म्हणतात.

पांचव्या प्रकरणाचे शेवटीं शब्दावद्दल सामान्यपणं म्हटलें आहे.

आणि पुढिला कां आपणापे । वस्तु विसराचेनि हातें हारपे ।

मग शब्देचि घेपे । आठऊनिया ॥ ६७

आपली स्वतःची (आपणापे) वस्तु किंवा दुसरी (पुढील) वस्तु जेव्हां विस्मरण होऊन नाहीशी होते त्या वेळीं शब्दाच्याच साहाय्यानें तिचे स्मरण होऊन ती परत आपल्या हातीं येते.

येतुलियाही परांते । चागापे नाही शब्दांते ।

जरी स्मारकपणे कीर्तांते । मिरवी हा जगी ॥ ६८

यापलीकडे (स्मरण करून देण्यापलीकडे) शब्दाच्या ठिकाणीं कसलाही चांगुलपणा नाही. परंतु स्मारकपणामुळे (स्मरण करून देण्याच्या शक्तीमुळे, शब्दावरून शब्द आठवतो) हा जगांत कीर्तिमान् होऊन मिरवतो. असा हा शब्द त्याचें ज्वंडन किंवा निरसन सहाय्या प्रकरणांत केलें आहे.

बाप उपेगी वस्तु शब्दु । स्मरणगानी प्रसिद्धु ।

अमूर्ताचा विशदु । आरिसा नव्हे ॥ ६-१

शब्द ही अतिशय (बाप) उपयोगी वस्तु आहे. कारण स्मरण करून देण्याबद्दल त्याची प्रसिद्धी आहे. परंतु स्मरणदानापलीकडे त्याला महत्त्व नाही अमूर्ताचा, परब्रह्माचा, शब्द कांहीं आरसा होऊं शकत नाही; शब्दानें परब्रह्म आकळता येत नाही. आणि याच सिद्धांताचें स्पष्टीकरण या सहाय्या प्रकरणांत

विस्तृतपणें केलेलें आहे. शब्द शक्तिमान् आहे पण त्याच्या शक्तीला मर्यादा आहे.

विधि निषेधाच्या वाटा । दाविता हाचि दिवटा ।

बंध मोक्ष कळिकटा । शिष्ट हाचि ॥ ५

विधि आणि निषेध दाखविणारा दिवा म्हणजे हा शब्द; बंध आणि मोक्ष यांचें कळिकट म्हणजे भांडण यानेंच उपस्थित केलेलें आहे. (तो सर्व शाब्दिक वाद आहे.) याच्या साहाय्यानें हुशार लोक केवढाले चमत्कार करतात, खऱ्याचें खोटें करतात, खोड्याचें खरें करतात. (चक्रीलीचें चातुर्थ आणि अर्थ लावण्याचें चातुर्थ इत्यादि गोष्टी येथें लक्षांत घ्याव्या) शब्दाची गंमत पहा:—

हा अवियेच्या आर्गी पडे । तें नाथिलें ऐसें रुढे ।

न लाहिजे तीन कवडे । साच वस्तु ॥ ६

जेव्हां हा (शब्द) अवियेचा पक्ष घेतो तेव्हां जें खरोखर नाही (नाथिलें) तें रूढ करतो, त्यालाच महत्त्व येतें, खोड्याला किंमत चढतें आणि जी खरी (साच) वस्तु आहे तिची तीन कवड्याही कोणी किंमत करीत नाही. तथापि साहाय्य आत्मवियेचे । करावया आपण वेचे ।

गोमटे काय शब्दाचे । एकैक वानूं ॥ ११

आत्मवियेचें, आत्मज्ञानाचें साहाय्य करण्यासाठी, हा शब्द स्वतःचें शरीर वेंचतो, म्हणजे आत्मविद्या प्राप्त झाली कीं शब्दाचें काम संपलें, असे या शब्दाचे एकैक उत्तम (गोमटे) गुण किती वर्णन करावेत ? आत्मवियेजवळ शब्दाचें काम नाही आणि अविद्या शब्दानें नासण्याची गरज नाही

अहो हें किती बोलावे । अविद्या रचिली अभावे ।

आतां काय नाशाचें । शब्द येणे ॥ ५५

अविद्या मुळीं अभावावर रचिलेली आहे. तेव्हां अविद्या म्हणजे जें खरोखर नाही त्याचें ज्ञान. नाही तें नाहीसं करण्याला शब्द तरी हवेत कशाळा ? तेव्हां जेथे खरोखर केवळ ज्ञान आहे तेथे शब्दाला वाव नाही. ज्ञानमात्राव्यतिरिक्त ज्ञान आणि अज्ञानें जी आहेत तीं शब्दांवर अवलंबून आहेत पण केवळज्ञानापुढें त्यांना किंमत नाही. चित्रांत काडलेलें अरण्य जसें खरें अरण्य नव्हे त्याप्रमाणें शाब्दिक ज्ञान म्हणजे ज्ञान नव्हे;

एवं शब्दैकजीवने । बापुर्डी ज्ञाने अज्ञाने ।

साचपणे बने । चित्रींची जैशी ॥ १०१

सहाय्या प्रकरणांतील हें शब्दखंडन फारच मार्मिक आणि ग्रंथकाराच्या कुशाग्रबुद्धीचें निदर्शक आहे.

६ ज्ञानेश्वरींतील तेरावा अध्याय जसा ज्ञानदेवाच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा, कवित्वाचा, आणि तत्त्वज्ञानपारंगततेचा अत्युत्कृष्ट नमुना आहे तसेंच अमृता-नुभवांतील सातवें प्रकरण आहे. यांत अज्ञानाचें खंडन केलेलें आहे. त्याची ज्ञानदेवाच्या शब्दांत येथें थोडी दिशा दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. तत्त्व-जिज्ञासूंनीं हें प्रकरण वरचेवर वाचून त्याचें अंतरंग आत्मसात् केलें पाहिजे. प्रकरणाची प्रस्तावना पहा:—

आणि ज्ञानही जे म्हणिजे । ते अज्ञानचि पा दुजे ।

एक लपवृनि दाविजे ! एक नव्हे ॥ ६

यापुढें “अज्ञान ” शब्दावर मोठी मजेदार कोटी केली आहे. ज्ञान आणि अज्ञान एकत्र असणें शक्य नाहीं. कारण जेथें अज्ञान असेल तेथें सर्वच अज्ञान (नेण) असलें पाहिजे

अज्ञाने जेथ असावे । तेणे सर्व नेण व्हावे ।

ऐसी जाति स्वभावे । अज्ञानाची ॥ ९

तेव्हां जेथें अज्ञान आहे तेथें अज्ञान आहे असें जर कळेल तर तें ज्ञान होईल आणि त्याला अज्ञान म्हणणें म्हणजे विरोधात्मक होईल.

या लागीं जरी अज्ञान । करील आपुले ज्ञान ।

हे म्हणतखेवों घेववी मौन । विरोधचि ॥ १३ ॥

आणि म्हणून आत्म्याच्या ठिकाणीं अज्ञानाचा संभव नाहीं आणि (आठवें प्रकरण) अज्ञानाची कल्पना ज्यामुळें उद्भवली त्या ज्ञानाचाही संभव नाहीं; तर आत्मा केवळ ज्ञानमय आहे; अज्ञानसूचक ज्ञान त्याच्या ठिकाणीं आहे असें म्हणणें आणि त्याच्या ठिकाणीं अज्ञान आहे असें म्हणणें सारखेंच. आत्मा आणि अज्ञान यांचा संबंधच नाहीं. हें तत्त्व अनेक सुंदर दृष्टांत देऊन स्पष्ट करतात:—

एव्हवीं तरी आत्मया—। माजी अज्ञान असावया ।

कारण म्हणतां न्याया । चुकी येईल कीं ॥ २४

अज्ञान तममेंळणी । आत्मा प्रकाशाची खाणी ।
 आतां दोहीं मिळणी । एकी कैशी ॥ २५
 स्वप्न आणि जागर । आठव आणि विमर ।
 इये युग्मे एका हार । चालती जरी ॥ २६
 शीता तापा एकवट । वाहे वस्तीची वाट ।
 कां तमे बांधिजे मोट । सुर्य रश्मींची ॥ २७ ॥
 नाना राती आणि दिवो । येती एके ठायीं राहो ।
 तै आत्मा जिणे जीवो । अज्ञानाचेनी ॥ २८ ॥
 हे असो मृत्यु आणि जिणे । इये शोभती काय मेहुणे ।
 तरी आम्हेनि अमणे । अज्ञानेसीं ॥ २९ ॥

अज्ञानाच्या या अर्थाने तार्किक विवेचनांत, ज्या वस्तूच्या ठिकाणीं अज्ञान आहे ती वस्तु अज्ञान आहे असें म्हणतां येणार नाहीं (कारण ती वस्तु स्वतःच अज्ञान असेल तर ती आहे असें “ज्ञान” कसें होणार ?) आणि अज्ञानाचें कार्य (परिणाम) म्हणजे अज्ञान म्हणतां येणार नाहीं, हे दोन सिद्धांत मोठ्या कुशळतेनें प्रस्थापित केलेले आहेत; म्हणजे अज्ञान हें काय हें त्याच्या कार्यापासून किंवा कारणापासून समजावयाचें असें धरलें तर तें कारण किंवा कार्य अज्ञानरूप असतां उपयोगी नाहीं. तत्त्वज्ञानविवेचनांत शब्दाचाची कसरत करण्याची ज्यांना संवय आहे त्यांनाच या विवरणांत खोल जातां येईल पण येथें फक्त उल्लेखापलीकडे त्यासंबंधीं अधिक कांहीं म्हणणें अप्रासंगिक होईल. असो, अशा प्रकारें अज्ञान म्हणून वस्तु आहे हें समजणें हा ज्ञानाचा भाग असल्यामुळे, अज्ञान ही जी वस्तु तिचें विवेचन केलें तर ती प्रत्यक्ष हातीं लागत नाहीं, कारण ती अभावरूप आहे, असें ज्ञानदेवाचें म्हणणें आहे. खालील ओवी या बाबतींत लक्षांत ठेवावीः—

तेमा चिन्मात्रीं चोखडा । भलतेमा अज्ञानाचा झाडा ।
 घेतला तन्ही पवाडा । येईल काई ॥ ७३ ॥

अमृतानुभवाच्या उच्च भूमिकेवरून नव्हे तर सामान्य व व्यावहारिक भूमिकेवरून केलेलें अज्ञानाचें वर्णन ज्ञानेश्वरी अध्याय १३ (६५६ ते ८४७) येथें वाचकांनीं पहावें.

अज्ञानाचा प्रतियोगी शब्द ज्ञान हाही आत्मरूपाच्या ठिकाणी संभवत नाही
अशी आठव्या प्रकरणाची (ज्ञानखंडन) सुरुवात केली आहे.

तैसें आमुचेनि नांव । अज्ञानाचे ज्ञानही नव्हे ।

आम्हांलागी गुरुदेवे । आम्हीच केलो ॥ १

आणि केवळ ज्ञान जे आहे ते शब्दांनीं कसें सांगवें ? पुढील रसरशीत
ओवी वाचून अंतःकरण आश्चर्याने धक होऊन जाते:—

किंवहुना श्रीनिवृत्ति । ठेविले अगो जया न्यति ।

ते काय देऊं हाती । वाचेचिया ॥ ८ ॥

आमचे सद्गुरु निवृत्तिनाथ यांनीं ज्या स्थितीचा अनुभव आम्हांला आणून
दिलेला आहे ती वाचेच्या हातीं आम्ही कशी द्यावी ? शब्दांच्या साहाय्याने
तिचे वर्णन कसें करावे ? ते अशक्य आहे. ती स्थिति अशी आहे कीं तेथे
अज्ञानाची उभे राहण्याची छाती नाही.

अज्ञानाचा प्रवर्तु । नाहीं जया गावाआतु ।

तेथ ज्ञानाची तन्ही मातु । कोण जाणे ॥ १०

म्हणोनि अज्ञान नाहीं । तेथेचि गेल ज्ञानही ।

आता निमिपोन्मिषा दोहीं । ठेली वाट ॥ १२

येथे निमेष, उन्मेष म्हणजे अज्ञान व ज्ञान असा अर्थ लक्षणेने ध्यावयाचा.
जेथे अज्ञान नाही तेथे ज्ञानही नाही आणि म्हणून ज्ञानही नाही आणि
अज्ञानही नाही.

आणि जाणे तोचि नेणे । नेणे तोचि जाणे ।

आतां के असणें जिणें । ज्ञानाज्ञाना ॥ १८

अशा प्रकारे हे थोडक्यांत ज्ञानखंडनाचे प्रकरण आहे. सातव्या प्रकरणांत
अज्ञानाचे विस्तृत खंडन केलेले आहे त्यांतच ज्ञानखंडनाचे कार्य बहुतेक
साधले आहे म्हणून आठवे प्रकरण येवढे छोटे झालेले आहे हे विचारी वाच-
कांच्या लक्षांत आल्यावाचून राहणार नाही.

नवव्या प्रकरणांत जीवन्मुक्त स्थितीला पोहोचलेल्या परमहंसांचे वर्णन
केलेले आहे आणि ते मोठे प्रसन्न आणि आल्हाददायक आहे. या स्थितीचे
वर्णन करणेंही किती कठीण आहे ते पुढील ओवींत सांगितले आहे.

वाच्यजात खाऊनो । वाचकत्वही पिऊनि ।

टाकली निर्दजोनी । परा येथे ॥ ६४

वाच्य आणि वाचक दोहोंनाही खाऊन पिऊन टाकल्यामुळे (वाच्य ही उरले नाही व वाचकही उरले नाही म्हणून) परा वाणी निराश्रित होऊन या ठिकाणी झोंप घेत पडली आहे. आणि अशा या स्थितीत सद्गुरूने आपणांला पोंचविले म्हणून ज्ञानदेव आनंदोद्गार काढतातः—

शिवा शिवा समर्था स्वामी । येवढीये आनंदभूमी ।

घेपे दीजे एके आम्ही । ऐसे केलें ॥ ६५

आणि अशा आनंदभूमीवर आणून सोडणाऱ्या सद्गुरूला ज्ञानदेव अभिवादन करून हे नववे प्रकरण संपवितात. दहावे म्हणजे शेवटचे प्रकरण, लिहिलेल्या ग्रंथाचे कर्तृत्व आपले नव्हे हे सांगण्यासाठी, ब्रह्मार्पणमस्तु म्हणण्यासाठी, ग्रंथपरिहारासाठी लिहिलेले आहे. या ग्रंथाची रचना निवृत्तिनाथाच्या कृपेमुळे झाली, त्यांत माझे कांही नाही हे ज्ञानदेव वरचेवर सांगतात. पण सद्गुरूच्या कृपेमुळे हे अमृतानुभव जगालाही लाभले यांत शंका नाही. ज्ञानदेव म्हणतात, मी नवीन कांही सांगितलेले नाही. आणिक नवीन सांगावयाचे तरी काय ?

आम्ही बोलिलो जे कांही । ते प्रकटचि असे ठाई ।

मा स्वयंप्रकाशा काई । प्रकाशाचे बोलें ? ॥ ८

जे स्वयंप्रकाश आहे त्याला शब्द काय प्रकाशांत आणणार ?

या कारणे मियां । गौप्य दाविलें बोलोनिया ।

गेमे नाही आपसया । प्रकाशुचि ॥ १४ ॥

आम्ही कांही हे गुप्त असे सांगितलेले नाही. हे सर्व उघड आहे. विचार केला की आपोआप पटण्यासारखे आहे. आमची स्थिति कशी आहे ?

आणि पूर्ण अहंता वेठलो । सैघ आम्हीच दाटलों ।

मा लोपलों ना प्रकटलों । कोणा होउनी ॥ १५

येथील “ पूर्ण अहंता ” हा शब्द फार गंभीर आहे. अहंतेचे रूपांतर ब्रह्मास्मि या महावाक्यांत होणे. पूर्ण अहंतेच्या ताव्यांत जाणे अशी कोटी ज्ञानदेव या ठिकाणी करतात. आपले (म्हणजे आत्म्याचे, परमात्म्याचे) वर्णन आपणच कशाला करावयाचे ? म्हणूच उगेपणा, मौन उत्तम. ज्ञानदेव सांगतात.

म्हणोनी माझी वैखरी । मौनाचेही मौन करी ।

आणि अशा प्रकारें जेथें दक्षोपनिषदे पुढें उभीं राहण्याला भितात अशा तऱ्हेचें आश्चर्यकारक आत्मज्ञान या अपूर्व ग्रंथांत ज्ञानदेवांनीं मराठी वाचकांना त्यांनीं जीवन्मुक्त व्हावें म्हणून दिलेलें आहे

ज्ञानदेवो म्हणे श्रीमंत । हें अनुभवामृत ।

सेवोनि जीवन्मुक्त । हेचि होतु ॥ १९

अशा प्रकारें अनुभवामृत

परी अमृताही उठी लाळ । अमृते येणे ॥

असें आहे. अमृताच्या तोंडालाही पाणी सुटेल असें हें अनुभवामृत आहे हें वर्णन खरोखर अगशीं यथार्थ आहे. या अमृतानुभवांत ज्ञानदेवांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे.

यया लागीं हें बोलणें । अनुभवामृतपणें ।

स्वानुभूतिपरिगुणे । वोगरलें ॥ २४

जोंपर्यंत याचा स्वाद घेतला नाही तोंपर्यंतच

आणि मुक्त मुमुक्षु बद्ध । हें तंववरी योग्यताभेद ।

अनुभवामृतस्वाद । विरुद्ध जंव ॥ २५

याचा स्वाद घेतला आणि हें अंगांत मुरकें कीं मग मुक्त स्थिति हीच नित्य स्थिति होऊन राहील.

अशा प्रकारें ज्ञानदेवांच्या या अलौकिक ग्रंथाचा परिचय करून देण्याचा हा प्रयत्न केला. हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्याही वरच्या भूमिकेवर आहे आणि त्या अद्भुत ग्रंथावरही उज्वलता मिरवतो असें म्हणण्यापलीकडे त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. आमच्या जवळ तर याचें यथोचित वर्णन करण्याला शब्द नाहीत हें प्रांजलपणें सांगितकें पाहिजे. हा ग्रंथ मराठी वाङ्मयाच्या रत्नभांडारांतील कोहिनूर आहे हें म्हणणेंही उणें पडेल कारण कोहिनूर कितीही मूल्यवान् असला तरी निर्जीव आहे. तेव्हां याचें वर्णन करावयाचें म्हणजे अमृतानुभवासारखा अमृतानुभव असेंच करावयाचें. मराठी वाङ्मयाला या ग्रंथानें थोर पदवी आणून दिलेली आहे. ज्ञानेश्वरी हा मराठी वाङ्मयाचा हिमालय पर्वत समजला तर अमृतानुभव हें त्या हिमालयावरचें अत्युच्च असें गौरीशंकर शिखर आहे. हा ग्रंथ सर्व तीर्थयात्रा संपवून परत आल्यावर ज्ञानदेवांनीं लिहिला

आणि निवृत्तिनाथाचेही धन्यवाद घेतलें. अमृतानुभवाचें श्रवण केलेल्या लोकांनीं ज्ञानदेवाला “अकरावा अवतार” मानलें यांत नवल करण्यासारखें कांहीं नाहीं. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेनें ज्ञानदेवांची योग्यता अत्यंत थोर आहे हें सर्वांना पटलें. अमृतानुभवाच्या रचनेमुळे ते खरोखर सिद्ध पुरुष आहेत अशी सर्वांची खातरजमा झाली. या ग्रंथाचा अभ्यास अधिक झाला पाहिजे. याची उज्वलता आपल्या अंतःकरणांत प्रकाशाची ज्योत कायमची उत्पन्न करण्याला समर्थ आहे. या ग्रंथाच्या रचनेनंतर थोड्याच कालानें ज्ञानदेवांनीं समाधि घेण्याचा विचार केला; तो विषय अन्यत्र वर्णन केलेला आहे.

भाग दहावा

ज्ञानदेवांची काव्यसंपदा

माझा मराठाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातेंही पैजा जिके ।

ऐसीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥ झा. ६—१४

जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचें रंग थोडे ।

वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनी ॥ १५ ॥

एका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा ।

बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां ॥ १६ ॥

सहजें शब्दु तरी विषो श्रवणाचा ।

परी रसना म्हणे रसु हा आमुचा ।

घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल ॥ १७ ॥

नवल बोलतीये रेखेची वाहणी ।

देखतां डोळ्यांही पुरों लागे धणी ।

ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥ १८ ॥

जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धांवे बाहिरें ।

बोलु भुजांहीं आविष्करे । आर्लिगावया ॥ १९ ॥

पेशीं इंद्रियें आपुलालिया भावीं ।

झोंबती परि तो सरिसेपणेंचि बुझावी ।

जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकर ॥ २० ॥

तैसें शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण ।

पाहातयां भावज्ञां फावती गुण । चिंतामणीचे ॥ २१ ॥

हें असो तया बोलांचीं ताटें भलीं । वरी कैवल्यरसें वोगरलीं ।

ही प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासी ॥ २२ ॥

ज्ञानी, योगी, द्रष्टा, सत्पुरुष, या सर्व नात्यांनीं ज्ञानदेवांची योग्यता अपूर्व आहे व गेल्या साडेसहाशें वर्षांत तीं पिढ्यान्पिढ्या मान्य झालेली आहे. महाकवींची नांवें घेतलीं तर त्यांत ज्ञानदेवाचा नामनिर्देश अवश्य झाला

पाहिजे. “ भावाची संपत्ति ” आणि “ रसाची उन्नति ” ही त्यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथांत फार उत्कृष्टपणे प्रकट केलेली आहे. शांत रसासारखा रस शृंगारापेक्षां मधुर करून दाखविण्याचा आश्चर्यकारक पराक्रम तर त्यांनीच केलेला आहे. “ आठां रसांची वोवाळणी ” करावी अशा थाटाचा शांत रस त्यांनी उभा केलेला आहे; आणि त्याबरोबरच इतर आठही रसांचा सन्मान केला आहे. आणि हे सर्व त्यांनीं तेराव्या शतकांत मराठीत केलें. मराठी अक्षरें अशीं रसयुक्त त्यांनीं गुंफिकेकीं आहेत कीं माधुर्यांत काय आणि अमरत्व देण्यांत काय त्यांनीं प्रत्यक्ष अमृताशीं पैज जिंकावी. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ वाचल्यावर कोणत्याही संस्कृत पंडितानें किंवा दुसऱ्या भाषेंतील पंडितानें आदरानें मस्तक नम्र करावें अशी काव्य-संपत्ति आणि विचारसंपत्ति तीत ज्ञानदेवांनीं ओतलेली आहे. या दोन्ही संपदेंत ज्ञानदेव हे कुबेर आहेत. काव्यसंपदेकडे दृष्टि फेकली तर रस आणि भाव, गुण आणि रीति, शब्दालंकार आणि अर्थालंकार, आणि काव्याला महत्त्व देणारा ध्वनि या सर्वांत त्यांचें असामान्य प्रभुत्व दिसून येतें.

निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा । सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।

हे त्यांच्या काव्यकन्येचें निःसंशय वर्णन होईल.

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकौररलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिंच विदंति ॥

हे भोजदेवानें दिलेले काव्यवर्णन ज्ञानदेवांना लागू पडते इतकेच नाही तर जरासें फिकट वाटतें. कारण ज्ञानेश्वरीत जो थाट आहे, जी प्रसन्नता आहे, जें प्रकाशबाहुल्य आहे, अंतःकरणाला खलबलवून टाकण्याचें जें सामर्थ्य आहे त्याचा समावेश या शास्त्रीय व्याख्यांत होणार कसा ? संस्कृतांत कालीदास किंवा त्यानंतर झालेला जयदेव आणि ज्ञानदेवानंतर झालेला जगन्नाथ पंडित यांच्या वाणीत जें माधुर्य आहे त्याचें स्मरण ज्ञानेश्वरी वाचतांना पदोपदीं होतें. त्यांच्या विचारसंपदेचा, तत्त्वज्ञानाचा, शिकवणीचा, संदेशाचा विचार अन्यत्र या ग्रंथांत केलेला आहे. या भागांत त्यांच्या काव्यसंपदेचें निदान ओझरतें दर्शन वाचकांना व्हावें असा प्रयत्न केलेला आहे. काव्य या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरीचें महत्त्व प्रकट करण्याला निराळा ग्रंथ एखाद्या साहित्यकोविदाला लिहावा लागेल. विचार-संपदेंत तर त्यांच्या शेंकडों ओग्या अशा आहेत कीं त्या प्रत्येकीवर विवेचनात्मक निबंध लिहितां येतील. ज्ञानदेवांना आपल्या काव्यशक्तीची जाणीव होती व

ग्रंथाचें अंतरंग म्हणजे विचार व अनुभव यांची संपदा न कळणारे या काव्यामुळे आनंदित होतील असा स्पष्ट उल्लेखही त्यांनीं केलेला आहे.

ज्ञानदेवांना साहित्यशास्त्र उत्तम अवगत होतें हें अगदीं स्पष्ट दिसतें. ज्ञानेश्वरीत मुख्य रस शांत हा आहे व हा रस रंगवितांना आपण शृंगारालाही मार्ग पाडलें आहे असें ज्ञानदेव सांगतात आणि तें सर्वथैव सत्य आहे. अकराव्या अध्यायांतील पुढील सुरवातीच्या ओव्या या संबंदांत उल्लेखनीय आहेत.

आतां यावरी एकादशी । कथा आहे दोन्ही रसीं ।

येथ पार्था विश्वरूपेंसी । होईल भेटी ॥ १

जेथ शांताच्या घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणेरा ।

आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥ २

यावरून ज्ञानेश्वरी हें शांत रसाचें घर असून अकराव्या अध्यायांत त्याकडे अद्भुत रस हा पाहुणा आलेला आहे, आणि पंक्तीला (जेवणाचे वेळीं) बसलेल्या इतर रसांचाही योग्य मान ठेवलेला आहे असें होतें. पाहुणेरा आणि पांतिकर या शब्दांवरून पुढील दृष्टांत सहजच सुचलाः—

अहो वधूवरांचिये मिळणीं । जैशी वऱ्हाडियांही लुगडीं लेणीं ।

तैसे देशियेच्या सुखासनीं । मिरवले रस ॥ ३

देशीयेच्या म्हणजे मराठीच्या सुखासनावर नऊ रस मिरवत आहेत असें ज्ञानदेव सांगतात. शांत आणि अद्भुत या दोन्ही रसांची सिद्धता या अध्यायांत कशी झाली आहे त्याचें वर्णन पहा.

परि शांतान्भुत बरवे । जे डोळीयांच्या अंजळीं घ्यावे ।

जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेवां ॥ ४

ना तरी अंवसेच्या दिवशीं । भेटली बिंबे दोन्ही जैशीं ।

तेवीं एकवळा रसीं । केला येथ ॥ ५

मीनले गंगेयमुनेचे ओघ । तैसें रसां जाहलें प्रयाग ।

म्हणोनि सुस्नात होत जग । आघवें येथ ॥ ६

मार्जी गीता सरस्वती गुप्त । आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त ।

यालागीं त्रिवेणी हे उचित । फावली बापा ॥ ७

एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थी रिघतां सोपारें ।

ज्ञानदेव म्हणे दातारें । माझेनि केलें ॥ ८

तीरें संस्कृताचीं गहने । तोडोनि मन्हाठिया शब्दसोपानें ।
रचिलीं धर्मनिधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥ ९

[अन्वयः—श्री निवृत्तिदेवें संस्कृताचीं गहनं तीरें तोडोनि धर्मनिधानें मन्हाठिया शब्दसोपानें रचिलीं.]

म्हणोनि भलतेणें येथ सद्भावे नाहावें । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें ।
येतुलेनि संसारासी द्यावे । तिळोदक ॥ १०

येथें केलेलें प्रयागमाधव हें रूपक किती हृद्य व सांग आहे हें रसिक वाचकांच्या
लक्ष्यांत येईलच. अशा प्रकारें रससिद्धता या ज्ञानेश्वरींत उत्तम झालेली आहे.

हें असो. ऐसे सावयव । एथ सासिन्नले आथी रसभाव ।
तेथ श्रवणमुखाची राणीव । जोडली जगा ॥ ११
जेथ शांताद्भुत रोकडे । आणि येरां रसां पडप जोडे ।
हें अल्पचि परी उघडें । कैवल्य येथ ॥ १२

ज्ञानेश्वरींत मुख्य असलेल्या शांत रसाच्या परिपोषासंबंधी चौथ्या अध्यायाच्या
बोवटीं म्हटलें आहेः—

जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची वोवाळणी ।
जो सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जर्गी ॥ २१२
तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मन्हाटे बोल ।
जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥ २१३

अशा तऱ्हेनं काव्यांत जसा एक रस मुख्य असतो तसा ज्ञानेश्वरींतही एका
रसाचा अत्यंत हृदयंगम परिपोष झालेला आहे. रसाच्या साहाय्यानें विवेक
शिकविणें हेंच काव्याचें कार्य आहे आणि म्हणून ज्ञानेश्वरी हें अत्यंत उत्कृष्ट
काव्य आहे.

सहजे मलयानिलु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु ।
आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥ २१९
तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादे जिव्हेतें नाचवी ।
तेवींच कानांकरवीं । म्हणवी बापु माझा ॥ २२०
तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणे ।
आणि संसारदुःख मूलवणें । विवृतीविणें ॥ २२१

तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां ।

एथ मोक्ष असे आयता । श्रवणाचिमाजीं ॥ २२३

तेव्हां भक्ता या आश्चर्यकारक काव्योद्यानांत आपण कांहीं वेळ भ्रमण करूंया.

२ ज्ञानदेवांनीं वरचेवर नऊ रसांचा उल्लेख केलेला आहे. शांत रसाबद्दल बोलतांना “कीजे आठा रसांची वोवाळणी” असा तो आपण वर्णन केल्याचें ते सांगतात. तेव्हां भक्ति हा दहावा रस ते समजत नव्हते हें स्पष्ट आहे. हा रस निराळा समजावा असा आजकाल कित्येकांचा दृष्ट आहे. हा दृष्ट सर्व संस्कृत साहित्यपंडित आणि ज्ञानदेव, रघुनाथ पंडित इत्यादिकांच्या अभिप्राया-विरुद्ध आहे. भक्ति हा शृंगाराचा प्रकार आहे. पण शृंगार रसाकडे पाहून नाकें मुरडणाऱ्यांना भक्ति म्हणजे शृंगार असं म्हणणें आवडत नाही. शृंगार रसाला नाकें मुरडणाऱ्यांना काव्य समजत नाहीं हें उघड आहे. शृंगार म्हणजे चावटपणा, फाजीलपणा, बीभत्सता किंवा अश्लीलता नव्हे ही गोष्ट काव्यशास्त्रज्ञांना पूर्ण संमत आहे. भक्ति निराळा रस समजत नसाल तर निदान त्याला शांत रसांत घाला असा कित्येकांचा हेका आहे. शांत रसाचा स्थायी भाव निर्वेद (वीट येणें, कंटाळा येणें, संसार सोडण्याची त्यामुलें इच्छा होणें) हा आहे. भक्तीचा स्थायी भाव अनुराग, भक्ति, प्रेम आहे. म्हणजे भक्ति व शृंगार यांचा स्थायी भाव खरोखर एकच आहे. भक्ति ही नेहमीं साकार देवाची किंवा मनुष्याची किंवा मूर्तीची (म्हणजे निष्प्राण तरी साकार देवाची) असते. त्या देवाबद्दल किंवा गुरुबद्दल वल्लभावल्लभ यांच्यासारखीच विलक्षण आतुरता भक्ताला असते. शृंगार रसाचा विप्रलंब शृंगार म्हणून महत्त्वाचा प्रकार आहे त्यांत नायक नायिका दूर असतात; तेव्हां शृंगाराचा विशेष आकुंचित अर्थ करणें योग्य नाही. नामदेव व तुकाराम यांच्या कित्येक अभंगावरून “भक्ती”त शृंगारासारखाच अनुरागात्मक स्थायी भाव आहे हें स्पष्ट होतें. या प्रश्नासंबंधी अधिक विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. ज्ञानेश्वरींत नायक नायिका यांच्यावर उभारलेला शृंगार नाहीं हें उघड आहे. पण “भक्ति” या नांवाखालीं दिसणारा शृंगार उत्तम रंगविलेला आहे; व तो वाचला म्हणजे भक्ति हा शृंगाराचा प्रकार आहे, शांत रसाचा नाही, हें आपोआप लक्षांत येते. तेराव्या अध्यायातील आचार्योपास्ति या ज्ञानगुणावरील टीका हें आम्ही म्हणतो याचें अगदीं

ठळक उदाहरण आहे. पुढील ओव्या भक्तियुक्त शृंगार रसाचा उत्कृष्ट परिपोष करतात. उपमा दृष्टांतही शृंगार रसांत देतात तसेच आहेत.

तरी सकळ जळसमृद्धी । घेऊनि गंगा निघाली उदधी ।

क्रीं श्रुति हे महापदीं । पैठी जाहाली ॥ ३७२

नाना वेंटाळनि जीवितें । गुणागुण उखिते ।

प्राणनाथा उचितें । दिघलें प्रिया ॥ ३७३

तैसें सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिलें ।

आपणपे केलें । भक्तीचें घर ॥ ३७४

गुरुगृह जये देशीं । तो देशुचि वसे मानसीं ।

विरहिणी कां जैसी । वल्लभातें ॥ ३७५

तियेकडोनि येतसे वारा । देखोनि धांवे सामोरा ।

आड पडे म्हणे घरा । बीजें कीजो ॥ ३७६

साचा प्रेमाचिया भुली । तया दिशेसीचि आवडे बोली ।

जीव थानापति करुनि घाली । गुरुगृहीं जो ॥ ३७७

परि गुरुआज्ञा धरिलें । देह गांवीं असें एकलें ।

वांसरूवां लाविलें । दावें जैसें ॥ ३७८

म्हणे कै हे बिरडे फिटेल । कै तो स्वामी भेटेल ।

युगाहूनि वडिल । निमिष मानी ॥ ३७९

ऐसेया गुरुग्रामींचें आलें । कां स्वयें गुरुंनींचि धाडिलें ।

तरी गतायुष्या जोडलें । आयुष्य जैसें ॥ ३८०

शेक्सपीयरच्या रोमिओज्युलियट या अत्यंत मधुर अशा नाटकांतील नायक-नायिकांचा परस्पर अनुराग किंवा बाणभट्टाच्या रमणीय कादंबरींतील चंद्रापीड कादंबरी यांचा अनुराग असाच वर्णिलेला नाही काय ? भक्ति आणि वात्सल्य या दोहोंचाही समावेश शृंगार रसांत होतो, शांत रसांत होणें शक्यच नाही. याच गुरुभक्तिवर्णनांतील पुढील ओव्या हाच अभिप्राय यासंबंधी निर्णायक असल्याबद्दल शंका म्हणून ठेवीत नाहीत. या सर्व ओव्या शृंगार रस उत्कृष्टपणें वर्णन करतात.

आणि अभ्यंतरीलियेकडे । प्रेमाचेनि पवाडें ।

श्रीगुरूचें रूपडें । उपासी ध्यानीं ॥ ३८५

हृदय शुद्धीचिया आवारीं । आराध्यु तो निश्चल ध्रुव करी ।
 मग सर्व भावेंसीं परिवारीं । आपण होय ॥ ३८६
 कां चैतन्याचिया पोवळी—। माजीं आनंदाचिया राउळीं ।
 श्रीगुरुलिंगा ढाळी । ध्यानामृत ॥ ३८७
 उदैजतां बोधार्का । बुद्धीची डाळ सात्विका ।
 भरोनिया त्र्यंबका । लाखोली वाहे ॥ ३८८
 काळशुद्धी त्रिकाळीं । जीवदशा धूप जाळीं ।
 ज्ञानदीपें वोंवाळीं । निरंतर ॥ ३८९
 सामरस्याची रससोय । अखंड अर्पितु जाय ।
 आपण भराडा होय । गुरु तो लिंग ॥ ३९०
 ना तरी जीवाचिये सेजे । गुरु कांतु करुनि भुंजे ।
 ऐसी प्रेमाचेनि भोजें । बुद्धि वाहे ॥ ३९१
 कोणे एके अवसरीं । अनुरागु भरे अंतरीं ।
 कीं तया नाम करीं । क्षीराब्धि ॥ ३९२
 तेथ ध्येयध्यान बहु सुख । तेचि शेषतुळिका निर्दोख ।
 वरी जळशयन देख । भावी गुरु ॥ ३९३
 मग वोळगती पाय । ते लक्ष्मी आपण होय ।
 गरुड होऊनि उभा राहे । आपणची ॥ ३९४
 एकाधिये वेळे । गुरु माय करी भावबळें ।
 मग स्तन्यसुखें लोळे । अंकावरी ॥ ३९६
 गुरुकृपास्नेहसलिलीं । आपण होय मासोळी ।
 कोणे एके वेळीं । हेंचि भावी ॥ ३९८

याच्यापुढें बाह्य सेवेचें वर्णन केलें आहे. त्यांतील नमुन्यादाखल दोन तीन ओव्या येथें देतां.

गुरुस्नेहाचिये वृष्टी । मी पृथ्वी होईन तळवटीं ।
 ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी । अनंता रची ॥ ४१४
 निर्गमागमीं दातारें । जे वोलांडिजती उंबरे ।
 ते मी होईन आणि द्वारें । द्वारपाळु ॥ ४१६

होईन गुरुचें आसन । अळंकार परिधान ।
 चंदनादि होईन । उपचार ते ॥ ४२१
 ताट मी काढीन । सेज मी झाडीन ।
 चरणसंवाहन । मीचि करीन ॥ ४२४
 श्री गुरुचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें ।
 पाहती तिये सकळे । होईन रूपें ॥ ४२८
 इये शरीरींची माती । मेळवीन तिये क्षिति ।
 जेथ श्रीचरण उभे ठाती । श्रीगुरुचे ॥ ४३२

वल्लभवल्लभाप्रेमाच्या अतिरेकांत हाच प्रकार होतो; गुरुशिष्य, (साकार) देवभक्त यांच्या संबंधांत हें रसयुक्त वर्णन आलें म्हणजे त्याला भक्ति हें निराळें नांव घावयाचें; पण दोहोंतही रस तोच, अठराव्या अध्यायांतील शेवटचा प्रसंग पहा:—

ऐसे सर्वरूपरूपसे । सर्वदृष्टिडोळसें ।
 सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥ १४१७
 मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु ।
 आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥ १४१८
 न पवतां जयाते । काखे सूनि वुद्धि ते ।
 बोलणें मार्गांते । वोसरलें ॥ १४१९
 ऐसे जें कांहीं एक । बोला वुद्धीसीही अटक ।
 ते यावया मिख । खेवाचें केले ॥ १४२०
 हृदया हृदय एक जहालें । ये हृदयींचें तें हृदयीं घातलें ।
 द्वैत न मोडितां केले । आपणांऐसें अर्जुना ॥ १४२१
 दीपें दीप लाविला । तैसा परिष्वंगु तो झाला ।
 द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थ ॥ १४२२
 तेव्हां सुखाचा मग तया । पूर आला जो धनंजया ।
 तेथ वाडु तरी बुडोनिया । गेला देवो ॥ १४२३
 तैसें तया दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें ।
 किंभुना नारायणें । विश्व कोंदलें ॥ १४२५

ज्या प्रेमसुखांत एवढा वाडु, मोठा, देव बुडून गेला त्या ठिकाणीं वर्णनांत

निर्वेद या भावावर उभारलेला रस नाही; असो. अशी प्रेमलपणामुलें रसाल झालेलीं वर्णनें ज्ञानेश्वरीत आहेत; तीं प्रसंगानुरोधानें आलेलीं आहेत. पण ज्ञानदेव जर एखादें महाकाव्य लिहितें तर उज्वल आणि विशुद्ध शृंगार रसाचा उठाव त्यांनीं फार सुंदर केला असता एवढें वाटल्यावांचून रहात नाही.

३ वीर रसाचा स्थायी भाव उत्साह हा आहे व जेथें जेथें या स्थायी भावाचा उत्कृष्ट परिपोष झाला असेल तेथें हा रस निर्माण होतो. विशेषेकरून युद्धादिकांत या रसाचा आविर्भाव होण्यास संधि मिळते. भगवद्गीता ही युद्धप्रसंगीं श्रीकृष्णाच्या मुखांतून खवली, आणि सुरवातीला अर्जुनानें धनुष्य-बाणाचा त्याग केला तेव्हां त्याच्या अंतःकरणांत उत्साह उत्पन्न होण्यासाठी भगवान् श्रीकृष्णानें प्रयत्न केला; व नंतर तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला. या उत्साह उत्पन्न करण्याच्या अनुषंगानें वीर रसाचा आविष्कार करण्याची संधि कवीला मिळाली व तिचा उपयोग ज्ञानदेवांनीं उत्तम केलेला आहे.

पहिल्या अध्यायांत दुर्योधन आपल्या सैन्याचें वर्णन करीत आहे. त्यांत त्याच्या अंतःकरणाची प्रसन्नता व उत्साहातिरेक दिसून येतात. म्हणून वीर रसाचा उद्भव तेथेही उत्तम झाला आहे.

आतां आमुच्या दळीं नायक । जे रूढवीर सैनिक ।
ते प्रसंगीं आइक । सांगिजती ॥ १०३
हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापें तेजस्वी भानु ।
रिपुगजपंचाननु । कर्ण वीरु ॥ १०५
या एकेकाचेनि मनोव्यापारें । हे विश्व होय संहरे ।
हा कृपाचार्यु न पुरे । एकलाची ? ॥ १०६
एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैल पाहें ।
याचा आडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ॥ १०७
जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त ।
हो कां जें अस्त्रजात । एथूनि रूढ ॥ १०९
हे अप्रतिमल जगीं । पुरता प्रतापु अंगीं ।
परि सर्व प्राणें मजचिलागीं । आराइले ॥ ११०
पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचुनी न स्पर्शें ।
मी सर्वस्व यां तैसें । सुभटांसी ॥ १११

आमचिया काजाचेनि पाडें । देखती आपुलें जीवित थोकडें ।
 ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्त ॥ ११२
 झुंजती कुळकणी जाणती । कळे कीर्तीसी जित्ती ।
 हे बहु असो क्षात्रवृत्ति । एथोनिया ॥ ११३
 वरी क्षत्रियांमार्जी श्रेष्ठु । जो जगजेठी जर्गी सुभट्टु ।
 तया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पै ॥ ११५
 आतां याचेनि बळें गवसलें । हें दुर्ग जैसैं पन्नासिलें ।
 येणें पाडें थेकुले । लोकत्रय ॥ ११६
 आधींचि समुद्र पाहीं । तेथ दुवाडपण कवणा नाही ।
 मग वडवानलु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥ ११७
 ना तरी प्रलयवन्दि महावातु । या दोघां जैसा सांघातु ।
 तैसा हा गंगासुतु । सेनापति ॥ ११८

आतां दुसऱ्या अध्यायांत श्रीकृष्ण प्रथम अर्जुनाच्या ठिकाणीं उत्साह उत्पन्न होण्यासाठीं कसें बोलतात पहा:—

म्हणे अर्जुना आधीं पाहीं । हें उचित काय इयें ठायीं ।
 तूं कवण, हें कायी । करीत आहासी ॥ ६
 तूं अनुचिता चित्त नेदिसी । धीरु कंही न संडिसी ।
 तुझिया नामें अपयशीं । दिशा लंघिजे ॥ ८
 तूं शरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमाजी रावो ।
 तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिहीं लोकीं ॥ ९
 तुवां संग्रामीं हरु जिकिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला ।
 पवाडा तुवां केला । गंधर्वासी ॥ १०
 पाहता तुझेनि पाडें । दिसे त्रैलोक्यही थोकडे ।
 ऐसे पुरुषत्व चोखडे । पार्था तुझे ॥ ११
 तो तूं कीं आजि येथें । सांडूनिया वीरवृत्तीतें ।
 अधोमुख रुदनातें । करीतु आहांसी ॥ १२
 विचारीं तूं अर्जुनु । कीं कारुण्यें कीजसी दीनु ।
 सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी ॥ १३

ना तरी पवनु मेघासी बिहे । कीं अमृतासि मरण आहे ।
 पाहें पां इंधनचि गिल्लोनि जाये । पावकांतें ॥ १४
 कीं लवणेंचि जळ विरे । संसर्गें काळकूट मरे ।
 सांग पां महाफणी दर्दुरें । गिल्लिजे कायी ॥ १५
 सिंहासि झोबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आथि कें जाहला ।
 परी तो त्वां साच केला । आजि येथ ॥ १६
 सांडी हें मूर्खपण । उठी घे धनुष्यबाण ।
 संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझें ॥ १८
 हें असतिथे कीर्तीसी नाशु । आणि पारत्रिकासी अपभ्रंशु ।
 म्हणे जगन्निवासु । अर्जुनाते ॥ २०

दुसऱ्या अध्यायांतील दुसऱ्या श्लोकांवर ही उभारणी ज्ञानदेवांनीं केलेली आहे. तेव्हां जातां जातां त्यांच्या स्वतंत्र रचनेचाही हा नमुना म्हणून ध्यानांत ठेवावा. ज्ञानेश्वरी हें गीतेचें भाषांतर नव्हे; हा गीताशास्त्रावर रचलेला स्वतंत्र ग्रंथ आहे हें लक्ष्यांत ठेवणें आवश्यक आहे. येथें वीर रसाचा परिपोष करण्यासाठीं दिलेल्या उपमा वाचून ज्ञानदेवांच्या अलंकारवैपुल्याचा चमत्कार वाटतो. असो, पुढें श्रीकृष्ण म्हणतात:—

म्हणोनी तूं पाहीं । क्षत्रियां आणीक कांहीं ।
 संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥ १८९
 निष्कपटा होवावें । उसिणा घाई झुंजावे ।
 हे असो काय सांगावें । प्रत्यक्षावरी ॥ १९०
 अर्जुना झुंज देखें आतांचें । हें हो कां जे दैव तुमचे ।
 कीं निधान सकळ धर्माचें । प्रकटलें असे ॥ १९१
 हा संग्रामु काय म्हणिपे । कीं स्वर्गचि येणें रूपें ।
 मूर्ते कां प्रतापें । उदो केला ॥ १९२
 ना तरी गुणाचेनि पतिकरें । आर्तीचेनि पडिभरें ।
 हे कीर्तिच स्वयंवरें । आली तुज ॥ १९३
 क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तै झुंज ऐसें लाहिजे ।
 जैसें मार्गे जातां आडळिजे । चिंतामणि ॥ १९४

ना तरी जांभया पसरे मुख । तेथ अवचट पडे पीयूख ।
 तैसा संग्राम हा देख । पातला असे ॥ १९५
 पूर्वजाचे जोडलें । आपणचि होय धाडिलें ।
 जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इयें ॥ १९७
 असती कीर्ति जाइल । जगचि अभिशापु देईल ।
 आणि गिवसित पावतील । महादोष ॥ १९८
 तूं निर्मत्सर सद्यता । येथुनि निघसील कीर माघोंता ।
 परी ते गति समस्तां । न मनेल ययां ॥ २०३
 हे चहूंकडूनि वेढतील । बाणवरी घेतील ।
 तेथ पार्था न सुटिजेल । कृपालुपणें ॥ २०४
 ते म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला ।
 हा सांगे, बोलु उरला । निका कायी ॥ २०८
 लोक सायासे करुनि बहुतें । कां वेचिती आपुलीं जीवितें ।
 परी वाढविती कीर्तांतें । धनुर्धरा ॥ २०९
 ते तुज अनायासें । अनकलित जोडिली असे ।
 हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे ॥ २१०
 तैसी कीर्ति निस्सीम । तुझ्या ठायीं निरुपम ।
 तुझे गुण उत्तम । तिहीं लोकीं ॥ २११
 दिगंतींचे भूपति । भाट होउनी वाखाणिती ।
 ते ऐकिलिया दचकती । कृतांतादिक ॥ २१२
 ऐसी महिमा घनवट । गंगा तैसी चोखट ।
 जया देखीं जगीं सुभट । जाणते झाले ॥ २१३
 तें पौरुष तुझें अद्भुत । आइकोनियां हे समस्त ।
 जाहले आथि विरक्त । जीवितेंसी ॥ २१४
 जैसा सिंहाचिया हांका । युगांतु होय मदमुखा ।
 तैसा कौरवां अशेखां । धाकु तुझा ॥ २१५
 जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरी सर्प गरुडातें ।
 तैसे अर्जुना हे तूतें । मानिती सदा ॥ २१६

तें अगाधपण जाईल । मग हीणावो अंगा येईल ।
जरी मागुता निघसील । न झुंजतचि ॥ २१७

याही उताऱ्यांत उचित उपमांचा उपयोग करून वीर रस विशेष परिपुष्ट केलेला आहे. “उपमा कालिदासस्य” ही म्हण ज्ञानदेवापूर्वी रुढ होती म्हणूनच क्षम्य आहे. आतां याच्यापुढें वीर रसाचें थोडेसं निराळ्या प्रकारचें वर्णन ज्ञानेश्वरींत मिळण्यासारखें आहे तिकडे पाहूं. मनोजय करणारे महात्मे हे युद्ध जिंकणाऱ्या वीरांपेक्षांही महावीर होत. त्यांचे वर्णन युद्धाच्या रूपकात्मक परिभाषेत नवव्या अध्यायांत चौदाव्या श्लोकावरच्या व्याख्यानांत मिळतें.

मग आणिक ते अर्जुना । साविया बहुवा जतना ।
पंचप्राण मना । पाढाउ धेउनी ॥ २१२
बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली ।
आंतु वज्रासनाची पौळी पन्नासिली ।
वरी प्राणायामाचीं मांडलीं । वाहातीं यंत्रें ॥ २१३
तेथ उल्लाटशक्तीचेनि उजिवडें । मनपवनाचेनि सुरवाडें ।
सतरावियेचें पाणियाडें । बळियाविलें ॥ २१४
तेथ प्रत्याहारें ख्याति केली । विकारांची संपिली बोहिलीं ।
इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयांआंतु ॥ २१५
तंव धारणावारू दाटिजले । महाभूतांतें एकवटिलें ।
मग चतुरंग सैन्य निवटिलें । संकल्पाचें ॥ २१६
तयावरी जैत रे जैत । म्हणोनि ध्यानाचें निशाण वाजत ।
दिसे तन्मयाचें झळकत । एकछत्र ॥ २१७
पाठीं समाधिश्चियेचा अशेखा । आत्मानुभवराज्यसुखा ।
पट्टाभिषेको देखा । समरसें जाहला ॥ २१८

यांतील रूपकांत योगशास्त्रांतील परिभाषेचा उपयोग कवीनें करून कांहींसा सुबोधपणा आणलेला आहे. तथापि गीता वाचणाऱ्याला योगशास्त्राची परिभाषा माहीत असावी हें गृहीत धरलेलें आहे हें येथें विसरतां कामा नये. अशाच प्रकारचें वीररसात्मक वर्णन बाराव्या अध्यायांत आहे; तेंही फार आल्हाददायक आहे म्हणून येथें देतों. चौथ्या श्लोकावर हें उभारलेलें आहे.

आणि येर तेही पांडवा । जे आरुढोनि सोहंभावा ।
 झोबती निरवयवा । अक्षरासी ॥ ४०
 मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टि न रिगे ।
 इंद्रियां कीर जोगे । काइ होईल ॥ ४१
 परी ध्यानाही कुवाडें । म्हणोनि एके ठायीं न संपडे ।
 व्यक्तीसी माजिवडें । कवणेंही नोहे ॥ ४२
 जया सर्वत्र सर्वपणें । सर्वाही काळीं असणें ।
 जें पावूनि चितवणें । हिपुटी जाहलें ॥ ४३
 जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे ।
 ऐसें म्हणोनि उपायें । उपजतीचना ॥ ४४
 जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे ।
 तें आपुलेनि बळे । आंगविलें जिहीं ॥ ४५
 पै वैराग्य महापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें ।
 अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ॥ ४६
 मग संयमाची धाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं ।
 इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया ॥ ४७
 अपानाचिया कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा सुहाडा ।
 मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥ ४८
 आशेचे लाग तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले ।
 निद्रेचें शोधिलें । काळवखें ॥ ४९
 वज्राग्नीचिया ज्वाळीं । करुनि सप्तधातूंची होळी ।
 व्याधीच्या सिसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ॥ ५०
 मग कुंडिलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा ।
 तया चोजवले प्रभा । निमथावरी ॥ ५१
 नवद्वारांचिया चौचकीं । बाणूनि संयतीची आडवंकी ।
 उघडिली खिडकी । ककारांतींची ॥ ५२
 प्राणशक्तिचामुंडे । प्रहारुनि संकल्प मेंढे ।
 मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधला बळी ॥ ५३

चंद्रसूर्या बुझावणी । करुनि अनाहताची मुडावणी ।
 सतरावियेचें पाणी । जितिले वेर्गी ॥ ५४
 ऐसे जे समबुद्धि । गिळावया सोहंसिद्धि ।
 आंगविताति निरवधि । योगदुर्गे ॥ ५७
 आपुलिया साटोवार्टी । शून्य घेती उठाउठी ।
 तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ॥ ५८

या योगवीरांच्या वर्णनांतही योगशास्त्राची परिभाषा आलेली आहे. योगवीरांचें हें वर्णन सामान्य कवींच्या काव्यांत भिळणार नाहीं; त्यासाठी ज्ञानदेवासारख्याच महाकवीकडे गेलें पाहिजे. बाराव्या अध्यायांत ज्ञानी भक्तांची जी वर्णने आहेत त्यांत वीर रसाचा स्थायी भाव उचंबळलेला आहे. त्या ज्ञानवीरांना उद्देशून भीकृष्ण म्हणतात:—

म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं ।
 तयाची टांच धरूं । हृदयीं आम्ही ॥ २२१
 तयांचियां गुणाची लेणी । लेववूं आपुलिये वाणी ।
 तयाचि कीर्ति श्रवणी । आम्ही लेऊं ॥ २२२
 तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूस मज डोळे ।
 हातिचेनि लीलाकमळें । पुजूं तयाते ॥ २२३
 दोंवरी दोनी । भुजा आलों घेवोनि ।
 आलिंगावयालागोनि । तयाचें आंग ॥ २२४
 तया संगाचेनि मुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे ।
 किबहुना आवडे । निरुपमु ॥ २२५
 तेणेंसी आम्हां मैत्र । एथ कायसें विचित्र ।
 परि तयाचें चरित्र । ऐकित्ती जे ॥ २२६
 तेही प्राणापरौते । आवडती हे निरुतें ।
 जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसित्ती ॥ २२७

या सुंदर रसरसीत ओंग्यांत कोणता रस प्रतीत होतो हें वाचक जाणतीलच. वीर रसाच्या पार्श्वभूमीवरच शृंगार रसाचा उठाव उत्तम होत असतो.

४ करुण रसाचे प्रसंग ज्ञानेश्वरीत बहुतेक नसावे यांत आश्चर्य नाहीं. तरीसुद्धा पहिल्या अध्यायांत अर्जुनाचें अंतःकरण कृपेनें, दयेनें भरून गेलें हें

सांगतांना करुण रसाचा उद्भव झालेला आहे व अकराव्या अध्यायांत त्या रसाचें थोडेसें दर्शन होतें. पहिल्या अध्यायांत समोर सर्व आसजन पाहून अर्जुनाचें अंतःकरण कळवळलें व या कळवळ्यांतूनच करुण रसाचा उद्भव होत असतो. पुढील वर्णन पहाः—

तंव तेथ पार्थ सकळ । पितृपितामह केवळ ।
 गुरु बंधु मातुळ । देखता जाहला ॥ १-१८०
 इष्ट मित्र आपुले । कुमरजन देखिले ।
 श्यालक असती आले । तयांमाजीं ॥ १८१
 सुहृज्जन सासरे । आणोकही सखे सोयरे ।
 कुमर पौत्र धनुर्धरे । देखिलें तेथ ॥ १८२
 ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित जाले असे कळीं ।
 हे अर्जुनें तिये वेळीं । अवलोकिलें ॥ १८४
 तेथ मनीं गजवज जाहली । आणि आपैसी कृपा आली ।
 तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ॥ १८५
 तैसें अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेलें ।
 जें अंतःकरण दिधले । कारण्यासी ॥ १८९

आणि करुणावृत्तीचा जोर असा आहे कीं

जेणें संप्रामीं हरु जितिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला ।

तो अर्जुन मोहे कवळिला । क्षणामाजीं ॥ २००

आणि मग अर्जुन कृष्णाला म्हणतो, “नसिजे येथ,” येथून आपण जाऊं या; मला हें पाहवत नाहीं, मला हा विजय नको.

तया विजयवृत्ति काहीं । मज सर्वथा काज नाहीं ।

येथ राज्य तरी कायी । हें पाहूनियां ॥ २१०

या सकलातें वधावे । मग जे भोग भोगावे ।

ते जळोत आघवे । पार्थु म्हणे ॥ २११

तेणें मुखेविण होईल । तें भलतैसें साहिजेल ।

वरी जीवितही वेचिजेल । यांचिलागीं ॥ २१२

परि यांसी घातु कीजे । मग आपण राज्यसुख भोगिजे ।

हे स्वप्नींही मन माझे । करू न शकें ॥ २१३

तरी आम्ही कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें ।
जरी वडिलां यां चितावें । विरुद्ध मनें ॥ २१४
पुत्रातें इच्छी कुळ । त्याचें कायी हेंचि फळ ।
जें निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥ २१६

अशा प्रकारें त्या गोत्रजांना समोर पाहून कारुण्यभावानें अर्जुनाच्या अंतःकरणांत खळबळ उडाली; व त्याचें वर्णन विषयाच्या अनुषंगानें ज्ञानेश्वरीत आलेलें आहे. अकराव्या अध्यायांत विश्वरूपाच्या प्रचंड मुखांत भीष्मद्रोणासारखे वीर शिरतांना पाहूनही अर्जुन शोकविव्हाळ झाला. जरी या प्रकरणांत रस भयानक आहे तरी करुणाचा उद्रेकही तेथें मधून मधून पहावयास मिळतो. अर्जुन दुःखित होऊन शोक करीत करीत म्हणतो:—

नोहेति हे कौरवकुलीचे वीर । आंधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर ।
हे गेले गेले सहपरिवार । तुझिया वदनीं ॥ ३९२
हां गा भीष्माऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु ।
तोही आणि द्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ॥ ३९८
अहा सहस्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु ।
आणि आमचिया आघवयांचा केरु । फेडिला देखें ॥ ३९९

अशा प्रकारें जेथें करुण रसाचा उद्रेक आहे अशीं कितीक स्थळें ज्ञानेश्वरीत सांपडतात; पण रसाचा आविर्भाव होण्यास त्याचा स्थायी भाव वर्णनांत प्रमुख असला पाहिजे. तसा करुण रसाचा स्थायी भाव जो शोक तो प्रमुख असण्याची ज्ञानेश्वरीत शक्यता नाही. म्हणून या रसाची भरदार उदाहरणें तेथें मिळत नाहीत. तथापि तशा वर्णनाचा प्रसंग आला असतां तर ज्ञानदेवांनीं तो रसही उत्तम सिद्ध करून दाखविला असता असें वर दिलेल्या एक दोन उदाहरणांवरून वाटल्याशिवाय रहात नाही.

ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांत हास्य रसाच्या प्रकर्षाला फारसा अवकाश असण्याचा संभव नाही. पण हास्य रसाच्या मुळाशीं असणारी विनोदबुद्धि ज्ञानदेवांत विपुल होती आणि बऱ्याच ठिकाणीं स्मित हास्य रसिकाच्या ठिकाणीं उत्पन्न व्हावें अशीं वर्णनें किंवा अलंकार त्यांनीं साधलेलें आहे. ज्ञानदेवांची वृत्ति अत्यंत प्रसन्न होती आणि प्रसन्न वृत्तीतून उद्भवाणारा विनोद हाच अत्युत्कृष्ट

विनोद होय, उदाहरण म्हणून मृत्युलोकाचें वर्णन ज्ञानेश्वरींत नवव्या अध्यायांत आहे तिकडे आपण दृष्टिक्षेप करूं.

अगा विषाचे कांदे वाटोनी । जो रसु घेइजे पिलुनी ।

तया नाम अमृत ठेवूनी । जैसैं अमर होणें ॥ ४९८

तेवि विषयांचे जें सुख । ते केवळ परम दुःख ।

परि काइ कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ ४९९

कीं शीस खांडोनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें ।

तैसैं मृत्युलोकींचें भले । आहे आघवें ॥ ५००

म्हणोनी मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं ।

कैची सुखनिद्रा अंथरुणीं । इंगळांच्या ॥ ५०१

जियें लोकींचा चंद्र क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं ।

दुःख लेऊनि सुखाची आंगीं । सल्लित जगातें ॥ ५०२

जेथ मंगळाच्या अंकुरीं । सर्वेचि अमंगळाची पडे पोहरी ।

मृत्यु उदराच्या परिवरीं । गर्भुं गिवसी ॥ ५०३

जें नाहीं तयातें चितवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वी ।

गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धि न लगे ॥ ५०४

अगा गिवसतां आघवां वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी ।

सैध निमालियाच्या गोठी । तिथें पुराणें जेथींची ॥ ५०५

जेथिंचिये अनित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी ।

कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटनियां ॥ ५०६

ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथी जे लोक ।

तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ॥ ५०७

पै दृष्टादृष्टाचिये जोडी—लागीं भांडवल न सुटे कवडी ।

जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ॥ ५०८

जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाई पडला सापें ।

जो अभिलाषभारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ॥ ५०९

जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ प्रज्ञा जिरौनि जाय ।

तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणूनी ॥ ५१०

तेराव्या अध्यायांतील अज्ञानी (ज्ञानदेवांनीं हा अत्यंत सौम्य शब्द वापरलेला आहे) माणसांच्या वर्णनांतील कांहीं ओव्या पहाः—

तरी संभावने जिये । जो मानाची वाट पाहे ।
 सत्कारें होये । तोषु जया ॥ ६५७
 आणि स्वधर्माची मांगळी । बांधे वाचेच्या पिंपळीं ।
 उभिला जैसा देऊळीं । जाणोनि कुंचा ॥ ६५९
 घाली विद्येचा पसारा । मुथे मुकृताचा डांगोरा ।
 करी तेतुलें मोहरा । स्फीतीचिया ॥ ६६०
 कौतुकें जें जें जल्पे । तें साबळाहानि तीख रुपे ।
 विषाहानि संकल्पे । मारकु जो ॥ ६६३
 आणि फुंके भाता फुगे । रेचिलिया सवेचि उफगे ।
 तैसा संयोगवियोगें । चढे ओहटे ॥ ६६५
 निदा मोटकी आडके । आणि कपाळ धरोनि ठाके ।
 थेंवें विरे वारेनि शोखे । चिखलु जैसा ॥ ६६७
 तरी आंगें कमें ढिला । जो मनें विकल्पे भरला ।
 अडवींचा अवगळला । कुहा जैसा ॥ ६७८
 तथा तोंडीं कांढिवडे । आंतु नुसर्धीं हाडें ।
 अग्रुचि तेणें पाडे । सबाह्य जो ॥ ६७९
 जैसैं पोढालागीं मुणें । उघडें झांकलें न म्हणे ।
 तैसैं आपलें परावें नेणें । द्रव्यालागीं ॥ ६८०
 इया ग्रामसिहाचिया ठायीं । जैसा मिळणी ठावो अठावो नाही ।
 तैसा स्त्रीविषयीं कांहीं । विचारीना ॥ ६८१

मायानदींत पडलेल्यांचें व त्यांतून निघण्यासाठीं धडपडणाऱ्यांचें वर्णन सातव्या अध्यायांत केलेलें आहे. त्यांतील कांहीं भागांतही मार्मिक विनोद दिसतो.

येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो ।
 तो तो अपावो । होय तें ऐक ॥ ८२
 एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाही ।
 एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेचि गिल्लिले ॥ ८३
 एकीं वेदत्रयांचिया सांगडीं । घेतल्या अहंभावाचिया धोंडी ।

ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥ ८४
 एकीं वयसेचे जाड बांधिलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले ।
 ते विषयमगरीं सांडिलें । चघळूनिया ॥ ८५
 एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटी ।
 ते स्वर्गमुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥ ८६
 एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा ।
 परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ॥ ९०
 म्हणवूनि गा पांडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि वनिता ।
 तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ॥ ९६

याशिवाय लहान लहान वाक्यांतून कवीचा सूक्ष्म आणि मार्मिक विनोद दिसून येतो. वर दिलेले उतारे या बाबतीत ज्ञानदेवाच्या शक्तीची साक्ष देतात.

भयानक रसाचा स्थायी भाव भीति हा आहे. त्याचें एक सुंदर उदाहरण ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायांत मिळतें.

तेणें महाघोषनिर्घाते । शेषकूर्म अवचिते ।
 गजबजोनि भूभारातें । सांडूं पहाती ॥ १५४
 तेथ तिन्ही लोक डळमळीत । मेरुमंदर आंदोलित ।
 समुद्रजल उसळत । कैलासवेरी ॥ १५५
 पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आमुडत ।
 तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥ १५६
 सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली ।
 ऐशी एक टाळी पिठिली । सत्यलोकीं ॥ १५७
 दिहाचि दिन थोकला । जैसा प्रलयकाळ मांडला ।
 तैसा हाहाकार उठिला । तिहीं लोकीं ॥ १५८

रौद्र रसाचा स्थायी भाव क्रोध हा आहे. त्याचें उदाहरण अकराव्या अध्यायांत मिळतें. त्यांतील काहीं ओव्या—

ठेलीं महाकाळेंसीं हटेंतटे । तैसीं कितीएके मुखें रागिटें ।
 इहीं वाढोनियां धाकुटें । आकाश केलें ॥ ३५३
 गगनाचेनि वाडपणें नाकळे । त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेंटाळें ।
 ययाचेनि वाफा आगी जळें । कैसें धडाडीत असे ॥ ३५४

जयाचिये आंगीची दीप्ति येवढी । जें त्रैलोक्य कीजे राखोंडी ।
 कीं तयाही तोडे आणि तोडीं । दांत दाढा ॥ ३५६
 कैसा वारया धनुर्वात चडला । समुद्र कीं महापुरीं पडिला ।
 विषामि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ॥ ३५७
 हळाहळ आगी पियाले । नवल मरण मारा प्रवर्तलें ।
 तैसें संहारतेजा या जाहले । वदन देखा ॥ ३५८
 तैसा वक्त्रांचा विकाशु । मार्जो जिव्हाचा आगळचि आवेशु ।
 विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु । न भरीचि कोडे ॥ ३६१
 आणि पाताळव्याळाचिया फुत्कारी । गरळज्वाळा लागती अंबरीं ।
 तैसे पसरलिये वदनदरी—। मार्जो हे जिव्हा ॥ ३६२

इत्यादि वर्णन रौद्र रसाचा परिपोष करणारें आहे.

बीभत्स रसाचा स्थायी भाव जुगुप्सा म्हणजे चिळस येणें हा आहे. जी वस्तु निषिद्ध आहे तिची चिळस आली म्हणजे आपण तिचा आपोआप त्याग करतो; म्हणून जुगुप्सा उत्पन्न होणें हाही मनुष्याचा धर्म आहे व त्यांतून हा रस उद्भवलेला आहे. या रसाच्या साहाय्यानें दुष्ट किंवा त्याज्य गोष्टीचा त्याग करणें हें विशेष परिणामकारक रीतीने सांगतां येत. पुढील वर्णन पहा:—

तरी जयाची प्रीति पुरी । गुंतली देखसी घरी ।
 नवगंधकेमरी । भ्रमरी जैसी ॥ ज्ञा. १३-७८२
 साकरेचिया रागीं । बैसली नुठे माशी ।
 तैसेनि स्त्रीचित्त आवेशीं । जयाचें मन ॥ ७८३
 ठेला बेडूक कुंडीं । मशक गुंतला शेंबुडीं ।
 जैसा ढोरु सवुडवुडी । रुतला पंकीं ॥ ७८४
 तैसें घरींहूनि निघणे । नाही जीवें मनें प्राणे ।
 जया साप होऊनि असणे । भाटीं तिथे ॥ ७८५

ज्ञानेश्वरीच्या सतराव्या अध्यायांत राजस व तामस आहाराचें वर्णन करतांनाही बीभत्स रसाचा आविष्कार केलेला आहे. तामस ज्ञानाचें वर्णन अठराव्या अध्यायांत केलेलें आहे. तेथेंही या रसाचा आविर्भाव दिसून येतो. त्यांतील पुढील दोन ओव्या जरा लक्षांत ठेवण्यासारख्या दिसतात.

तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न म्हणे निंदानिंद ।

तोंडा आवडे तें मेध्य । ऐसाचि बोधु ॥ ५६०

आणि स्त्रीजात तितुकें । त्वचेंद्रियेंचि ओळखे ।

तिथेविषयीं सोयरीके । एकची बोधु ॥ ५६१

यांतोल दुसऱ्या ओवीकडे वाचकांनीं विशेष लक्ष घावें. “स्त्रीबरोबर सोयरीक-
म्हणजे मैत्री-याचा अर्थ एकच-(त्वचेंद्रियेंची ओळख)-” हें तामस ज्ञानानें
पछाडलेल्यांचें मत असतें. यावर ज्यास्ती चर्चा करण्याची आवश्यकता नाहीं.
ज्ञानदेवाचें व्यवहारज्ञान किती सूक्ष्म होतें हें यावरून कळतें व दांभिक किंवा
तामसी लोकांवर ते कसे कोरडे ओढतात हेंही समजतें.

असो. याप्रमाणें शृंगार, वीर, करुण, हास्य, रौद्र, भयानक आणि बीभत्स
या सात रसांची थोडोबहुत उदाहरणें आपण पाहिलीं. आतां अद्भुत व शांत
यांचा थोडासा परामर्श घेऊन मग अलंकारांकडे वळूं.

५ शांत आणि अद्भुत या रसांचा उत्कर्ष अकराव्या अध्यायांत (ज्ञानेश्वरी)
झालेला आहे असें कवि स्वतःच सांगतो.

आतां यावरी एकादशी । कथा आहे दोन्ही रसीं ।

येथ पार्था विश्वरूपेंसी । होईल भेंटी ॥ १

जेथ शांताचिया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणेरा ।

आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥ २

ज्ञानदेवांच्या म्हणण्याप्रमाणें संपूर्ण ज्ञानेश्वरींत मुख्य रस शांत आहे व तो
रसांनीं “शृंगाराच्या माथ्यावरही पाय ठेवील” इतका सुंदर वर्णन केलेला आहे.
अकराव्या अध्यायांत प्राधान्य अर्थात् अद्भुत रसाला आहे. या रसांत स्थायी
भाव विस्मय, आश्चर्य वाटणें, चकित होणें हा आहे. मला विश्वरूप दाखव
अशी अर्जुनांनं प्रार्थना करतांच त्याच्या सामान्य दृष्टीला तें दिसेल कां नाहीं
याचाही विचार न करतां कृष्णानें तें प्रकट केलें. पण पुढें अर्जुन निश्चल आहे
असें पाहून त्याला दिव्य दृष्टि देण्याची कृपा श्रीकृष्णानें केली व मग तें रूप
पाहून अर्जुन भ्याला असा कथाभाग अकराव्या अध्यायांत आहे. पांचव्या
श्लोकावर लिहिलेल्या ओव्या (१२३ ते १४०) अद्भुत रसाच्या परिपोषाची
सुरवात करतात. सर्वच रूपें एकदम दिसल्यामुळें तीं विस्मयाला कारण झालीं.

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरी काय दाविलें ।

आतां देखें आघवें भरिलें । माझ्याचि रूपीं ॥ १२३

एकें कृशें एकें स्थूलें । एकें न्हस्वें एकें विशालें ।
 पृथुतरें सरलें । अप्रातें एकें ॥ १२४
 एकें अनावरें प्रांजळें । सव्यापारें एकें निश्चलें ।
 उदासीनं स्नेहाळें । तीव्रें एकें ॥ १२५
 एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रिते एकें निद्रितें ।
 परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नं एकें ॥ १२८
 एकें अतिलावण्य साकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरे ।
 शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ॥ १३८
 एकें पीनावयव मांसाळें । एकें शुष्के अतिविकाळें ।
 एकें दीर्घकंठे विताळें । विकटें एकें ॥ १३९
 यापरी एकेकाचिये लीळें । जन्मतीं सुरसिद्धांची कुळें ।
 ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इथे पाहीं ॥ १४५

अर्जुनाला तें विश्वरूप दिसलें तेव्हां त्याची स्थिति वर्णन करतात:—

एकसरें ऐश्वर्यतेजे पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जहालें ।
 चित्त समाजीं बुडोनि गेलें । विस्मयाचिया ॥ १८६
 जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकी ।
 तैसा विश्वरूपकौतुकीं । पार्श्व लोळे ॥ १८७
 म्हणे केवढें गगन एथ होतें । ते कवणें नेलें पां केउते ।
 तीं चराचरें महाभूतें । काय जहालीं ॥ १८८
 दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले ।
 चेईलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ॥ १८९
 नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसें लोपे ।
 तैसी गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना ॥ १९०
 तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे ।
 इंद्रियांचि रदमी माघारे । हृदयवरी भरले ॥ १९१
 तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडिलें । टक्कासी टक् लागलें ।
 जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजाता ॥ १९२
 तैसा विस्मितु पोहे कोडें । तंव पुढां होतें चतुर्भुज रूपडें ।
 तेंचि नानारूप चहूंकडे । मांडोन ठेलें ॥ १९३

अशा प्रकारें तें विश्वरूप पाहून अर्जुन विस्मयानें अगदीं भरून गेला आणि कांहीं वेळानें भयानें गांगरला; त्या वेळीं कवीनें रौद्र व भयानक या रसांचा मसाळा कथानकाला लावला आहे. अर्जुनानें “अपाराचें साद्यतपण” देखिलें.

जयाची सोय वेदा नाकळे । तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे ।

अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जहाले ॥ २०९

आपण आंग आपण अलंकार । आपण हात आपण हतियार ।

आपण जीव आपण शरीर । देखे चराचर कोंदले देवें ॥ २१५

जयाच्या किरणांचे निखरपणें । नक्षत्रांचे होत फुटाणे ।

तेजें खिरडला वन्हि म्हणे । समुद्रीं रिघां ॥ २१६

अनावरे मुखें समोर देखे । तयामेणें पाठीमोरा जंव ठाक्रे ।

तंव तयाहीकडे श्रीमुखे । करचरण तैसेची ॥ २२८

आधवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे ।

तेवीचि दशकुही मेळविजे । महातेजाचा ॥ २३९

तरी तियें अंगप्रभेचेनि पाडे । हे तेज कांही कांही होईल थोडे ।

आणि तयाऐसे कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ॥ २४०

वाचकांनीं अकरावा अध्यायच वाचावा म्हणजे झालें.

ज्ञांत रसाचा स्थायी भाव निर्वेद हा आहे. विवेकाच्या योगानें सांसारिक स्वार्थापासून मन परावृत्त होणें याला निर्वेद म्हणतात. त्या रसाचा परिपोष ज्ञानेश्वरींत ठायीं ठायीं आहे. तेराव्या अध्यायांत ज्ञानलक्षणांचें निरूपण करतांना या रसाचा उत्कर्ष विशेषच झालेला आहे. ओवी ५३६ ते ५८७ यांत केलेलें वर्णन तर विशेष विचार करावयास लावणारें आहे. त्यांतोळ कांहीं ओव्या येथें घेतों.

आणि मृत्यु पुढां आहे । तोचि कल्पांतीं कां पाहे ।

परी आजीच होये । सावधु जो ॥ ५४५

म्हणोनी समर्थेसीं वर । जया पडिले हाडखाईर ।

तो जैसा आठही पाहर । परजून असे ॥ ५५१

पैं गा जो ययापरी । जन्मेंचि जन्म निवारी ।

मरणें मृत्यु मारी । आपण उरे ॥ ५५३

आणि तयाच्यापरी जरा । न टेकतां शरीरा ।

तारण्याच्या भरा-। माजीं देखे ॥ ५५५

म्हणे आजिच्या अवसरीं । पुष्टि जे शरीरीं ।
 ते पाहे होईल काचरी । वाळली जैसी ॥ ५५६
 पद्मदळेंसी इसाळें । भांडताती हे डोळे ।
 ते होती पडवळें । पिकली जैसी ॥ ५६०
 जैसें बाभुळीचें खोड । गिरबडूनी जाती सरड ।
 तैसे पिचडी तोंड । सरकटिजेल ॥ ५६२
 तांबुले बोंठ राजं । हांसतां दांत दाजं ।
 सनागर मिरवू । बोल जेणें ॥ ५६४
 तयाची पाहे या तोंडा । येईल जळंबटाचा लोंढा ।
 इया उमळती दाढा । दांतांसहित ॥ ५६५
 ऐसी वार्धक्याची सूचणी । आपणिया तरुणपणी ।
 देखे मग मर्ना । विटे जो गा ॥ ५७६
 म्हणे पाहे हें येईल । आणि आतांचे भोगतां जाईल ।
 मग काय उरेल । हितालागी ॥ ५७७
 म्हणोनि नाइकणे पावे । तंव आइकोनि घाली आघवें ।
 पंगू न होतां जावें । तेथ जाय ॥ ५७८
 दष्टि जंव आहे । तंव पाहावे तेतुले पाहे ।
 मूकत्वा आधी वाचा वाहे । सुभाषितें ॥ ५७९
 हात होती लुळे । हें पुढील मोटकें कळे ।
 तंव करोनि घाली सकळे । दानादिकें ॥ ५८०
 ऐशी दशा येईल पुढे । तै मन होईल वेडे ।
 तंव चितूनि ठेवी चोखडे । आत्मज्ञान ॥ ५८१

याच प्रकारें ज्ञानेश्वरींतील अनेक उतारे घेतां येतील. वरील उताऱ्यांत शांत
 रस मुख्य आहे व त्याचा परिपोष करण्यासाठीं कोठें बीभत्स तर क्वचित्
 हास्य याही रसांचा उपयोग केलेला आहे. आणखी एक उतारा अठराव्या
 अध्यायांतील रजोगुणात्मक सुखासंबंधीं म्हणजे सांसारिक सुखाविषयीं आहे
 तो येथें देतो.

आणि विषयेंद्रियां । मेल्लु होतां धनंजया ।
 जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ॥ ७९४

अधिकारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो ।
 कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ॥ ७९५
 ना ना रोगिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेंसी ।
 कां बचनागाची जैसी । मधुरता पहिली ॥ ७९६
 संवचोराचें मैत्र । हाटभेटीचें कलत्र ।
 कां लाघवियाचे विचित्र । विनोद ते ॥ ७९७
 तैसें विषयेंद्रियदोखी । जें मुख जीवातें पोखी ।
 मग उपडिला खडकी । हंसु जैसा ॥ ७९८
 ऐसे आपत्ति जें मुख । ऐहिकी परिणमे देख ।
 परत्री कीर विख । होउनी परते ॥ ८०१
 पार्था तें मुख साचें । वळिले आहे रजाचे ।
 म्हणोनि न शिव तयाचे । आंग कहीं ॥ ८०५

शांत रसाचे अधिक उतारे देण्याचें कारण नाहीं. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शांत रसाचा महासागर आहे. तेथें कोठेही दुंबावें आणि या रसाचा आस्वाद घ्यावा. येथें सर्व रसांचा उल्लेख करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याचें कारण उघड आहे. ज्ञानदेव हे थोर तत्त्वज्ञ आणि महाकवि होते व निरनिराळ्या रसांचा परिपोष त्यांनीं कसा केलेला आहे याची दिशा वाचकांच्या लक्षांत यावी आणि त्यांचें हें तत्त्वज्ञानानें भरलेलें काव्य रसांचें व अलंकारांचेंही मोठें भांडार आहे हें त्यांच्या लक्षांत यावें हेंच तें कारण होय. त्याचा पूर्ण परिचय होण्यास स्वतंत्र ग्रंथ पाहिजे. ज्ञानेश्वरींतील कांहीं ठळक अलंकार आपण आतां पाहूं.

६ ज्ञानेश्वरींतील अलंकार आणि त्या क्रित्येक अलंकारांतून निघणारें तत्त्वज्ञान आणि व्यवहारज्ञान हा खरोखर स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. येथें कांहीं ठळक अलंकाराची उदाहरणें दिलेली आहेत. “उपमा कालीदासस्य” अशी संस्कृतांत म्हण आहे. ज्ञानदेव या बाबतींत कालीदासाबरोबर “पैजा जिकणारे” आहेत. रूपक, उपेक्षा, दृष्टांत इत्यादि अलंकारांचीं सुंदर उदाहरणें ज्ञानदेवांच्या ग्रंथांत मिळतात. त्याचप्रमाणें माधुर्य हा गुण ज्ञानदेवांत विशेष आहे व ज्ञानेश्वरींतील आणि अमृतानुभवांतोळ क्रित्येक वर्णनें आपणांला आनंदानें भरून टाकतात. ज्ञानेश्वरीच्या सुरवातीलाच महाभारताचें वर्णन पहा:—

म्हणोनी हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो ।

एथोनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ॥ १-३३
 तेवांची आइका आणीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छास्त्रिक ।
 आणि महाबोधी कोंवळीक । दुणावली ॥ ३४
 एथ चातुर्य शहाणे झालें । प्रेम रुचीस आलें ।
 आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥ ३५
 माधुर्या मधुरता । शृंगारा सुरेखता ।
 रूढपण उचितां । दिसले भले ॥ ३६
 एथ कलाविदपणा कलां । पुण्यासी प्रतापु आगळा ।
 म्हणवूनि जनमेजयाचे अवळीला । दोष हरिलें ॥ ३७
 आणि पहातां नावेक । रंगी सुरंगतेची आगळिक ।
 गुणा सुगुणपणाचें बिक । बहुवस येथ ॥ ३८

आणि याच वर्णनाची परिपूर्ति करण्यासाठी पुढील सहा ओव्यांत सहा सुंदर आणि अर्थपूर्ण उपमा व्यासग्रंथाला दिलेल्या आहेत.

मानुचेनि तेजें धवळलें । जैसैं त्रैलोक्य दिसे उजळिले ।
 तैसे व्यासमती कवळिलें । मिरवे विश्व ॥ ३९
 कां सुक्षेत्री बीज घातलें । ते आपुलियापरी विस्तारलें ।
 तैसैं भारती सुरवाडले । अर्थजात ॥ ४०
 ना तरी नगरांतरी वासिजे । तरी नागराचि होईजे ।
 तैसैं व्यासोक्तितेजें । धवळत सकळ ॥ ४१
 कीं प्रथम वयसाकाळी । लावण्याची नव्हाळी ।
 प्रकटे जैसी आगळी । अंगना अंगी ॥ ४२
 ना तरी उद्यानी माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे ।
 आदिलापासोनि अपाडें । जियापरी ॥ ४३
 नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसैं न्याहाळितां साधारण ।
 मग अलंकारी बरवेपण । निवाडु दावी ॥ ४४
 तैसैं व्यासोक्ति अळंकारिलें । आवडतें बरवेपण पातलें ।
 तें जाणोनि काय आश्रयिलें । इतिहासी ॥ ४५

दुसऱ्या अध्यायांत अर्जुन युद्धविन्मुख झालेला पाहून श्रीकृष्ण त्याला आपळेपणाची भाठवण देतात.

म्हणे अर्जुना आर्धा पाही । हे उचित काय इये ठायीं ।
 तूं कवण हें कायी । करीत आहासी ॥ ६
 तुज सांगे काय झालें । कवण उणें आलें ।
 करितां काय ठेलें । खेदु कायिसा ॥ ७
 तूं अनुचिता चित्त नेदिसी । धीरु कंहीं न संडिसी ।
 तुझिया नामें अपयशी । दिशा लंघिजे ॥ ८
 तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमार्जा रावो ।
 तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिही लोकी ॥ ९
 तुवां संप्रामीं हरु जिकिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला ।
 पवाडा तुवां केला । गंधर्वासी ॥ १०
 पहातां तुझेनि पाडें । दिसे त्रैलोक्यही थोकडें ।
 ऐसें पुरुषत्व चोखडें । पार्था तुझे ॥ ११

आतां हेंच स्पष्ट करण्यासाठीं दृष्टांतामागून दृष्टांत देतातः—

विचारों तूं अर्जुनु । कीं कारुण्ये कीजसी दीनु ।
 सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी ॥ १३
 ना तरी पवनु मेघासी बिहे । कीं अमृतासी मरण आहे ।
 पाहे पां इंधनचि गिळोनि जाये । पावकाते ॥ १४
 कीं लवणेंचि जल विरे । संसर्गें काळकूट मरे ।
 सांग पां महाफणी दर्दुरें । गिळिजे कायी ॥ १५
 सिंहासि झोबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आथि कें जाहला ।
 परी तो त्वां साच केला । आजि एथ ॥ १६

तेराव्या अध्यायांत सर्वच वर्णन सुंदर आहे. त्यांतील “शुचित्व” या गुणाचें
 स्पष्टीकरण करणाऱ्या कांहीं ओव्या थेंबें देतो. यांतही उपमांची नुसती गर्दी
 आहे व त्यांतील समर्पकपणा पाहून आपण थक्क होतो.

म्हणे शुचित्व गा ऐसें । जयापार्शा दिसे ।
 आंग मन जैसें । कापुराचे ॥ ४६२
 कां रत्नाचे दळवाडे । जैसें सबाय चोखडें ।
 आंत बाहेरि एके पाडे । सूर्यु जैसा ॥ ४६३
 बाहेरी कर्म क्षाळला । भीतरा ज्ञानें उजळला ।

इहीं दोहा परी आला । पाखाळा एका ॥ ४६४
 मृत्तिका आणि जळें । बाह्य येणें मेळें ।
 निर्मळु होय बोले । वेदांचेनि ॥ ४६५
 भलेंतथ बुद्धि बळी । रस आरिसा उजळी ।
 सौदणी फेडी थिगळी । वस्त्रांचिया ॥ ४६६
 किंबहुना इयापरी । बाह्य चोख अवधारी ।
 आणि ज्ञानदीपु अंतरी । म्हणोनि शुद्ध ॥ ४६७
 ए-हवी तरी पाडुसुता । आंत शुद्ध नसतां ।
 बाहेरी कर्म, तो तत्वतां । विटंबु गा ॥ ४६८
 मृत जैसा शृंगारिला । गाढव तीर्थी न्हाणिला ।
 कडुदुधिया माखिला । गुळें जैसा ॥ ४६९
 वोस गृहा तोरण बांधिले । कां उपवासी अन्नं लिपिलें ।
 कुंकुमसेदुर केलें । कांतहीनेन ॥ ४७०
 कळस ढिमाचे पोकळ । जळो वरील ते झळाळ ।
 काय करूं चित्रीव फळ । आंतु शेण ॥ ४७१
 तैसे कर्म वरिचिलेकडा । न सरे थोर मोलें कुडा ।
 नव्हे मदिरेचा घडा । पवित्र गंगें ॥ ४७२
 म्हणोनी अंतरी ज्ञान व्हावें । मग बाह्य लाभेल स्वभावं ।
 वरी ज्ञान कर्म संभवे । ऐसे कें जोडे ॥ ४७३
 यालागी बाह्य भागु । कर्म धुतला चांगु ।
 ज्ञानें फिटला वंगु । अंतरीचा ॥ ४७४
 तेथ अंतरबाह्य गेले । निर्मळत्व एक जाहलें ।
 किंबहुना उरलें । शुचित्वचि ॥ ४७५

याही पुढें नऊ ओव्यांत शुचित्वाचें वर्णन केलेलें आहे. त्यावरून ज्ञानदेवाच्या वर्णनाचा धाट आणि उपमा देण्याचें चातुर्थ्य दिसून येतें. आणखी एक वर्णन पंधराव्या अध्यायांतून पांचव्या श्लोकावरच्या भाष्यांतील थोडेंसें देतो. यांतही उपमा फार सुंदर आहेत.

जया पुरुषाचें कां मन । सांडोनि गेले मोहमान ।
 वर्षाती जैसें घन । आकाशानें ॥ २८५

निकवड्या निष्ठुरा । उर्बांगिजे जेवि सोयरा ।
 तैसे नागवती विकारां । वेटाळूं जे ॥ २८६
 फळली केळी उन्मूळें । तैसी आत्मळाभें प्रबळें ।
 त्याची क्रिया ढाळेंढाळें । गळती आहे ॥ २८७
 आगी लागलीया रुखी । देखोनि सैरा पळती पक्षी ।
 तैसें सांडिलें अशेखीं । विकल्पी जे ॥ २८८
 आइके सकळ दोष तृणी । अंकुरिजती जिये मेदिनी ।
 तिये भेदबुद्धीची कहाणी । नाहीं जयाते ॥ २८९
 सूर्योदयासरिसी । रात्रि पळोनि जाय अपैसी ।
 गेली देह अहंता तैसी । अविद्येसवें ॥ २९०
 पै आयुष्यहीना जीवातें । शरीर सांडी जेंवीं अवचितें ।
 तेवि निदसुरें द्वैतें । सांडिले जे ॥ २९१
 लोहाचें सांकडे परिसा । न जोडे अंधारु रवि जैसा ।
 द्वैतबुद्धीचा तैसा । सदा दुकाळ जया ॥ २९२
 अगा सुखदुःखाकारें । द्वंद्वें देहीं जियें गोचरें ।
 तियें जयां कां सामोरें । होतिचि ना ॥ २९३
 स्वप्नीचें राज्य कां मरण । नोहे हर्षशोकांसि कारण ।
 उपवढलिया जाण । जियापरी ॥ २९४
 तैसे सुखदुःखरूपीं । द्वंद्वीं जे पुण्यपापीं ।
 न धेपिजती सर्पीं । गरुड जैसें ॥ २९५
 आणि अनात्मवर्गु नीर । सांझुनि आत्मरसाचें क्षीर ।
 चरताति जे सविचार । राजहंस ॥ २९६
 जैसा वर्षोनि भूतळीं । आपुला रसु अंशुमाळी ।
 मागौता आणी रश्मिजाळीं । बिंबासीची ॥ २९७
 तैसें आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारा वाटी ।
 ते एकवटिती ज्ञानदृष्टि । अखंड जे ॥ २९८
 किंबहुना आत्मयाचा । निर्धारीं विवेकु जयांचा ।
 बुडालु वोधु गंगेचा । सिंधुमाजी जैसा ॥ २९९

अशा प्रकारें सुंदर उपमांचा वर्षाव करण्याचें सामर्थ्य ज्ञानदेवांत आश्चर्यकारक

आहे. या अलंकाराच्या साहाय्याने आपकें म्हणणें वाचकांला उत्तम प्रकारें कळेल असें करणें, त्याला पटविणें, त्याच्या गळीं उतरविणें हें ज्ञानदेव फार उत्कृष्ट प्रकारें करतात. काव्यदृष्टीनें पढाणाऱ्या रसिकांचा आनंद तर त्यामुळें निःसंशय दुणावतो.

अमृतानुभवाच्या दुसऱ्या अध्यांत सद्गुरूला नमन केलें आहे त्याचा याद पहाः—

आतां उपायवनवसंतु । जो आज्ञेचा आहेवतंतु ।
 अमूर्तचि परि मूर्तु । कारुण्याचा ॥ १
 अवियेचे आडवें । भुंजीत जीवपणाचे भवे ।
 तथा चैतन्याचे धांवे । कारुण्यें जो कीं ॥ २
 मोड्ढनि मायाकुंजरु । मुक्तिमोतियाचा वोगरु ।
 जेवविता सद्गुरु । निवृत्ति वंदूं ॥ ३
 जयाचेनि अपांगपातें । बंध मोक्षपणीं आते ।
 भेटे जाणतया जाणते । जयापाशीं ॥ ४
 कैवल्यकनकाचिया दाना । जो न कडसी थोरा साना ।
 द्रष्टयाचिया दर्शना । पाठाऊ जो ॥ ५
 सामर्थ्याचेनि विकें । जो शिवातेही गुरुत्वे जिंके ।
 आत्मा आत्मसुख देखें । आरिसां जिये ॥ ६
 बोधचंद्राचिया कळा । विखुरलिया येकवळा ।
 कृपा पुनीवलीळा । करी जयाची ॥ ७
 जो भेटलियाच सवे । पुरती उपायांचे धांवे ।
 प्रवृत्तिगंगा स्थिरावे । सागरीं जिये ॥ ८
 अवियेचें काळवखें । स्वबोधसुदिने फांके ।
 शिवतलें प्रसादार्कें । जयाचेनि ॥ १०
 राखों जातां शिष्यातें । गुरुपणही धाडिलें थितें ।
 तरी गुरुगौरव जयातें । सांडीच ना ॥ १२
 लघुत्वाचेनि मुद्दलें । बैसला गुरुत्वाचे सेले ।
 नासूनि नाथिलें । सदैव जो ॥ २०
 चंद्रांशी सुशीतलें । घडिलीं जयाचेनि मेळे ।

सूर्य जयाचेनि उजाळे । कडवसेनि ॥ २३
 जीवपणाचेनि त्रासें । यावया आपुलिये दसे ।
 शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशियातें ॥ २४

वरील कित्येक ओव्यांत रूपक अलंकार फार प्रसन्न साधलेला आहे हें रसिक वाचकांच्या लक्षांत येईल. विशेषतः ३, ७, ८, १० या ओव्यांत हा अलंकार सुंदर दिसतो. वर्णनप्रकाराचा आणखी एक नमुना म्हणून ज्ञानेश्वरी अठराव्या अध्यायांतील पुढील ओव्या हृदयंगम आहेतः—यत्र योगेश्वरः कृष्णः या गीतेंतील शेवटच्या श्लोकांवर भाष्य करतांना ज्ञानदेवांच्या कवित्वाला मोठा भर आलेला आहे. त्यांतील या सुरवातीच्या ओव्या आहेत.

चंद्र तेथें चंद्रिका । शंभु तेथें अंबिका ।
 संत तेथें विवेका । असणें कीं जी ॥ १६३२
 रावो तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोयरीक ।
 वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ॥ १६३३
 दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागमु ।
 सुखी पुरुषोत्तमु । असे जैसा ॥ १६३४
 वसंत तेथें वनें । वनें तेथ सुमनें ।
 सुमनीं पालिंगनें । सारंगांचीं ॥ १६३५
 गुरु तेथें ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन ।
 दर्शनीं समाधान । आथी जैसें ॥ १६३६
 भाग्य तेथें विलासु । मुख तेथें उल्हासु ।
 हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथें ॥ १६३७
 तैसे सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी कां सनाथ ।
 तो श्रीकृष्णरावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ॥ १६३८

या सुंदर वर्णनांत उत्प्रेक्षा उपमारूपकांची गर्दी आहे. भगवद्गीतेच्या सातवें श्लोकांचे वर्णन करतांनाही या महाकवीचा प्रतिभावृक्ष उपमारूपकफळांनीं नुसता लगदून गेलेला आहे; आणि त्यांतील कित्येक उपमा खरोखर अमृतोपम आहेत.

ऐसे श्लोक शतें सात । गीतेचीं पदे आंगें वहात ।
 पदे म्हणों कीं परमामृत । गीताकाशींचें ॥ १६६४

की आत्मराजाचिये सभे । गीते ओढवले हे खांबे ।
 मज श्लोक प्रतिभे । ऐसे येत ॥ १६६५
 कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती ।
 मोहमहिषा मुक्ति । आनंदली असे ॥ १६६६
 कीं अविद्यातिमिररोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके ।
 ऐसे प्रकाशिले गीतामिखें । रायें श्रीकृष्णें ॥ १६६८
 कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता ।
 संसारपथश्रांता । विसंवावया ॥ १६६९
 कीं सभाग्य संतीं भ्रमरीं । केले ते श्लोककव्हारीं ।
 श्रीकृष्णास्यसरोवरीं । सासिन्नली हे ॥ १६७०
 कीं श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महिमान ।
 वाखाणिते बंदीजन । उदंड जैसे ॥ १६७१
 कीं श्लोकांचिया आवारा । सात शतेंकरुनि सुंदरा ।
 सर्वागम गीतापुरा । वसों आले ॥ १६७२
 कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया ।
 श्लोक नव्हती बाह्या- । पसरु कां जो ॥ १६७३

अर्शी सुंदर वर्णनें ज्ञानेश्वरींत पदोपदीं मिलतात आणि त्यांच्या उज्वल सौंदर्यानें डोळे आणि अंतःकरण दोन्ही तृप्त होतात.

७ विस्तृत स्वरूपाच्या सुंदर रूपकांचीं कित्येक उदाहरणे ज्ञानेश्वरींत आहेत. ग्रंथाच्या सुरवातीला गणेशस्वरूपावर शब्दब्रह्माचें सांग रूपक केलेलें आहे तें फारच आल्हाददायक आहे.

देवा तूंचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु ।
 म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो जी ॥ १-२
 हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष ।
 तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३
 स्मृति तेचि अवयव । रेखा आंगीकभाव ।
 तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ ४
 अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें ।
 पदपद्धति खेंवणें । प्रमेयरत्नांचीं ॥ ५

पद्यबंध नागर । तेंचि रंगाथिलें अंबर ।
 जेथ साहित्य वाणें सपूर । उजाळाचें ॥ ६
 देखा काव्यनाटका । जें निर्धारितां सकौतुका ।
 त्याचि रुणझुणती धुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥ ७
 नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणे पाहतां कुसरी ।
 दिसतीं उचित पदे माझारीं । रत्नें भलीं ॥ ८
 तेथ व्यासादिकांचिया मती । तेचि मेखळा मिरवती ।
 चोखाळणें झळकती । पळवसडका ॥ ९
 देखा षड्दर्शनें म्हणिपती । तेचि भुजांची आकृति ।
 म्हणवुनि विसंवादे धरिती । आयुधें हातीं ॥ १०
 तरी तर्क तोचि परशु । नीतिभेदु अंकुशु ।
 वेदांतु तो महारसु । मोदकु मिरवे ॥ ११
 एके हातीं दंतु । जो स्वभावतां खंडितु ।
 तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकांचा ॥ १२
 मग सहजें सत्कारवादु । तो पद्मकरु वरदु ।
 धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥ १३
 देखा विवेकवंतु सुविमल्लु । तोचि शुंडादंडु सरल्लु ।
 जेथ परमानंदु केवल्लु । महासुखाचा ॥ १४
 तरी संवादु तोचि दशनु । जो समता शुभ्रवर्णु ।
 देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५
 मज अवगमलिया दोनी । मीसांसा श्रवणस्थानीं ।
 बोधमदामृत मुनी । अली सेविती ॥ १६
 प्रमेयप्रवालसुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभ ।
 सरसेपणे एकवटत इभ-। मस्तकावरी ॥ १७
 उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारें ज्ञानमकरंदें ।
 तियें कुसुमें मुकुटीं सुगंधे । शोभती भलीं ॥ १८
 अकार चरणयुगल । उकार उदर विशाल ।
 मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९

हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळलें ।

तें मियां श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥ २०

सातव्या अध्यायांत चौदाव्या श्लोकावर व्याख्यान करतांना मायेला नदीचें रूपक दिलें आहे. तेंही असेंच अर्थपूर्ण व समस्तवस्तुविषयक आहे. तो उतारा जणाचा तसा येथें देणें इष्ट आहे.

आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया ।

मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ॥ ६८

जिये ब्रह्माचलाचा आघाडा । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा ।

सर्वेचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥ ६९

जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोधें । चढत काळकळनेचेनि वेगें ।

प्रवृत्तिनिवृत्तींचीं तुंगें । तटें सांडी ॥ ७०

जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरलीं मोहाचेनि महापूरें ।

घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥ ७१

जे द्वेषाच्या आवर्ती दाटत । मत्सराचे वळसे पडत ।

मार्जी प्रमादादि तळपत । महामीन ॥ ७२

जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्माचीं वोभाणें ।

वरी तरताती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ॥ ७३

रतीचिया बेटा । आदळती कामाचिया लाटा ।

जेथ जीवफेनसंघटा । सैघ दिसे ॥ ७४

अहंकाराचिया चळिया । वरी मदत्रयाचिया उकळिया ।

जेथ विषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळ घेती ॥ ७५

उदयास्तांचे लोंढे । पाडीत जन्ममरणांचे चोंढे ।

जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥ ७६

संमोह विभ्रम मासे । गिळिताती धैर्याची ओविसें ।

तेथ देवदंडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७७

भ्रांतीचेनि खडुळें । रेवले आस्थेचे अवगळे ।

रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे ॥ ७८

तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचे स्थिरपण जाड ।

किंबहुना हे दुषाड । मायानदी ॥ ७९

सोळाव्या अध्यायाला सुरवातीस श्रीगुरुला त्यावर चंडांशु म्हणजे सूर्य
याचें रूपक करून नमस्कार केलेला आहे.

मावळवीत विधाभामु । नवल उदयला चंडांशु ।
अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आतां ॥ १
जो अविद्याराती रुसोनियां । गिळी ज्ञानाज्ञान चांदण्यां ।
जो सुदिनु करि ज्ञानियां । स्वबोधाचा ॥ २
जेणें विवळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे ।
सांडितीं देहाहंतंचीं अविसाळें । जीवपक्षी ॥ ३
लिंगदेह कमळांचां । पोटीं वेचतया चिद्भ्रमराचा ।
बंदिमोक्षु जयाचा । उदैला होय ॥ ४
शब्दाचिया आसकडी । भेदनदीच्या दोहीं थडीं ।
आरडाते विरहवेडीं । बुद्धिबोधु ॥ ५
तया चक्रवाकांचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान ।
भोगवी जो चिद्गगन— । भवनदिवा ॥ ६
जेणें पाहालिये पाहांटें । भेदाची चोरवेळ फिट ।
रिघती आत्मानुभववाटे । पांथिक योगी ॥ ७
जयाचेनि विवेककिरणसंगें । उन्मेखसूर्यकांतफुणगे ।
दीपले जाळिती दांगे । संसाराचीं ॥ ८
जयाचा रदिमुंज निबरु । होता स्वरूप उखरीं स्थिरु ।
ये महासिद्धीचा पूरु । मृगजळ तें ॥ ९
जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहंतेच्या मन्यान्हीं आलिया ।
लपे आत्मभ्रांतिछाया । आपणपां तळीं ॥ १०
ते वेळीं विश्वस्वप्रासहितें । कोण अन्यथामति निद्रेतें ।
सांभाळी नुरेचि जेथें । मायाराती ॥ ११
म्हणोनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानंदाची दाटणी ।
मग सुखानुभूतींचीं घेणीं देणीं । मंदावों लागती ॥ १२
किंबहुना ऐसैसें । मुक्तिकैवल्य सुदिवसें ।
सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥ १३
जो निजधामव्योमिंचा रावो । उदैलाचि उदैजतखेंवो ।

फेडि पूर्वादि दिशांसि ठावो । उदोअस्तूचा ॥ १४
 न दिसणें दिसणेंनसी मावळवी । दोहीं झांकिलें तें सैध पालवी ।
 काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी । १५
 तो अहोरात्रांचा पेलकडु । कोणे देखावा ज्ञानमार्तडु ।
 जो प्रकाशेवीण सुरवाडु । प्रकाशाचा ॥ १६
 तथा चित्सूर्या श्रीनिवृत्ति । आतां नमो म्हणों पुढतपुढती ।
 जे बाधका येइजतसे स्तुति । बोलाचिया ॥ १७

अठराव्या अध्यायांत भगवद्गीतेवर प्रासादाची कल्पना करून रूपक केलेलें आहे तेंही अर्थपूर्ण आहे.

व्यासु सहजें सूत्री वळी । तेणें निगमरत्नाचळीं ।
 उपनिषदार्थाची माळी । मार्जी खांडिली ॥ ३५
 तेथ त्रिवर्गाचा अणुआरु । आडऊ निघाला जो अपारु ।
 तो महाभारतप्राकारु । भोवता केला ॥ ३६
 मार्जी आत्मज्ञानाचे एकवट । दळवोडे झाडून चोखट ।
 घडिले पार्थवैकुण्ठ- । संवादकुसरी ॥ ३७
 निवृत्तिसूत्र सोडवणिया । सर्व शास्त्रार्थ पुरवणिया ।
 आवो साधिला मांडणिया । मोक्षरेखेचा ॥ ३८
 ऐसेनि करितां उभारा । पंधरा अध्यायांत पंधरा ।
 भूमी निर्वाळलिया पुरा । प्रासादु जाहला ॥ ३९
 उपरि सोळावा अध्यायो । तो ग्रीवघंटेचा आवो ।
 सप्तदशु तोचि ठावो । पडघाणिये ॥ ४०
 तथाहीवरी अष्टादशु । तो अपैसा मांडला कळसु ।
 उपरि गीतीदिकीं व्यासु । ध्वजे लागला ॥ ४१

आणखी एक उतारा दुसऱ्या अध्यायांतून घेतों:—

ऐसें अर्जुन तेथ बोलिला । जंव क्षणएक भ्रांति सांडिला ।
 मग पुनरपि व्यापिला । उर्मी तेणें ॥ ६९
 कीं मज पहातां उर्मा नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।
 तो प्रासिला महामोहें । काळसेप ॥ ७०
 सर्वमहदयकल्हारीं । तेथ कारुण्यवेळेच्या भरीं ।

लागला म्हणोनि लहरीं । भांजिचि ना ॥ ७१
 हे जाणोनि ऐशी प्रौढी । जो दृष्टिसर्वेचि विष फेडी ।
 तो धांवया श्रीहरि गारुडी । पातला कीं ॥ ७२
 मग देखा तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांति कवळुनु ।
 जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ॥ ७५
 तयापरी तो धनुर्धर । जाहलासे दुःखें जर्जर ।
 जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवर । वणवला कां ॥ ७६
 म्हणोनि सहजे सुनीळ । कृपामृते सजळ ।
 तो वोळला श्रीगोपाळ । महामेघु ॥ ७७
 तेथ सुदशनांची युति । तेचि विद्युलता झळकती ।
 गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ॥ ७८

उपमा, उपपेक्षा, रूपक इत्यादि अनेक भक्तकारांचें वरीक ओव्यांत दर्शन होतें.

पुढीक उतारा आठव्या अध्यायांतीक आहे. त्यांतील भक्तकार रसिकांना आनंद देतीकच पण त्यांत दिलेलें शरीराचें वर्णन स्त्रोखर मोठें मार्मिक आहे. माझ्या भक्तांच्या तनुत्यागाचें वेळीं त्यांची मी परिचर्या करतो, त्यांची सेवा सुश्रूषा करतों असें प्रथम श्रीकृष्ण सांगतात आणि नंतर त्यांना पुनर्जन्म होणार नाहीं, शरीरयातना सोसाव्या लागणार नाहीत हें सांगतांना त्या शरीराचें वर्णन करतात.

मग क्लेशतरुची वाडी । ते तापत्रयाग्नीची सगडी ।
 जे मृत्युकाकासि कुरोंडी । सांडिली आहे ॥ १४०
 जें दैन्याचें दुभते । जें महाभयातें वाढवितें ।
 जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ॥ १४१
 जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुमार्गाचें फळ ।
 जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ॥ १४२
 जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें ।
 जें सकळ रोगांचें भाणें । वाढिलें आहे ॥ १४३
 जें काळाचा खिचउशिटा । जें आशेचा आंगवठा ।
 जन्ममरणाचा वोळिवटा । स्वभावे जें ॥ १४४
 जें भुलीचें भरीव । जें विकल्पाचें ओतीव ।
 किंबहुना पेंव । विंचवाचें ॥ १४५

जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जें पण्यांगनेचें मैत्र ।
 जें विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित ॥ १४६
 जें लाबेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा ।
 जें विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ॥ १४७
 जें कोढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव ।
 गोरियेचें स्वभाव । गायन जें ॥ १४८
 जें वैरियाचा पाहुणे । जें दुर्जनाचा आदर ।
 हें असो जें सागर । अनर्थाचा ॥ १४९
 जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिल्लें वन ।
 जें धूम्रजांचें गगन । ओतले आहे ॥ १५०
 ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर ।
 जे होउनी ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥ १५१

अशा प्रकारें वर्णनांची आणि अलंकारांचीं हवीं तितकीं मनोरम उदाहरणें ज्ञानेश्वरीत आहेत आणि त्यामुळें तत्त्वज्ञान हें जसें ज्ञानेश्वरीचें अंतरंग आहे त्याप्रमाणें उत्कृष्ट कवित्व हें तिचें बाह्यांग आहे आणि त्यामुळें तिची शोभा अतुल्य झालेली आहे.

८ आतां रत्नांप्रमाणें उज्ज्वल आणि सुंदर अशीं कित्येक ज्ञानदेवी वाक्यें पाहून आपण या मधुर विषयाचा निरोप घेऊं. शिव आणि शक्ति हे भिन्न नाहींत, एकच आहेत हें सांगतांना (अमृतानुभव, १) म्हणतात:—

स्त्रीपुरुष नामभेदें । शिवपण येकलें नांदे ।
 जग सगळें आधार्थें- । पणें जिहीं ॥ १७
 दो दांडी येक श्रुति । दो फुलीं एक द्रुति ।
 दोहीं दिवीं दीप्ति । एकीच जेंवि ॥ १८
 दो ओठां येक गोठी । दो डोळां येकचि दिठी ।
 तेविं दोघीं जिहीं सृष्टि । एकीच जेवीं ॥ १९
 गोडी आणि गुळ । कापूर आणि परिमळ ।
 निवडूं जातां पांगळ । निवाडू होथे ॥ २३
 समग्र दीप्ति घेतां । जैवीं दीपचि ये हाता ।
 तेविं जियेचिया तत्त्वतां । शिवाचि लाभे ॥ २४

जैसा सूर्यी मिरवे प्रभा । प्रभे सूर्यत्वचि गाभा ।
 तेवीं भेद गिळीत शोभा । एकीच जे ॥ २५
 कां विंव प्रतिबिंबा द्योतक । प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक ।
 तैसें द्वैतमिसें येक । बरवतसे ॥ २६

यांतील उपमा किती समर्पक व अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या आहेत हे वाचक ध्यानांत घेतीलच. असो. गीता सांगून झाली व कृष्णानें अर्जुनाला आलिंगन दिलें त्या प्रसंगाचें वर्णन:—

या कारणें पुढती । हे आधि न वाहे चित्तीं ।
 मज येकासि ये सुमती । जाणोनि शरण ॥ ज्ञा. १८-१४१६
 ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें ।
 सर्वदेशनिवासें । बोलिले श्रीकृष्णें ॥ १४१७
 मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु ।
 आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥ १४१८
 न पवतां जयातें । काखे सून बुद्धीतें ।
 बोलणें मागौते । वोसरलें ॥ १४१९
 ऐसें जें कांहीं येक । बोला बुद्धीसीही अटक ।
 ते द्यावया मिख । खेवाचें केलें ॥ १४२०
 हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयीचें ते हृदयी घातलें ।
 द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥ १४२१
 दीपें दीपु लाविला । तैसा परिध्वंगु तो जाला ।
 द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु ॥ १४२२

समजावून देण्याची धाटणी या दृष्टीनें तेराव्या अध्यायांतील अहंकार व बुद्धि यांचीं वर्णनें पहा. प्रथम अहंकार घेऊं.

आणि जागतिये दशे । स्वप्न लपाले असे ।
 ना तरी अंवंसे । चंद्र गूढ ॥ ७७
 नाना अप्रौढ बाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं ।
 कां न फुलतां कळिकीं । आमोडु जैसा ॥ ७८
 किंबहुना काष्ठी । बन्दि जेविं किरीटी ।
 तेविं प्रकृतीचिया पोटी । गोप्यु जो असे ॥ ७९

जैसा ज्वर धातुगतु । अपथ्याचें मिष पहातु ।
मग जालिया आंतु-। बाहेरी व्यापी ॥ ८०
तैसी पांचांही गांठी पडे । जै देहाकारु उघडे ।
तै नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥ ८१
नवल अहंकाराची गोठी । विशेषे न लगे अज्ञानापाठीं ।
सज्ञानाचे झोवे कंठी । नाना संकटी नाचवी ॥ ८२

त्यानंतर “बुद्धि” हें तत्त्व समजावून सांगतात.

आतां बुद्धि जे म्हणिजे । ते ऐशिया चिन्हीं जाणिजे ।
बोलिलें यदुराजें । तें आइकें सांगों ॥ ८३
तरी कंदर्पाचेनि बळें । इंद्रियवृत्तीचेनि मेळें ।
विभांडूनि येति पाळे । विषयांचे ॥ ८४
तो सुखदुःखांचा नागोवा । जेथ उगाणों लागे जीवा ।
तेथ दोहींसी बरवा । पाडू जे धरी ॥ ८५
हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हे दोख ।
कां हें मैळ हें चोख । ऐसें जे निवडी ॥ ८६
जिये अधमोत्तम सुझे । जिये सानें थोर बुझे ।
जिया दिठी पारखिजे । विषो जीवें ॥ ८७
जे तेजतत्त्वाची आदि । जे सत्त्वगुणाची वृद्धि ।
जे आत्मया जीवाची संधि । वसवीत असे जे ॥ ८८
अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तूं संपूर्ण ।

या ठिकाणीं ८८ ओवीतील शेवटच्या दोन ओळी विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. बुद्धीमुळें जीव आणि आत्मा यांचा संधि होतो, जीवाला आत्मतत्त्व उमजतें व त्याशीं एकरूप होता येते. आणि म्हणून ज्ञानदेव हे बुद्धीला, विवेकाला महत्त्व देणारे म्हणजे Rationalist होते असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पुढील वाक्यें ज्ञानेश्वरींतून घेतलेलीं आहेत.

जै यमनियम ठाकती । तेथ इंद्रियें सैरा राहाटती ।
म्हणऊनि व्यभिचार घडती । कुळस्त्रियांसी ॥ १-२४९

सध्यां नवनीतीच्या नांवाखालीं व्यभिचार हा शब्दच कोशांतून काढून

लावण्याचा प्रयत्न चालू आहे. पण व्यभिचाराचें मूल यम नियम ठाकण्यांत, निष्क्रिय होण्यांत आहे, हें मान्य केलेंच पाहिजे.

ना तरी महासिद्धिसंभ्रमें । जितला तापसु भ्रमें ।

मग आकळोनि कामें । दीनु कीजे ॥ १-२७०

अर्जुनासारख्या थोर वीराला उपमा द्यावयाची ती क्षुद्र असतां कामा नये. येथें तापसाची उपमा फार समर्पक आहे.

तूं जाणता तरी म्हणाविसी । परी नेणिवेतें न सांडिसी ।

आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ॥ २-९२

या ठिकाणीं

अज्ञःसुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रंजयति ॥

या भर्तृहरीच्या श्लोकाची आठवण होते.

येथ नेणावया हेंचि कारण । जें इंद्रियां आधीनपण ।

तिहीं आकळिजे अंतःकरण । म्हणऊनि भ्रमे ॥ २-१११

मनुष्यांत अज्ञान उत्पन्न होतें याचें कारण तो इंद्रियांच्या आधीन असतो हें होय. इंद्रियावर जय मिळवणें यांत माणुसकी आहे, त्यालाच संस्कृति म्हणतात.

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तोंचि सार जाण योगाचें ।

जेथ मन आणि बुद्धीचे । ऐक्य आथी ॥ २-२७३

“ ऐक्य आथी ” याचा अर्थ ऐक्य आहे. योगाची ही व्याख्या जितकी यथार्थ तितकीच सुटसुटीत आहे.

तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसी कारण ।

जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना ॥ २-३१६

योग कोणाला साध्य होईक ? ज्याच्या अंतःकरणाला विषयसुख फसवूं शकणार नाही त्याला. त्याच अर्थाची आणखी एक ओवी:—

म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तोंचि सर्वस्व दुःखाचें ।

याकारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ॥ २-३४७

स्थितप्रज्ञाची थोडक्यांत व्याख्या दिलेली आहे.

तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती ।

तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पावली असे ॥ २-३५३

ज्याला ब्रह्मसुखाची गोडी मिळाली आहे तो ऋद्धिसिद्धीची परवा करीत नाही. त्याचें वर्णन करण्याचा थाट पहा:—

देखे ऋद्धि सिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी ।
तो विगुंतला असे अंतरां । महामुखीं ॥ २-३६२
जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पावळें म्हणे ।
तो केवि रंजे पालिवणें । भिलांचेनि ॥ २-३६३
जो अमृतामी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी ।
तैसा स्वमुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥ २-३६४

प्राप्त झालेल्या संपत्तीबद्दल दृष्टि काय भसावी हें सांगतात:—

हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें ।
मग स्वधर्मयज्ञें अर्पवे । आदिपुरुषा ॥ ३-१३०

आत्मज्ञानाचा विसर कां पडतो हें सांगतात.

जे प्राणिया कामी भरु । देहाचिवरी आदरु ।
म्हणोनि पडिला विसरु । आत्मबोधाचा ॥ ४-२०

परमेश्वर अवतार घेऊन काय करतो व त्याचा अवतार झाला म्हणजे काय होते याचें वर्णन:—

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । मी साकरु होऊनि अवतरें ।
मग अज्ञानाचे आंधारें । गिळूनि घाली ॥ ४-५१
अधर्माची अवधि तोडी । दोषांची लिहिली फेडी ।
सज्जनाकरवीं गुढी । उभवीं मी ॥ ४-५२
दैत्यांचीं कुळें नाशीं । सार्धूंचा मान गिंवशीं ।
धर्मासी नीतीशीं । शेंस भरी ॥ ४-५३
मी आविवेकाची काजळी । फेडूनी विवेकदीप उजळीं ।
तै योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ४-५४
सत्सुखें विश्व कोदें । धर्मचि जगां नादें ।
भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाची ॥ ४-५५
तै पापांचा अचलु फिटें । पुण्याची पहांट फुटें ।
जै मूर्ति माझी प्रगटे । पांडुकुमरा ॥ ४-५६

सुभाषितांचि दोन चार नमुनेः—

आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी ।
 पिसें आणि न भुलवी । तरी तें काई ॥ ६-१२४
 पाहा पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमें मानिजे ।
 ते पतीहुनि काय न वानिजे । पतिव्रता ॥ ६-१२९
 तैसें आस्थेच्या महापूरी । रिघताती कोटिवरी ।
 परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे ॥ ७-१३
 जें अपत्य थानी निगे । तथाची भूक ते मातेसीचि लागे ।
 एन्हवी तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे येरी ॥ ८-१३
 देखा बालकाचिया धणी धाडजे । कां शिष्याचेनि जाहलेपणे होइजे ।
 हें सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवति ॥ ८-५५
 आपुली तद्दानभूक नेणें । तान्हया निरें तें माउलीसिचि करणे ।
 तैसें अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करी ॥ ९-३४०
 म्हणोनि थोरपण पन्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।
 जें जगा धाकुटें होइजे । तै जवळीक माझी ॥ ९-३७८
 जैसें बाळका लेवविजे लेणें । तें शृंगारातें काई जाणे ।
 परी ते सुखाचे सोहळे भोगणें । माउलिये दिशी ॥ १०-५८
 एन्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता ।
 काय समर्थाची कांता । कोराज मागे ॥ १२-८५
 नामरूपसंबंधु । जातिक्रियाभेदु ।
 हा आकारासचि प्रवादु । वस्तूसि नाहीं ॥ १३-९०५
 तरी विरक्तीवांचूनि कंहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं ।
 हें विचारुनि ठाई । ठाविलें देवें ॥ १५-३६

याप्रमाणें किती वचनें काढतां येतील त्यांना अंत नाहीं. ज्ञानदेवी वाङ्मयाच्या या उद्यानांत सुंदर, सुवासिक फुलांचें, फळांचें वैपुल्य आहे. त्यांत जितकें हिंडावें तितकें थोडेंच आहे, व त्यापासून मिळणारा आनंद विलक्षण आहे. तेव्हां कसल्याही क्रमाची अपेक्षा न करतां आणखी विस्तार न व्हावा म्हणून या विषयाचा येथेंच निरोप घेणें प्राप्त आहे.

भाग अकरावा

ज्ञानदेवांची विचारसंपदा

खेचराचियाही मना । आणी सात्त्विकाचा पान्हा ।
श्रवणासर्वें सुमना । समाधि जोडे ॥ ज्ञा. १३-११५९
तैसा वाग्विलास विस्तारूं । गीतार्थेंसी विश्व भरूं ।
आनंदाचें आवारूं । मांडूं जगा ॥ ११६०
फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मना जिणी ।
देखों आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ ११६१
दिसो परतच्च डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा ।
रिघो महाबोधसुकाळा-। माजीं विश्व ॥ ११६२

ज्ञानेश्वरीचा समारोप करतांना ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे:—“तैसें अध्यात्मशास्त्रीं इये । अंतरंगचि आधिकारियें । परी लोक वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ” त्यांपैकीं वाक्चातुर्याकडे मागील भागांत आपण थोडीशी नजर फेकिली. ग्रंथांतील अंतरंग हें ज्याला अधिकार असेल त्यालाच मिळणार असें त्यांनीं सांगितलें आहे. हा अधिकार म्हणजे काय याचेंही विवेचन आपणांस केळें पाहिजेच. त्या अंतरंगाकडे आपणांस वळावयाचें आहे. वाक्चातुर्यानें लोक सुखी होतील पण अंतरंगाच्या दर्शनानें ब्रह्मानंद होईल यांत संशय नाही. अंतरंगाकडे पाहतांना ज्ञानदेव हें कोणत्याही विशिष्ट पंथाचे नसून सर्व जगाचे आहेत ही दृष्टि प्रथम ठेविली पाहिजे आणि ज्ञानदेव काय म्हणतात हें कोणत्याही पंथाच्या चर्म्यातून न पाहतां प्रत्यक्ष त्यांच्या ग्रंथाच्या अभ्यासानें पाहिलें पाहिजे. सर्वांना ज्ञान व्हावें म्हणून ज्ञानदेवांनीं “अमृताशीं पैजा ” जिकणारें वाङ्मय मराठींत लिहिलें व त्यांच्याच शब्दांच्या आभारानें त्या शब्दांचा व त्यापासून सूचित होणारा अर्थ आपण ओळखला पाहिजे व स्वतःला महाबोधसुकाळ केला पाहिजे.

ज्ञानदेवाच्या विचारसंपदेचा परिचय करून घेतांनाच त्यांची तत्त्वज्ञान-विषयक भूमिका समजून घेतली पाहिजे. ज्ञानदेव हे अद्वैत मताचे अनुयायी होते, योगमार्गांत प्रविष्ट झालेले होते, आणि भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानें अर्जुनाला

सांगितकेलें तत्त्वज्ञान आणि व्यवहारमार्ग यांना त्यांची पूर्ण संमति होती. योगासंबंधी विस्तृत विवेचन मागे एका भागांत केलेलें आहे. त्या मार्गाची आणि अद्वैत सिद्धांताची व ज्ञानमार्गाची सांगड घातल्यावर पहिली गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की ज्ञानदेव हे, जिज्ञा आंधळी भक्ति म्हणतात तिचें अवलंबन करा असें म्हणणारे नव्हते. ते अद्वैतमार्गाचे अनुयायी होते. अद्वैताचा यथातथ्य अर्थ आपण समजावून घेण्याचा प्रयत्न करूंच, पण सुरवातीला एवढें सांगणें योग्य होईल कीं हे जग व त्यांत चाललेला सर्व व्यवहार ही केवळ माया आहे, त्याशीं आपला खरोखर कांहीं संबंध नाही, तिकडे आपण पहाण्याची मुलींच आवश्यकता नाही, गृहस्थाश्रम-सोडावा व संन्यास स्वीकारावा, आणि भ्रांतिमय जग टाकून गिरिकंदरीं ध्यानधारणेंत किंवा दिगंबर वृत्तींत काळ कंठावा, देह-विसर्जनानंतर मुक्ति गांठावी अशी मात्र त्यांची शिकवण नाही. समाजाला सामाजिक व्यवहारांतून दूर ओढून त्याला मोक्षमार्गाला लावण्यासाठीं निर्व्यवहार आणि निष्क्रिय बनवावयाचें या प्रकारास त्यांची यात्किंचितही संमति नाही. ज्या वेदांतानें राष्ट्राला दुर्बलता येते त्याचा उपदेश त्यांनीं कोणासही केलेला नाही; ज्ञानप्राप्तीनंतर निष्क्रिय व्हावें असें ते कोठेंही सांगत नाहीत; इहलोकांबद्दल त्यांची अनास्था नाही. “लोकसंस्था रक्षणीय सर्वथा” या तत्त्वाचा ते पूर्ण पुरस्कार करणारे आहेत. तेव्हां त्यांच्या विचाराची भूमिका आपण विचारपूर्वक लक्षांत घेतली पाहिजे.

“अमृतानुभव” या ग्रंथासंबंधी आलेल्या भागांत ज्ञानदेवांची वेदांत-विषयक भूमिका स्पष्टपणें सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जीव हा शिवरूप आहे व अज्ञानामुळें त्याला आलेलें जीवस्वरूप-ज्याला जन्म आहे आणि म्हणून मृत्यु आहे, ज्याला आकृति आहे आणि म्हणून विकृति आहे, त्याचा ज्ञानाच्या साहाय्याने निरास करून त्याचें शिवरूपत्व पटणें यालाच अद्वैत सिद्धांत असें म्हणतात. सर्वाभूतीं परमेश्वर हें त्या सिद्धांताचें मराठींत लौकिक स्वरूप आहे. हा अद्वैत सिद्धांत वास्तविक अत्यंत बलशायक, स्फूर्तिदायक, उज्ज्वल, पराक्रमाळा साहाय्य करणारा असा आहे. तसा प्रयत्न होईल, तशी तपश्चर्या घेईल, तसा स्वार्थत्याग होईल, तसा परोपकार होईल, तसा यज्ञ होईल तर आपण परमेश्वरच आहोंत, परमेश्वराचें सामर्थ्य आणि ऐश्वर्य आपलेंच आहे अशी ज्या सिद्धांताची शिकवण आहे तो दुर्बलतेला कसा परिपोषक होईल ?

जर दुर्बलतेचा प्रचार कोणी केला असेल तर ज्यांना हा सिद्धांत समजला नाही त्यांच्याच हातून ते पातक घडलेलं असणार, पण ज्यांना या अद्वैत सिद्धांताचें रहस्य समजलें तो ज्ञानदेवाची अमृतानुभवांतील पुढील ओवी मोठ्या उल्लसित अंतःकरणानें वरचेवर गुणगुणला तर त्यांत आश्चर्य नाही.

शिवा शिवा समर्था स्वामी । येवढीये आनंदभूमि ।

घेपे दीजे ऐकें आम्ही । ऐसें केलें ॥ ९-६५

आणि ज्ञानदेवाच्या विचारांची पार्श्वभूमि म्हणजे हा अद्वैत सिद्धांत आहे. त्याला जोड उत्कृष्ट अशा आत्मसंयमनाची, राजयोगाची मिळालेली आहे. त्याचें विस्तृत विवेचन योगमार्ग-पंथराज या भागांत केलेलें आहे. अद्वैत म्हणजेही साम्यावस्था-समःसर्वेषु भूतेषु, आणि योग म्हणजेही साम्यावस्था-समत्वं योग उच्यते, अशा प्रकारें अद्वैत सिद्धांत हें ज्ञान, योग हें कर्म आणि यासंबंधी आस्था हीच भक्ति अशा या त्रयीयुक्त पार्श्वभूमीवर ज्ञानदेवाचें विचारसौंदर्य खुलून दिसतें.

आतां या विचारसंपत्तीचा कोष आपण स्वस्थ चित्तानें परिचित करून घेतला पाहिजे. चित्ताला अति हलुवारपणा आणूनच या कार्याला प्रवृत्त झालें पाहिजे. अर्जुनापुढें त्याचें कर्तव्य, युद्ध करणें, हें उभें होतें. तें कर्तव्य कठोर होतें. विचारानें तें निश्चित झालें होतें. पण प्रसंगच असा आला कीं विचारावर विकाराचा, भावनेचा, स्नेहाचा पगडा बसला. स्नेह आणि द्वेष या भावना निरनिराळ्या कार्त्तिकी जें कर्तव्य करावयाचें असेल त्याप्रमाणें स्वीकारावयाच्या किंवा त्यागावयाच्या असतात. भलत्या वेळीं भलती भावना उत्पन्न होणें हें दुबळेपण आहे. रणांगणांत जाणूनबुजून उभें राहिल्यावर

हृदयाचें ढिलेपण । येथ निकयासी नव्हे कारण ॥

पण अर्जुनाचें हृदय दिलें झालें. कारण त्याच्या त्या हृदयांत स्नेह उत्पन्न झाला, विचारावर विकाराचा अम्मळ बसला आणि त्याचें ते क्षत्रियाचें, शिपायाचें अंतःकरण असूनही त्या विकारापुढें गडबडलें.

जें वज्रापासोनि कठिण । दुर्धर अतिदारुण ।

तयाहूनि असाधारण । हें स्नेह नवल ॥ १-१९९

अर्जुनाचें अंतःकरण हें वज्रापेक्षां कठिण होतें, दुर्धर होतें, अत्यंत दारुण होतें, पण त्या स्नेहवृत्तीनें, त्या भावनातिरेकानें त्याही अंतःकरणाचा चीत केलें हें

केवढें आश्चर्य ! पण असें दिलेपण त्या प्रसंगीं निक्कें नव्हते, बरोबर नव्हतें. शस्त्रक्रिया करण्यास उभ्या राहिलेल्या भिषग्वरानें अंतःकरण भावनार्त होऊ दिलें तर तो आपल्या कामाला अपात्र होईल. भावना याचसाठीं विचाराच्या स्वाधीन पाहिजे. अर्जुनालाही पटलें होतें कीं आपण कांहीं तरी प्रमाद करीत आहों, पण तो प्रमाद त्याला दिसत नव्हता; म्हणून तो म्हणतो,

तरी उचित काइ आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा ।

तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांगे आतां ॥ २-६३

ही विनंति करतांना सुद्धां “ जें व्यभिचरेना धर्मा ” ही अट अर्जुन घालतो ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. अर्जुनाचीही इच्छा धर्माच्या बाबतींत व्यभिचार व्हावा, धर्माला म्हणजे कर्तव्यकर्माला सोडून वागावें, अशी नव्हती. तो धर्म हें काय हें मात्र त्या प्रसंगीं त्याला नीट समजलें नव्हतें; आणि त्याचें स्पष्टीकरण, त्याचें निःसंशय निरूपण, श्रीकृष्णानें केलें. धर्म अगदीं बरोबर कळला कीं माणसाचें निम्में अधिक काम होतें. श्रीकृष्णानें जें सांगितलें तें किती उत्कृष्ट होतें याचें वर्णन एका गोड उपमेच्या साहाय्यानें ज्ञानदेव करतात—

ना तरी असाध्य देखोनि व्याधि । वैद्य सूची निरवधि ।

अमृतासम दिव्य औषधी । निदानींची ॥ २-८६

तेव्हां ज्ञानदेवांनीं गीतेच्या आधारें केलेल्या उपदेशाची योग्यता निदानींच्या दिव्य औषधीप्रमाणें, अमृताप्रमाणें आहे. ज्ञान प्राप्त होण्याला योग्य मनोभूमिका म्हणजे फाजील शहाण्याची किंवा अर्धवट शहाण्याची नसून ती जिज्ञासूचीच पाहिजे.

तूं जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणिवेंतें न संडिसी ।

आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ॥ २-९२

तेव्हां अशा वृत्तीनें ज्ञान प्राप्त होत नाही. “ प्रज्ञावादांश्च भाषसे ” या लोकाधर्वावर वरील संपूर्ण ओवीची उभारणी झालेली आहे. हें नेणतेंपण, अज्ञान उत्पन्न कां होतें याचें कारणही, सुरवातीलाच सांगून टाकलेलें आहे व गीताधर्माचा आणि म्हणून ज्ञानदेवप्रणीत महाराष्ट्रधर्माचा हा अगदीं पाया आहे.

येथ नेणावया हेंचि कारण । जे इंद्रियां आधीनपण ।

तिहीं आकळिजे अंतःकरण । म्हणऊनि भ्रमे ॥ २-१११

आपण इंद्रियांच्या आधीन होणें, आपली विचारशक्ति गुंडाळून इंद्रियें सांगतील तें करणें, याळा इंद्रियांचें आधीनपण म्हणतात. ह्याच्या तडाक्यांत जो सांपडला त्याचें व्यक्तिस्वातंत्र्य गेलें, व्यक्तित्वही गेलें. उपजतबुद्धि बळवत्तर आहे व सर्व माणसें तदधीन असतात (तदधीन असावें असा आदेश मानल्यामुळें तो सिद्ध होत नाही) पण तदधीन होणारी माणसें सामान्य पशुत्वाच्या बाहेर नसतात. या उपजतबुद्धीवर आपलें म्हणजे आपल्या विचारशक्तीचें स्वामित्व प्रस्थापित करण्यांत मनुष्याचें माणूसपण किंवा माणुसकी आहे. आणि म्हणून “ इंद्रियां आधीनपण ” हें जें आपल्या नेणिवेचें कारण तें आपण नाहीसें केलें पाहिजे. “ म्हणोनि हा अपभ्रंश । विषयसंगु ”; इंद्रियांच्या आधीन होणें, म्हणजे इंद्रियांचे जे विषय आहेत त्यांच्या आधीन होणें, आणि या आधीनपणाळाच संग म्हणतात आणि निःसंगपणाळा या विचारसरणीत इतकें महत्त्व आहे याचें कारण निःसंगपणा असणें म्हणजे संग नसणें, म्हणजे इंद्रियां आधीनपणा नसणें, हा आहे. म्हणूनच ज्ञानदेव ज्याप्रमाणें या आधीनपणाचा धिक्कार करतात त्याप्रमाणें आधुनिक कवीत नवीन विचारसरणीची प्रथा पाडणारे म्हणून प्रख्यात झालेले केशवसुतही

धरा जरा निःसंगपणा ।

हाच उपदेश करतात. शरीराच्या आधीन होतां उपयोगी नाही. शरीर आपल्या स्वाधीन असलें पाहिजे. श्रीकृष्णाच्या संपूर्ण शिकवणीचें सार तरी निःसंग होऊन, निरुपाधिक होऊन, निःस्वार्थ होऊन, कर्म करणें, कर्तव्य करणें, हेंच आहे. निःसंगपणाबरोबर दुसरें जें महत्त्वाचें तत्त्व सांगितलें आहे तें पुढील दोन ओव्यांत आहे.

या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।

तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥ २-१२६

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता ।

तरी सार तें स्वभावां । नित्य जाणे ॥ २-१३३

उपाधि म्हणजे शरीर. त्या शरीराहून “ आपण ” म्हणून कांहीं तरी निराळें आहे व त्याळाच चैतन्य, परमेश्वरतत्त्व, शिवत्व असें नांव दिलेलें आहे. तें सार आहे, नित्य आहे, जन्ममरणापासून, विकृतीपासून अढिस आहे. बाकी जें उपाधियुक्त आहे तें असार आहे, भ्रांतिमय आहे, अनित्य आहे, विकृतीच्या

तडाख्यांत सांपडकेलें आहे. हें सर्व योग्य प्रकारें समजून घेणें यालाच सारासार विचार असें नांव दिलेलें आहे.

२ हें जन्ममृत्यूचें चक्र, रहाटगाडों, सारखें चालकेलें आहे. त्यासंबंधीं विचार करण्याचें दोन मार्ग. एक, त्या बाबतींत आपणांला कांहीं निश्चित ज्ञान आहे असें गृहीत धरणें. शरीर ही उपाधि आहे. ती नष्ट झाली तरी त्याच्या आंत जें गुप्त असें चैतन्य आहे तें नष्ट होत नाही. पण हा विचार ज्यांना पटत नाही, खरोखर तसें आहे कीं नाही याबद्दल ज्यांना शंका आहे, त्यांच्यावर अर्थात् जबरदस्तीनें तो विचार लादणें योग्य नाही. तेव्हां दुसरा मार्ग पहावा लागतो. तो मार्ग म्हणजे अपरिहर गोष्टीचा शोक न करणें, पहिल्या मार्गाचें थोडक्यांत वर्णन:—

तैसें शरीराच्या लोपीं । सर्वथा नाश नाही स्वरूपीं ।

म्हणऊनि तूं हे नारोपीं । भ्रांति बापा ॥ २-१४३

जैसी जीणें वस्त्रे सांडिजे । मग नूतनें आणिकें वेढिजे ।

तैसे देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ २-१४४

हा अनादि नित्यसिद्ध । निरुपाधि विशुद्ध ।

म्हणऊनि शस्त्रादिकी छेदु । न घडे यदा ॥ २-१४५

हा गुणत्रयरहितु । व्यक्तीसी अतीतु ।

अनादि अविकृतु । स्वरूप ॥ २-१५०

तेव्हां या देहाच्या उपाधीच्या आंत निरुपाधिक आत्मा आहे हा एक सिद्धांत; पण जेथें विचारस्वातंत्र्य आहे तेथें तो प्रत्येकाला पटेल असे नाही. त्यांच्यासाठीं दुसरा मार्ग सांगितला आहे.

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंतचि मानिनी ।

तरी शोचूं न पवसी । पांडुकुमरा ॥ २-१५२

जो आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।

जैसा प्रवाहो अनुस्युतु । गंगाजळाचा ॥ २-१५३

म्हणोनि हें आघवें । येथ तुज नलगे शोचावे ।

जे स्थितीचि हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥ २-१५६

तेव्हां जन्ममृत्यूचा प्रवाह निरंतर चाललेला आहे, तो स्वाभाविक आहे, आणि तो थांबविणें आपल्या हातीं नाही. आणि हेंही नीटसें पटत नसेल तर कोवटीं

ना तरी हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना ।
जे देखोनि लोळु आधीना । जन्मक्षया ॥ २-१५७
तरी येथ कांहीं । तुज शोकासि कारण नाही ।
हे जन्ममृत्यु पाहीं । अपरिहर ॥ २-१५८

म्हणजे एक आत्मतत्त्व परमेश्वर यांवर विश्वास; किंवा दुसरें, सृष्टीच्या नित्यक्रमावर विश्वास; किंवा तिसरें, जें चालळें आहे तें सर्व अपरिहर आहे, ही खात्री. या तिसऱ्या गोष्टीबद्दल कोणालाही शंका असण्याचें कारण नाही. जें झाल्याशिवाय रहात नाही व जें कोणत्याही प्रकारें आपल्या हातचें नाही ते अपरिहर. तेव्हां अपरिहर गोष्टोविषयीं विचारी माणसांनीं सुखदुःख करूं नये.

उपजे तें नाशे । नासले पुनरपि दिसे ।

हें घटिकायंत्र जैसे । परिभ्रमे गा ॥ २-१५९

किंवा “हे जन्ममरण तैसे । अनिवार जगों ” आणि म्हणून “हा न परिहरे । आदिभंतु ”; पण आदि भंत आहे, विकृति आहे यांत कांहीं शंका नाही. आणि या विकृतीच्या, चंचलतेच्या, अशाश्वतेच्या पाठीमागें कांहीं तरी शाश्वत असावें अशी मनुष्याला तळमळ लागून राहिलेली आहे यांतही शंका नाही. तें काय आहे तें जोपर्यंत कळलेलें नाही तोपर्यंत तें अमुक आहे म्हणून सांगण्यांत अर्थ नाही. आणि म्हणूनच “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ” अशा प्रकारचे उद्गार बाहेर पडतात. पण अव्यक्त, स्थूल दृष्टीला म्हणजे आमच्याजवळ जी दृष्टि आहे तिला अव्यक्त, अशा त्या तत्त्वाचा शोध लावण्याची मात्र बुद्धिवान् माणसाला मोठी आकांक्षा आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

जयाचि आर्तांचि भोगित । विषयीं त्यजिले संत ।

जयालागिं विरक्त । वनवासिये ॥ २-१७०

दृष्टि सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें ।

मुनीश्वर तपातें । आचरताती ॥ २-१७१

संत, विरक्त आणि मुनीश्वर हे त्याचा शोध लावण्यांत निरनिराळ्या मार्गांनीं गुंतलेले आहेत. साध्या गोष्टीचा शोध लावण्याला देखील मनाची एकाग्रता, निःसंगता लागते; मग या सर्वांत महत्त्वाच्या विषयासंबंधीं विचार करण्याला संत, विरक्त आणि मुनीश्वर अशींच माणसें पाहिजेत हें सांगावयास नकोच.

या अव्यक्ताचा बोध लावण्यासाठी ही मोठमोठाली माणसे काय काय विलक्षण प्रयत्न करतात हेही या ठिकाणी श्रीकृष्णांनी स्पष्ट केलेले आहे; म्हणजे ज्ञानदेवांनी केलेले आहे. ते त्यांच्याच शब्दांत देतो:—

एक अंतरीं निश्चल । जे निहाळितां केवळ ।

विसरले सकळ । संसारजाल ॥ २-१७२

एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता ।

निरवधि तल्लीनता । निरंतर ॥ २-१७३

एक ऐकतांचि निवाले । ते देहभावीं सांडिले ।

एक अनुभवे पातले । तद्रूपता ॥ २-१७४

आणि या सर्वांचा परिणाम पुनरावृत्ति न होण्यांत, जन्ममृत्यूच्या यातायातींत पुनः न सांपडण्यांत व्हावयाचा असतो. हे जे अव्यक्त ते कोणत्या प्रकारचे असते याबद्दल ज्ञानदेव निःशंक आहेत.

जे सर्वत्र सर्वही देहीं । जया करितांही घातु नाहीं ।

ते विश्वात्मक तूं पाहीं । चैतन्य एक ॥ २-१७७

विश्वात्मक असे एक तत्त्व आहे की ज्याला विकृति नाही, ज्याला निश्चलपणा आहे आणि त्यालाच चैतन्य हे नांव देतात. या तत्त्वाच्या गृहीत आस्तित्वावर जरी अद्वैत तत्त्वज्ञानाची आणि ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाची उभारणी झालेली आहे तरी त्याच्या स्वरूपाचा पूर्ण निर्धार होतो असे तेही म्हणत नाहीत, तथापि असे काही तरी असावे असे गृहीत धरण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति आहे हे निःसंशय. पण हे सर्व विवेचन मरणाची भीति नाहीशी करण्यासाठी उपस्थित होते. कोणत्या प्रकारे वागावे याचे शास्त्र या अव्यक्त तत्त्वावर किंवा व्यक्त देवतांवर ज्ञानदेव ठेवीत नसून ते आपल्या मनःस्थितीवर ठेवतात. म्हणून प्रत्यक्ष ज्ञानदेवांचे आदिकारणासंबंधी कांहींही मत असले तरी त्यांनी आचार-तत्त्व त्या बाबतीत निरपेक्ष ठेविलेले आहे व नीतिमत्तेची म्हणजे योग्य आचाराची सर्व इमारत वेदांत शास्त्राप्रमाणे कोणत्याही अव्यक्त तत्त्वावर किंवा शक्तीवर अवलंबून नाही हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

यानंतर आणखी एका अतिशय महत्त्वाच्या तत्त्वाचा उपन्यास सुरवातीलाच करतात. ते तत्त्व म्हणजे “स्वधर्म” होय. स्वधर्म हा शब्द संस्कृतांत ज्या अर्थाने वापरतात तो अर्थ Religion या इंग्रजी शब्दात नाही. स्वधर्म म्हणजे

हिंदुधर्म, महंमदीधर्म, ख्रिस्तीधर्म असा अर्थ नव्हे. स्वधर्म किंवा धर्म म्हणजे माणसाचें निश्चित ठरलेलें कर्तव्य किंवा निरनिराळ्या परिस्थितींत विचारानें निश्चित होणारें कर्तव्य. विद्यार्थ्याचें कर्तव्य अभ्यास करणें, म्हणजे त्याचा धर्म अध्ययन करणें हा होय. सैनिकाचा धर्म सेनापतीच्या आज्ञेप्रमाणें युद्ध करणें हा होय. अशा प्रकारें धर्म हा शब्द घेतलेला आहे. ज्याचा जो धर्म निश्चित झाला, मग तो कोणत्याही एक अथवा अनेक कारणांमुळें झालेला असो, तो धर्म, तें कर्तव्य, त्यानें पाळलें पाहिजे. अर्जुन युद्धांत पडला होता तो काहीं कोणाच्या थापेला बळी पडून, फसून, पडलेला नव्हता. कौरवाशीं युद्ध करण्याच्या घनघोर प्रतिज्ञा त्यानें व त्याचा बंधु भीम यानें केलेल्या होत्या, तेव्हां युद्ध करणें हें त्याचें कर्तव्य होतें. शिवाय तो क्षत्रिय असल्यामुळें युद्ध हें त्याच्या पांचवीला पुजलेलें होतें. आणि म्हणून व्यक्त आणि अव्यक्त, चैतन्य आणि पुनर्जन्म, या सर्व गोष्टी बाजूला ठेविल्या तरी जें काम त्यानें करण्याचा पतकर घेतला होता आणि जें करणें त्याच्या वाढ्याला आलेलें होतें तें त्यानें करणें, त्यांतून निसटून न जाणें, हें अत्यंत आवश्यक होतें. युद्ध म्हटलें कीं तेथें कृपाळुपणाचा जागा नाही. शास्त्रवेद्याचा व्यवसाय ज्यानें पतकरला याला उडल्या सुटल्या कळवळा येऊं लागेल तर तो त्या कार्याला, व्यवसायाला नाकायख होईल.

तरी स्वधर्म एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे ।

मग तरिजेल काय पाहें । कृपाळुपणें ॥ २-१८२

अर्जुना तुझे चित्त । जरी जाहलें द्रवीभूत ।

तरी हें अनुचित । संग्रामसमयीं ॥ २-१८३

क्षत्रियाचा पेशा पतकरल्यावर “द्रवीभूत” झोण्याची संवय उपयोगी नाही. अंतःकरण कोमळ असणें हा दोष नाही पण “संग्रामसमयीं” तें खचीत “अनुचित.” गाईचें दूध उत्तम पण तें विषम ज्वरांत देतां उपयोगी नाही. प्रत्येक गोष्ट स्थलकालावळंबी आहे. आणि म्हणून “आनी आन करतां । नाशु होईल हिता” असा स्पष्ट इशारा श्रीकृष्ण अर्जुनाला देतात. हें कर्तव्य ओळखणें, धर्म निश्चित करणें हा खरोखर गीताशास्त्राचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे व त्याच अनुषंगानें तिला कर्मयोगशास्त्र हें नांव देतां येतें. अर्जुनानें संग्रामांत पाऊल टाकल्यावर लढणें हाच त्याचा धर्म होता. तें कसें लढावें,

त्या वेळीं मनःस्थिति कशी असावी, प्रत्येक कर्मांच्या वेळींच मनःस्थिति काय असावी, याचें विवेचन गीताशास्त्रांत आहेच. पण सुरवातीची प्रस्तावना म्हणून श्रोकृष्ण सांगतातः—

निष्कपटा होआवें । उसिणां घाई झुंजावें ॥

निष्कपट अशी चित्तवृत्ति करून मोठ्या आवेशानें झुंजावें. पण झुंजलें पाहिजेच; कारण तो क्षत्रियाचा, या ठिकाणीं अर्जुनाचा, स्वधर्म आहे. स्वधर्मशून्य माणसाला, म्हणजे आपलें कर्तव्य न करणाऱ्या माणसाला, ज्ञानदेव उपमा काय देतात पहाः—

जैसी भातारेहीन वनिता । उपहति पावे सर्वथा ।

तैसी दशा जीविता । स्वधर्मेवीण ॥ २-१९९

वैधव्य आणि कर्तव्यच्युति यांची तुलना ज्ञानदेव करतात. त्याचा पूर्ण अर्थ ज्यांना हिंदु समाजांतोळ जुन्या काळच्या विधवेच्या करुणास्पद स्थितीची कल्पना आहे त्यांनाच कळेल. स्वधर्म हा लौकिक किंवा काही विशिष्ट दृष्टीनें सदोष वाटला तरी तो निर्दोष आहे, निर्दोष वाटलाच पाहिजे. कारण स्वधर्मात जो दोष येतो तो हेतुकपणानें येतोः—

अमृते तरीच मरिजे । जरी विखेंसीं सेविजे ।

तैसा स्वधर्मी दोष पाविजे । हेतुकपणें ॥ २-२२४

या ठिकाणीं उपमा देतांना जरा प्रमाद झाला आहे काय ? अमृतांत विषाच्या परिणामाचा नाश करण्याची शक्ति असते. मग अमृतांत विष मिसळलें तर मरण कसें येईल ? म्हणजे उपमान व उपमेय यांत जो सामान्य धर्म पाहिजे तो येथें अमृताच्या ठिकाणीं संभवत नाही. हेतुकपणा आणि विषयांची तुलना बरोबर आहे व तेवढीच येथें ध्यावी हेतुकपणा म्हणजे स्वतःचा हितसंबंध, स्वार्थ. स्वार्थाच्या पूर्ततेसाठीं स्वधर्म आचरणें म्हणजे सदोषता येते. स्वार्थ नसला कीं दोष गेला. शस्त्रवैद्यानं एखाद्या ठिकाणीं स्वार्थानें शस्त्रक्रिया केली तर परिणाम इष्ट होणार नाही तसें या ठिकाणीं समजावें. म्हणून

म्हणूनिया पार्था । हेतु सांझनि सर्वथा ।

तुज क्षात्रवृत्ति झुंजतां । पाप नाही ॥ २-२२५

येथें अटी दोन. एक निःस्वार्थापणा पाहिजे, अहेतुकपणा पाहिजे आणि दुसरें क्षात्रवृत्तीनें झुंजलें पाहिजे, पशुवृत्तीनें झुंजून चालणार नाही. झुंजण्याचेही नियम

आहेत ते जे मोडतात ते स्वार्थासाठी किंवा पशुवृत्तीमुळे. या दोन्ही गोष्टी चालणार नाहीत. स्वधर्म पाळण्याचा, कर्तव्य करण्याचा, निर्दोष, चोख मार्ग पुढीलप्रमाणे:—

सुखी संतोषा न यावें । दुःखी विषादा न भजावे ।
आणि लाभालाभ न धरावें । मनमार्जी ॥ २-२२६
एथ विजयपण होईल । कीं सर्वथा देह जाईल ।
हे आधींचि कांहीं पुढील । चितावें ना ॥ २-२२७
आपण्यां उचिता । स्वधर्मे राहाटतां ।
जें पावें तें निवांता । साहोनि जावे ॥ २-२२८
ऐसेया मनें होआवें । तरी दोषु न घडे स्वभावें ।
म्हणोनि आतां झुंजावे । निभ्रांत तुवां ॥ २-२२९

असें निर्हेतुक मन करून झुंजावें, कर्तव्य करावें.

कर्माधारें तरी राहाटिजे । परी कर्मफल न निरीक्षिजे ।
जैसा मंत्रजु न बाधिजे । भूतबाधा ॥ २-२३४

या ओव्यांत तत्त्वज्ञान अपरंपार भरलेलें आहे.

३ हें सर्व यथास्थित होण्यास बुद्धीचा निश्चय पाहिजे, बुद्धि निश्चयात्मक पाहिजे. ही निश्चयात्मक बुद्धि म्हणजे केवळ इंद्रियांच्या इच्छे-प्रमाणें वागून परतंत्र बनण्याची बुद्धि नव्हे तर सामान्य इंद्रियसुखापलीकडे कांहीं उच्च, अनिर्वाच्य सुख आहे त्या सुखाची प्राप्ति करून घेण्याची बुद्धि; तें सुख इंद्रियजयानें, शरीरावर आपलें स्वामित्व प्रस्थापित करूनच मिळणारें असतें आणि त्याच सुखाळा, आनंदाळा, ईश्वर असें नांव दिलेलें आहे. त्या अनुरोधानें पुढील ओव्या पहा:—

तैसी दुर्लभ ते जे सद्वृद्धि । जिये परमात्माचि अवधि ।
जैसा गंगेसी उदधि । निरंतर ॥ २-२४१
तैसें ईश्वरावांचूनि कांहीं । जिये आणीक लागी नाही ।
ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जर्गी ॥ २-२४२
येर ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरती ।
तेथ निरंतर रमती । अविवेकिये ॥ २-२४३

म्हणोनि तथा पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था ।

आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाही ॥ २-२४४

परमेश्वर, परमात्मा, आत्मसुख हे वेदांत शास्त्रांतील शब्द सामान्य लौकिक धर्मापासून अगदी स्वतंत्र आहेत आणि म्हणूनच गोतेच्या शेवटी

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

असे श्रीकृष्ण सांगतात व त्यावर व्याख्यान करतांना ज्ञानदेव म्हणतात:—

तैसे स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्यालें धर्मादिक ।

तें साड्ढनि घाली अशेख । ज्ञाने येणें ॥ १८-१३९१

तैसे धर्माधर्माचे टवाळ । दावी अज्ञान जें कां मूळ ।

तें त्यजूनि त्यजीं सकळ । धर्मजात ॥ १८-१३९५

तेव्हां लौकिक धर्माधर्माच्या कल्पनांपलीकडे हें विवरण आहे हें स्पष्ट होतें. मग “वेदाज्ञा” वगैरे गोष्टींबद्दल काय करावयाचें? वेदांनीं, स्मृतींनीं पुराणांनीं, रुढींनीं घालून दिलेल्या मार्गांबद्दल काय करावयाचें? त्यासंबंधीं गोतेचा आणि ज्ञानदेवांचा अभिप्राय निःशंक आहे.

वेदाधारे बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती ।

परी कर्मफळी आसक्ती । धरुनियां ॥ २-२४५

म्हणती संसारीं जन्मजे । यज्ञादिक कर्म कीजे ।

मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ २-२४६

एथ हेंवांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाही ।

ऐसें अर्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ २-२४७

देखें कामनाअभिभूत । होऊनि कर्म आचरत ।

ते केवळ भोगीं चित्त । देऊनियां ॥ २-२४८

क्रियाविशेषे बहुतें । न लोपती विधीतें ।

निपुण होउनी धर्मातें । अनुष्ठिती ॥ २-२४९

परि एकाचि कुडें करिती । जे स्वर्गकाम मनीं धरिती ।

यज्ञपुरुषा चुकती । भोक्ता जो ॥ २-२५०

दैवें अमृतकुंभ जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला ।

तैसा नासिती धर्मु निपजला । हेतुकपणें ॥ २-२५२

तेव्हां लौकिक धर्माला हेतुकपणाचें स्वरूप आहे व तें सदोष आहे; आणि म्हणून

आचरण निहंतुक, अहेतुक, निःस्वार्थी असलें पाहिजे हें कर्मयोगाचें रहस्य आहे. वेदाज्ञेच्या प्रश्नासंबंधी ज्ञानदेव स्पष्ट लिहितातः—

जरी वेदें बहुत बोलिले । विविध भेद सूचिले ।
तरी आपण हित आपले । तेंचि घेपें ॥ २-२६०
जैसा प्रकटलिया गभस्ती । अशेषही मार्ग दिसती ।
तरी तेतुलेही काय चालिजती । सांगें मज ॥ २-२६१
तैसे ज्ञानी जे होती । ते वेदार्थातें विचारिती ।
मग अपेक्षित तें स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥ २-२६३

शहाण्या माणसानें वेदाज्ञेचा विचार करून (स्वतःच्या) बुद्धीनें अपेक्षित, इष्ट असेल तें करावें; पण तें शाश्वत स्वरूपाचें असावें. येथें कार्याची भूमिका उच्च आहे, ‘मनःपूतं समाचरेत्’ या वचनाच्या लौकिक अर्थाची ती नाही. वेदधर्मातही सहेतुकपणा फार आहे, तोही टाळला पाहिजे, हें स्पष्ट केलेलें आहे; आणि वेदापेक्षां श्रेष्ठ असें हें आचरणशास्त्र पुढील ओव्यांत दिलेलें आहेः—

आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आले ।
जे न सांडिजे तुवां आपुले । विहित कर्म ॥ २-२६५
परी कर्मफळीं आस न करावी । आणि कुकर्मों संगति न व्हावी ।
हे सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण ॥ २-२६६
तू योगयुक्त होउनी । फळाचा संगु टाकुनी ।
मग अर्जुना चित्त देउनि । करीं कर्म ॥ २-२६७
अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें ।
जेथ मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथी ॥ २-२७३

योगाचें सार म्हणजे मन आणि बुद्धि यांचें ऐक्य म्हणजे मनावर बुद्धीचा ताबा. मन हें मोठें चंचल आहे तेव्हां तें बुद्धीनें आकळून ध्यावयाचें. फळहेतूचा अग्निर मनानें केला, फळाचा हेतु मनांत नसला, म्हणजे बुद्धियोग साधला. बुद्धियोग म्हणजेच ज्ञानयोग. ज्ञानावर आधारलेलें कर्म झालें कीं त्या कर्मांत सद्योपता म्हणून रहात नाही; व ज्ञानाची प्रत्यक्ष खूण म्हणजे अहेतुकता. जे या बुद्धियोगाचा आश्रय करतात,

ते कर्मी तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती ।
आणि यातायाती लोपती । अर्जुना तया ॥ २-२७८

मग निरामयभरित । पावती पद अच्युत ।

ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥ २-२७९

आणखी अशा प्रकारें बुद्धियोगयुक्त झाल्यावर,

इंद्रियांचिया संगती । जिये पसरु होतसे मती ।

स्थिर होईल मागुती । आत्मस्वरूपी ॥ २-२८३

समाधिमुखी केवळ । जे बुद्धि होईल निश्चळ ।

तै पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ ३-२८४

आणि अशी निश्चळ योगस्थिति ज्याला प्राप्त झाली त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणावयाचें. कर्में सर्व करावयाचीं तीं स्थितप्रज्ञतेनें करावयाचीं. योगस्थ होणें म्हणजे स्थितप्रज्ञ होणें (वृद्धयोगाच्या कसरतीनें स्थितप्रज्ञ होतां येत नाहीं) आणि “ योगस्थः कुरु कर्माणि ” अशी गीतेची मुख्य शिकवण आहे. स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं दिलेलीं आहेत.

तो कामु सर्वथा जाये । जयाचे आत्मतोषी मन राहे ।

तोचि स्थितप्रज्ञ होये । पुरुष जाणे ॥ २-२९३

नाना दुःखीं प्राप्तीं । जयासी उद्वेगु नाहीं चितीं ।

आणि मुखाचिया आर्ती । अडपैजेना ॥ २-२९४

अर्जुना तयाच्या ठायीं । कामक्रोधु सहजें नाहीं ।

आणि भयाते नेणें कहीं । परिपूर्ण तो ॥ २-२९५

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्र कां जैसा ।

अधमोत्तम प्रकाशा- । मार्जी न म्हणे ॥ २-२९७

तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती ।

तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पातली असे ॥ २-३०२

इंद्रियाला व मनाला ताब्यांत ठेवणें, स्थितप्रज्ञ होण फार कठीण आहे. इंद्रियांच्या बळकटपणाला कमी लेखण्याचें या ठिकाणीं मुळींच कारण नाही. त्या बळकटपणासंबंधी पूर्ण इशारा ज्ञानदेव देतात.

जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी ।

जे मनातें सदा मुठी । धरुनि आहाती ॥ २-३११

तेही किजती कासाविशी । या इंद्रियांची प्रौढी ऐसी ।

जैसी मंत्रज्ञातें विवसी । भुलवी कां ॥ २-३१२

देखे विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धिचेनि मिषें ।

मग आकळती स्पर्शे । इंद्रियांचेनि ॥ २-३१३

तित्यें संधी मन जाये । मग अभ्यासीं थोंटावले राहे ।

ऐसें बळकटपण आहे । इंद्रियांचे ॥ २-३१४

आणि म्हणून अशा मनाचें नियमन करून विषयांच्या तावडींत जो जात नाही तोच स्थितप्रज्ञ समजावा.

तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसी कारण ।

जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना ॥ २-३१६

तेव्हां विषयांचा नाद सोडण्यासाठी व इंद्रियांवर ताबा मिळविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. विषयसंगापेक्षां उच्च सुख मिळालें म्हणजेच विषयांचा नाद जाईल. पण विषयांचा ध्यास घेऊन प्रथम काम उत्पन्न होतो; कामाची परिपूर्ति झाली नाही कीं क्रोध येतो, क्रोध आला कीं सारासारविचार जातो, संमोह उत्पन्न होतो; संमोहानें स्मृतिभ्रंश होतो; स्मृतिभ्रंश झाला कीं बुद्धि नाहीशी होते (स्मृति हें बुद्धीचें महत्त्वाचें अभिधान आहे) आणि बुद्धि नाहीशी झाली कीं विनाश होतो असा हा क्रम दिलेला आहे. ज्ञानदेव म्हणतात:—

तैसे विषयांचें ध्यान । जरी विषयें वाहे मन ।

तरी येसणे हें पतन । गिवसीत पावे ॥ २-३३०

या विषयांच्या तडाक्यांतून सुटण्याचा मार्ग म्हणजे विषयसुखाहून श्रेष्ठ असें सुख आहे त्याची ओळख करून घेणें.

तैसा इंद्रियार्थी उदासीन । आत्मरसोचि निर्भिन्न ।

जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥ २-३३४

तेव्हां आत्मरसाची गोडी ज्यांनीं चाखली ते विषयसुखाळा तुच्छ मानतात. आत्मसुख लाभलें म्हणजे,

देखें अखंड प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता ।

तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखा ॥ २-३३८

आणि यासाठी इंद्रियदमन आवश्यक आहे.

म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें ।

या कारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ॥ २-३४७

तैसीं इंद्रियें आपैती होती । जयाचें म्हणितलें करिती ।

तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पावली असे ॥ २-३५३

अशा तऱ्हेचा स्थितप्रज्ञ मनुष्य ऋद्धिसिद्धि प्राप्त झाल्या तरी त्यांचा स्वीकार करित नाही. योगशास्त्रांतील ऋद्धिसिद्धीची कल्पना ही आपणांस नित्य प्रत्ययाला येते. मनुष्य थोडा बहुत स्वार्थत्याग करतो, थोडीबहुत तपश्चर्या करतो आणि त्याला लौकिकांत थोडीबहुत मान्यता मिळते. या मान्यतेचा स्वार्थासाठीं उपयोग करून घेणारे, अर्थशास्त्राच्या भाषेत या मान्यतेचें भांडवल करून (To Capitalise) त्यावर व्यवहार करणारे, प्राप्ति करून घेणारे, लोक असतात. अशा तऱ्हेची प्राप्ति करून देण्याला समर्थ असणाऱ्या ज्या शक्ति त्यांनाच पर्यायानें योगमार्गांत ऋद्धिसिद्धि म्हणतात. अशी प्राप्ति करून घेतली कीं त्या शक्तींचा क्षय होतो, लोकांना तें सोंग उमगलें. आणि म्हणून खरोखर जो सच्छील माणूस आहे तो अशी प्राप्ति करून घेत नाही, ऋद्धिसिद्धीच्या स्वाधीन जात नाही. स्थितप्रज्ञ पुरुषाला ऋद्धिसिद्धीमुळें होणाऱ्या प्राप्तीपेक्षां फारच मोठ्या अशा सुखाची, आनंदाची प्राप्ति झालेली असते आणि म्हणून या ऋद्धिसिद्धीपासून मिळणाऱ्या सुखाची त्याला परवा नसते. ज्याला मोठें सुख प्राप्त झालें आहे तो लहान सुखाची परवा कशाळा करील ? दुसऱ्या अध्यायांतील सत्तराव्या श्लोकावरील टीका ही ज्ञानदेवांची निर्मिति आहे. तीत स्थितप्रज्ञ पुरुषाचें वर्णन फार मनोरम केलेलें आहे.

पार्था आणीकही परी । तो जाणों येईल अवधारी ।

जैसी अक्षोभता सागरी । अखंडित ॥ २-३५७

जन्ही सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत ।

तरी अधिक नोहे ईषत् । मर्यादा न संडी ॥ ३५८

ना तरी ग्रीष्मकाळी सरिता । शोषूनि जाती समस्ता ।

परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ३५९

तैसा प्राप्तीं ऋद्धिसिद्धि । तयासि क्षोभु नाही बुद्धि ।

आणि न पवतां न बाधी । अग्रति तयातें ॥ ३६०

आणि अशा तऱ्हेनें त्याला क्षोभ होत नाही, बाधा होत नाही याचें कारण ऋद्धिसिद्धीलाही देतां न येणाऱ्या अशा अद्भुत सौख्याची, ऐश्वर्याची त्याला प्राप्ति झालेली असते. त्यामुळें तो अल्प सुखाकडे दुकूनही पाहत नाही; बारीक

चिरीमिरीची एकाद्या क्षुल्लक नोकराप्रमाणें त्याला अपेक्षा नसते. सार्वजनिक आयुष्यांत कांहीं महत्त्व प्राप्त झाल्यावर मग त्याच्या बलावर आपल्या मुलांबाळांना किंवा भगदीं निकट आसइष्टांना सरकारांत नोकऱ्या लावून देणारे हे ऋद्धिसिद्धीला भुललेले लोक; त्यांची योग्यता तेवढीच; ते खरे इरिद्री; “आधीं होता वाध्या । मग झाला पाग्या । त्याचें येळकोट राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ” या वर्गांतले ते; पण स्थितप्रज्ञ हा सागराप्रमाणें स्वभावतः गंभीर आणि ऐश्वर्यवंत; पावसाळ्यांत त्याला पाणी चढत नाही आणि उन्हाळ्यांत तें कमी होत नाही; पावसाळा आणि उन्हाळा या बाह्य उपाधींनी त्याला विकृति होत नाही. स्थितप्रज्ञाला दिलेली ही सागराची उपमा फारच यथार्थ आहे. स्थितप्रज्ञ ऋद्धिसिद्धीला महत्त्व देत नाही; कारणः—

सांगें सूर्याच्या घरीं । प्रकाशु काय वातीवरी ।
 की न लाविजे तरी अंधारी । कोडेल तो ॥ २-३६१
 देखें ऋद्धिसिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी ।
 तो विगुंतला असे अंतरीं । महासुखीं ॥ ३६२
 जो आपलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पावळें म्हणे ।
 तो केवीं रंजे पालिवणें । भिल्लाचेंनि ॥ ३६३
 जो अमृतासि ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी ।
 तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥ ३६४
 पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखनीय नाही ।
 तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ॥ ३६५
 ऐसा आत्मबोधे तोखला । जो परमानंदें पोखला ।
 तोचि स्थितप्रज्ञ भला । वोळख तूं ॥ ३६६
 तो अहंकारातें दंडुनी । सकळ काम सांडुनी ।
 विचरे विश्व होउनी । विश्वामार्जी ॥ ३६७

वर आलेल्या उपमा किती उचित आणि हृदयंगम आहेत व त्यावरून ज्ञानदेवांचें अलंकारांचें ऐश्वर्य केवढें विस्तीर्ण होतें हें रसिक जाणतीलच. याप्रमाणें दुसऱ्या अध्यायांत गीतेंतील सर्व विषयांचा उपन्यास करून मुख्य तत्त्वही बीजरूपानें कथन केलेलें आहे.

४ कर्म कोणाला सुटत नाही; तेन्हां प्रत्येकानें कर्म हें केलेच पाहिजे; तें

विहित आणि धर्माला अनुकूल असं कर्म पाहिजे आणि तें योगस्थ वृत्तीनें केलें पाहिजे. कर्मापासून अलिप्त राहाणें म्हणजे कर्मफलापासून अलिप्त राहाणें; कर्म न करणें असा त्याचा अर्थ नव्हे. पण कर्माकर्माचा खरा अर्थ अर्जुनाला निःशंकपणें न समजल्यामुळें तो कर्तव्यापासून च्युत होऊं पहात होता. तिसऱ्या अध्यायाच्या सुरवातीला त्याची संशयित मनःस्थिति स्पष्ट दिसून येते आणि म्हणून तो विनंति करतोः—

म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा ।

मज विवेकु सांगावा । मन्हाठा जी ॥ ३-१७

मी अत्यंत जड असे । परी ऐसाही निकें परियेसें ।

श्रीकृष्णा बोलावें तुवा तैसें । एकनिष्ठ ॥ ३-१८

एकनिष्ठ म्हणजे ज्याचा अर्थ एकच होतो असें. त्यावर श्रीकृष्णानीं ज्ञानयोग व कर्मयोग (म्हणजे योग) अशा दोन निष्ठा म्हणजे दोन मार्ग आहेत असें सांगितलें व दोन्ही मार्गांचें पर्यवसान एकच आहे,

हे मार्गु तरी दोनीं । परी एकवटती निदानीं ॥

हेंही स्पष्ट केलें. ज्ञानयोगांत योगी ज्ञानाचें अधिष्ठान करतो पण त्यामुळें तो कर्मापासून पूर्ण अलिप्त राहतो असें मात्र नाहीं, जें कर्तव्य आहे तें केलेंच पाहिजे.

क्रीं प्राप्तकर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होईजे ।

हें अर्जुना वायां बोलिजे । मूर्खपणें ॥ ३-४६

म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था ।

तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ३-५०

निदान शरीराचीं कर्मे तरी शरीर आहे तोपर्यंत चालावीच लागतात; तीं थांबत नाहीत; “म्हणोनि कर्म त्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ॥ (३-५८)” आणि ज्यांना शरीर आहे त्यांना प्रकृति आहेच—मात्र,

तुं मानसा नियमु करीं । निश्चलु होय अंतरीं ।

मग कर्मेद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥ ३-७६

तेव्हां नैष्कर्म्य होणें हें अशक्य आहे. निषिद्ध कर्म अर्थात् करावयाचें नाहीं;

म्हणोनि जें जे उचित । आणि अवसरें करुनि प्राप्त ।

तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥ ३-७८

कर्माचे हे दोन प्रकार लक्षांत ठेवले पाहिजेत. एक उचित; आणि अवसरेंकरून

प्राप्त झालेलें तें दुसरें. हे दोन्हीही स्वधर्मांत येतात. स्वधर्म करणें, आपलें उचित किंवा अवसरेंकरून प्राप्त झालेलें, नैमित्तिक कारणांनीं आवश्यक झालेलें कर्म यथासांग करणें, हाच सर्वोत्कृष्ट यज्ञ आहे व याच यज्ञांनं देवता प्रसन्न होतील व आपलें कल्याण होईल; मूर्तिमंत दैव म्हणजे भाग्य तुम्हांला हुडकत येईल. पण तें कर्म कसें करावयाचें ? पुनः सांगतातः—

ऐसे समस्त भोगरहित । होआल तुम्ही अनार्त ।

जरी स्वधर्मनिरत । वर्ताल बापा ॥ ३-१०२

भोगरहित व अनार्त होऊन आचरण होईल तरच भाग्य तुम्हांला शोधीत येईल. परंतु हा यज्ञ जर करावयास चुकाल,

कां जालिया सकल संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा ।

लुब्ध होऊनिया स्वादा । विषयांचिया ॥ ३-१०३

अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन ।

प्राप्तवेळे भोजन । ब्राह्मणाचे ॥ ३-१०५

विमुख होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथि ।

संतोष नेदील ज्ञाती । आपुलिये ॥ ३-१०६

ऐसा स्वधर्मक्रियारहित । आथिलेपणे प्रमत्त ।

केवळ भोगासक्तु । होईल जो ॥ ३-१०७

तया मग अपावो थोर आहे । जेणे तें हातींचे सकल जाये ।

देखा प्राप्तही न लोहे । भोग भोगूं ॥ ३-१०८

वरील वर्णनांत सहाशें वर्षांपूर्वीच्या गृहस्थाश्रमांतील “उचित व अवसरें करून प्राप्त” अशा कर्तव्यांची माहिती आहे. तत्त्व हें आहे कीं केवळ भोगासक्ती योग्य नाही; संपत्तीचा उपभोग घ्यावा, पण केवळ भोगासक्त नसावें, संपत्ति देवतांची म्हणजे दुसऱ्यांची आहे, तिचा सदुपयोग केला पाहिजे हें ओळखावें. पुढील अतिशय सुंदर ओवी संपत्तीसंबंधी फार उत्कृष्ट तत्वाचें कथन करतें.

हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें ।

मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥ ३-१३०

वर्गावर्गांत तेंदेच झालें पाहिजेत या भाडनांवीं “साम्यवादा”पेक्षां हा साम्यवाद अधिक इष्ट आहे.

आपलें प्राप्त कर्तव्य केलेंच पाहिजे याविषयी श्रीकृष्णांचा फार कटाक्ष आहे.

म्हणून समूळ हा उचित । स्वधर्मरूप क्रतु ।

नानुष्ठी जो मत्तु । लोकीं इथे ॥ ३-१३९

तो पातकांची राशी । जाण भार भूमीसी ।

जो कुकर्म इंद्रियांसी । उपेगा गेला ॥ ३-१४०

म्हणोनि ऐकें पांडवा । हा स्वधर्म कवणें न सांडावा ।

सर्वभावे भजावा । हाच एकु ॥ ३-१४३

परिस पां सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची ।

खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा ॥ ३-१४५

जे स्वतः कृतकार्य झालेले आहेत त्यांनीं सुद्धा लोकांना धडा घालून देण्यासाठीं, लोकांना सन्मार्ग शिकविण्यासाठीं विहित कर्मांचें आचरण करित रहावें.

देखे प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले ।

तयांही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागीं ॥ ३-१५५

मार्गी अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा ।

अज्ञाना प्रकटावा धर्मु तैसा । जाणतेनि ॥ ३-१५६

येथ वडील जें जे करिती । तया नाम धर्मु ठेविती ।

तेंच येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ ३-१५८

श्रीकृष्ण सांगतात कीं मी परिपूर्ण आहे, मला कांहीं मिळवावयाचें नाही, पण मीही लोकांना मार्गदर्शन होण्यासाठीं कर्माचरण करतो. लोकसंग्रह करणें आवश्यक आहे म्हणून सत्कर्म करित राहिलें पाहिजे. लोकसंग्रह म्हणजे लोकांना गोळा करणें व तसें करण्यासाठीं लोकांच्या वेड्या वागण्याला पाठिंबा देणें असा अर्थ नव्हे. लोकसंग्रह म्हणजे लोकरक्षण. पुढील ओव्या पहा.

म्हणोनि समर्थु जो येथें । आणि लावी सर्वज्ञते ।

तेणे सविशेष कर्मातें । त्यजावें ना ॥ ३-१६८

जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसंस्था ।

रक्षणीय सर्वथा । म्हणऊनियां ॥ ३-१७०

मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरें लावावें ।

अलौकिकां नोहावें । लोकांप्रती ॥ ३-१७१

“अलौकिका नोहावें” म्हणजे, उदाहरणार्थ, मी ब्राह्मी स्थितीत आहे तेव्हां

वाटेक लेवळ्या बायका आणून बालगीन अशा विलक्षण गोष्टी बोलणें, असें न व्हावें. ब्राम्ही स्थितींतल्या माणसानें तर (आणि जो लावी सर्वज्ञते) विशेष शहाणपणानें वागावें अशी श्रीकृष्णाची स्पष्ट सूचना आहे. “ तेथें सक्रियाची कावावी । तेचि एकी प्रशंसावी ” असा त्यांचा आणि ज्ञानदेवांचा आदेश आहे. सक्रिया करतांना मात्र

तुवां शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें ।

मग अवसरोचित भोगावें । भोग सकळ ॥ ३-१८८

म्हणून केवळ देहभरण । ते जाणें उघडो नागवण ।

यालागीं एथ अंतःकरण । देयावें ना ॥ ३-२०९

सर्व शिकवणीचें सार हें आहे कीं प्राप्त कर्तव्य, मग तें आपण आंगिकारलेलें असो कीं परिस्थितीनें आलेलें असो (दोहोंचाही समावेश स्वधर्मांत होतो) केलेंच पाहिजे, उत्तम प्रकारें केलें पाहिजे. तें कर्तव्य कडू असलें तरी केलें पाहिजे.

अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी कां कठिणु जाहला ।

तरी हाचि अनुष्ठिता । भला देखे ॥ ३-३१९

स्वधर्मापासून च्युत होण्याला काम किंवा क्रोध हे मुख्य कारण होतात; त्यांचा अंमळ आपल्यावर चालूं देतां उपयोगी नाहीं; प्रत्येक कर्मांत कांहीं ना कांहीं तरी (निरपेक्ष दृष्टीनें) दोष काढतां येईल पण त्यामुळें तें कर्म दूषणीय ठरत नाहीं. हत्या ही वाईट म्हणून युद्ध हें हत्यात्मक असल्यामुळे वाईट असें तत्त्वज्ञान सांगतां येईल; पण कांहीं प्रसंग असे असतात कीं तेव्हां युद्धच केलें पाहिजे; म्हणून त्या प्रसंगां युद्ध हें नुसतें दोषरहित नव्हे तर आवश्यक कर्तव्य असतें. हा सर्व सारासार विचार करूनच कर्तव्य ठरवावयाचें असतें. परिस्थितीचा संबंध तोडून नुसत्या तात्त्विक ज्ञानाच्या गोष्टी बोलणें हें तत्त्वज्ञान नसून त्याची चेष्टा आहे. भगवद्गीतेंतील उपदेश हा त्यामुळें व्यवहारांत कसें वागावें यासंबंधीं तत्त्वदर्शनाचा उपदेश आहे. त्यांत सर्वत्र “ विवेकाची गोठी ” सांगितलेली आहे. मनुष्याचें हित देहाच्या तावडींत गेल्यामुळें नष्ट होतें; त्याचें ज्ञानही त्याचमुळें नष्ट होतें.

जे प्राणिया कामीं भर । देहाचिवरी आदर ।

म्हणोनि पडिला विसर । आत्मबोधाचा ॥ ४-२०

प्रत्यक्ष परमेश्वर म्हणून जी निरुपाधिक शक्ति वेदांतशास्त्रांत सांगितलेली

आहे ती देखील लोकहितार्थ कर्माचरण करते, अवतार घेते; याचें कारण, धर्म, कर्तव्य मार्ग, हा वरचेवर पुसट होतो तो वरचेवर स्वच्छ करावा लागतो.

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावे ।
 तैसा ओघ हा स्वभावें । आयु असे ॥ ४-४९
 म्हणोनि अजत्व परतें ठेवी । मी अव्यक्तपणही नाठवीं ।
 जे वेळीं धर्माते अभिभवी । अधर्मु हा ॥ ४-५०
 ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारे । मी साकार होऊनि अवतरें ।
 मग अज्ञानाचे आंधारे । गिळूनि घाली ॥ ४-५१
 अधर्माची अवधि तोडी । दोषांचीं लिहिली फेडीं ।
 सज्जनाकरवीं गुढी । उभवीं मी ॥ ४-५२
 दैत्यांचीं कुळे नाशीं । साधूंचा मानु गिवसीं ।
 धर्मासी नीतीशीं । शेस भरी ॥ ४-५३
 मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं ।
 तै योगिया पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ४-५४
 सत्मुखे विश्व कोदे । धर्मचि जगीं नांदे ।
 भक्ता निघती दोदे । सात्त्विकांची ॥ ४-५५
 तै पापांचा अचळु फिट्टे । पुण्याची पहाट फुट्टे ।
 जै मूर्ति माझी प्रगटे । पांडुकुमरा ॥ ४-५६
 ऐसिया काजालागीं । अवतरें मी युगींयुगीं ।
 परी हेचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ४-५७

आणि हें परमेश्वराचें स्वरूप न ओळखतां जे अनेक देवांचा व तंत्रात्मक धर्मांचा डोंगर रचतात त्यांचा सर्वथा धिक्कार केलेला आहे. समाज ठोक चाळावा म्हणून “गुणकर्मविभागशः” “चार वर्ण निर्मिकेले आहेत असें श्रीकृष्ण सांगतात. “गुणकर्मविभागशः” या शब्दांत जन्माचा उल्लेख नाही व ज्ञानदेवही जन्माचा उल्लेख करीत नाहीत. असो. तेव्हां लोकहितार्थ, लोकसंग्रहार्थ म्हणजे कोकरक्षणार्थ परमेश्वर निरुपाधिक असूनही कर्माचरण करतो, कर्मभूमीत अवतार घेतो, तेव्हां कर्म हें केलेंच पाहिजे. पण कर्म म्हणजे काय हे मात्र समजावून घेतलें पाहिजे. तें पुनः सांगतातः—

जया पुरुषाच्या ठायी । कर्माचा तरी खेदु नाही ।

परी फलापेक्षां कांहीं । संचरेना ॥ ४-१०३

पण ही कर्मे केल्यानंतर तीं ज्ञानाप्तीच्या सुखांत अर्पण करावयाचीं, म्हणजे कर्मशास्त्र जाणून फलापेक्षा धरावयाची नाही. कारण कर्मानें मिळणाऱ्या सुखापेक्षांही महासुखाची प्राप्ति ज्ञानी पुरुषाला झालेली असते. निरनिराळे यज्ञ आहेत पण कर्मफळ जाकून निरुपाधिक होणें हा ज्ञानयज्ञ सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

या ज्ञानयज्ञाचें वर्णन अध्याय ४ (१३०-१३९) येथें रूपकाच्या साहाय्यानें फार उत्तम केलेलें आहे. हें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा एक मार्ग सुचवितो—

ते ज्ञान पै बरवे । जरी मनीं आथी आणावे ।

तरी संतां यां भजावे । सर्वस्वसे ॥ ४-१६४

आणि ज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे सर्व मोहांधकार नाहींसा होईल.

जरीं कल्मषाचा आगर । तूं ध्रातीचा सागर ।

व्यामोहाचा डोंगर । होऊनि अससी ॥ ४-१७१

तरी ज्ञानशक्तीचेनि पाडे । हें आघवेंचि गा थोकडें ।

ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानी इये ॥ ४-१७२

देखे विश्वसंभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा ।

तो जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥ ४-१७३

तया कायसे हे मनोमळ । हें बोलताचि अति किडाळ ।

नाहीं येणें पाडें दिसाळ । दुजें जर्गी ॥ ४-१७४

आतां हें ज्ञान प्राप्त होण्यासाठीं आपली तयारी काय झाली पाहिजे ? कोणता मनुष्य ज्ञानाळा पात्र होतो ?

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां ।

जयाच्या ठायीं इंद्रियां । मानु नाहीं । ४-१८६

जो मनासी चाड न सांगे । जो प्रकृतीचे केलें नेघे ।

जो श्रद्धेचेनि संभोगे । सुखिया जाहला ॥ ४-१८७

तयातेंचि गिवसित । तें ज्ञान पावे निश्चित ।

जयामार्जी अचुंबित । शांति असे ॥ ४-१८८

येथें श्रद्धा शब्दाचा अर्थ विवेकामुळें उत्पन्न झालेला निश्चय; अनिश्चय म्हणजे संशय. विषयाच्या तावडींत जो सांपडलेला आहे त्याला विवेक होत

नाहीं, त्याचा निश्चय होत नाही, तो संशयात्मा होतो आणि “ संशयात्मा विनश्यति. ” जें समजत नाही तें समजलें नाही असें म्हणणारा तो संशयात्मा नव्हे; तो जिज्ञासु. संशयाचा नाश आंधळ्या श्रद्धेन (अंधश्रद्धेन) होत नाही. त्याला श्रीकृष्णांनी सांगितलेलें औषध आजकाल “ ब्राह्मी ” स्थितीच्या गप्पा मारून दुराचरण करणाऱ्यांना पटणार नाही. पण सुज्ञांनी तें लक्षांत ठेवावें.

ऐसा जरी (संशय) थोरावे । तरी उपायें एकें आंगवे ।

जरी हातीं होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ ४-२०६

आणि ज्ञानखड्गाचें व अंधश्रद्धेचें सूत नाही हें सांगावयास नकोच. याप्रमाणें कर्म व ज्ञान यांचें महत्त्व चार अध्यायापर्यंत सुसूत्रपणें वर्णन केलेलें आपण पाहिलें.

५ ज्ञानमार्ग म्हणजे सर्वकर्मसंन्यास हा भ्रम आलीकडेच उत्पन्न झालेला आहे असें नसून तो प्रत्यक्ष अर्जुनालाही झाला होता. पांचव्या अध्यायाच्या सुरवातीला अर्जुन श्रीकृष्णाला विचारतो:—

मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु । तुम्हींचि निरोपिला होता बहुवसु ।

तरी कर्मयोगी केवीं अतिरसु । पोखीतसां पुढती ॥ ५-२

परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकळु देखावा ।

सांगे दोहोंमाजीं बरवा । मार्ग कवण ॥ ५-६

या प्रश्नाला श्रीकृष्णाचें उत्तर अगदीं स्पष्ट आहे. संन्यास व योग दोन्हीही “ मोक्षकरू ” आहेत; पण संन्यास हा ज्ञानी पुरुषालाच केवळ साध्य आहे.

तरी जाणानेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा ।

जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं ॥ ५-१६

तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे ।

येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥ ५-१७

“ जाणां नेणां सकळां ” कर्मयोगच ठीक हें ज्ञानदेवांचें मत आहे, कारण मूळ श्लोकांत हे शब्द नाहीत; दोहोंत कर्मयोग बरा, एवढेंच तेथें म्हटलेलें आहे. कर्मयोगाच्या (म्हणजे कर्मठपणाच्या नव्हे, तर उचित कर्म, कर्तव्य, धर्म करण्याच्या) मार्गांनीं संन्यासाचेंच फळ मिळतें (निष्काम कर्म केल्यानें संन्यासाचें पुण्य लाभते) असा अभिप्राय ज्ञानदेवांनीं तेराव्या शतकांत दिलेला होता. तेव्हां गीतेचें रहस्य म्हणजे कर्मयोग हा शोध विसाव्या

शतकांतला नव्हे हें उघड आहे. संन्यासी कोणाला म्हणावें याचा या ठिकाणीं पुनः खुलासा केलेला आहे. तांत्रिक संन्यासी म्हणजे मुंडन करून भगवें वस्त्र परिधान करणारा; पण श्रीकृष्णाला व ज्ञानदेवाला मान्य असा जो संन्यासी त्यानें

आतां गृहादिक आधवें । तें कांहीं नलगे त्यजावे ।

जे घेतें जाहलें स्वभावे । निःसंगु म्हणऊनी ॥ ५-२२

कारण या संन्याशाचें लक्षण लौकिक तंत्र नसून पुढील मंत्र आहे.

तैसा असतेनि उपाधि । नाकळिजे जो कर्मबंधी ।

जयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाही ॥ ५-२४

म्हणोनि कल्पना जै सांडे । तैचि गा संन्यासु घडे ।

इये कारणें दोनी सांगडे । संन्यासयोगु ॥ ४-२५

अशा प्रकारें संन्यास, सांख्य, ज्ञान आणि कर्मयोग हे खरोखर एकच आहेत;

“जे मूर्ख होती सर्वथा” तेच “म्हणती ते भिन्न” परंतु

पै सम्यक् एणें अनुभवें । जिहीं देखिलें तत्त्व आघवे ।

ते दोहीतेंही ऐक्यभावे । मानिती गा ॥ ५-२८

यांत कर्ममार्गाला उचलून धरून ज्ञानाला कमीपणा दिलेला आहे असें नाही परंतु “ऐक्य दोहीतें सहजें” हें स्पष्ट केलेलें आहे. कर्ममार्गांनं, धर्मप्रतिपालनानं, कर्तव्य उचितपणें करण्यानें तरी ज्ञानाचाच रस्ता गांठावयाचा आहे; कारण कर्म कोणत्या वृत्तीनें करावें याचा खुलासा लक्षांत घेतला म्हणजे तशा कर्म करण्यानें ज्ञान होणारच.

तैसें संकल्पांनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहले ।

तेणें एकदेशिये परीं व्यापिले । लोकत्रय ॥ ५-३६

आणि अशी वृत्ति होऊन जो कर्म करतो त्याला योगयुक्त असें यथार्थपणें म्हणावयाचें

ऐसें तनुत्यागेंवीण । अमृतांचे गुण ।

दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ॥ ५-३९

ए-हवीं आणिकांचियेपरी । तोही एक शरीरी ।

अशेषाही व्यापारी । वर्ततु दिसे ॥ ५-४०

तो कर्म करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे ।
 जैसैं न सिपे जळीं जळें । पद्मपत्र ॥ ५-५०
 म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । ते आपणची अद्वय ब्रह्म ।
 हे संपूर्ण जाणें वर्म । समदृष्टीचे ॥ ५-९६

आणि अशा प्रकारें समदृष्टीनें वागणाऱ्यांना आत्मसुख लाभतें आणि तें ज्याला
 लाभळें त्याला केवळ इंद्रियसुखाची परवा वाटत नाही.

जिही आपणपें नाही देखिले । तेचि इही इंद्रियार्थी रंजले ।

जैसे रंकु कां आळुकैलें । तुषातें सेवी ॥ ५-११०

विषयांचें सौंदर्य मूर्खाना फसवतें पण—

हे विरक्तांचिये दिठी । जै न्याहाळिजे किरीटी ।

तै पांडुरोगाचिये पुष्टी-। सारखे दिसे ॥ ५-११९

सहाणे लोक त्या रस्त्याला जात नाहीत, ते योगयुक्त होतात. सहाव्या
 अध्यायांत प्रत्यक्ष योगमार्गाचें वर्णन करून तिकडे वळण्याची सूचना श्रीकृष्णांनीं
 अर्जुनाला केलेली आहे तो भाग “ योगमार्ग-पंथराज ” या प्रकरणांत पूर्वी
 येऊन गेलेला आहे.

सातव्या अध्यायांत ज्ञान आणि विज्ञान या दोन शब्दांचे अर्थ स्पष्ट केलेले
 आहेत. त्या संबंधीं पुढील दोन ओव्या लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे ।

तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयाच्या ॥ ७-५

अर्जुना तया नांव ज्ञान । प्रपंचु हें विज्ञान ।

तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥ ७-६

आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे ।

आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ॥ ७-७

आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान म्हणजे ज्ञान, सर्व प्रकारचें प्रापंचिक ज्ञान म्हणजे विज्ञान;
 प्रपंचाला सत्य, शाश्वत समजणें हें अज्ञान. ज्ञान मिळविणें हें सोपें नाही. ज्ञान
 मिळवें म्हणून इच्छा असणारे पुष्कळ आहेत.

तैसे आस्थेच्या महापुरीं । रिघताती कोटिवरी ।

परीं प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे ॥ ७-१३

आस्था पुष्कळांना असते, पण पुढची तपश्चर्या एखाद्यालाच होते आणि म्हणून

ही गोष्ट सोपी नाही. यानंतर श्रीकृष्ण प्रकृतीचें वर्णन करतात व ती आठ प्रकारची कशी आहे हें समजावून सांगतात. या प्रकृतीमुळे लोकत्रय निर्माण होतें. आप, तेज, गगन, पृथिवी, वायु, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशी आठ भागांची प्रकृति आहे.

या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था ।

तिथे नाम व्यवस्था । जीव ऐसी ॥ ७-१९

हे आठ भाग साम्यावस्थेत असले, एकमेकांना साहाय्यक असले कीं जीव निर्माण होतो. या जीवाच्या ठिकाणीं काम म्हणजे वासनारूप तत्त्व असते. त्यामुळे प्रपंचाचा विस्तार होतो. आणि पंचमहाभूतात्मक विनाशी जें विश्व त्याला (विनाशित्वामुळे) माया हें नांव दिलेले आहे व या विनाशी विश्वापलीकडे शाश्वत जें तत्त्व तें आत्मतत्त्व होय. तेव्हां या विनाशी तत्त्वाच्या पलीकडे जाऊन शाश्वत जें आत्मतत्त्व तें आपण होणें म्हणजेच मोक्ष; अशी ही विचारपरंपरा आहे. या मायेवर एक मोठें विस्तृत व सुंदर असें नदीचें रूपक सातव्या अध्यायांत केलेलें आहे व या नदीला तरून पैलथडीला, मोक्षाला, मुक्त स्थितीला कोण पोहोंचतात हें त्यानंतर सांगितलेलें आहे.

येथें एकचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजले ।

तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥ ७-९७

जया सद्गुह्यारुं फुडे । जे अनुभवाचे कासे गाढे ।

जयां आत्मनिवेदन तराडें । आकळलें ॥ ७-९८

जे अहंभावाचे ओझे साडुनी । विकल्पाचिया झुळका चुकाऊनि ।

अनुरागाचा निरुता होउनी । पाणिढाळु ॥ ७-९९

जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा ।

मग निवृत्तीचिया पैलतीरा । झेंपावले जे ॥ ७-१००

ते उपरतीच्या वांबीं सेलत । सोहंभावाचेनि थावें पेलत ।

मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ॥ ७-१०१

येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले ।

परी ऐसे भक्त विपाडले । बहुवस नाहीं ॥ ७-१०२

असे माया तरणारे भक्त थोडे फार मिळत नाहीत. भक्तांचे चार प्रकार या अध्यायांत सांगितलेले आहेत. आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी आणि ज्ञानी. त्यांच्या व्याख्या;

तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे ।

तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥ ७-११०

मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं ।

म्हणोनि भक्तु एकु पाहीं । ज्ञानिया जो ॥ ७-१११

आणि ज्ञानी भक्त होण्याला अनेक जन्म घ्यावे लागतात; म्हणजे ज्ञानी होणें हें सोपें नाहीं; पुष्कळ प्रयत्नानें, मोठ्या तपश्रवणें ज्ञानी होतां होतें. भजन पुष्कळ करतात; परंतु त्यांची स्थिति ज्ञानयुक्त नसते म्हणून ते फुकट जातात.

येर बहुत जोडिती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं ।

जे आशातिमिरें दिठी । विषयांध जाले ॥ ७-१३८

आणि फळाचिया हांवा । हृदयी कामा जाला रिगावा ।

कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ॥ ७-१३९

तेव्हां “ भोगासाठीं भजनें ” करणाऱ्यांना ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं, मोक्ष मिळत नाहीं हेंही सातव्या अध्यायांत स्पष्ट केलेलें आहे. आठव्या अध्यायाचें नांव अक्षरब्रह्मयोग असें आहे व त्यांत अक्षर, निश्चल, अविनाशी अशा ब्रह्माचें वर्णन आहे. पण त्याशिवाय या अध्यायांत एक महत्त्वाचा विषय आहे. मरणाच्या वेळीं देवाचें नांव मुखांतून निघालें कीं मनुष्य सद्गतीला जातो या समजुतीची सांगोपांग चर्चा ज्ञानदेवांनीं या अध्यायांत केलेली आहे व तीची ओळख आपण करून घेतली पाहिजे. गीतेंत यासंबंधीं मूळ श्लोक पुढीलप्रमाणें आहे.

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५

मरणकालीं माझेंच स्मरण करून शरीर सोडून जो जातो तो माझ्याच स्वरूपीं जातो यांत शंका नाहीं, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे; व त्याप्रमाणें मरणाच्या काळीं देवाचें नांव तोंडांत आलें कीं मोक्ष मिळतो असें कोणी कोणी समजतात. मुळ्याचें गांव नारायण किंवा कुठ्याचें नांव नारायण असलें आणि जन्मभर कांहींही पाप करून मुकाला किंवा कुठ्याला हाक मारण्याच्या मिषानें “ नारायण ” हा शब्द जर मरणकाळीं मुखांतून बाहेर पडला तर मुक्ति मिळते अशीही समजूत वरील श्लोकाधारानें पुष्कळांनीं करून घेतलेली दिसते. पण या बाबतींत ज्ञानदेवांचा निर्णय लक्षांत ठेवण्यासारखा

आहे. भलत्याच्या मुखीं देवाचें नांव येऊन चालत नाही, ज्याच्या मुखीं तें येईल तो खरोखर उत्तम, भक्त, योगस्थ, असा असला पाहिजे असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.

जें आतांचि सांगितले होतें । अगा अधियज्ञ म्हणितला जयातें ।

जे आदीचि तथा मातें । जाणोनि अंतीं ॥ ८-५९

ते देह झोळ ऐसे मानुनी । ठेले आपणपें आपण होउनी ।

जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ॥ ८-६०

ये प्रतीतिचिया माजघरीं । तथा निश्चयाची वोवरी ।

आली म्हणोनि बाहेरीं । नव्हेचि से ॥ ८-६१

तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे ।

तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ॥ ८-६२

म्हणोनी यापरी मातें । अंतकाळीं जाणत सांते ।

जे मोकळिती देहातें । ते मीचि होती ॥ ८-६८

तेव्हां याप्रमाणें देवाला जाणणारे आणि हें जाणून अंतकाळीं त्याला स्मरणारे “मीचि होती” असा या श्लोकाचा अर्थ ज्ञानदेव करतात, “येरा गबाळां”ना ते बिलकुल थारा देत नाहीत. ज्ञानदेव अंधभक्तीचे पुरस्कर्ते नव्हते, याचा हा आणखी एक पुरावा आहे. श्रीकृष्ण पुढें सांगतात

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैष्यस्यसंशयः ॥ ७

परंतु याप्रमाणें जे नेहेमीच देवाचें याप्रमाणें स्मरण करतात त्यांनी मरणाच्या वेळीं निराळें तांत्रिक स्मरण करण्याची आवश्यकता नाही. कोण भक्त आणि कोण दांभिक हें देवाला समजतें (कारण तो सर्वज्ञ आहे) आणि भक्ताची काळजी देव वाहतो व भक्तानें विचारण्यापूर्वीं त्याला जें पाहिजे असेल तें तो देतो

म्हणोनी देहांतीचें सांकडें । माझीया कहींचि न पडे ।

मी आपुलीयातें आपुलीकडे । सुखेंचि आर्णा ॥ ८-१३४

या अध्यायांत मरणकालासंबंधीं तांत्रिक विवेचन बरेंच आहे तें अर्थांत वरीक वचनाप्रमाणें जे खरोखर भक्त आहेत त्यांना लागू नाही. मग तें तांत्रिक वर्णन ह्मत्क्या विस्तारानें कां दिवें आहे हा प्रश्न निघतो. त्याची चर्चा येथें करण्याची

आवश्यकता नाही, ज्ञानदेवांनी या श्लोकांवर जें भाष्य केलें आहे त्यावरून त्यांचें या बाबतींत मत स्पष्ट झालेलें आहे.

नववा अध्याय हा गीतेंतील फार महत्वाचा अध्याय आहे. राजविद्या-राजगुह्ययोग हें त्याचें यथार्थ नांव आहे. सर्व विद्यांत श्रेष्ठ ती राजविद्या; सर्व गुह्यांत श्रेष्ठ गुह्य तें राजगुह्य. या राजविद्येप्रमाणें पाहिलें तर आत्मसुख अत्यंत श्रेष्ठ; मग माणसांनीं तें टाकून काय म्हणून दिलें ?

जे एकोत्तरेयाचिया वाढी । जळतिथे आगीं घालिती उडी ।

ते अनायासे स्वगोडी । सांडिती केवीं ॥ ९-५४

व्याज ज्यास्ती मिळवें म्हणून जळत्या भागीत उडी घाळण्याइतके जे लोभी त्यांनीं अनायासानें मिळणारें हें आत्मसुख (स्वगोडी) काय म्हणून दूर कोटलें ? अशी शंका यावी हें स्वाभाविक आहे. त्याचें उत्तर “ गाढवाला गुळाची चव काय ” अशा प्रकारचें दिलेलें आहे. ज्ञानदेवांनीं आपल्या डोंळदार अलंकारिक भाषेनें हें उत्तर दिलेलें आहे.

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पासां त्वयेचिया पदराआड ।

परि ते अवेहेरुनि गोचिड । अशुद्ध काय न सेविती ॥ ९-५७

का कमलकंदा आणि दर्दुरी । नांदणूक एकेचि घरी ।

परि परागु सेविजे भ्रमरी । येरां चिखलुचि उरे ॥ ९-५८

तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु ।

कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥ ९-६०

प्रपंच नाही असें नाही, पण तो शाश्वत नाही म्हणजेच मायामय, विकृतिमय आहे हें समजून वागावें हा नवव्या अध्यायांतील मुख्य आदेश आहे, त्याच-प्रमाणें परमेश्वराच्या रूपाबद्दल भलभलत्या समजुती करून घेणाऱ्यावरही या अध्यायांत कडक टीका आहे.

मज अकुळाचे कुळ वानिती । मज नित्याचे निधनें शिणती ।

मज सर्वातरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ॥ ९-१६६

ज्ञानदेव हे कर्मठपणाविरुद्ध बंड करणाऱ्यांपैकीं होते हें निःसंशय आहे.

जे श्रुतित्रयातें जाणोनी । शतवरी यज्ञ करोनी ।

यजिलिया मातें चुकोनी । स्वर्गा वरिती ॥ ९-३१०

अशा लोकांचा श्रीकृष्णमुखानें ज्ञानदेव धिःकार करतात. “ धर्माधर्माचे

टवाळ” “स्वर्गनरकसूचक” धर्म इत्यादि भटाराव्या अध्यायांतील शब्द प्रयोगा-
वरूनही हेंच स्पष्ट होतें. कौकिक पुण्याळा त्यांनीं “ पापरूप पुण्य ” असें नांव
दिलेहें आहे. (९-३१९)

येर मात नेणोनि भजन । ते वायांचि गा आनेआन ।

म्हणोनी कर्मांचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवे ॥ ९-३५०

ज्ञान निर्दोष पाहिजे म्हणजे कर्म निर्दोष होतें. ज्ञानयुक्त कर्म हा गीताशास्त्राचा
निष्कर्ष आहे व तोच निष्कर्ष ज्ञानदेव अधिक स्पष्टपणानें पुरस्कृत करतात.
बाह्य तंत्राळा ते महत्त्व देत नाहीत. भक्ति म्हणजे सर्वां भूतीं समत्वाचें आचरण;
व ती खरी भक्ति ज्याच्या जवळ आहे तो भक्त आणि अशा भक्तांनं “ पत्रं
पुष्पं फलं तोयं ” एवढें जरी मळा दिलें तरी तें पुरें आहे असें श्रीकृष्ण स्पष्ट
सांगतात. केवळ पाणी देणाऱ्या भक्तांनं सुद्धां

तेणें वैकुंठापासोनि विशाळे । मजलागीं केलीं राउळें ।

कौस्तुभाहोनि निर्मळे । लेणीं दिधलीं ॥ ९-३८९

दुधाचीं सेजारे । क्षीराब्धीऐसी मनोहरे ।

मजलागीं अपारें । सृजिलीं तेणें ॥ ९-३९०

कर्पूर चंदन अगर । ऐसेया सुगंधीचा महामेर ।

मज हातिवा लाविला दिनकर । दीपमाळे ॥ ९-३९१

गरुडासारखा वाहने । मज सुरतरुंची उद्याने ।

कामधेनूंची गोधने । अर्पिलीं तेणे ॥ ९-३९२

अशा प्रकारें “ भक्त ” होऊन कोणासही मोक्ष मिळतो; तेथें वर्ण. जाति,
वगैरेचा संबंध नाही हीही गोष्ट याच अध्यायांत पुढें स्पष्ट केलेली आहे.

म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण ।

येथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ९-४५६

तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ।

जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥ ९-४६०

“ माझेपण ” या शब्दाचा संपूर्ण अर्थ वाचकांनीं लक्षांत घ्यावा. उत्तम आचरण,
परोपकार, “ भूतांची दया,” सर्वां भूतीं समभाव, ही भक्तीचीं लक्षणे
आहेत; हीं जवळ असणें म्हणजे माझेपण; तांत्रिक देवदेवतांचे म्हणजे
“ माझेपण ” नव्हे; आणि हें माझेपण मिळविणें हें प्रत्येक सुज्ञाचें कर्तव्य;

हाच खरा धर्म; “सर्वधर्मान्परित्यज्य” याच धर्माचें पालन केलें पाहिजे;
आणि हें पालन करणें म्हणजे परमेश्वराचें भजन करणें; श्रीकृष्ण विचारतात,

अगा माते न भजावयालागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं ।

काइ घरीं कीं भोगीं । निश्चिती केली ॥ ९-४९३

पण माणसांचें वेडेपण अगाध आहे, कधीं कधीं जाणूनबुजून तो सत्य सोडतो,
असत्याला कवटाळतो.

गीतेंतील सर्व मुख्य विषयांची शिकवण खरोखर पूर्वाधातच आहे. त्याचाच विस्तार पुढील नऊ अध्यायांत केलेला आहे. दहाव्या अध्यायाचें नांव विभूति-योग आहे. अकराव्या अध्यायांत विश्वरूपदर्शनाचा विस्मयकारक प्रसंग आहे. बाराव्या अध्यायांत भक्तीचें वर्णन केलेलें आहे. नवव्या अध्यायाप्रमाणें तेरावा अध्याय फार महत्वाचा आहे. त्यांत ज्ञानलक्षणांचें सविस्तर वर्णन ज्ञानदेवांनीं केलेलें आहे व अज्ञानलक्षणेंही स्पष्ट केलेलीं आहेत. चौदाव्या अध्यायांत सत्वरजस्तम या गुणत्रयांचें वर्णन आहे. पंधराव्या अध्यायांत परमेश्वर म्हणजे पुरुषोत्तम ही कल्पना उत्तम प्रकारें व्यक्त केलेली आहे. सोळाव्या अध्यायांत दैवी आणि आसुरी संपत्ति यांचें वर्णन केलेलें आहे. सतराव्या अध्यायांत गुणाप्रमाणें श्रद्धात्रय कल्पून त्यांचें विस्तारानें वर्णन आहे, अठराव्या अध्यायांत सर्व गीतेचा सारांश आणून संन्यास व त्याग यांतील भेद स्पष्ट करून फल-हेतुरहित कर्म म्हणजेच ज्ञानयुक्तकर्म हाच खरा त्याग व उत्तम संन्यास हें सांगितलेलें आहे व हाच गीतेचा मुख्य संदेश आहे.

६ ज्ञानेश्वरी हा भगवद्गीतेवर लिहिलेला स्वतंत्र ग्रंथ आहे हें पूर्वी आम्ही सांगितलेच आहे. बाराव्या अध्यायापासून तर ज्ञानदेवांनीं स्वतःचें म्हणणें विस्तारानें स्पष्ट केलेलें आहे. गीतेंत जेथें जेथें तांत्रिक विवेचन आलेलें आहे त्या त्या ठिकाणीं ज्ञानदेवांनीं आपण तंत्राला कमी महत्त्व देतो हें स्पष्ट केलेलें आहे. दहाव्या अध्यायांत विभूति सांगितल्यानंतर श्रीकृष्णमुखानें ते म्हणतात:—

ऐसीया व्यापका मातें जाणावें । तै विभूतीभेदें काय करावें ।

परि हे तुझी योग्यता नव्हे । म्हणोनि असो ॥ १०-२६५

अर्जुनाची योग्यता विभूतियोग ऐकण्याचीच होती, व्यापक परमेश्वराला जाणण्याची त्या वेळीं तरी नव्हती म्हणून हा विभूतीचा विस्तार सांगितला.

पण खरें ज्ञान म्हणजे परमेश्वराचें अर्थात् स्वतःचें व्यापक स्वरूप जाणणें हें होय. अकराव्या अध्यायांत अर्जुन विश्वरूप पहातो.

मियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा ।

ऐवढी हांव तो दैवाआगळा । म्हणऊनी करी ॥ १०-३३२

ती हांव पुरी झाकी; व विश्वरूपमुखांत सर्वांचा विनाश झालेला अर्जुनानें पाहिला. श्रीकृष्ण त्याला म्हणतात,

जेव्हां तुवां देखिलें । हे माझिया वदनीं पडिलें ।

तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रितीं सोपें ॥ ११-४७६

याच अध्यायांत विश्वरूप हेंच परमेश्वराचें खरें स्वरूप ही गोष्ट स्पष्ट करतात. त्यासंबंधीं कांहीं ओव्या—

तें हें अपारां अपार । स्वरूप माझे परात्पर ।

एथोनि ते अवतार । कृष्णादिक ॥ ११-६१४

याची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतलें ।

याज्ञिकही मार्घांते आले । स्वर्गौनियां ॥ ११-६१७

म्हणोनि विश्वरूपलाभे श्लाघ । येथींचें भय नेघ नेघ ।

हेंवांचूनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं ॥ ११-६२३

हें रूप जरी घोर । विकृती आणी थोर ।

तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेचि करी ॥ ११-६३२

थेरे वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्यसुखापुरतें ।

भोगिजो कां श्रीमूर्तीतें । चतुर्भुज ॥ ११-६३६

ज्ञानदेवांचा अभिप्राय स्पष्ट आहे. मूर्तिपूजा वगैरे गोष्टीं साधनीभूत आहेत. त्यांचें महत्त्व मर्यादित आहे. त्यांना भमर्याद महत्त्व देणाऱ्यांनीं ज्ञानदेव आपले पाठीराखे नाहींत हें लक्षांत ठेवावें.

ज्ञानदेवांनीं हा ग्रंथरचनेचा खटाटोप तरी कां केला ? कीर्ति किंवा प्राप्ति यांपैकीं कशाचीही त्यांना परवा नव्हती.

साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवी देशियेचिया क्षोणी ।

विवेकवल्लीची लावणी । हों देई सैध ॥ १२-१२

मराठी भाषेंत साहित्यरूपी, वाङ्मयरूपी सोन्याच्या खाणी निर्माण करावयाच्या आणि विवेकतरुंची लावणी करावयाची हे दोन हेतु त्यांचे होते—

ये मराठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकालु करीं ।

घेणे देणे सुखचिवरी । हो देई या जगा ॥ १२-१६

मराठींत ब्रह्मविद्या सांगावयाची, सर्वांना सांगावयाची व देणें घेणें सर्व सुखाचेंच करावयाचें. आमच्या मायबोलीला समृद्ध करावयाची आणि विवेकाचे साम्राज्य सर्वांना सुलभ करावयाचें हा त्यांचा थोर हेतु होता. सगुण आणि निर्गुण, भक्ति आणि ज्ञान यांचें तारतम्य कक्षांत ठेविलें पाहिजे; ज्ञानदेव तें स्पष्ट करतात.

तरी व्यक्त आणि अव्यक्त । हे तूंचि एक निभ्रांत ।

भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥ १२-२३

पण भक्त म्हणजे नुसता भोळा भाबडा नव्हे, केव्हां तरी देवाचें नांव घेणारा तो नव्हे,

तैसे मंत्रद्रियांसहित । मजमाजी सूनि चित्त ।

जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ॥ १२-३८

इयापरी जे भक्त । आपणपे मज देत ।

तेचि मी योगयुक्त । परम मार्गा ॥ १२-३९

ज्ञानदेवांनीं सांगितलेला भक्तिपंथ कित्येक समजतात तसा सोपा नाही. त्याचें वर्णन पहा:—

कर्मोद्रिये मुखें । करिती कर्म अशेखे ।

जिये कां वर्णविशेखे । भागा आलीं ॥ १२-७६

विधाते पाळित । निषेधातें गाळीत ।

मज दर्जान जाळित । कर्मफळें ॥ १२-७७

ययापरी पाहीं । अर्जुना माझे ठाई ।

संन्यासूनि नाहीं । करिती कर्म ॥ १२-७८

आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव ।

तयां मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं ॥ १२-७९

असे भक्त होणें हें सोपें नाही, कदाचित् ते अधिक कठीण आहे म्हणून इठ-योगाची शारीरिक कसरत करण्याचा पंथ कित्येक पतकरतात, भक्त होणें चुटकी-सरशी साधत नाही. त्याला अभ्यास करावा लागतो, त्याचें वर्णन:—

अथवा हें चित्त । मनबुद्धिसहित ।

माझ्या हाती अचुंबित । न शकसी देवों ॥ १२-१०४

तरी गा ऐसैं करीं । यया आठां पहारांमाझारीं ।

मोटकें निमिषभरी । देतु जाय ॥ १२-१०५

मग जें जें कां निमिख । देखेल माझे मुख ।

तेतुले अरोचक । विषया घेईल ॥ १२-१०६

अभ्यासयोगाचें हें वर्णन ज्ञानदेवांचें स्वतःचें आहे. त्यापुढें ते सांगतातः—

आणि जें जें कर्म निपजे । ते थोडेंबहु न म्हणिजे ।

निवांतचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं ॥ १२-१२३

परमेश्वर म्हणजे विश्वस्वरूप; “माझ्या ठायीं अर्पिजे” म्हणजे स्वार्थासाठीं आपल्या उद्योगाचा उपयोग न करतां तो सर्वां भूतीं असणाऱ्या परमेश्वरासाठीं म्हणजे परोपकारासाठीं करावा. हें सर्व नीटपणें व्हावें म्हणून “संयतोसीं वसो । बुद्धि तुझी ।” निष्कामपणा किती असावा याला दृष्टांत देतातः—

अगा आत्मजेच्या विषी । जीवु जैसा निरभिलाषि ।

तैसा कर्मी अशेषीं । निष्कामु होई ॥ १२-१३२

हा कर्मफलत्याग सर्वांत श्रेष्ठ मार्ग आहे असें ज्ञानदेवांचें निश्चयपूर्वक सांगणें आहे. “योगमाजीं योगु । धुरेचा हा (१२-१३४)” असें ते म्हणतात. सर्वां भूतीं परमेश्वर ही दृष्टि झाली कीं

जीवु परमात्मा दोनी । वसोनिया ऐक्यासनी ।

जयाचिया हृदयभुवनीं । विराजती ॥ १२-१५३

तेन्हां उत्तम भक्त होणें हें योगाद्वैतकेंच दुर्घट आहे.

तेराव्या अध्यायांत कित्येक शब्दांची फोड मोठ्या चतुराईनें केलेली आहे.

“अव्यक्त” म्हणजे काय त्याचें स्पष्टीकरणः—

पै सांख्याचिया सिद्धांती । प्रकृति जे महामति ।

तेचि येथे प्रस्तुतीं । अव्यक्त गा ॥ १३-९०

आणि सांख्ययोगमते । प्रकृति परिसविली तूते ।

ऐसी दोहा परी जेथे । विवंचिली ॥ १३-९१

तेथ दुजी जे जीवदशा । तिथे नांव वीरेशा ।

येथे अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा ॥ १३-९२

धृति म्हणून ज्ञानगुण सांगितलेला आहे; त्याची व्याख्या ज्ञानदेवांनीं अगदीं नवीन भरीनें केलेली आहे. ती पाहिली म्हणजे इंग्रजीतील Solidarity या

शब्दाला धृति हा पूर्ण अर्थानें प्रतिशब्द आहे असें दिसून येतें. परस्पर विरोध असतांना कार्य निर्माण करण्यासाठीं विरोधी तत्त्वांनी एकत्र येऊन सहकार्य करविणारी जो शक्ति तिला धृति हें नांव दिलेलें आहे. तिचें ज्ञानदेवांच्या शब्दांत वर्णनः—

तरी तत्वां परस्परें । उघड जातिस्वभाववैरें ।
 नव्हे पृथ्वीतें नीरें । निनाशिजे ॥ १३-१४३
 नीरातें आटी तेज । तेजा वायूसी झुंज ।
 आणि गगन तंव सहज । वायु भक्षी ॥ १३-१४४
 तेवींचि कोणेही वेळे । आपण कायिसयाही न मिळे ।
 आंत रिघोनि वेगळें । आकाश हें ॥ १३-१४५
 ऐसी ही पांचही भूतें । न साहती एकमेकांतें ।
 कीं तियेही ऐक्यातें । देहासि येती ॥ ११३-१४६
 द्रंदाची उखिविखी । सोडूनि वसती एकीं ।
 एकएकातें पोखी । निजगुणें गा ॥ १३-१४७
 ऐसे न मिळे तयां साजणें । चाले धैर्य जेणे ।
 तया नांव म्हणे । धृति मी गा ॥ १३-१४८

आजकाल भरतखंडांत जर कोणत्या शक्तीची आवश्यकता असेल तर “ न मिळे तयां साजणें ” करणाऱ्या धृतीची आहे. ज्ञानलक्षणांत ज्ञानाचें वर्णन करतांना तें मिळविण्यासाठीं मोठमोठे लोक कशी धडपड करतात याचें ज्ञानदेवांनीं फारच विस्मयकारक वर्णन केलेलें आहे.

जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताती योगी ।
 स्वर्गाची आडवंगी । उमरडोनि ॥ १३-१६२
 न करिती सिद्धीची चाड । न धरिती ऋद्धीची भीड ।
 योगाऐसें दुवाड । हेळसिती ॥ १३-१६३
 तपोदुर्ग ओलांडित । क्रतुकोटि वोवांडित ।
 उलथूनि सांडित । कर्मवल्ली ॥ १३-१६४

त्या ज्ञानाचें वर्णन पहाः—

जे इंद्रियांची द्वारें आडी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी ।
 जें दैन्यचि फेडी । मानसाचें ॥ १३-१६९

मदाचा ठावोचि पुसी । जें महामोहाते ग्रासी ।

नेदी आपपरु ऐसी । भाष उरों ॥ १३-१७१

जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पाखाळी ।

अनावरातें वेटाळी । ज्ञेयातें जे ॥ १३-१७२

जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे ।

जीवु दोंदावरी लोळे । आनंदाचिया ॥ १३-१७४

आणि हें ज्ञान ज्याला झालें त्याच्या देहावर त्या ज्ञानाचीं चिन्हें उमटतात असें ज्ञानदेव सांगतात. म्हणजे माणसाच्या प्रत्यक्ष आचरणावरून तो ज्ञानी कां अज्ञानी हें समजावयाचें, त्याच्या सोगादोंगावरून नव्हे. उदाहरणार्थ एक दोन चिन्हांचें वर्णन:—

पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी ।

हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोका ॥ १३-१८९

वाचस्पतीचेनि पाडे । सर्वज्ञता तरी जोडे ।

परी वेडिवेमाजीं दडे । महिमेभेणें ॥ १३-१९१

शरीरभोगाकडे । पहातां कृपणु आवडे ।

ए-हवीं धर्मविषयी थोडे- । बहु न म्हणे ॥ १३-२१०

अपेक्षित पावे । तें जेणें तोषें मानवे ।

अनपेक्षिताही करवे । मानु तोचि ॥ १३-३४५

वारियाची धांव । तैसे सरळ भाव ।

शंका आणि हांव । नाही जया ॥ १३-३६०

दिठी नोहे मिणधी । बोलणें नाहीं संदिग्धी ।

कवणेंसी हीनबुद्धी । राहटिजेना ॥ १३-३६५

बाहेरी कमें क्षाळला । भीतरीं ज्ञाने उजळला ।

इहीं दोहीं परी आला । पाखाळा एका ॥ १३-४६४

तरी परमात्मा ऐसे । जे एक वस्तु असे ।

ते जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥ १३-६१६

तें एकवांचूनि आनें । जियें भवस्वर्गादि ज्ञानें ।

तें अज्ञान ऐसा मनें । निश्चयो केला ॥ १३-६१७

अज्ञानाचींही लक्षणें व चिन्हें (टाकून द्यावीत) म्हणून सांगितलेहीं आहेत.

दासबोधांतील बराच भाग ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायावरून निर्माण झालेला आहे हें चतुर वाचकांच्या लक्षांत येईल. आतां अज्ञानचिन्हेंही कांहीं कांहीं देऊं.

तरी संभावने जिये । जो मानाची वाट पाहे ।

सत्कारे होये । तोषु जया ॥ १३-६५७

जैसे पोटालागि गुणे । उघडें झांकलें न म्हणे ।

तैसे आपले परावें नेणे । द्रव्यासाठी ॥ १३-६८०

इया ग्रामसिहाचिया ठार्था । जैसा मिळणी ठावो अठावो नाहीं ।

तैसा स्त्रीविषया कांहीं । विचारीना ॥ १३-६८१

आणि विषयांची गोडी । जो जीतु मेल न संडी ।

स्वर्गाही खावया जोडी । येथूनीचि ॥ १३-७०३

तरी देह हाच आत्मा । ऐमेया जो मनोधर्मा ।

वळघोनिया कर्मा । आरंभु करी ॥ १३-७१४

न करावें ते वरी । असंभाव्य मनीं धरी ।

चितू नये तें विचारी । जयाची मति ॥ १३-७७३

रिघे जेथ न रिघावें । मागे जे न घ्यावें ।

स्पर्शे जेथ न लागावे । आंग मन ॥ १३-७७४

न जावे तेथ जाये । न पाहावे ते जो पाहे ।

न खावें तें खाये । तेवीचि तोये ॥ १३-७७५

न धरावा तो संगु । न लगावे तेथ लागु ।

नाचरावा तो मार्गु । आचरे जो ॥ १३-७७६

नायकावें तें आइके । न बोलावें ते बके ।

परी दोष होतील हें न देखे । प्रवर्ततां ॥ १३-७७७

रामदासाखेरीज व्यवहार कोणाका समजत नाहीं; ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम हे संताळें होते, असें “ न बोलावें ते बकणारे ” अज्ञानी होते, दुसरे काय म्हणावयाचें ? ज्ञानेश्वरीतील व्यवहारज्ञान हा स्वतंत्र ग्रंथाचा विषय होईल; असो आतां तेराव्या अध्यायांतील वेदांत तत्त्वज्ञानाचें सारसर्वस्व सांगणारी पुढील ओवी पहा:—

नामरूपसंबंधु । जातिक्रियाभेदु ।

हा आकारासीच प्रवादु । वस्तूसि नाही ॥ १३-९०५

तेरावा अध्याय ज्ञानदेवांच्या प्रजेचा स्वतंत्र विलास आहे व त्या अध्यायातील त्यांची विचारसंपदा आपणाला चकित करून सोडते.

चौदाव्या अध्यायांत गुणत्रयांचें वर्णन करितांना ज्ञानदेवांनीं स्वतःचें विवरण पुष्कळच केलेलें आहे. त्रिगुणातीत हो, तिन्ही गुणांच्या पलीकडे जा, असा गीतेचा संदेश आहे. ज्ञानाची परिपूर्णावस्था म्हणजे निस्त्रिगुणता. ती आंगी बाणली “ कीं सर्वेद्वियांच्या भांगणी । विवेक करी राबणी ” (२०६) आणि वासना एकवटें । प्रवृत्ति वोहटे ।

मानस विटे । विषयांवरी ॥ २१३

प्रवृत्ति ओहोटणें याचा अर्थ फलहेतुरहित कर्म करणें. आपणाळा, परमेश्वराळा, सर्वां भूतीं पहाणें म्हणजेच अव्यभिचारी भक्ति हे ओवी ३८१ मध्ये स्पष्ट केलेलें आहे. ज्ञानयुक्त जो सेवा करतो त्याच्या मस्तकावर ब्रह्मतेचा मुकुट स्थिर होतो.

यथा ब्रह्मत्वासीच पार्था । सायुज्य ऐशी व्यवस्था ।

याचि नांवे चौथा । पुरुषार्थु गा ॥ १४-४०१

चौथा पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष. मोक्ष मिळण्यासाठीं मरण्याची जरूरी नाही. तो “ याचि देहीं याचि डोळां ” पहावयास मिळतो; कारण ती मनाची व आचरणाची स्थिति आहे. पंधराव्या अध्यायांत अश्वत्थ वृक्षाचें रूपक करून पुनःच विश्वप्रपंच आणि परमेश्वर यांचें विवरण केलेलें आहे. ज्ञानदेव सुरवातीला पुनः एकदां महत्त्वाचा सिद्धांत सांगतात.

तरी विरक्तीवांचोनि कांहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं ।

हें विचारुनि ठाई । ठेविलें देवे ॥ १५-३६

अनुरक्तीचा पंथ काढणाऱ्यांनीं हें लक्षांत ठेवावें; व ब्राम्ही स्थितीच्या नांवाखालीं शारीरिक उपभोगाचें किंबहुना व्यभिचाराचें समर्थन करूं नये; आणि केलें तर तें सुज्ञांनीं सत्य मानूं नये. या गोष्टी बाह्यांगाच्या नाहीत, तांत्रिक नाहीत, सोंगाढोंगाच्या नाहीत.

तैसा चित्तीं अहंते ठावो । आणि जिभे सकलशास्त्रांचा सरावो ।

ऐसेनि कोडी एक जन्म जावो । परि न पविजे मातें ॥ १५-३९६

आणि ज्ञान प्राप्त होतें तें अनुभवानें, कर्माचरणाणें, कर्मसंन्यासानें नव्हे, तर कर्मफलत्यागानें; आणि कर्मफलत्याग होण्यासाठीं कर्म “शृंगारोनि” केलें पाहिजे.

पुढील तीन ओऱ्याः—

तैसी गीता हे जाणितलीया । काय विस्मयो मोह जावया ।
 परी आत्मज्ञानें आपणपयां । मिळिजे येथ ॥ १५-५८५
 जयां आत्मज्ञानाच्या ठायीं । कर्म आपुलेया जीवितापायी ।
 होऊनीया उतराई । लया जाय ॥ १५-५८६
 हरपलें दावूनि जैसा । मागु सरे वीरविलासा ।
 ज्ञानचि कळस वळघे तैसा । कर्मप्रासादाचा ॥ १५-५८७

ज्ञान हा कर्मप्रासादाचा कळस आहे हें गीतेंतील महातत्त्व म्हणून ज्ञानदेवांनीं सांगितलेलें आहे. म्हणजे या “गीतारहस्याचा” शोध तेराव्या शतकांतच कागलेला होता हें स्पष्ट दिसतें. असो, सोळाव्या अध्यायांत देवी व आसुरी संपत्तीचें विवरण आहे. संपत्ति शब्दाची व्याख्या पहा:—

जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकी ।
 संपाजिती, ते लोकीं । संपत्ति म्हणिजे ॥ १६-६६
 या अध्यायांत चातुर्वर्ण्याची कर्तव्ये व गुण यांचेही विस्तृत वर्णन आहे. अपैशुन्य या गुणाचें वर्णन करतांना पुढील ओवी येते तीवरून ज्ञानदेवांची सामाजिक शिकवण स्पष्ट होतें.

ना ना वुडतयाते सकरुण । न पुसे अंत्यजु कीं ब्राह्मण ।
 काढनि राखे प्राण । हेचि जाणिजे ॥ १६-१४३
 आध्यात्मिक तेजाची व्याख्या पुढीलप्रमाणें दिलेली आहे.
 न ठाके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड ।
 नुपजेचि जीवीं कोड । महासिद्धीचें ॥ १६-१८९
 ऐसें ईश्वराकडे निज । धावे आपसया सहज ।
 तया नांव तेज । आध्यात्मिक तें ॥ १६-१९०

शारीरीक सुखाबद्दल लिहितांना ज्ञानदेव म्हणतात:—

येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं ।
 तैसाचि कृमिही नरकीं । लोलतु श्लाघे ॥ १६-३०८

जो आनंद उर्वशीसारख्या अप्सरेचा उपभोग घेतांना इंद्राका होतो तोच आनंद नरकांत लोळणाऱ्या कृम्याका होतो. केवळ कामोपभोगरतांच्यासाठीं हा आहेर आहे. असो, तेव्हां यासाठीं सर्व आचरण ज्ञानयुक्त असावें. आचरणासंबंधी ज्ञानयुक्त नियम घाळणारें तें शास्त्र.

कार्याकार्यविवेकी । शास्त्रेचि करावीं पारखीं ।

अकृत्य ते कुडें लोकीं । वाळावे गा ॥ १६-४६६

आणि अशा तऱ्हेनें वागलें कीं लोकसंग्रह म्हणजे लोकरक्षण, म्हणजे समाजरक्षण, राष्ट्ररक्षण होतें.

सतराव्या अध्यायांत श्रद्धा, तप, आहार, यज्ञ, हीं गुणांप्रमाणें त्रिविध कशीं होतात ते सांगून पुनः त्यांचें कायिक, वाचिक, मानसिक हे भेद कसे पडतात याचें सुंदर स्पष्टीकरण केलेलें आहे. दृढयोग करून किंवा तसले प्रकार करून शरीराच्या त्रास देणाऱ्यांचा स्पष्ट निषेध ज्ञानदेव करतात.

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवां घेऊनी धनुर्धरा ।

नाम ठेविजे शरीरा । वैरीयाचें ॥ १७-२५४

दानही गुणांप्रमाणें त्रिविध असतें हें पुढें सांगितलेलें आहे आणि अशा प्रकारें निषिद्ध गोष्टींचा विचारपूर्वक निर्णय या सतराव्या अध्यायांत केलेला आहे. आणि वर सांगितल्याप्रमाणें अठराव्या अध्यायांत सर्व गीतेचा सारांशच दिलेला आहे, तिकडे थोडी दृष्टि देऊन आपण या सुंदर विषयाचा निरोप घेतला पाहिजे.

अठरावा अध्यायाची प्रस्तावना करतांना म्हटलें आहे:—

जी गीतारत्नप्रासादाचा । कळसु अर्थचिंतामणीचा ।

सर्व गीतादर्शनाचा । पाढाऊ जो ॥ १८-३०

आणि गीतेंच्या अठरा अध्यायांत सातशें श्लोक आहेत पण सर्वांतून आशय एकच निघतो असें ज्ञानदेव सांगतात. कर्म तर करावयाचें पण कर्माची बाधा होणार नाही अशा प्रकारें तें करावयाचें हा गीताशास्त्राचा विषय आहे. संन्यास व त्याग यांचे अर्थ पुढील ओवींत स्पष्ट केलेले आहेत.

जें निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यास म्हणिजे ।

आणि फलमात्र कां त्यजिजे । तो त्यागु गा ॥ १८-९२

या परिभाषेप्रमाणें संन्यास ग्राह्य नाही, त्याग ग्राह्य आहे ही मुख्य शिकवण गीताशास्त्राची अर्थात ज्ञानेश्वरीची आहे. काम्य कर्मांनीं बंधनें प्राप्त होतें, तेव्हां अहेतुकपणानें केलेलें कर्म तें उत्तम. पण कर्म हें केलेच पाहिजे व कर्माकर्मांची विचारणा करून तें केले पाहिजे म्हणजे तें ज्ञानपूर्वक केले पाहिजे. ज्यांना कांहीं पराक्रमाची आशाच नाही ते कर्मत्याग सांगतात.

तैसें फलकामदुर्बळ । म्हणती कर्मचि किडाळ ।

मग निर्णयो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ॥ १८-१३७

तेव्हां कर्म त्याजावें या पंथाचे ज्ञानदेव नव्हते, महाराष्ट्रांतील दुसरे संतकविही नव्हते. सत्कर्म केळींच पाहिजेत हें त्यांचें तत्व होतें.

तीर्थ वाह्य मळु क्षालें । कर्म अभ्यंतर उजळें ।

एवं तीर्थ जाण निर्मळें । सत्कर्मची ॥ १८-१६०

म्हणोनी फळी लागु । सांडोनि देहसंगु ।

कर्म करावी हा चागु । निरोपु माझा ॥ १८-१७६

शरीराला क्लेश होतील या भयानें कर्म न करणाऱ्यांचा, उद्योग न करणाऱ्यांचा स्पष्ट निषेध गोतेंत आहे. कर्म तर करावें पण तें हौसेनें, उत्तम प्रकारें करावें हा ज्ञानदेवांचा संदेश आहे.

तरी स्वाधिकाराचेनि नांवें । जें वांटिया आलें स्वभावें ।

ते आचरे विधिगौरवे । शृंगारोनि ॥ १८-२००

कर्मबंधन म्हणजे काय हेंही ज्ञानदेव स्पष्ट करतात :—

तैसा कर्तृत्वाचा मडु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु ।

हा दोहीचे नांव बंधु । कर्माचा का ॥ १८-२०५

तेव्हां अहंता नसावी आणि कर्मफळाची इच्छा म्हणजे स्वार्थ नसावा हाच ज्ञानदेवांचा संदेश आहे. पुनः पुनः सांगतात कीं शरीर आहे तोपर्यंत कर्म सत्कर्म, केलेच पाहिजे.

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची ।

खंती करिती कर्माची । ते गांवडे गा ॥ १८-२१८

कर्माचा कंटाळा करणाऱ्यांना ज्ञानदेव गांवडे, गांवडळ, असें नांव देतात.

कर्म कसें होतें त्याची शास्त्रीय कारणमीमांसाही जातांजातां या अभ्यासांत केलेली आहे. कर्मयोगाचें रहस्य समजलें कीं सर्वां भूतीं समदृष्टि होतें; तिचें गोड वर्णन पहा :—

तैसा आत्मत्वे वेष्टिला होये । तो जयाजया दृश्याते पाहे ।

तें दृश्यपण द्रष्टेपणैसीं होत जाये । त्याचेचि रूप ॥ १८-४१०

ज्ञानाची श्रेष्ठ स्थिति म्हणजे ज्ञान हें भानही हरपणें. (याचें विवेचन “अमृता-नुभव ” या भागांत केलेलें आहे.) ज्ञानाचेंही गुणाप्रमाणें प्रकार होतात. त्यांत

सात्त्विक गुणाचा आश्रय उत्तम; पण ज्ञानाची परमावधि म्हणजे निस्त्रिगुणता. सर्व सुखांत सात्त्विक सुख उत्तम; पण त्याहीपलीकडे आत्मसुख. आस्तिक्य या शब्दाची ज्ञानदेवांनीं केलेली व्याख्या फार लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

पै राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भलतया ।

तेविं शाखें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें ॥ १८-८४९

आदरे जे कां मानणें । ते आस्तिक्य मी म्हणे । ८५०

वर्णप्रमाणें निरनिराळे गुण याही अध्यायांत सांगितलेले आहेत व त्या व्याख्या गुणांना अनुसरून कर्म होतात हें स्पष्ट केलेलें आहे; व नंतर आपला जो स्वधर्म म्हणजे कर्तव्य तें आचरिलेंच पाहिजे हा सिद्धांत पुनः सांगितलेला आहे. या यथायोग्य कर्माचरणानें फळबुद्धि न धरतां असणें यालाच भक्ति हें नांव दिलें आहे; केवळ टाळकुटी किंवा बाह्य तंत्र म्हणजे भक्ति नव्हे. सर्व कर्म परमेश्वराला अर्पण करावें, म्हणजे त्याचें फळ स्वार्थी न घालतां परमार्थी घालावें.

क्रियाजात मी जालेपणे । घडे कांहीचि न करणें ।

तयाचि नांव पूजणे । खुणेचें माझे ॥ १८-१७८

आणि ज्ञानाची पुनः एकदां व्याख्या करून परमेश्वर म्हणजे काय हेंही सांगतात.

अर्जुनपण न घेता । मी ऐसे जे पांडुसुता ।

उठतसे ते तत्त्वता । तयाचे रूप ॥ १८-१३१५

म्हणोनी तूं आणि आम्ही । हे दिसताहे देहधर्मी ।

मग ययान्या विरामी । मीचि होसी ॥ १८-१३६७

आणि हें सर्व ऐकून शेवटीं पूर्ण ज्ञानी झालेला अर्जुन म्हणतो:—

आतां मोह असे का नाही । हें ऐसें जी पुससी काई ।

कृतकृत्य जाहलो पाही । तुझेपणें ॥ १८-१५६२

गुंतलो होतो अर्जुनगुणें । तो मुक्त झालें तुझेपणें ।

आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाहीं ॥ १८-१५६३

जे मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड ।

तें फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ॥ १९-१५७४

तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा ।

करीन देई अनुज्ञा । भलतियेविषयी ॥ १८-१५७५

आणि अर्जुनाच्या या आश्चर्यकारक मोहविमुक्तीचा प्रसंग पाहून संजय

आनंदातिशयानें नाचूं लागला, जेथें श्रीकृष्ण आणि अर्जुन आहेत तेथें

तयांचिये देशींच्या झाडी । कल्पतरूंतें होडी ।

न जिणावें कां येवडी । मायबापें असतां ॥ १८-१६४२

ते पाषाणही आघवें । चितारतुं कां नोहावें ।

तिये भूमिके कां न यावें । सुवर्णत्व ॥ १८-१६४३

तयांचिया गांवींचिया । नदी अमृतें वाहाविया ।

नवल कायि राया । विचारी पां ॥ १८-१६४४

तयांचे बिसाट शब्द । सुखें म्हणो येती वेद ।

सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावे ते ॥ १८-१६४५

पै स्वर्गापवर्ग दोन्ही । इथे पदें तया अधीनीं ।

श्रीकृष्ण बाप जननी । कमला जया ॥ १८-१६४६

अशा प्रकारें हें रसरशीत वर्णन आमच्या कवीश्वरानें केलेलें आहे. अर्जुन ज्ञानी झाला हें पाहून कृष्णाला अत्यानंद झाला.

आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं । जिणावा हे बापा शिराणी ।

तरी ते शार्ङ्गपाणी । फळा आली ॥ १८-१६५२

आपल्यापेक्षां मुलांनें थोर व्हावें ही प्रत्येक पित्याची इच्छा असली पाहिजे; म्हणजे जुन्या-नव्यांचा तंटा होत नाही, तंट्याला कारण उरत नाही. तेव्हां अशा प्रकारें या ग्रंथाचा शेवट झालेला आहे. निवृत्तिनाथाच्या कृपेनें हा मराठीत ग्रंथ केला असें शेवटीं ज्ञानदेव सांगतात.

याकारणे मियां । श्रीगीतार्थ मन्हाठिया ।

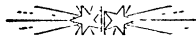
केला लोकां यया । दिठीचा विषो ॥ १८-१७३५

ज्ञानदेवांच्या विचारांतील, तत्त्वज्ञानांतील, शिकवणींतील ही कांहीं रत्नें हाताला आलीं तशीं येथें दिलेलीं आहेत. ज्ञानेश्वरी हा विवेकाचा, तत्त्वज्ञानाचा, शिक्षणाचा, आनंदाचा महासागर आहे. त्यांत कितीही हुंबळें तरी पुरें झालेसं वाटत नाही, त्याचा अंत लागणें शक्य नाही; तो अंत लावण्याला ज्ञानेश्वरीचें नित्य विचारयुक्त वाचन हाच उत्तम व दृष्ट उपाय आहे.

ग्रंथाच्या शेवटीं ज्ञानदेवांनीं आपला आशीर्वाद आपणां सर्वांना दिलेला आहे—देवाकडून त्यांनीं मागून घेतलेलें आहे. त्यांत त्यांच्या विचारांचें, तत्त्वज्ञानाचें शिकवणीचें रहस्य सांठलेलें आहे.

जे खलांची व्यंकटी सांडो । तया सक्कीं रती वाडो ।
 भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवांचें ॥ १८-१७९४
 दुरिताचें तिमिर जावो । विश्वस्वधर्मसूर्य पाहो ॥
 जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ १८-१७९५
 वर्षते सकळमंगली । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
 अनवरत भूतळी । भेटो तयां । १८-१७९६

ज्ञानदेवाची विचारसंपदा त्यांच्या काव्यसंपदेहूनही भव्य आहे, उज्वल आहे. त्यांच्या शिकवणीत संदिग्धपणा नाही, निश्चय आहे. त्यांची मुख्य शिकवण कर्माचरण करून, तपश्चर्या करून, स्वार्थ सोडून, कर्माचीं फळे परमार्थाला अर्पण करून, भूतदयेनें प्रेरित होऊन सर्व जीवन उपयोगास लावणें ही आहे. या शिकवणीत परलोकाचा संबंध नाही. ही शिकवण उत्तम पारमार्थिक आणि उत्तम व्यावहारिक आहे. आमचा हा द्रष्टा ज्ञानदेव व्यवहार व परमार्थ निराळे समजत नव्हता. त्यांना निराळे कल्पून व्यवहाराची परमार्थाशीं ताटातूट करणाऱ्यांनीं जगावर संकट आणलें आहे. ज्ञानदेवांना बाह्य सोंग नको होतें, आंतर ज्ञान पाहिजे होते. “हिंसेच्या पायावर आहिंसा रचतां येत नाही;” असें ते स्पष्ट सांगतात आणि आपल्या कर्मांनीं जो कोणी जगण्याला नालायख झाला आहे त्याला मारलाच पाहिजे हें तत्व ते स्पष्ट करतात. त्यांच्या ग्रंथाचें आधुनिक दृष्टीनें वाचन आणि मनन आणि तदनुसार आचरण करणें हा आमच्या राष्ट्राच्या उद्धाराचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग आहे.

भाग बारावा

समारोप

जो आपणपे सांडोनि कांहीं । इंद्रियग्रामावरी येणेंचि नाही ।
तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ॥ झा. ५-१०५
सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडलेनि अंतरें ।
रचिला म्हणऊनि बाहिरें पाऊल न घली ॥ ५-१०६
सांगें कुमुददलाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें ।
तो चकोर काई वालुवंटें । चुंबितु असे ॥ ५-१०७
तैसें आत्मसुख उपाडलें । जयासि आपणपेंचि फावलें ।
तया विषयो सहज सांडवले । म्हणों काई ॥ ५-१०८

ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव हे ग्रंथ वाचल्यानंतर कुमुददलांच्या ताटांत चोखट चंद्रकिरणांचें भोजन केल्याचा आनंद मिळतो यांत शंका नाही व तो आनंद उपभोगल्यानंतर अधम काव्याच्या “वाळुवंटां”त तोंड खुपसण्याची बुद्धि होणें शक्य नाही. मराठी वाङ्मयाला तर ज्ञानदेवानें उन्नत पदवीला पोहोंचविलेंच पण तत्त्वज्ञानाची मराठी परंपराही त्यानेच घालून दिली. सहाशें साडेसहाशें वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या या महाकवीची भाषा जुनी आहे व तिचा परिचय करून घ्यावा लागतो. पण तिची मोडणी एकदां समजल्यानंतर ती अवघड नाही. ज्ञानेश्वरीतील दृष्टांतांतून निघणारे व्यवहारज्ञान व त्यावरून कळून येणारी तेव्हांची सामाजिक स्थिति यासंबंधी बरेच किहितां येण्याजोगें आहे; पण आधींच प्रस्तुत ग्रंथाचा विस्तार पुष्कळ झाला आहे तेव्हा तिकडे अंगुलिनिर्देश करण्यापलीकडे या ठिकाणी अधिक कांहीं करणें शक्य नाही. ज्ञानेश्वरीत ठिकठिकाणी श्रीकृष्णमुखानें ज्ञानदेवच बोलताहेत व त्यांचा महाराष्ट्राला प्रेमळ संदेश सर्वत्र दिसून येतो. श्रीकृष्णाचें जसें अर्जुनावर प्रेम होतें तसेंच ज्ञानदेवांचें या महाराष्ट्रावर होतें.

हें वाच्य म्हणोनि बोलिजे । कीं श्राव्य मग आयिकिजे ।

तैसे नव्हे परी तुझें । भाग्य बरवें ॥ १८-१३४२

स्यानीं जें सांगितलें आहे तें नुसतें वाच्य आणि श्राव्य नव्हे-तसें

किहिणाऱ्यालाही कवीत गणतात—पण तें विशेष अर्थानें भरलेलें आहे. धर्माचा खरा अर्थ ज्ञानदेवांनीं मराठीत उघडा केला व कृष्णभक्तीच्या नांवाखालीं शारीर कामोपभोगाकडे वळलेला भक्तिमार्ग ज्ञान आणि सत्कर्म यांच्या बाजूला आणून ठेवला. ढोंग आणि लबाडी करणाऱ्यांना ज्ञानदेवांनीं थारा बिलकुल दिला नाही; आंधळ्या भक्तीचा पुरस्कार त्यांनीं केलेला नाही; बुवाशाहीला, लफंग्या गुरूंना त्यांनीं आपल्या कक्षेंत जागा ठेविली नाही; भावडेपणाचा त्यांनीं कैवार घेतला नाही; निर्भयता, तेजस्वीपणा, उज्वळता, उद्योगतत्परता, सत्यप्रियता आणि सारासार विचार यांचा त्यांनीं आपल्या सुंदर वाणीनें परिपोष केला, पुरस्कार केला. ज्ञानदेवाची वाणी म्हणजे अमृत आहे; आणि त्या अमृतसेवनानें मरणाचें भय राहणार नाही. खरा धर्म, खरें ज्ञान, खरा कर्ममार्ग, खरा परोपकार यांची दीक्षा ज्ञानदेवांनीं महाराष्ट्राला दिली त्यांच्या नांवाचा जयजयकार महाराष्ट्रभर चाललेला आहे. पण त्यांच्या तत्वाचें आचरण महाराष्ट्रभर झालें पाहिजे. ज्ञानदेवांना स्वतःच्या जयजयकाराची पर्वा नव्हती. अमानित्व या गुणाचें त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण वास्तव्य होते. त्यांना देवाचा अवतार म्हणून त्यांची खरी स्तुति होत नाही. त्यांनीं जें शिकवलें आहे तें आचरणांत आणणें हीच त्यांची खरी स्तुति. हीच त्यांची खरी पूजा. ज्ञानेश्वरीसारखें सुंदर वाङ्मय ज्या मराठी भाषेच्या मार्गे उभें आहे तीत अधम वाङ्मय निर्माण होणें हें देखील दैवदुर्विलासाचें उदाहरण आहे. चंद्रकिरणांचें भोजन मिळण्याचें भाग्य असतांना “वाळुवंटे चुंबण्या”ची बुद्धि ही दुर्बुद्धि हे उघड आहे.

ज्ञानदेव कर्मत्याग सांगत नाहीत, “शृंगारोनी कर्म करावें” म्हणून सांगतात; पण इंद्रियदमनाशिवाय ज्ञान नाही आणि ज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही हें त्यांचें सारतत्त्व लटक्याचा अभिमान बाळगणाऱ्या जुन्या नव्या दोघांनींही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. शरीरदंड करण्याला ज्ञानदेवांचा विरोध होता; पण शरीराचें फाजील स्तोम माजविणें, इंद्रियांच्या आहारीं जाणें, हेंही त्यांना मान्य नव्हतें. “युक्ताहारविहार” या तत्त्वाचे ते प्रणेते होते, नियतपणा, नियमितपणा (यालाच पुढें रामदासांनीं “नेमस्त” हें नांव दिलें) यावर त्यांचा फार भर होता. तामसी गुणांचा त्यांनीं फार धिःकार केलेला आहे. निद्रा, आलस्य, यांच्या तावडींत सांपडूं नये म्हणून त्यांचा विशेष कटाक्ष आहे.

अंतःकरण प्रसन्न असर्वें हा त्यांचा उपदेश आहे. प्रसन्न वृत्ति ही सर्वोत्कृष्ट वृत्ति होय आणि मनांत कसलेंही किल्मिष ठेवूं नये; मन स्वच्छ ठेवावें. द्वेष दुसऱ्याचा करावयाचा आणि आपलें मन गढून करावयाचें या गोष्टीला त्यांनीं दूषण दिलेलें आहे.

२ हा समारोप लिहितांना जो विशेष विचार मनांत येतो तो हा कीं इतकें लिहूनही यांत ज्ञानदेवाचें सर्व कांहीं आलेलें नाहीं; पुष्कळ राहिलें आहे असें वाटतें. त्याला कारणही आहे. हिमालय पर्वतांत एखादा मनुष्य कितीही हिंडला तरी सर्व हिमालय हिंडून झाला असे कधीही होत नाहीं, कारण त्या पर्वतांतील भूमिभाग आणि उच्च शिखरें, वनस्थली आणि नदनद्या, हीं इतकीं आहेत कीं. तीं सर्व एका माणसाच्या आटोक्षांत येत नाहींत, येणें बहुधा शक्य नाहीं. अशा शेंकडों ज्ञानदेवी ओढ्या आहेत कीं ज्यांचें विवरण करण्यासाठीं मोठें ग्रंथ लिहावे लागतील. ज्ञानदेव हे साधारणपणें दुसऱ्यांच्या मतांची चर्चा करीत नाहींत; स्वतःचें म्हणणें तेवढें शांतपणें सांगतात. पण तेराव्या अध्यायांत अहिंसेची चर्चा करतांना त्यांनीं कित्येक दुसऱ्या मतांचा उल्लेख करून त्यांचा वैयर्थ्यकपणा सिद्ध केला आहे. कसल्याही प्रकारच्या हिंसेवर उभारलेली ती अहिंसा नव्हे असें त्यांनीं प्रतिपादन करून याज्ञिक म्हणजे कर्मठ लोकांवर प्रतिकूल टीकेचा धडाका उडविलेला आहे.

जे अघृष्टीचेंनि उपद्रवें । गादलें विश्व आघवें ।

म्हणोनि पर्जन्येष्टि करावें । नाना याग ॥ १३-२२२

तंव तिचे इष्टीचिया बुडी । पशुहिंसा रोकडी ।

मग अहिंसेची थडी । कैची दिसे ॥ १३-२२३

पेरिजे नुसधी हिंसा । तेथ उगवैल काय अहिंसा ।

परी नवल बापा धिंवसा । या याज्ञिकांचा ॥ १३-२२४

अहो वसतीं धवळारें । मोडून केली देव्हारें ।

नागवून वेव्हारें । गवादी घातली ॥ १३-२२५

व्यवहारांत दुसऱ्याला फसवून द्रव्यसंचय करावयाचा आणि मग अन्नछत्र घाकावयाचे तशी पुष्कळांची अहिंसा असते; अहिंसा ही अंतःकरणांत असेल तरच ती आचरणांत इंद्रियद्वारां उमटेऊ असें तें सांगतात. अंतःकरण अहिंसामय झालेला कसा वागतो याचें वर्णनः—

पुढां स्नेह पाझरे । माघां चालती अक्षरें ।
 शब्द पाठीं अवतरे । कृपा आधीं ॥ १३-२६३
 तैसे साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ ।
 शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥ १३-२७०
 ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडाचा ।
 झाला ठायीं जयाचा । देखशील ॥ १३-३११
 तो जाण वेल्हाळ । ज्ञानाचें वेलाउळ ।
 हें असो निखिल । ज्ञानचि तो ॥ १३-३१२

याप्रमाणें ज्ञानेश्वरीत पुनः पुनः बुडी मारावी तो नवीनवीं रत्नें हातीं कागतात. ओवी पुनः पुनः वाचावी तो नवा नवा अर्थ लक्ष्यांत येतो. त्यामुळें या विषयाचा अभ्यास संपला असें कधीं होणारच नाहीं. तो सतत चालू असणें हें काव्यानंद मिळविण्याचें आणि ज्ञानानंद मिळविण्याचें मराठीतील अद्वितीय साधन आहे. म्हणून तर “एक तरी ओवी अनुभवी” असें मोठ्या कौतुकानें संतकवि सांगतो.

३ आमच्या राष्ट्रांत बळ आळें पाहिजे व बळ येण्याचा मार्ग म्हणजे इंद्रियावर ताबा ठेवून युक्ताहारविहार असणें हा आहे. त्यक्ताहारविहार व्हा म्हणून ज्ञानदेव सांगत नाहीत; ते निराहाराचे भोक्ते नाहीत; ते कसल्याही आग्रहाचे पुरस्कर्ते नाहीत. त्यांचा सर्व उपदेश पुढील एका ओवीत साठलेला दिसतो.

दिठी नोहे मिणधी । बोलणें नाहीं संदिग्धी ॥

कवणेसी हीन बुद्धी । राहटीजेना ॥ १३-३६५

दृष्टींत मिथेपणा नाही; दृष्टि निर्भय आहे कारण ती दृष्टि निर्लोभ, निःस्वार्थी माणसाची आहे. बोलण्यांत संदिग्धपणा नाही; कारण त्याला कोणासाठी फसवावयाचें नाही, कोणासाठी खूष करावयाचा हेतु नाही, कोणासाठी दुःख देण्याचा हेतु नाही; सर्वांचें कल्याण व्हावें ही ज्याची बुद्धि तो संदिग्ध, वकीलासारखें, मुत्सद्यासारखें बोलत नाही. ज्याला कोणाबद्दलही हीन बुद्धि नाही त्याची भूमिका डावपेचाची नसते. त्याची भूमिका फार उच्च असते. आजच्या सर्व तरुणांची दृष्टि मिथी नसावी, त्यांचें बोलणें संदिग्ध नसावें, त्यांनीं कोणासाठीही हीन लेखूं नये, त्यांनीं निर्भय असावें, त्यांनीं “शृंगारुनी”

कर्म करावें, त्यांनीं निःस्वार्थ होऊन सर्वस्व परमार्थाला—स्वार्थाविरहित तो सः परमार्थ—अर्पण करावे (त्याला पाहिजे तर कृष्णार्पण म्हणूं नका; ज्ञानदेव मानव रूपासाठीं भांडत नाहीत, वस्तूसाठीं भांडतात) ही ज्ञानदेवांची शिकवण आहे. ज्ञानदेवांनीं जें सांगितलें तें कृष्णमुखानें लांगितले आहे. पण त्यां पुष्कळ ठिकाणीं ज्ञानदेव बोलताहेत हें स्पष्ट कळतें. अर्थात् ज्ञानदेवांन अकरावा अवतार जे समजतात त्यांना श्रीकृष्ण आणि ज्ञानदेव यांच भेद मानण्याचें कारण नाही. पण त्या भूमिकेवरून जे विचार करीत नाहीत त्यांनाही ज्ञानदेवाची पुढील ओवी अत्यंत मननीय वाटेळः—

ऐसे सर्वज्ञेही मिया । सर्वही निर्धारुनिया ।

निके होय तें धनंजया । सांगितलें तुज ॥ १८-१३३१

आता तूं ययावरी । निके हें निर्धारी ।

निर्धारुनि करीं । आवडे तैसे ॥ १८-१३३२

हा श्रीकृष्णमुखानें ज्ञानदेवांचा सर्वांना संदेश आहे. यांत आज्ञा नाही; विचारपूर्वक स्वतःच्या निर्णयाप्रमाणें वागण्याची सूचना आहे. यांत जुलूम जबरदस्ती नाही; यांत वैयक्तिक स्वातंत्र्य आहे. आणि लोकसत्तेला मान्यता आहे. आणि हाच विचार मनांत ठेवून महाराष्ट्रधर्माची ध्वजा उभी करणारे, कवींचे कवि, तत्त्वज्ञांचें तत्त्वज्ञ, श्री ज्ञानदेव यांच्याविषयीं लिहिलेल्या या ग्रंथाचा समारोप करणें इष्ट होईल.

दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो ।

जो जें वांच्छील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥ १८-१७९५

